

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

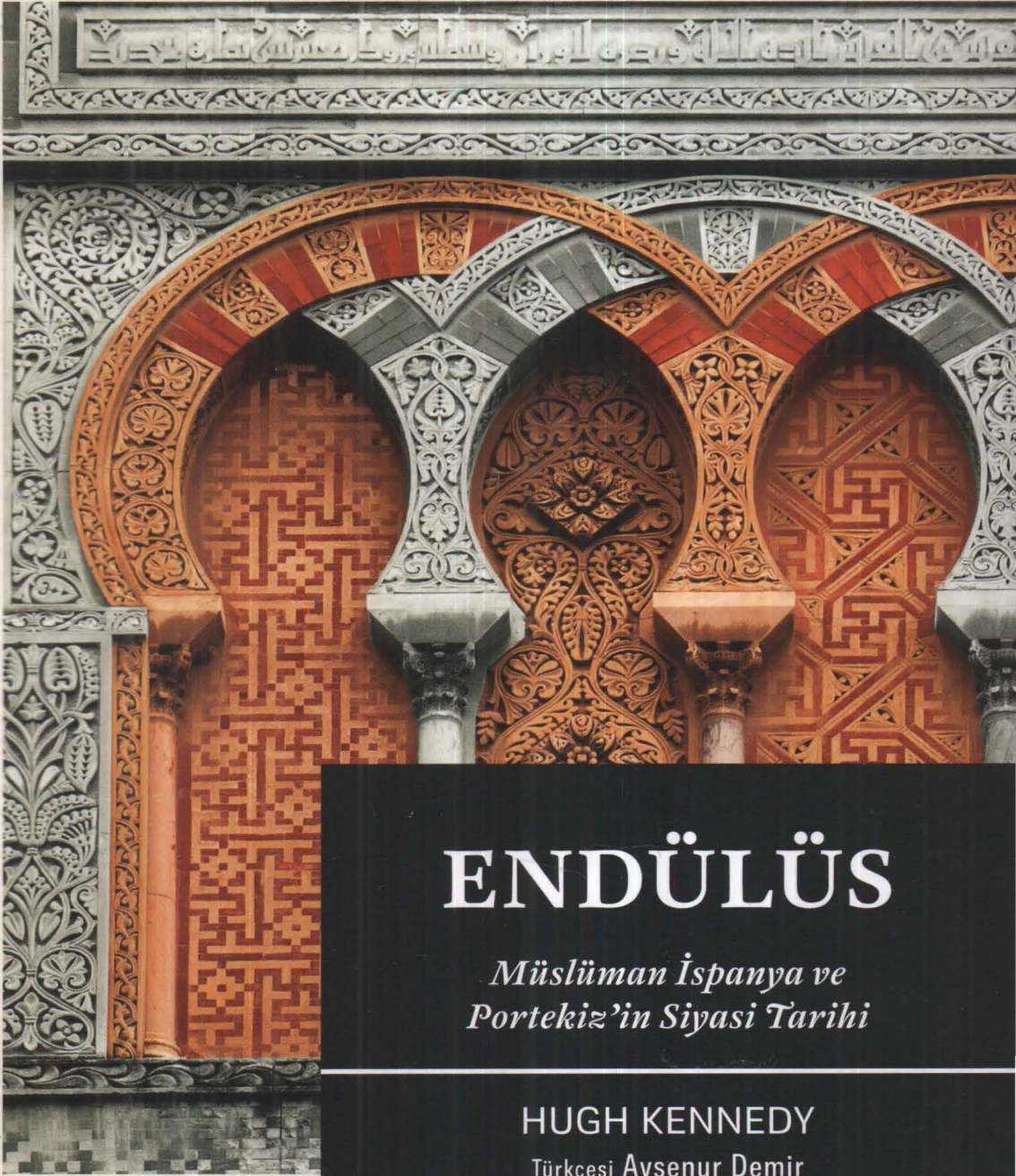
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ENDÜLÜS

HUGH KENNEDY

ENDÜLÜS

*Müslüman İspanya ve
Portekiz'in Siyasi Tarihi*

HUGH KENNEDY

Türkçesi Ayşenur Demir

DERGÂH

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

ENDÜLÜS
Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi
Hugh Kennedy

DERGÂH YAYINLARI 867

Tarih Dizisi 76

Sertifika No 14420

ISBN 978-975-995-947-0

1. Baskı Nisan 2019

2. Baskı Ağustos 2020

Eserin Orijinal İsmi

Muslim Spain and Portugal - A Political History of al-Andalus

Tüm hakları saklıdır. Taylor & Francis Group üyesi Routledge tarafından yayımlanan İngilizce baskıdan izinli çeviridir.

Dizi Editörü

M. İhsan Kara

Kitap Editörü

Bengisu Karakurt

Kapak Tasarımı

Ayşe Nurgül Kabasakal

Sayfa Düzeni

Ayten Balaç

Baskı

Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.

Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad.

2622. Sok. No: 6/13

Bağcılar/İstanbul

Tel: (212) 446 05 99

Matbaa Sertifika No 20699

Dergâh Yayınları

Klodfarer Cad. No: 3/20 34122 Sultanahmet/İstanbul

Tel: (212) 518 95 79 80 Faks: (212) 518 95 81

www.dergah.com.tr/bilgi@dergahyayinlari.com

Endülüs'ün yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

ENDÜLÜS

Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi

Hugh Kennedy

Türkçesi
Ayşenur Demir

HUGH KENNEDY

22 Ekim 1947'de İngiltere'de doğdu. Cambridge Üniversitesi'nden mezun oldu. 1972 yılında St. Andrews Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi üzerine ders vermeye başladı. 1978 yılında doktorasını tamamladı. 1997 yılında profesör oldu. Uzmanlık alanı erken dönem Orta Doğu, Endülüs Tarihi, İslâm Arkeolojisi ve Haçlı Seferleri üzerinedir ve literatüre kazandırdığı 14 eseri vardır.

Başlıca eserleri: *The Caliphate* [Halife] (Penguin, 2016), *The Prophet and the Age of the Caliphates (A History of Near East)* [Peygamber ve Halifeler Çağı (Yakın Doğu Tarihi)] (Routledge, 2015 [İlk Baskı Longman, 1986]), *The Great Arab Conquests. How the Spread of Islam Changed the World We Live In* [Büyük Arap Fetihleri. İslamiyetin Yayılması Yaşadığımız Dünyayı Nasıl Değiştirdi] (Weidenfeld and Nicolson, 2007), *Mongols, Huns and Vikings* [Moğollar, Hunlar ve Vikingler] (Cassell, 2003).

AYŞENUR DEMİR

4 Ağustos 1993'te Zonguldak'ta doğdu. Lise eğitimini Zonguldak İMKB Anadolu Öğretmen Lisesi'nde, lisans eğitimini ise Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Çeviribilim Bölümünden mezun olduktan sonra pek çok alanda İngilizce ve Fransızca dillerinden çeviriler yaptı. UNESCO-IBE ortaklığıyla Türkiye'ye kazandırılan bir eğitim projesinde çalışmalarını sürdürmekte ve çevirmenlik yapmaya devam etmektedir.

Bu kitap, Ubeda ve Gırnata'da geçirdiğimiz
mutlu günlerin anısına kızım Katharine'e armağandır.

İÇİNDEKİLER

9	Teşekkür
10	İsimler ve Tarihler Üzerine Bir Not
11	Terimler Listesi
13	Giriş
17	I. BÖLÜM: FETİH VE EMİRLİKLER ÇAĞI
17	İber Yarımadasının Evveliyatı
19	Müslümanların Yarımadaı Fethetmesi
32	Müslümanların Yerleşmesi
34	İlk Valiler
39	Suriyelilerin Geliş
46	II. BÖLÜM: EMEVİ EMİRLİĞİ
46	I. Abdurrahman ve Emevilerin Kuruluşu
54	I. Hışam ve I. el-Hakem'in Hükümdarlıkları
60	II. Abdurrahman'ın Hükümdarlığı
64	Erken Emevi Emirliği'nin Yönetimi
70	Kuzey Sınırı Toprakları
75	Dokuzuncu Yüzyılda İber Yarımadası
79	III. BÖLÜM: MUHAMMED, EL-MÜNZİR VE ABDULLAH: KARGAŞA DÖNEMİNE GEÇİŞ
79	Emir Muhammed'in Tahta Çıkışı ve İlk Yılları
83	Emevi Emirliği'nin Büyüyen Krizi
90	Abdullah'ın Hükümdarlığı ve Emirliğin Zayıflaması
99	IV. BÖLÜM: EMEVİ HALİFELİĞİ'NİN ALTIN ÇAĞI
99	III. Abdurrahman'ın Politikaları ve Stratejileri
104	Genişleme Dönemi
112	Kuzey Afrika'da Emevi Müdahalesi
114	III. Abdurrahman'ın Son Yılları
116	II. el-Hakemü'l-Müstansır'ın Hükümdarlığı
123	Akdeniz Toplumunda Halifelik

216 V. BÖLÜM: EMİRLİKLER VE KURTUBA HİLAFAFETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

- 216 Mansur'un Yükselişi
- 212 Mansur'un Başa Geçmesi
- 219 Muzaffer'in İktidarı
- 210 Kurtuba Devleti'nin Çöküşü

217 VI. BÖLÜM: TAYFA KRALLIKLARI

- 217 Tayfa Krallıkları'nın Ortaya Çıkışı
- 211 Arap Asilzadelerinin Tayfaları: Sevilla, Sarakusta ve Kurtuba
- 215 "Eski" Berberî Tayfalar: Batalyevs, Toledo ve Albarracin
- 217 Levant'ın Sakalibe Tayfaları
- 218 Gırnatalı Ziriler ve Diğer "Yeni" Berberî Tayfalar
- 210 Tayfa Siyaseti
- 216 Hristiyanların İlerleyişi

217 VII. BÖLÜM: MURABİTLAR

- 217 Murabıt Hareketinin Kökenleri
- 218 Endülüs'ün Murabıtlar Tarafından Fethi
- 213 Endülüs'te Murabıt Rejiminin Kurulması
- 218 Ali b. Yusuf b. Taşfin'in Hükümdarlığı: Zafer Yılları
- 211 Endülüs'te Kurulan Murabıt Hükümetinin Yapısı
- 216 Ali b. Yusuf b. Taşfin'in Hükümdarlığı: Gerileme Dönemi

220 VIII. BÖLÜM: İKİNCİ TAYFALAR**222 IX. BÖLÜM: MUVAHHİD HİLAFAFETİ'NİN İLK YILLARI**

- 222 Muvahhidler Hareketi'nin Kökenleri
- 217 Abdül-Mümin ve Muvahhidler Hilafeti'nin Kurulması
- 232 Ebu Yakup Yusuf'un Hilafeti: İlk Yıllar
- 239 Vebze Seferi
- 247 Ebu Yakup Yusuf: Sonraki Yıllar

223 X. BÖLÜM: MUVAHHİD HİLAFAFETİ'NİN SONRAKİ DÖNEMİ

- 223 Ebu Yakup el-Mansur'un Halifeliği
- 265 en-Nâsır Hilafeti
- 272 Endülüs'teki Muvahhid Hükümdarlığı'nın Çöküşü
- 281 Endülüs'ün Alacakaranlık Dönemi

229 XI. BÖLÜM: GİRNATALI NASRİLER

- 229 İbnü'l-Ahmer ve Nasri Krallığı'nın Kuruluşu
- 295 Nasriler, Meriniler ve Kastilyalılar
- 304 Nasri Devleti'nin Altın Çağı: I. Yusuf ve V. Muhammed
- 308 İç Ayrılıklar ve Dışarıdan Gelen Tehditler
- 314 Gırnata Krallığı'nın Gerileme ve Çöküş Dönemi

320 ENDÜLÜS'E VEDA

- 325 Kaynakça
 - 333 Haritalar
- Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TEŞEKKÜR

Bu kitabın yazımında bana yardımcı olan ve destek veren İspanya'daki meslektaşlarıma minnetlerimi en içten duygularıyla sunarım. Bu anlamda özellikle Eduardo Manzano Moreno, Maribel Fierro, Manuela Marin ve Mercedes Garcia-Arenal'dan bahsetmek isterim. Onlar bana Madrid'deki Concejo Superior de Investigaciones Cientificas'ta kucak açtılar, bu çalışmayı yapmam için cesaretlendirdiler ve beni onlar olmasa farkına varmadan atlayabileceğim diğer İspanyol uzmanların yazılarıyla tanıştırdılar. Bu denli neşeli ve ilginç bir grupla çalışmak bir ayrıcalıktır.

Longman'dan Andrew MacLennan'a bir hayli minnet borçluyum, onun teşvikleri olmasaydı bu kitap hiç yazılmazdı ve onun sabrı olmasaydı bitmeye kalmadan yarıda kesilebilirdi. Andrew gibi hevesli ve bilgi sahibi tarih editörlerinin eserin ortaya çıkmasında ne kadar önemli bir rol oynadıklarını maalesef çoğunlukla unutuyoruz.

Aynı zamanda, Hristiyan ve Müslüman İspanya üzerine verdiğim derslere katılan ve orada ileri sürdüğüm pek çok fikre eleştirmenlik yapan bütün St. Andrews öğrencilerine de teşekkür etmek istiyorum. Ortaçağ Tarihi Bölümünde çalışan meslektaşlarım, İslâm Tarihi üzerine derslerin açılmasına aracı olarak bu kitabı mümkün kıldılar. Tarih Okulu'na, İspanya'yı ziyaret etmem için sağladığı fon dolayısıyla minnettarım, ayrıca Ekstremadura'nın daha ücra köşelerini dolaşırken bana arkadaşlık ettiği için Rob Barlett'e de teşekkür ederim. Her zaman olduğu gibi, Londra'da beni böylesine sıcak ağırladıkları için Helen ve Robert Irwin'e de teşekkür etmeliyim. Sonuncu, fakat bir o kadar da önemli olarak eşim Hilary'ye tükenmeyen sevgisi ve teşvikleri için teşekkürler.

İSİMLER VE TARİHLER ÜZERİNE BİR NOT

Bu kitabı Arap edebiyatına aşina olmayanların kolay okuyacağı şekilde yazmaya çalıştım ama belgelere de sadık kaldım. Şahıs isimlerini, artık çoğu İngilizce yayımda kullanılan *Cambridge History of Islam* sistemine uygun olarak alfabemize uyarladım. Yer isimlerini, İber yarımadası için modern İspanyolca ve Portekizce, Kuzey Afrika için standart transliterasyon formlarında kullandım.* Endülüs ismi, İber yarımadasında bahsedilen dönemde Müslümanların kontrolünde olan bölgeler için kullanılmıştır, bu sebeple de örneğin 1000 senesindeki Endülüs'e kıyasla 1200 senesindeki Endülüs çok daha ufaktır. Endülüsyä ise her zaman bu ismin modern sınırlarını çizen bölge için kullanılmıştır. Fas kelimesini çağımız krallığının sınırlarında bulunan Mağrip'in bir kesimi için kullandım. Endülüs Müslümanları bu bölgeye boğazların diğer yakasındaki toprak anlamına gelen Udve ismini vermişti. Bazen de kronolojik anlamda ters olarak Tunus kelimesini günümüz İfrikiya'sı için kullandım. Miladi Takvim kullandım. Bu metod, bazen bir Müslüman yılı iki Miladi Takvim yılını kapsadığında hatalı ölçümlere sebep olduğundan şüpheye düştüğümde ikisini de kullandım, böylece Arapça kaynaklarda 500 yılında gerçekleşmiş olarak anlatılan bir olay 1106/7 yılında gerçekleşti olarak yazılmıştır.

* Kitabın Türkçeye tercümesi sırasında biz de Türk diline geçmiş şahıs, şehir ve eser isimlerini bulmaya çalıştık ve bazı yerlerde Türkçeye uygun standart transliterasyon uyguladık. [ç. n.]

TERİMLER LİSTESİ

ahbar: kısa tarihi anlatılar

alkazaba: genellikle şehirlerde bulunan kale (Arapça *al-qasaba*'dan gelmektedir)

beledi: yerli, 741 'de Suriyeliler gelmeden önce Endülüs'e yerleşmiş olan Müslümanları kapsayan terim

castellanos: eski bir para birimi

cortes: İber yarımadasındaki Hristiyan krallıklarda bulunan içlerinde lordlar, rahipler ve şehirlerin temsilcileri olan meclisler.

zımmî: korunan insan, Müslümanların egemenliğinde yaşayan Hristiyanları ya da Yahudileri anlatmak için kullanılan terim

dinar: Müslümanların kullandığı altın akçe

dirhem: Müslümanların kullandığı gümüş akçe

fetâ: kelime anlamı genç adam, köle askerler için kullanılmaktaydı (*ghulam* ile kıyaslayınız)

gazi: cihada katılan İslâm savaşçısı

gulam, çoğulu *gilman*: uşak, köle asker (*fetâ* ile kıyaslayınız)

hadra: başkent ve çevresi

hafız: Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen kişi anlamı dışında Muvahhid Hilafetinde idarî bir unvan olarak da kullanılmıştır

hacib: kapıcı veya kahya; başbakan unvanı olarak kullanılmıştır

haşm: ordu

huerta: Valencia ve Murcia gibi şehirlerin etrafındaki bereketli ve sulanmış topraklar

- cizye*: Müslüman devletlerde Gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisi
cünd: kelime anlamı ordu, bu bağlamda 741'den sonra Suriyeli askerlerin yerleştiği Endülüs'ün güneyindeki bölgelerden biri
cündi: *cünd*'lerden alınan asker
haraç: toprak vergisi, kimi zaman da genel olarak vergilerden bahsetmek için kullanılmıştır
kura: Endülüs'ün idari bölümü
magarim: şeriatın yaptırımı olmayan vergiler
mevla, çoğulu *mevâli*: müşteri ya da azat edilmiş köle; kimi zaman Hicri Takvime göre I. yüzyılda Arapların dışında Müslüman olan bütün herkesi kapsayan terim olarak kullanılmıştır
müvellid: yerli İberlilerden Müslüman olanlar için kullanılır
parias: Endülüs'ün Tayfa Krallıklarının Hristiyan krallıklara ödediği bir tür vergi
reis, çoğulu *ruesa*: şef
Reconquista: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Hristiyanlar tarafından tekrar fethedilmesi hareketi
rızık: askerlere ödeme olarak verilen pay
sahibü'l medine: Endülüs şehirlerinde yönetici
sayîfe: Müslümanların Hristiyanlara düzenlediği yaz seferi
seyit: lord, yönetici Muvahhid hanedanının bütün üyelerine verilen unvan
şeyh: ihtiyar adam; kabile lideri ya da saygıdeğer öğretmen anlamında kullanılır
şurta: kolluk kuvveti
sicil: doküman; genellikle makam ya da mülklerin tasdikleri
şiklabi, çoğulu *sakalibe*: Slav, aslen Kurtuba ordularında hizmet veren Doğu Avrupalı köle askerler için kullanılırken daha sonra bütün beyaz köle veya paralı askerler için kullanılmıştır
suk: Pazar
tâlip: kelime anlamı olarak öğrenci demektir, Muvahhid Hilafetinde idari bir unvan olarak kullanılır
sugur: Hristiyan topraklarla sınırları bulunan Endülüs bölgeleri, sınır bölgeleri
Vega: Granada'nın batısındaki bereketli ova
zaim: lider

GİRİŞ

Bu kitap, İber yarımadasının Müslümanların egemenliğinde olan kesimi Endülüs'ün siyasi tarihini, 711'deki ilk Müslüman işgalinden 1492'de son bağımsız Müslüman güç olan Gırnata (Granada) Krallığı yıkılana kadar geçen süreci anlatmayı amaçlamaktadır.

Siyasi tarih derken, sadece hükümdar ve savaş tarihinden bahsetmiyorum; tabii ki bunlar da önemli, ancak aynı zamanda siyasi vakaların ve kararların ardında yatan yapıların anlaşılması da mühimdir. Bu yapılardan en bariz olanları hanedan aileleri, onların kökenleri, en güçlü destekçilerinin kim olduğu, gücü ele almak için kullandıkları gerekçeler ve meşrulaştırma çabalarıdır. Modern dönem öncesi İslâm devletlerinin en önemli işlevi askeri güçlerin yetiştirilmesi ve ödemelerinin yapılmasıydı. Bu, elit grubun oluşumunu, vergilendirme sistemini ve gelir kaynaklarını, en nihayetinde rejimin başarılı mı başarısız mı olacağını belirlemiştir. Bir diğer mesele de hükümetin elinin nerelere ulaşabileceği ve Kurtuba, Sevilla ya da Granada'daki hükümdarların otoritelerini bütün Endülüs'e nasıl yaydıklarıdır. Bütün bunlar da ayrıca yerel elitlerin, baskı gruplarının, kökenlerinin, yapılarının ve güçlerinin incelenmesini gerektirmektedir.

Bu kitap, Reconquista'nın tarihi değildir. Tabii ki kuzeydeki Hıristiyan güçler Endülüs'ün tarihini etkilediler; XI. yüzyıldan sonra endişe verici ve baskın olmaya başladılar ancak Hıristiyanlarla mücadele Endülüs hükümdarlarının endişelerinden sadece birisiydi ve hatta her zaman ilk sırada bile gelmiyordu. Genellikle Müslümanların öncelikleri ellerinde bulunan topraklarda kendi otoritelerini kabul ettirmek oluyordu ve Kuzey Afrika'daki olaylar en az Hırıs-

tiyan sınırındakiler kadar baskı kurucuydu. Bu çalışma Endülüs'ü kendisi gibi Müslüman olan siyasi toplulukların bir parçası olarak görmeye çalışmaktadır. Hükümdarları ve yöneticileri topraklarının daha geniş bir Müslüman devletin bir uzantısı olduğunun farkındalardı ve kuzeyli komşularından ziyade bu Müslüman topluluklarla bağlantı kurmayı ve onlardan siyasi fikirler almayı tercih ediyorlardı. Endülüs'ün en nihayetinde yıkılıp yok olmasının 800 yıllık tarihini gözlemlemesine izin verilmemelidir.

Öte yandan bu kitap Endülüs'ün entelektüel ve kültürel tarihini anlatmaz. Bunun sebebi bu konuların önemsiz olması ya da Endülüs Müslümanlarının bu alanlara katkılarda bulunmamış olması değil, basitçe bu çalışmanın kapsamının dışında olmalarıdır, ancak siyasi gelişmeleri etkiledikleri ya da sergiledikleri sürece onlardan bahsedilmiştir. Son dönemde kırsal yerleşim, peyzaj, sulama teknolojisi ve mutfak konularında çok enteresan çalışmalar yapılmış olsa da benzer şekilde bu konulardan burada bahsedilmemiştir.

Bu çalışmada belirli bir düzeyde kaçınılmaz olarak bulunan bir uyumsuzluk söz konusudur. Bazı dönemler için siyasi olaylar, hükümetin kapsamı ve faaliyetleri hakkında nispeten daha çok bilgiliyiz. Diğer dönemler içinse kaynaklarımız daha sınırlı ve sadece genel bir taslak çizebiliyoruz. Endülüs'ün yakın tarihinin eski tarihinden daha aydınlık olduğuna dair görüşler de yanlıştır. Örneğin, er-Razi'nin kaleme aldığı saray tarihçesi sayesinde II. el-Hakem'in (961-76) hükümdarlığı hakkında daha çok şey bilmemize rağmen 1184-1210 yılları arasındaki dönem bütünüyle karanlıktır.

Herhangi bir yüzeysel tarihçe gibi bu da diğerlerinin çalışmalarına son derece bağlıdır. Endülüs'ün tarihi için iki büyük siyasi tarih eseri vardır, bunlar klasiklerdir ve gelecek çalışmaların temelini oluşturmaya da devam edeceklerdir: Kurtuba'nın başkent olduğu yüzyılları kapsayan dönemi (711-1031) anlatan E. Lévi-Provençal'ın meşhur *Histoire de l'Espagne Musulmane*'si ve Ambrosio Huici Miranda'nın daha az tanınan *Historia Política del Imperio Almohade*'si. Bu ikisine ek olarak J. Bosch Vila, *Los Almoravides* ve Rachel Arie, *L'Espagne Musulmane au temps des Nasrides* (1232-1492) örnek verilebilir.

Son yirmi yılda araştırmaların kapsamı ve yoğunluğu oldukça arttı ve birçok yönden Endülüs modern dönem öncesi Müslüman dünyanın en iyi tanınan ve anlaşılan bölgelerinden birisi hâline geldi. Örneğin bazı önemli noktaları incelemek için kullanılan metodoloji, prosopografi ve arkeolojik kanıtlar daha gelişmiştir. Bu noktada sadece birkaç isimden bahsetmek haksızlık olacaktır, yine

de belirli başlı gelişmelere değinmek gerekir. 1031'e kadarki süreç, İspanya'da hakkında yoğun çalışmalar yapıldığı bir süreçtir ve E. Manzano Moreno'nun siyasi yapılar, Pedro Chalmeta ve M. Barcelo'nun idari ve mali tarih üzerine yaptıkları çalışmalar aslıdır. Manuela Marin'in düzenlediği *Estudios Onomastico-Biograficos de Al-Andalus*'un beş cildi de yine büyük önem taşır, bu listeye Emevi rejimi anlayışımıza yeni bir boyut kazandıran birçokları eklenebilir. XI. yüzyılın Tayfa kralları son dönemde M.J. Viguera Molins'in editörlüğünü yaptığı Menendez Pidal'ın *Historia de Espana*'sının 8. cildi olarak yayınlanan *Los Reinos de Tayfas: Al-Andalus en el Siglo XI* adlı eserde muhteşem bir şekilde incelenmiştir.

Bunların tersine, Murabıtlar ve Muvahhidler dönemleri daha çok Fransız tarihçiler tarafından işlenmiştir. V. Lagardere'nin eseri, Murabıtlar hareketi hakkındaki bilgimizi arttırmışken P. Guichard'ın *Les Musulmans de Valence*'si yerel tarih üzerine üstün bir eserdir. Arkeolojik kanıtlar A. Bazzana, P. Cressier ve P. Guichard, *Les Châteaux Ruraux d'al-Andalus*'ta en geniş şekilde işlenmiştir. Muvahhidler ve Nasriler üzerine son dönemde daha az çalışma yapılmıştır ama R. Arie, *Nasrides*, L.P. Harvey, *Islamic Spain, 1250-1500* ve R. Manzano Rodriques, *Los Benimerines* eserleri bu alana önemli katkılardır.

Dipnotlarda ve kaynakçada eserleri alıntılanan sayısız başka yazar Endülüs hakkındaki bilgimizi genişletmiştir, hepsine minnettarım. Eğer bu çalışmam konunun bir genel değerlendirmesini sağlayan ve ister Oryantalist, ister Batılı Ortaçağ ilimleri uzmanı, isterse de genel okuyucular olsun; bu konuyu yeni insanlarla tanıştıran son araştırmalardan olmayı başarırorsa, o zaman amacına ulaşmış olur.

I. BÖLÜM

FETİH VE EMİRLİKLER ÇAĞI (711-756)

İBER YARIMADASININ EVVELİYATI

Tarraconensis, Carthaginensis, Baetica, Lusitania ve Gallaecia olmak üzere büyük vilayetlere ayrılan İber yarımadası, Roma İmparatorluğu'nun batıdaki en zengin ve en gelişmiş bölgelerinden biriydi ama Müslümanlar gelmeden önce üç yüzyıl boyunca Germen asıllı asker aristokratlar tarafından yönetildi. Bunların içinden en başarılısı ilk kez V. yüzyılın başlarında yarımadaya gelen Vizigotlar'dı. 569'da Kral Leovigild'in tahta geçmesiyle Vizigot monarşisi, Toledo'da (Tuleytula) bulunan kralların güçlü bir iktidara sahip olduğu bir buçuk yüzyıllık bir istikrar dönemine girdi.

Krallık, Fransa ve İtalya'daki Roma İmparatorluğu sonrası krallıklarla pek çok özelliği paylaşmaktadır. Vizigot monarşisi devletin epeyce güçlü ve etkili bir aracıydı; Fransa'daki çağdaş Merovingian monarşisinin içsel ayrılıklarından ve gittikçe çoğalan zayıflıklarından muzdarip değildi ve Müslümanların istilalarına kadar krallar İber yarımadasının büyük bir kısmının üzerinde egemenliklerini sürdürdü. Teoride monarşi seçimle tayin ediliyordu ve VII. yüzyılın ortasında Toledo'nun kilise konseyleri şu kuralları koydu: Kral, piskoposlar ve soylular tarafından seçilecekti. Kral, Katolik Hristiyan olacaktı. Miras yoluyla ve doğuştan Goth olacaktı. Ya Toledo'da ya da bir önceki kralın öldüğü yerde

seçilecekti ve tahta çıkmadan önce krallığın kurallarına uyacağına yemin edecekti. Uygulamada ise krallar yalnızca en önemli soylardan gelen kişiler arasından seçiliyordu ve babalar çoğunlukla taçlarının oğullarına geçmesini istiyorlardı, tıpkı tahtın 586'da Leovigild'den Recared'e, 702'de Egica'dan Witiza'ya geçmesi gibi. Aynı zamanda soylular arasında tahtın sırf miras yoluyla babadan oğula geçmesi sistemine karşı sert bir tutum vardı ve hatta eğer taç uzun süre bir ailenin fertlerinde kalırsa onun değişmesi gerektiği de düşünülüyordu.

Kraldan sonra devlette en önemli kişiler çoğunlukla Gotik asıllı olan soylular ve toprak sahibi Hispano-Roman sınıftan seçilen piskoposlardı, gerçi bu iki grup arasındaki farklılıklar VIII. yüzyılın başına gelindiğinde büyük ölçüde kaybolup gitmiştir. Piskoposlar dinî liderlik yapmanın yanı sıra bölgedeki en büyük toprakların sahibi ve en güçlü siyasi figürlerdendi. Kimi zaman *dux* (dük) ya da *comes* (kont) unvanlarını taşıyan soylular da yarı özgür köylülerin ekip biçtiği, çoğunlukla yeterli ölçüde faydalanılmayan geniş topraklara sahipti. Ordunun geçimini sağlayan da soylulardı; kraliyet muhafızlarının dışında sürekli bir ordu yoktu, bu yüzden soylular kralın çağrısına yanıt veren takipçilerini getiriyor ve kral bu kişileri isterse altın ve gümüşten hediyelerle ödüllendiriyordu. Genel olarak bu basit askeri sistem oldukça başarılı olmuş gibi görünüyor, ancak büyük ihtimalle birliklerin sadakati monarşiden ziyade öncelikle kendi lordlarınaydı.

Yarımadanın nüfusu ya da ekonomisi hakkında kesin bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Öte yandan makul görünen bazı kaynaklarda¹ nüfus erken Roma döneminde yaklaşık olarak altı milyondur, ama Vizigot dönemin sonuna gelindiğinde veba ve savaşlardan ötürü dört milyona düşmüştü. Arkeolojik kanıtlar erken dönemin geniş ve açık şehirlerinin ufak, tahkim edilmiş konutlara döndüğünü gösteriyor. Arsa ve binalar, Roma'nın imparatorluk dönemindeki *latifundiya* adı verilen çok büyük arazilerden ve villalardan hiç şüphesiz daha ilkel.

Ekonomi neredeyse tamamen yereldi; uzun mesafe ticaretine dair yok denecek kadar az kanıt vardır, hem küçük kasabalar hem de geniş yerleşim yerleri ekonomik anlamda oldukça iyi bir şekilde kendi kendilerine yetiyordu. Tedavüldeki madeni paralar son derece sınırlıydı ve çoğu alışveriş takasla yapılıyordu.

Sonraki Vizigot İspanyası ve Portekizi hayli istikrarlı bir toplumdur ve güneydoğudaki Kart.Agena çevresine Bizanslıların düzenlediği istila dışında birkaç

1 B. Reilly, *The Medieval World* (Cambridge, 1993), 172. antey.org

yüzyıl boyunca dışarıdan hiçbir istilaya maruz kalmadılar. Öte yandan, yerleşim yerlerinin oldukça az, fakir ve ilkel ve aralarındaki mesafenin fazla olduğu epeyce boş bir manzarayı gözümüzde canlandırmalıyız. Birçok örnekte gördüğümüz gibi ziraî kaynaklar ya ihmal edilmiş ya da yeterince işletilmemişti. Baskların ve Asturyalıların yaşadığı kuzeydeki dağlar başta olmak üzere insanların her tür merkezi denetimden uzakta, tamamen özgür olduğu ve dışarıdan gelen denetim çabasına güçlü bir biçimde direniş gösteren ilkel dağ toplumları vardı. İşte Müslümanların işgal ettiği topraklar bu hâldeydi.

MÜSLÜMANLARIN YARIMADAYI FETHETMESİ (711-716)

İspanya ve Portekiz'in Müslümanlar tarafından işgali birçok yönden Kuzey Afrika'nın² fethedilmesinin mantıklı ve gerekli bir uzantısıydı. Müslümanlar gelmeden önce, günümüzde Libya, Tunus, Cezayir ve Fas ülkelerini oluşturan topraklarda iki grup insan yaşıyordu: Bizanslılar ve Berberîler. Bizanslıların, Trablusgarp ve Kartaca başta olmak üzere kıyıda birkaç kalesi vardı ve bunların ihtiyaçlarını deniz yoluyla sürekli karşıladılar. Bizanslılar, Jüstinyen'in saltanatında Vandallarda bulunan topraklarını yeniden işgal ettiklerinde, yerleşim alanlarından olan güneydeki sınırlara özenle hazırlanmış bir savunma sistemi kurdular. Ancak VII. yüzyılın ortalarına, Müslümanların saldırmaya başladığı döneme gelinene kadar bunlar kaldırılmış olmalı. Bizans'ın geriye kalan garnizonları kıyıdaki kalelerini inatla savundular ve bir kuşak önce Suriye ve Filistin garnizonlarının dayandığından çok daha uzun süre dayandılar ancak karadan saldıran işgalciler tarafından kolaylıkla ortadan kaldırılabilir ve yalnızca bölgedeki Berberî kabilelerle işbirliği yaptıklarında gerçek bir tehdit oluşturabilirlerdi.

Bölgedeki asıl güç Berberîlerdi. Berberîler, o dönemde ve günümüzde de Kuzey Afrika'nın yerli halkıdır. Hem Latince'den hem de Arapçadan oldukça

2 Endülü'sün Müslümanlar tarafından fethi üzerine fazlasıyla kaynak vardır ve bunların nitelikleri oldukça çeşitlidir. E. Lévi-Provençal'ın *HEM* (s. 1-89) adlı klasik eseri hâlâ faydalı bir başlangıç noktası olarak kullanılmaktadır. A.D. Taha'nın *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (Londra ve New York, 1989) adlı eseri ise titizlikle hazırlanmıştır ve detaylıdır, ancak eleştirel bir bakış açısı sunmaz. R. Collins'in *The Arab Conquest of Spain, 710-797* (Oxford, 1989) adlı kitabı ise VIII. yüzyıldaki Hristiyan yaşama ve edebiyatın içyüzünü anlamaya yardımcı olur ama Arap kaynaklara karşı küçümseyici ve anlayışsız bir tavır takındığından kusurludur. Endülü's tarihçilerinin duayeni, P. Chalmers tarafından kaleme alınan *Invasion e Islamización: la sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus* (Madrid, 1994) ise dönemin daha dengeli bir özetini sunar. Çok sayıda Arap ve İspanyol kaynağı aldım.

farklı olan kendilerine ait yazısız bir dilleri vardır. Kabileler hâlinde yaşarlardı ve öncelikle kendi soylarından gelen kişilere sadakat gösterirlerdi. Bunun dışında yaşam tarzlarında oldukça geniş farklılıklar vardı. Kimi Berberîler Bizans kültürüne asimile olmuşlardı ve çoğu Hristiyandı. Diğerleri daha ayrı bir yaşam sürmüşlerdi ve en azından bazıları hâlâ putperestti. Şehirlerde yaşayan Berberîler vardı, daha da fazlası çiftliklerde, dağ köylerinde yaşıyorlardı, kimileri dik arazilerde koyun ve keçi yetiştirir, kimileriye günümüzde Tuaregler'in yaptığı gibi Büyük Sahra'nın ücra ama harika çöllerinde gezinirdi. Berberîlerin soyağacı hakkında Araplarınkine göre daha az kayıt bulunduğundan, sahip olduğumuz parça parça belgelerin dengeli bir ilişkiye mi yoksa bazı grupların diğer grupların pahasına büyüdüğüne mi işaret ettiğini tartmak zordur.

Arap kaynaklarına göre Berberî kabileler el-Butr ve el-Berani olmak üzere iki gruba ayrılıyordu, tıpkı Arap kabilelerinin Kays/Mudar ve Yemen'e ayrıldığı gibi. Müslümanların düzenlediği fethe katılan ve Endülüs'e yerleşen Berberîlerin çoğu el-Butr grubuna mensuptu. Bu kişiler kabile kimliklerini ve muhtemelen putperest dinlerini korudular. VI. yüzyılda bu kabileler Trablusgarp'tan batıya doğru yola çıktılar, Bizans yerleşkeleri üzerinde³ baskı kurdular. Tam tersine el-Berani ise Bizanslılarla daha yakın ilişkilere giren ve çoğunlukla Hristiyanlığı benimseyen daha önceden kurulmuş kabilelerdendi. Bu, Müslümanların liderliği üstlendiklerini ve Berberîler arasında hâlihazırda var olan nüfus hareketliliklerine ilave hız kazandırdığını akla getiriyor ki fetihlerinin başarılı ve eksiksiz olması böylece biraz olsun açıklanabilir. Aslında, Araplardaki Kays/Mudar ve Yemen arasındaki kanlı çatışmaların aksine el-Butr ve el-Berani arasındaki farklılıkların Endülüs'ün siyaseti üzerine çok az etkisi olmuş gibi görünüyor. Berberî kabileler arasındaki ayrım her bir kabilenin daha küçük birimlerine, geniş ailelerine ve Arap gruplarla olan ilişkilerine dayanmaktadır.

Kuzey Afrika'nın fethi⁴, 22/642 gibi erken bir tarihte Mısır Fatihi Âmr b. Âs'ın, Sirenayka Barka'ya sefer düzenlemesiyle başladı. Barka'dan Ukbe b. Nâfi el-Fihri'nin önderliğinde bir ordu, güneydeki çöl yerleşkesi Zavila'ya ordu çıkardı. Ukbe, Muhammed Peygamberin kabilesi Kureyş'in bir kolundan geliyordu ve babası Nafi, Mısır'a yerleşen ilk Müslümanlardan biriydi. Erken

3 Bu konu için E. Manzano Moreno'nun *La Frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas* (Madrid, 1991) (s. 234-5) isimli eserine bakınız.

4 Kuzey Afrika'nın fethi için Taha'nın *Conquest and Settlement* (s. 55-83) ve Chalmers'in *Invasion e Islamization (c. 640-710)* isimli eserine bakınız. <https://rante.org>

İslâm toplumundaki seçkin sınıfa mensuptu ve bölgedeki Berberî halktan kişilerle ilişki kurabilmek için pozisyonunu kullandı, kurduğu ittifaklar VIII. yüzyılın ortalarında Emeviler gelene kadar ailesini Kuzey Afrika ve Endülü's'teki en güçlü aile haline getirdi. Emir, Mısır'a döndüğünde Ukbe'yi Barka'nın başına bıraktı.

Kuzey Afrika'nın fethi zordu, buna sebep olarak Müslümanlar arasındaki siyasî çekişmeleri kısmen gösterebiliriz fakat asıl sebep hem iç bölgelerdeki Berberîlerin hem de kıyılardaki Trablusgarp ve Kartaca gibi Bizans şehirlerinin garnizonlarının ortaya koyduğu büyük dirençti. Diğer Arap komutanlarına kıyasla Ukbe, Kuzey Afrika'yı kontrolüne almanın yolunun Berberî kabilelerin desteğini almaktan geçtiğini daha iyi anlamıştı. 50/670'te kıyıdan uzakta, Tunus'un merkezindeki düz topraklarda Müslüman yerleşke Kayravan'ı kurdu. Kufe, Basra ve Fustat'daki daha önceki Arap garnizon şehirleri gibi Kayrevan da Müslümanların kimliklerini koruyacakları ve oradan çevresindeki ülkeye hükmedecekleri bir şehir olarak düşünülmüştü.

681'de Ukbe batıya olağanüstü bir akın düzenleyerek Tanca ve Atlas Okyanusu'na kadar ulaştı, aslında bu aşamada modern Tunus'un ötesinde Müslüman yerleşke yoktu. Bu, onun son ve en büyük başarısıdır. Bıraktığı miras yaşmaya devam etti ve oğulları Kuzey Afrika'nın Müslüman siyasetinde önemli bir rol oynadı. Bunu, Arapların neredeyse tamamen sürüldükleri ve Kayrevan'ın bile Berberî lider Küseyle'nin boyunduruğu altına girdiği bir dönem takip etmiştir. 74/694'te Halife Abdülmelik, Hassan b. Numan'ın komutasında Suriyelilerden oluşan bir ordu gönderene kadar Müslümanlar pek toparlanamadılar. Hassan b. Numan, Kartaca'daki son Bizans karakolunu da ele geçirdi, Berberîlerin lideri Rahibe Kâhine'yi yendi ve 82/701'de Kayravan'da varlığını kanıtladı. Bunu yalnızca Suriyeli askeri sayesinde değil, Berberîlerle birlikte çalışma politikası sayesinde de başardı. Örneğin Luvata gibi bazı kabileler sonuna kadar Arapların yanında durdular, Kâhine'nin iki oğlu da dâhil olmak üzere birçoğu Kâhine'nin bozguna uğratılmasının ardından Arapların safına geçtiler. Bu iki oğul Müslüman oldu ve divana üye oldular, böylece Araplar gibi ganimetlerden pay aldılar.

Hassan b. Numan, 704'te batıdaki vilayetleri denetleyen Mısır valisi tarafından görevden alındı, bunun sebebi büyük ihtimalle görevinde çok başarılı olmasıydı. Onun yerine Emevi İmparatorluğu'nun mali idaresinde yüksek makamlar edinmiş, nereden geldiği meçhul olan Musa b. Nusayr geldi. Musa b. Nusayr, Hassan'ın Müslüman olmuş Berberîleri orduya alma politikasını devam ettirdi. Bu yeni güçlükler, Araplar batıya doğru/ıçına yayıldı, ta ki yakla-

şık olarak 90/708'de Tanca'yı alana ve Berberî destekçisi Târik b. Ziyâd'ı vali olarak atayana kadar.

Kuzey Afrika'nın fethi, Arapların ve Berberîlerin İslâm adına bir çatı altında toplanmasıyla gerçekleşti. Fetih ilerledikçe, Berberîlerin katkılarının önemi de arttı. Müslümanlar modern Fas bölgesini fethederken ordularındaki birliklerinin büyük çoğunluğu muhtemelen yeni Müslüman olmuş Berberîler idi. Bu Berberî birlikler savaşta toplanan ganimetlerden pay aldı, ama Tanca'daki Tarık b. Ziyad dışında hiçbiri siyasî önemi olan mevkiller edinemedi. Çoğu Berberî önemli Arap grupları ya da bireyleriyle *vela* anlaşmaları yaptılar. Bu anlaşmaları yapanlar *mevla* (çoğulu *mevâli*) olarak adlandırıldı (Örneğin, Tarık b. Ziyad, Berberî Tanca Valisiydi ve büyük ihtimalle kendimilleti içerisinde büyük öneme sahipti; Arap Kayravan valisi Musa b. Nusayr'ın mevlası olarak adlandırılırdı). Bu ilişki bir tür müşteri-satıcı ilişkisine benzetilebilir, fethedilen halklar Müslüman yapılır (bir Gayrimüslim mevla olamaz), sadakatleri ve destekleri karşılığında da Müslüman toplumda bir mevkii kazanırdı⁵. Bu siyasî ağlar Müslüman Kuzey Afrika ve Endülüs'ün erken dönem siyasi hayatında oldukça önemliydi ve bir seçmen grubu kurmak istediklerinde kabile mensubu destekçilerinden çok bu ağ kullanılırdı. Hem Ukbe b. Nafi'nin ailesi hem de Emeviler siyasi emelleri konusunda mevâlilerine ciddi ölçüde bel bağlamışlardı.

Buna karşın valiler (vali ve emir bu makama verilen iki Arapça terimdir) otoritelerini Mısır valisinden alırlardı ve Fustat (Eski Kahire) şehrinde komutanın el değiştirmesi hemen hemen kesinlikle Kayravan'da da bir değişiklik olacağının göstergesiydi. Bu durum, Kayravan veya Fustat'taki politika ya da personel değişimi yüzünden vali makamının sürekli tehdit altında olduğu Endülüs'te daha da aşıkardı. Böyle koşullar altında bir kişinin uzun süre boyunca kendini kabul ettirmesi zordu; valiler çoğunlukla ülkede çok az etki yaratabilen, gelip geçici şahıslardı.

Fatihler yeni zaferlerden kazanç sağladı. Hristiyan ve putperest Berberî tebaanın *cizye* ya da kelle vergisi ödemek zorunda bırakıldıkları söylense de vergi toplayan resmî bir mekanizmanın varlığına dair neredeyse hiçbir belirti yoktur. Askerlerin çoğu bir maaş almaktan ziyade ganimet ve yeni topraklar kazanma umuduyla görev yapıyorlardı, hayatta kalmaları için Müslümanların

5 Mevâlinin Emevi Hilafeti üzerine etkilerini görmek için bkz. P. Crone'un *Slaves on Horses. The Evolution of Islamic Politics* (Cambridge, 1980) s. 19-22, org

Kuzey Afrika'daki egemenliği genişlemeliydi. Eğer ganimetler tükenirse ve yeni fırsatlar ortaya çıkmazsa gruplar ve kabileler birbirlerine düşman olur ve parçalanmalar kaçınılmaz olurdu. Tanca'nın fethi batı yönündeki fetihlerin durması anlamına geliyordu, artık devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli fırsatları sunan yalnızca İspanya kalmıştı.

Müslümanların Endülüs'ü fethetmesi ve Arap saltanatının kurulması hakkında bilgi sahibi olmamız kaynakların doğasından ötürü gecikmiştir. Fetih döneminde Arapların kaleme aldığı kaynaklardan hiçbiri günümüze kalmamıştır, bize kalan en erken ana kaynaklar ise X. yüzyıl ve sonrasında kalma birkaç çalışmanın içinde saklı tarihî anekdot (*ahbar*) derlemesidir. Bu çalışmalardan en önemlileri muhtemelen yaklaşık 940'lardan kalma, kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Ahbarü'l Mecmu'a*⁶ (Anekdotlar Derlemesi) ve İbnü'l-Kûtiyye'nin *Tarîhu İftitah-il-Endelüs*⁷ isimli kitabıdır. Her iki derlemede de materyaller çoğunlukla tarihî sıralamalarına göre düzenlemiştir ancak bunlar olayların kaydının tutulduğu belgeler değildir, bu yüzden olayları doğru şekilde sıralamaktan ziyade etkili ve ilginç hikâyeleri anlatmaya yoğunlaşırlar. Emeviler öncesi dönem için *Ahbar* özellikle önemlidir, İbnü'l-Kûtiyye Emevi emirlerinin saraylarından gerçekçi, dedikoduya benzer öyküler sunar.

X. yüzyılda bu öyküler düzenlenir ve Doğu İslâm Dünyası'nda, el-Medâinî (ö. 839) ve et-Taberî (ö. 923) gibi uzmanlar tarafından geliştirilen ve olayları kronolojik olarak kaydeden tarihçiliğin kıstasları kullanılarak sistemli hale getirilirdi. Bu düzenleme görevi, ilk başta Orta İran'da ikamet eden, IX. yüzyılın sonlarında tüccar olarak Endülüs'e giden Rey'indi fakat Endülüs'te Razi ailesinin çalışmalarıyla sonlanmıştı. Oğlu İsa'ya (ö. 989) göre Endülüs'tekilerin başta çok ilgilenmediği ahbarı alıp tarih bilimine göre tedvin eden Ahmet b. Musa er-Râzî idi.⁸ Baba ve oğul iki Râzî'nin yazılarının çoğu kayboldu, fakat bu yazılar XI. yüzyılda yaptığı derlemelerle tanınan büyük âlim İbn Hayyan (ö. 1076) tarafından kullanıldı ve sıklıkla bütünüyle alıntı yapılarak eserlerinde toplandı. İbn Hayyan'ın eserlerine gelecek olursak onun da çoğu eseri kayboldu, bunlara fetihleri ve ilk emirleri anlattığı kısımlar da dâhildi. Öte yandan bazı

6 İspanyolca çevirmen E. Lafuente y Alcantara ile birlikte düzenlendi (Madrid, 1876). Metnin eski olmasından ötürü Chalmeta (*Invasion e Islamizacion*) tarafından önerilen tarihi kullandım, ancak diğer uzmanlar XI. yüzyıla ait bir tarihi kullanmayı tercih ediyorlar. Bu metin C. Sanchez-Albornoz'un *El Ajbar Maymu'a. Cuestiones historiograficas que suscita* (Buenos Aires, 1944) adlı eserinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

7 İspanyolca çevirmen J. Ribera ile düzenlenmiştir (Madrid, 1926).

8 Chalmeta'nın *Invasion e Islamizacion* adlı kitabı Arşivde <https://www.arsivde.org>

materyalleri, yaklaşık 1100'lerde⁹ bulunan ve kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Fethü'l-Endülüs* gibi daha kısa eserlerde ve sonra İbn İzârî'nin yaklaşık 1300'lerde kaleme aldığı *Beyânü'l-Muğrib*¹⁰ adlı eseri gibi tarihi derlemelerde sadeleştirilmiş halde yer aldı.

Bize ulaşan kaynakların olaylar yaşandıktan en az iki yüzyıl sonra yazılması yüzünden bu kaynakların yararları ve güvenilirlikleri konusunda ateşli bir tartışma çıktı. Bir tarafta Taha gibi tarihçiler Arapça anlatıları neredeyse tamamen doğru olarak kabul ederken¹¹ diğer yanda Collins gibi tarihçiler Arap geleneğinin aslında işe yaramaz olduğunu¹² savundu.

Materyallerin güvenilirliğini değerlendirmeye çalışmak önemlidir. Arap hikâyelerinin önyargılı olduğu su götürmez, çünkü Müslüman zaferlerinden yanalılar ve bu zaferlerin Tanrı'nın yardımıyla kazanıldığını iddia ediyorlar. Böylesi açık bir yandaşlık modern tarihçilere gerçek sorunları yansıtmaz. Öte yandan materyallere temkinli yaklaşmamız için birçok farklı sebep vardır.

Toledo'da Kral Roderick'in sabırsızlıkla kilitli bir odanın kapısını açtığı ve içinin Arap savaşçıların resimleriyle dolu olduğunu keşfettiği ve Kral Roderick'in Kont Julian'ın kızına tecavüz ettiği hikâyeleri gibi düpedüz masalımsı ya da folklorik olan materyaller vardır. Kolaylıkla tahmin edilebilir ve eğlendirici olma özellikleri taşıyan bu hikâyelerin tarihçileri yanlış yönlendirmeleri muhtemel değildir. Doğu İslâm kaynaklarından ödünç alınan geleneksel tema, deyiş, ifade ve nitelendirmelerin kullanılması da ayrıca doğru oldukları yönünde yanlış bir izlenim uyandırabilir¹³.

Gerçeği tasarruflı anlatmanın başka güçlü sebepleri de olabilir. Fethin doğası fethedilen toprakların statüsünü de etkiler: Eğer güçle/savaşla fethedildiyse (anveten) fatihlerin mülkü, Müslümanların bölünmez *fe'y*'leri (taşınamaz ganimet) olurlar ve bu mülklerden elde edilen kazançlar hükümdarlarının uygun gördüğü şekilde Müslümanların faydası için kullanılırdı. Diğer yandan, eğer

9 L. Molina ile birlikte düzenlenmiştir (Madrid, 1994).

10 Fetih ve emirlerin tarihi, G.S. Colin ve E. Levi-Pronçal tarafından düzenlenen 2. cildinde anlatılmıştır (Leiden, 1948).

11 *Conquest and Settlement*, s. 4-14'e bakınız.

12 *Arab Conquest*, s. 34-5.

13 Genel olarak erken İslâm tarihçiliğindeki bu sorunlar için A. Noth'un *The Early Arabic Historical Tradition* (yeni baskısı L.I. Conrad, Princeton, 1994) adlı eserine bakınız, benzer sorunların Endülüs tarihçiliğindeki detaylı tartışmaları için B. Munzel'in *Feinde, Nachbarn, Bündnispartner* (Münster, 1994) isimli eserine bakınız. www.orientalstudies.ox.ac.uk/~antey.org

topraklar barışla kazanıldıysa (*sulhen*) tamamen orada yaşayan insanların mülkü olmaya devam ediyor ve Müslümanlara sadece miras, satın alma ya da sahibinin değişmesi yollarıyla geçebiliyordu, bu durumlarda da tamamen Müslümanların mülkü oluyorlardı. Fetihlerin anlatımının iki tane tarih yazıcılığı geleneğini takip ederek yapıldığına¹⁴ dair kanıtlar vardır. Bunlardan birincisi, Razîler ve Emevi sarayına yakın diğer kaynaklarca nakledilir. Bu gelenek fetihlerin anveten yapıldığını vurgular çünkü anveten fetihler Emevilere toprakları kullanma hakkı verir. Öte yandan diğer kayıtlar anlaşma yoluyla toprakların devredilmesinden bahsederek orada yaşayanların haklarını savunurlar. Fetihler hakkındaki kaynaklarda var olan anlaşmazlıkların sebebi olarak bu iki farklı gelenek gösterilebilir ve öncelikle barış içinde teslim olduğu, ancak daha sonra isyan ettiği için güç kullanılarak boyun eğdirildiği söylenen Sevilla'nın düşüşü gibi detaylar da iki çelişkili geleneği bir noktada birleştirme girişimi olarak açıklanabilir. Ancak en nihayetinde bu fikir ayrılıklarının çok önce gerçekleşen olaylara dair gerçek bir kafa karışıklığından ileri geldiği kabul edilmelidir.

Bu kaynakların (günümüze geldikleri haliyle) çok sonradan oluşturulması, güvenilirliklerine gölge düşürmemelidir. Arap tarihçilik geleneğinde eski kaynakların üsluplarını ve biçimlerini korumaya büyük önem verilmiştir ve İbn Hayyan gibi redaktörlerin çalışmaları genellikle yeni bir kaynak oluşturmaktan çok temelde eski materyalleri düzenlemek ve yeniden yayınlamak üzerine kuruluydu. Daha sonra tutulan kayıtlar çok önceki dönemlere dair önemli bilgiler içerebiliyordu. Örneğin, 741'den sonra Suriyeli *cünd* yerleşkelerinin özelliklerini anlatan en önemli belge, bahsettiği olaydan 650 yıl sonra yazılan, günümüzdeki şekliyle XIV. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan, İbnü'l-Hatib'in *İhata'sına* iliştilirilmiş Râzî'den alınma parçalar¹⁵.

Arapça metinlerin yanı sıra Latince kaynaklar da vardır. Bunların arasından en önemlisi tartışmasız *Vekayiname* (Chronicle) isimli 754'te tutulmuş kayıtlardır, bu eser ayrıca *Mozarapic Chronicle* (Mozarapik Vekayinamesi) olarak da bilinir ve büyük ihtimalle VIII. yüzyılın ortalarında Endülü's'te meydana getirilmiştir. Beklenildiği üzere bu kayıtların olaylara bakış açısı, Müslüman kayıtlardaki bakış açısından oldukça farklıdır. Hristiyan yazar için bu istila Tanrı'nın bah-

14 Bu fikirler için Manzana Moreno'nun Roma'daki Fransız Okulu'nda 1994'te *Incastellamento* üzerine düzenlenen kongrede kâğıtla sunulan "Arabes, berberes e indigenas: al-Andalus en su primer periodo de formacion" s. 3-12 bakınız. Baskıda.

15 Aşağıya bakınız, s. 50. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

şettiği bir zaferden çok büyük bir felakettir. Detaylarda uyumsuzluklar olmasına rağmen olayların genel taslağına bakıldığında aslında bir fikir birliği vardır. Oldukça erken bir tarih olan 754'te kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, *Vekayiname*'nin sunduğu kanıtların büyük önem taşıdığı ve Müslüman geleneğin çizdiği taslağı çürütmekten ziyade desteklediği söylenebilir.¹⁶

Müslümanların fethini ve ülkenin kurulmasını anlatan kaynaklar, VIII. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'daki diğer yerlerin çoğunu anlatan kaynaklar ne kadar derme çatmaysa o kadar derme çatmadır. Bugünkü anlayışın oluşmasında rastlantı eseri günümüze gelmeleri büyük bir rol oynuyor olabilir. Parça parça bilgileri yanlış yorumlama ve onlara hak ettiklerinden daha fazla önem verme tehlikesi her zaman vardır. Ancak bütün bunlara rağmen olayları makul bir şekilde yeniden resmedebiliriz.

Endülüs'ün fethinin başlangıcını ele alan erken Arap kaynaklarının çoğu Sebteli (Ceuta) Kont Julian'dan bahseder. Kont Julian büyük ihtimalle İspanya'nın Vizigot hükümdarlarıyla Boğazlar yoluyla yakın ilişkileri bulunan Bizanslı bir devlet görevlisiydi.¹⁷ Vizigot soyluları arasında gelenek olduğu gibi kızını eğitimi tamamlaması için saraya gönderdi. Kızı burada Kral Roderick tarafından saldırıya uğradı ve babasına olanları anlattı, öfkelenen vali intikam almak için yerli Müslüman komutanla müttefik oldu. Bu hikâyenin doğruluğu ne kadar tartışılır olursa olsun Vizigot Kral Roderick muhtemelen toplumun dışarıdan yardım alabilecek önemli bir kesimini kızdırmıştır.

VII. yüzyılda Vizigot monarşisi hem seçimle hem de miras yoluyla belirleniyordu. 693'te Egica, oğlu Witiza'yı hükümdarlığına ortak yaptı ve 702'de öldüğünde tahta oğlu Witiza geçti. Witiza aynı şeyi kendi oğlu Akhila için yapmak istedi ve ona Narbonne valiliğini verdi ancak 710'da hayatını kaybettiğinde Toledo'da darbe oldu, bu darbenin arkasında ise büyük ihtimalle bir ailenin çok uzun süre başta kalmasını istemeyen soylular vardı. Hükümdarın ailesine mensup olmayan Roderick, Akhila'nın ve erkek kardeşlerinin ordusunu Alamundo ve Ardabast'ta yenmeyi başardı ve gücü ele geçirdi. Vizigot geleneğine göre Roderick seçimle gelmiş meşru bir kraldı ancak olaylara baktığımızda sarayda kendisini haksızlığa uğramış hisseden birkaç etkili figürün olduğunu

16 Collins'in *Arab Conquest* isimli eserine bakınız, s. 26-34.

17 Julian hikâyesinin daha yakın tarihli bir değerlendirmesi için Taha'nın *Conquest and Settlement* adlı eserine bakınız, s. 84-8. Bütün tartışma içinse Chalmers'in *Invasion e Islamizasyon*, s. 112-20'ye bakınız. <https://www.britannica.com/entry/754> ise erken kaynakları irdeler.

görüyoruz. Pekala bu kişiler yeni krala iftira atmış ve istilacıların onu küçük düşürmesine çok da üzülmemiş olabilirler.

Müslümanların gerçekleştirdiği, Amr b. Âs'ın Mısır'a yaptığı sefer gibi fetihlere benzer şekilde, İspanya'nın istilası da hiyerarşik düzenin dışındaki yerel girişimlerle gerçekleşmiş gibi görünüyor. Bu durumda yerel girişimleri üstelenenler, Kayrahan'daki İfrikiye valisi Musa b. Nusayr ve Şam'daki Halife Velid b. Abdülmelik'tir. Çoğunluğun fikrine göre Tanca valisi Tarık b. Ziyad bilhassa Berberîlerden oluşan 7.000-12.000 kişilik bir güçle, Cezîretülhadrâ (Algeciras) ve onu çevreleyen kırsal kesimi işgal etmeden önce, Nisan 711'de Cebelitarık Boğazı'nı geçmiş ve günümüzde de ismini Tarık'tan alan Cebelitarık'tan geçen ilk kişiler olmuşlardır. Oraya varır varmaz bir direnişle karşılaşmış ve karşılaşmadıkları konusunda fikir ayrılığı vardır, ancak Roderick ve Vizigot ordusunun önemli bir kısmının ülkenin kuzeyinde kamp yapmakta olduğunu ve istilayı savuşturmak için güneye ancak yazın ulaşabildiğini biliyoruz.

Burada İber yarımadasının gelecek sekiz yüzyılını şekillendirecek bir savaş yaşandı. 20 Temmuz 711 tarihi civarlarında görülen savaş birkaç gün sürdü. Savaşın tam olarak nerede gerçekleştiği uzun zamandır süregelen bir tartışma konusudur, fakat muhtemelen Medina-Sidonia'nın güneydoğusunda gerçekleşmiştir. Kaynaklar, Roderick'in ordusu için 40.000 ve 100.000 arasında değişen çok büyük rakamlardan söz ediyor, bu kadarının abartı olduğu kesindir. Fakat Roderick'in ordusunun 24.000 ya da 30.000 kadar askeri olan Tarık'inkinden çok daha büyük olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁸ Arap kaynaklar Vizigotların kendi içlerinde ihtilaflar olduğunu ve Witiza'nın erkek kardeşlerinin, Müslümanların Roderick'i yenip sonra gitmelerini umduklarını ima ediyor. Böylece kendi hakları olan tahta çıkabileceklerine inanıyorlardı. Sebep ne olursa olsun Vizigot ordusu büyük bir bozguna uğradı, Roderick kayıptı, öldüğü tahmin ediliyordu ve askerler bütün İber yarımadasına yayılmıştı. Bütün bunlar yenilgiyi kabul ettikleri havasını yaratıyordu.¹⁹

Witiza'nın erkek kardeşleri en başta Müslümanların zaferlerinin meyvelerini bırakıp gideceklerini sandıysa bile sonra yanıldıklarını anladılar. Kont Julian'dan yardım alan Tarık kazandığı zaferden sonra hızla ve özgüvenle hareket etmeye

18 Chalmers, *Invasion e Islamización*, s. 134.

19 Savaşın yeri ve gidişatı hakkındaki farklı fikirler için Taha, *Conquest and Settlement*, s. 88-90; Chalmers, *Invasion e Islamización*, s. 134-135. - <https://rantey.org>

devam etti. Mugîs er-Rumi'nin emrinde bir gücü Kurtuba'ya çıkardı. Burada Mugîs, Müslümanlar şehre surlardaki bir delikten girdikten sonra validen ve bir kilise içinde kendilerini müdafaa eden küçük bir garnizondan gelen ciddi direnişle karşılaştı. Onlar teslim olana ve idam edilene kadar üç ay geçti. Maleka (Malaga) ve Elvira Bölgesi ise (XI. yüzyıla kadar önemli sayılmamış bir bölge; daha sonra Gırnata [Granada] olacak şehrin çevresi) küçük parçalar halinde çok fazla sorunla karşılaşılmeden alınmış gibi görüyor. Öte yandan Tarık hızla Vizigot başkenti Toledo'ya ilerledi. Hiçbir direnişle karşılaşmadı. Yahudiler dışında halkın büyük çoğunluğu şehri terk etmişti ve Tarık 711-12 kışını burada geçirdi.

Tarık'ın bu muhteşem başarısı onun üstü Musa b. Nusayr'ın dikkatini çekti. Musa b. Nusayr, tabii ki kendisini ve destekçilerini bu zafere ve kazanılan ganimetlere ortak etmek arzusundaydı. Ertesi yıl 18.000 askerden oluştuğu söylenen²⁰ ve çoğu Arap olan²¹ büyük bir kuvvetle yola çıktı. Cezîretülhadrâ'a vardı ve hem adamlarının hem de kendisinin kendi başlarına fetih yapabilecekleri bir strateji benimsedi. Musa b. Nusayr, Tarık'ın es geçtiği büyük Karmûne Kalesi'ne (Carmona) yürüdü ve kaçak gibi davranarak şehre girmeyi başaran Kont Julian'ın adamlarının yardımıyla burayı ele geçirdi. Daha sonra, zor kullanılarak alınmadan önce birkaç ay direniş gösteren Sevilla'yı aldı. Bu kuşatma hakkında başka hiçbir detay verilmemiştir, bunun sebebi direnişin "uydurulmuş" olması olabilir, çünkü böylece şehrin şiddet kullanılarak alındığı söylenip topraklara el koymak meşrulaşmış oluyor. Musa, çevredeki kasabaları da boyunduruğu altına aldı ve kuzeye, Arap tarihçilerinin Roma'dan kalma kalıntılarının görkeminden bahsettiği Merida'ya gitti. Burada daha ciddi bir direnişle karşılaştı, garnizon hücumu geçti ve onları Temmuz 713'te teslim olmaya zorlamak için mancınık kullanmaları gerekti. Bunlar yaşanırken Musa oğlu Abdülaziz'i doğuya gönderdi. Abdülaziz, o dönemde Murcia (Mürsiye şehri daha sonra kuruldu) bölgesinin en önemli şehri olan Orihuela'ya vardığında yerel komutan ya da *dük* Theodemir ile karşılaştı ve hafif şartları olan bir anlaşma yaptı. Gösterdikleri iyi niyete ve nakden, buğdayla, arpayla, pekmezle, sirkeyle, balla veya zeytinyağıyla ödedikleri mütevazı bir vergiye karşılık etkili bir yerel yönetim ve Hristiyanların

20 *Ahbarü'l Mecma*, s. 15; diğer kaynaklarda 10.000 olarak geçiyor: bkz. Taha, *Conquest and Settlement*, s. 94.

21 Musa'nın istilası ve bunu takip eden fetihler için bkz. Taha, *Conquest and Settlement*, s. 94-102; Chalmers, *Islamic Spain, 711-1500*, s. 168-205. <http://rantey.org>

ibadet özgürlüğü verilecekti.²² Bunun sonucu olarak Mercia bölgesi yüzyıllar boyunca Araplar tarafından Tüdmir olarak adlandırıldı.

Merida'nın düşüşünden sonra Musa Toledo'ya gitti ve orada Tark'la buluştu. Bu iki güç Talabire'de (Talavera) bir araya geldiğinde arada kaçınılmaz olarak gerginlikler ve serzenişler yaşandı, ancak ilişkilerini düzelttiler ve kış birlikte Toledo'da geçirdiler. 714 ilkbaharında sefer düzenlemeye devam ettiler, Galiçya ve Ebro Vadisi bunun sonucunda göstermelik olarak boyun eğdi.

Zaferlerle dolu kariyerleri Şam'da bulunan halife tarafından çağrıldıklarında duraksamaya uğradı. Bu iki lider Eylül 714'te bir daha dönmek üzere istemeyerek İspanya'dan ayrıldı ve Musa, oğlu Abdülaziz'i vali olarak geride bıraktı.

Yarımadanın büyük kısmına artık Müslüman ordular tarafından ayak basılmıştı, ancak fetih kesinlikle tamamlanmış değildi. Müslüman gücünün kurulması iki aşamada olmuş gibi görünüyor. İlk aşama güneydeki ve Levant'taki ana şehirlerin ve verimli toprakların ele geçirilmesiydi. Bu bazı durumlarda Witiza'nın oğulları ve Theodemir gibi Vizigot soyluların desteğiyle veya en azından onaylarını alarak gerçekleştirilmişti. İkinci aşama, kuzeydoğunun fetihiydi. Bazı kanıtlar, bu kısımdaki Vizigot hükümünün Akhila yönetiminde devam ettiğini ancak es-Semh'in valiliği (718-21) ve Ebro Vadisi ile Maleka'nın kuzeyindeki dağlık alanlar gibi uzak bölgelerin Vizigot lordlarıyla barış anlaşmaları imzalamasıyla son bulduğunu gösterir. Bu açıdan bakıldığında Endülü'sün fethi çok az da olsa İran'ın fethine benzer çünkü burada da önce ana şehirler ve iletişim kanalları ele geçirildikten sonra çevredeki bölgelerin yerlileriyle bir anlaşma yapılmıştı.

Müslümanların düzenlediği fetihlerin başarı sebepleri çok tartışılıyor. Müslümanlar tarafından bakıldığında sebep basit: bu, Tanrı'nın emriydi. IX. yüzyılda tutulan, III. Alfonso'yu konu alan *Vekayiname*'nin yazarı ve diğer Hristiyan eleştirmenlerin bakış açısına göre durum daha tartışmalıydı ve şu soruyla karşı karşıya kalıyorlardı: Hristiyan bir halkın böylesi bir felakete uğramasına Tanrı nasıl izin vermiş olabilirdi? Ortaçağ yazarlarına göre en makul açıklama Vizigotların ahlaksız olmaları ve Tanrı'nın emirlerine uymamaları iken daha seküler günümüz tarihçileri Vizigot Krallığı'nda siyasi bir çöküşün ya da zayıflığın izlerini aramaya eğilimlidir.

22 Metnin bütünü ve çevirisi için bkz. C. Melville ve A. Ubaydli'nin *Christians and Moors in Spain. vol iii Arabic Sources* (Waimbridge, 1992), ss.10-11. <https://rante.org>

754 yılına ait *Vekayiname*'nin yazarına göre suç Roderick'in hırsırları, Araplarla bir olup komplolar kuran Kral Egica'nın oğlu Oppa'nın ihaneti ve kendi cemaatiyle kalmak yerine Roma'ya kaçan Toledo Başpiskoposu Sindered'in korkaklığıydı.²³ III. Alfonso'yu konu alan *Vekayiname*'ye göreyse Hristiyanların felaketine yol açan suç, kendisinin bir sürü eşi ve cariyesi olmasının yanı sıra piskopos ve yardımcı papazlarına da evlenmelerini emreden Kral Witiza'nın ahlaksızlığı ve oğullarının ihanetiydi.²⁴

Aslında Vizigot krallığının çöküşüne dair kanıt yoktur.²⁵ Son yıllarında pek çok yönden hiç olmadığı kadar güçlendiği söylenebilir: Aryan Vizigotlar ve onların Ortodoks tebaası arasındaki ayrılık zarar veriyordu fakat bir asır boyunca görmezden gelindi; VII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Romalı ve Vizigot unsurlar arasında ayrıma dair hiçbir iz kalmamıştı. Kuşkusuz Yahudiler hukuki ehliyetsizliklere ve hatta ara ara zulümlere katlanmak zorunda kalıyorlardı. Yahudilerin, Hristiyan taşralı akranlarıyla kaçmak yerine şehirlerinde kalıp Müslüman egemenliğini kabul etmeyi tercih ettikleri aşîkârdır fakat istilacılara aktif bir şekilde destek oldukları ya da onları cesaretlendirdikleri üzerine güvenilir bir kanıt yoktur. Baskların etkili Vizigot idaresinin dışında kaldığı ve Roderick'in ilk Müslüman akını sırasında o bölgede seferde olduğu da doğrudur, ancak kuzeydeki dağlarda ayrımcılık yüz yıllardır siyasi hayatın bir parçasıydı, hâlihazırda var olan durumdan daha tehlikeli ya da endişe verici değildi. Aslında bazı yönlerden krallığın fethedilmesini kolaylaştıran şey, bizzat krallığın güçlü oluşuydu. Eğer krallık birçok yerel lordluklara ve prensliklere ayrılmış olsaydı kuşkusuz şiddetli direniş gösterirlerdi. Bu şekliyle Vizigot İspanya, 1066'daki Anglo-Sakson İngiltere gibi, o kadar merkezileştirilmişti ki kraliyet ordusunun yenilgisi bütün toprakları istilacılara açık hâle getirdi.

Vizigot monarşisi Roderick tahta çıktığı sırada kısa süreli siyasi bir kriz atlattı ve yönetici sınıfın önemli unsurları görevini terk etti. Ülkeyi savunmasız bırakan büyük bir askerî yenilginin sebebi bu olabilir. Önderlik ettiği ordu aslında istilacılarla savaşmak için yeterliydi, ancak ordunun askerî değerinin tam olarak biçilmesi zordur. Savaşın kaybedildiği ortadaydı, fakat bunun sebebi uzun süredir var olan askeri zayıflıktan ziyade yalnızca kötü şansın ya da o gün verilen yanlış kararların bir sonucu olabilirdi.

23 52-4. bölümler.

24 5-7. bölümler.

25 Savlar üzerine [Yapetsiz PDF Kütüphane Arşivi - Ortodoks Arşivi](http://www.ortodoksarabiz.org.tr/antey.orguest), s. 6-22.

Şehirleri etkili bir şekilde savunmak ya da ikinci bir ordu kurmak için neredeyse hiç çaba harcanmaması şaşırtıcıdır. Kuzeydeki dağlarda karşılaşılan direniş dışında (bu da başlarda Vizigotlar tarafından yönetilmiyordu) sadece Kurtuba ve Merida'da fiili bir savunma görülmüştür. Burada sayıların azlığı göze çarpıyor: Tarık'ın Mugîs'i Kurtuba'ya yalnızca 300 adamla yolladığı söyleniyor, eğer vali savunma için 400'den fazla adam toplayabilseydi çıkarma başarılı olamazdı. Şehir kuvvetten düşmüş gibiydi: Roma'dan kalma köprü kırılmıştı ve surlarda büyük bir gedik vardı. Müslümanlar Orihuela'ya vardığında Vali Theodemir'in o kadar az adamı vardı ki kadınları asker olarak giydirip surlara nöbetçi olarak koymak zorunda kalmıştı. Harikulade ve doğal bir kale olan Toledo'yu savunan kimse yoktu. Belki de yenilginin sebebi kısmen nüfusun azlığındandı ya da en azından silah kullanabilen nüfusun azlığından. Selahaddin, Kudüs Krallığı'nı 1187'de işgal ettiğinde Haçlılar ona karşı koymak için büyük bir ordu kurmuşlardı. Bunu yaparken de şehirlerini boşaltmak ve adam takviyesi yapmak zorunda kaldılar. Hittin Muharebesini kaybettiklerinde görkemli kaleleri neredeyse tamamen savunmasız kaldı ve çoğu kısa sürede istilacıların oldu. Vizigot İspanya'sında da durum aynı olabilir. Genel olarak nüfus eksik değildi ama ordudaki asker sayısı yetersizdi. Vizigot toplumunda ordu ve diğer sınıflar arasında keskin sınırlar vardı, ayrıca halkın direniş gösterdiğine dair hiçbir kanıt yoktu. Kurtuba'da karşılaştıkları bir çoban Müslümanlara halkın çoğunun kaçtığını ve geriye sadece 400 kişilik bir garnizonun ve *duafâ*'nın kaldığını söyledi. Duafâ, halkın eli silah tutmayan nüfusuna verilen Arapça isimdir, bu kişilerin şehrin müdafaasına katılmasının mümkün olmadığını düşünüldüğü açıkça anlaşılıyor.

Direnin oluşmamasının bir diğer sebebi de Vizigotların istilayı yeterince ciddiye almamış olmaları olabilir. Roderick'in aristokrat sınıfa mensup rakiplerinin ümidinin, istilacıların Roderick'i yeni ülkeyi terk etmeleri ve böylece kendilerinin başa geçmesi olduğunu söyledik, burada ilginç olan taraf şu ki hepsi olmasa da istilacılarından bazıları da olayların böyle gelişeceğini sanıyordu. Tarık, Müslümanların İspanya'ya yerleşmesi için Musa'yı ikna etmeye çalışmış gibi görünüyor, ancak 717'lere geldiğinde Halife Ömer b. Abdülaziz, görevi Müslümanları İber Yarımadasından toplamak olan bir vali atamıştır. İspanya'da yaşayan pek çok insana göre en mantıklı seçenek taşıyabilecekleri kadar eşyayı alıp hızla dağa çekilmek ve burada Müslüman akıncıların ganimetlerini alıp gitmelerini beklemektir.

Genele bakacak olursak Müslümanlar teslim olmayı kuşkusuz daha çekici kılan cömert teklifler sunmuşlardır. Bu kitap baştan beri belirttiğimiz gibi, sonuçta bir direniş,

Kurtuba'nın talihsiz savunucuları gibi ölmek demekti. Endülüs'te kraliyet topraklarının Witiza'nın oğullarında kalmasına izin verildi,²⁶ Murcia bölgesi özerklik kazandı, Merida'nın yerlilerinin mülklerinin kendilerinde kalmasına izin verildi, ancak şehir için savaşıırken ölen kişilerin, kuzeye kaçanların ve kiliselerin mülklerine el konuldu. Fethin ilerlediği dönemlerde Ebro Vadisi bölgesindeki Vizigot lordlarının çoğunun topraklarını ve statülerini muhafaza etmelerine izin verildi ve kısa süre sonra bu kişiler Müslüman oldular. Bunların içinden en çok bilinenleri Müslümanların fethinden iki yüzyıl sonra bölgeye hükmeden hanedanlıkları kuran Tudelalı Benî Kasi (Cassius) ve Veşkalı (Huesca) Benî Amrus'tur.²⁷ Kilisenin topraklarına karşı yaptıkları eylem haricindeki Müslüman davranış, bu saydıklarımızla örtüşmektedir; fatihlere toprak ve kelle vergileri ödemeleri karşılığında yerel halkın toprakları ellerinden alınmamıştır.

MÜSLÜMANLARIN YERLEŞMESİ

İspanya, kendisini fethedenlere o kadar çekici geldi ki fatihler burayı terk edemediler ve bu yeni topraklara yerleşmeye karar verdiler. Doğu İslâm dünyası, Müslümanların sadece Irak'taki Kufe ve Basra, Mısır'daki Fustat (Eski Kahire) ve İfrikiye'deki Kayrahan gibi belirli garnizon kasabalarına yerleşmeleri ve toprak vergileriyle geçinmelerini istiyordu. İspanya'da böyle bir sistem geliştirmek için bir çaba gösterilmedi. Müslüman yerleşkeler tesadüfi olarak ve etraflıca düşünülmüş bir plandan ziyade halkın çıkarlarına göre gerçekleştirilmiş gibi görünüyor. Fatihler mülk sahipleri olarak yerleştiler, fakat Ortadoğu'daki erken Müslüman toplumun oldukça önemli bir özelliği olan *atâ* ya da aylıkları almadılar. Bu, ne sisteme hizmet eden detaylı ve zamanından önce gelişmiş olan bürokrasiye ne de *divanlar* oluşturmaya veya aylığa bağlanacak kişilerin listesini toplamaya gerek olmadığı anlamına gelir. Endülüs'teki bürokrasinin yavaş gelişmesi aynı şekilde edebi kültürün de yavaş gelişmesine sebep olmuş olabilir. Ancak II. Abdurrahman (822-52) dönemine gelindiğinde yönetim ve yerel bir edebi kültür ortaya çıkmaya başladı.

İlk fetihten kısa süre sonra Kurtuba başkent oldu ve dönemin siyasetinde etkili olmaya devam etti. Ülkeyi yönetmek isteyen herkes için başkentin kontrol altında tutulması son derece önemliydi ve başkenti değiştirmek için hiçbir teşebbüste bulunulmadı. İlk bakışta bunun sebepleri açık değildir. Roma ya da

26 Manzano "Arabes, berberes e indigenas", s. 13.

27 Age, s. 18-19. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bizans başkenti Kurtuba değildi ve neredeyse hiçbir stratejik önem taşıymıyordu. Ancak birçok önemli yolun üzerindeydi. Kuzeyde yollar Sierra Morena'dan Calatrava (Rabah Kalesi), Toledo ve en son Ebro Vadisi'nin geçitlerine uzanıyordu. Doğuda Vâdilkebir Vadisi Levant'a geçiş sağlıyordu. Güney ve batıda ise Elvira (Gırnata) ve Sevilla kolaylıkla ulaşılabilir pozisyondaydı. Endülüs'ün coğrafyası yüzünden her dönemde iletişim yönünde sıkıntı çıkmıştır fakat Kurtuba hükümetin merkezi olabilecek muhtemelen en az külfetli yerdi.

Belki de en önemlisi şehrin tarım arazilerinin verimli olması ve Müslümanların yoğun olarak buraya yerleşmesiydi. Örneğin Emir Abdullah'ın (888-912) saltanatı sırasında diğer bölgeler kontrollerinden çıktığında, buradaki erzak ve insan kaynakları hükümdarları ayakta tutmaya çoğunlukla yetiyordu. Başkent olabilecek diğer muhtemel şehir ve Vizigot gücünün merkezi Toledo'nun ise bu tarz yerel kaynakları azdı.

Gayrimüslim nüfus büyük olasılıkla Kurtuba'ya *âizye* ya da kelle vergisi ve belki de toprak vergisi ödedi. Önceden yazılan anlatıları temel alarak yazılan sonraki bir kaynakta Müslüman bir bürokrattan ziyade eski kral Witiza'nın oğlu, Hristiyan kont Ardabast'ın Hristiyanlardan vergi toplamayla yükümlü olduğunu yazar.²⁸

Doğal olarak aynı kabileden ve etnik aileden gelen insanlar aynı bölgelere ve o bölgelerde kendi yaşam tarzlarına uyan yerlere yerleşme eğilimi gösterdiler. Genel olarak bakıldığında Araplar büyük şehirlere, Vâdilkebir Vadisi'nin bereketli sulanmış topraklarına ve Levant'ta Murica ve (Zaragoza) çevresine ve Ebro Vadisi'nin ortalarına yerleştiler. Bazı yerlerde aynı kabileden kişilerin yoğunlaştığı oluyordu, örneğin Lahm kabilesi, Maleka çevresinde yoğunlaştı. Zaragoza'ya yerleşen Cüzamiler ve Tucibiler şehrin ve onu çevreleyen bölgelerin siyasi hayatında yüzyıllarca etkili oldu. Diğer kabileler daha dağınıktı.

Bu Arapları, Bedevî olarak düşünmek yanlış olur. Kureyş kabilesi dışında neredeyse hepsi Yemenî kabilesine aitti. İçlerinden Lahm ve Cüzam gibi bazıları Ürdün ve Güney Filistin gibi bozkır topraklarda yaşarken Kavlan ve Mafir gibi diğerleriye şehirlerin, güzel inşa edilmiş köylerin ve muntazam çiftliklerin diyarı Yemen'den geliyorlardı. Her iki taraf da hem kent hem de tarım hayatıyla haşır neşirdi. Çoğu, ikinci veya üçüncü kuşak Kuzey Afrika göçmeniydi. Fustat ve Kayravan gibi kent yerleşkelerine çekilmişlerdi ve yeni fethedilen toprakların

28 Şu önemli pasaja bkz. İbnü'l-Hatib, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata*, düzenleyen M. İnan (4 cilt, Kahire, 1973-77), i, s. 100-101. Sız PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sunduğu fırsatlardan yararlanabilecek konumlardı. Kabileler içinde sadakat duygusunun çok güçlü olmadığını görüyoruz. Yeni yerleşen kişiler toprakların mutlak sahipleri oldular. Bu bazen önceki Vizigot mülk sahiplerinin kızlarıyla evlenerek miras yoluyla yapıldı, tıpkı Roderick'in kızıyla evlenen Abdülaziz b. Musa ve peş peşe iki Arap ile evlenerek diğerlerinin yanı sıra X. yüzyıl tarihçisi İbn Kuteybe'nin mensup olduğu hanedanlığı kuran Witiza'nın torunu Sara gibi.²⁹ Vizigot aristokrasisinin önemli unsurlarının yeni Müslüman yönetici sınıfıyla bütünleştirilmesi elbette muhalefetin oluşmamasını sağlamış olabilir.

Berberîler Endülüs'ün her köşesine yayılmıştı. Pek çoğu, Meseta'nın merkezine, Ekstremadura, Sarakusta ve çevresi hariç bütün kuzey ve batı topraklarına yerleşti. Toledo ve Merida gibi önemli şehirler çoğunluğu Berberî olan bölgelerdi. Valensiya bölgesinde de epeyce Berberî vardı, burada büyük ihtimalle yaylacılık yapıyor, kıyıda düz alanlarda sürüleriyle kış geçiriyor, yazı da dağlarda ve Vâdilkebir Vadisi'nde geçiriyorlardı. Bu topraklar bazı açılardan Arapların yerleştiği topraklardan daha az zengin ve daha az davetkârdı. Berberîlerin, fetihler yapılırken büyük katkılarda bulundukları hâlde fetihten sonra bu daha az değerli toprakları kabul etmek zorunda bırakıldıkları öne sürülmüştür. Ancak durumun böyle olmadığına inanmak için bazı sebepler vardır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, topraklar genel bir yöntem ya da sistem izlenerek paylaştırılmadı ve fatihlerin sayıca az, fethedilen toprakların geniş olmasını da hesaba katarsak, eğer isteselerdi daha zengin topraklar alabileceklerini görüyoruz. Bazı Berberîlerin ziraatten anladığını, sulu tarım yaptıklarını biliyoruz. Öte yandan çoğunluk hayvan yetiştiriciliği yapmaya alışkındı ve İber yarımadasında kendilerine tanıdık gelen topraklara yerleşmeleri gayet tabiiydi. Birçok Berberînin sürüleriyle bu topraklara gelmesi ve bu sebeple meralara yerleşmekten başka seçenekleri olmaması da bir başka neden olabilir. Ancak bu, Araplar ve Berberîler arasında hiç çekişme olmadığı anlamına gelmiyor, toprak konusundaki şikâyetler bunun bir sebebi mi bilinmiyor ancak bir süre sonra iç savaşa sürüklendiklerini biliyoruz.

İLK VALİLER (714-741)

İlk göçmenler, 714'de Musa b. Nusayr'ın ayrılmasından 741'de Belc b. Bış el-Kuşeyri'nin vali olmasına kadar geçen süre boyunca tek güç olmanın tadını çıkardılar. İlk bakışta bu dönemin büyük bir karmaşaya sahne olduğunu görebiliriz: peş peşe birçok kere vali değişti ve içlerinden sadece biri (Anbese

b. Sühaym el-Kelbi, 721-26) bir ya da iki yıldan daha fazla görevde kalabildi. Bu karmaşanın altında aslında birkaç ortak tema vardır. Dışarıdan gelip yerleşenler Endülüs'ün zenginliklerini ellerinde tutmak ve Fransa'daki *Darü'l-harb* (Fethedilmemiş topraklar) tanımına uyan bazı bölgelere akınlar düzenleyerek ganimet toplamak ve daha da zenginleşmek istediler. Arada sırada, özellikle de bir önceki valinin ölümü şiddet içerdiyse veya dışarıdan tayin edildiyse, valilerini seçebiliyorlardı. Ancak valiler yerleşimcilerin ihtiyaçlarını karşıladığı müddetçe böyle bir şeye gerek duyulmazdı. 741'i takip eden dönemin tersine yüzyılın ilk çeyreği iç çekişmelerin ve ayaklanmaların çok az yaşandığı bir dönemdi.

Musa b. Nusayr ayrılırken oğlu Abdülaziz'i başa bırakmıştı. Abdülaziz kendisini Sevilla'nın valisi yaptı ve Roderick'in dul kalan eşiyle evlendi. Arapça kaynaklarda anlatılanlara göre eşi Abdülaziz'i taç giymeye ve Vizigot krallarının edindiği kraliyet haklarını kendisi için talep etmeye ikna etmiş ve önde gelen Araplar bunun İslâm'a aykırı bulduğundan Abdülaziz'e suikast düzenlemiştir. Belli ki Araplar, Abdülaziz'in valilik makamını kendi aile malı yapmasından korkmuştu. Ayrıca Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya yerleşenleri ülkenin zenginliklerinden pay istemeye teşvik etmesinden de endişelenmiş olabilirler. Bölgeye ilk yerleşen kişilerin ayrıcalıklı statülerini sonradan göç eden kişilere karşı korumak için verdikleri mücadele valiler döneminde çıkan huzursuzlukların temel nedenlerinden olmuştur.³⁰ Abdülaziz'den sonra 741'e kadar kâfirlerin katlettikleri dışında hiçbir vali acımasızca öldürülmemiştir ve önemli bir ayaklanma olmamıştır.

Müslüman İspanya, halifelige sıkı sıkıya bağlı değildi ancak arada bulunan mesafeyi düşünürsek Şam'daki Emevi halifelerinin, en yeni ve en uzak ilçelerinde böylesi bir etki bırakabilmeleri takdire şayandır. Valiler genellikle Kayravan'daki İfrikiye Valisi tarafından atanıyorlardı ya da Semh b. Mâlik el-Havlâni'nin durumunda olduğu gibi halifenin kendisi tarafından atanıyorlardı ve neredeyse her zaman yerel güç kaynağı ya da destekçileri olmayan bölgeye yabancı kişilerdi. Bu her zaman yerel halkın isteklerinin gözardı edildiği anlamına gelmemekteydi. *Ahbarü'l Mecmua*'da belki de abartılı bir vatanseverlikle şöyle bir iddiada bulunulur: Hoşlanmadıkları ya da onların bağımsızlığına ya da ayrıcalıklı mali statülerine zarar veren bir vali olursa halifeye şikâyetlerini iletip onları hoşnut eden yeni bir valinin atanmasını sağlayabiliyorlardı.³¹ Bazen,

30 Abdülaziz'in suikastı için bkz. Chalmeta, *Invasión e Islamización*, s. 245-54. İbnü'l-Hakan'ın anlatısı ise Mellville ve Ubaydli tarafından çevrilmiştir (Christians and Moors, s. 14-17).

31 *Ahbarü'l Mecmua*, s. 25. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

vali öldürülürse, bölgeye yerleşenler bir sonraki valiyi “seçiyorlardı” ancak bu seçimler Kayrahan tarafından çoğunlukla kabul görmüyordu. Örneğin, Semh b. Mâlik Toulouse’a yapılan saldırıda hayatını kaybettiğinde Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfiki vali olarak seçildi, fakat Kayrahan Valisi Anbese b. Sühaym’ı göreve gönderdi. 726’da Anbese de Fransa’ya düzenlenen bir akında hayatını kaybettiğinde yerel halk yine seçim yaptı ve yine reddedildi. Öte yandan 730’da halk tarafından sevilmeyen yabancı bir valinin yerine halkın isteği üzerine Abdurrahman el-Gâfiki getirilmiştir.

Şam’daki halife cuma namazlarında yapılan dualar sırasında anılır ve ismi paralara basılırdı. Halifenin başka kayda değer bir ayrıcalığı olup olmadığı kesin değildir. Şeriata göre fetih sırasında elde edilen zenginliklerin beşte biri halifeye aittir, bu pay bir aslında Muhammed Peygambere saklanırdı. Ancak halifenin bu beşte birlik kısımdan bir kazanç elde etmesi pek muhtemel değildir. Endülüs’e ilk yerleşen kişiler, Endülüs’ten kazanılan gelirlerin bir kısmını Emevi hükümeti için ayırma yönündeki her teşebbüse direnç göstermiştir.

718’de yenilikçi Halife II. Ömer (717-20) halifeliğin çatısı altındaki topraklarda yaymak istediği mali reformları uygulaması için Semh b. Mâlik el-Havlâni’yi vali olarak atadı.³² Valinin, elinde başlangıçta var olan fatih sayısı kadar çiçekle şehre geldiği söylenir. Anlaşılan o ki ilk görevi halifeye “Endülüs’ün, göllerinin ve denizlerinin ayrıntılı bir tasvirini” yapmaktı. Bu, *Doomsday Kitabı* gibi bir şeydi.* Daha sonra yeni gelen destekçilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için güçle alınan toprakları (*anveten*) anlaşmayla alınan topraklardan (*sulhen*) ayırma ve anvetenin beşte birini hükümetin payı olarak alıp geriye kalan dörtte biri yeni gelenlere paylaşırma niyetindeydi. Tahmin edildiği gibi, bu durum “Fetih Halkını” kızdırdı, halifeye bir heyet gönderdiler ve halife de köylerin, onları ganimet olarak alan insanlara ait olduğunu onayladı.³³ Bu topraklar için *öşür* ya da aşar vergisi ödemekle yükümlülerdi. Yeni gelenlere ise halife için ayrılan beşte birlik kısım *ikta* olarak dağıtıldı. İlk kez topraklara vergilendirilme için değer biçildi. Bunun amacı halifeye bağlı diğer topraklarda olduğu gibi vergiden artakalan kısmın Şam’a gönderilmesiydi. Endülüs’e bakacak olursak es-Semh,

* *Doomsday Kitabı*, İngiltere’nin neredeyse tüm bölgelerine dair ayrıntılı bilgiler sunan ve Fatih Kral William’ın siparişiyle kaleme alınmış titiz bir çalışmadır. [e.n.]

32 es-Semh’in valilik dönemi üzerine detayları Chalmers, *Invasion e Islamizazion* (s. 259-68) isimli eserden takip ettim; ayrıca bkz. Manzano “Arabes, berberes e indigenas”, s.21.

33 *Ahbarü'l-Mecma'at*, c.32, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

maaşlar ödendikten, Kurtuba'da köprü ve şehir duvarlarının yeniden inşası gibi cihat masrafları karşılandıktan sonra, bu gelirden geriye kalanı alabiliyordu. Kısacası halifelerin Endülü's'ün fethinden sonra hediyeler dışında başka bir kazanç sağladığını ya da vilayetlerin merkezî hükümetle mali açıdan bir bağı olduğunu gösteren kesin bir kanıt yoktur. Halifenin 720'de ve es-Semh'in 721'de vefat etmelerinden sonra merkezileşmeye yönelik bu tedbirlerin yok olmasına müsaade edildi.

Valiler, önce ganimetin dağıtılabilmesi, sonra vergilerin ödenebilmesi için erken zamanlardan itibaren para bastırdılar. Bunlardan en eskileri ilk fetihlerden hemen sonraki dönemde, 711-12'de basılanlardır.³⁴ Üzerinde İslâmiyet'in tek tanrılık kuralı "in nomine domini non nisi deus solus non deus similis" gibi Latince yazılar olmasına rağmen Vizigot paralar değil de Kuzey Afrika'daki Müslümanların, yani sonuç olarak Bizanslıların bastırdığı paralar temel alınmıştır. el-Hürr'ün valilik yaptığı dönemde (716-18) iki dilli, Latince ve Arapça yazılar basılmıştı ve 720'de es-Semh mali reform kapsamında ilk kez tamamı Arapça olan paraları bastırdı. Bu paraların üzerinde halifelik topraklarında kullanılan Emevi parasında olduğu gibi açık ve zarif yazılar vardı. Demek ki mali idarecilik gelişmişti, gerçi Kurtuba'da teşkilatlı şekilde para basımı II. Abdurrahman'ın hükümdarlığında (822-52) gerçekleşmiştir. Altın paralar ilk yıllarda az sayıda basılmıştır, 744-45'ten sonra altın kullanılmamaya başlanmış ve gümüş *dirhem*'ler standart hale gelmiştir.

Bu siyasi yapılanma ilk İslâm devletlerinin çoğunun belirleyici özelliği idi. Fatihler ve onların soyundan gelenler vilayetlerin gelirlerini uygun gördükleri şekilde kullanarak, valilere kendileriyle birlikte çalışmaktan başka seçenek bırakmayarak ve ister merkezî hükümet ister herhangi bir başka zümre olsun kendilerine pay koparmaya çalışan ve onların konumlarını zayıflatmaya çalışan herkese düşmanca davranarak kontrolü ellerinde tutuyorlardı.

Fransa'ya ve İber yarımadasının kuzeyinde direniş göstermeye devam eden son birkaç bölgeye düzenlenen saldırılar önemli hadiselerdi. Vizigot aristokrasisine mensup kişiler genellikle Müslümanlarla barış yapmıştı, ancak Pelayo³⁵

34 Endülü's'ün ilk paraları üzerine yapılan çalışma için bkz. A. Balaguer, *Las Emisiones transicionales Arabe-musulmanes de Hispania* (Barselona, 1976). İlk paralar ayrıca Chalmeta, *Invasion e Islamizacion*'da (s. 242-5) tartışılmış ve resmedilmiştir.

35 Pelayo hakkındaki tarih ve tarih yazımı üzerinde yapılan tüm tartışmalar için bkz. Collins, *Arab Conquest*, s. 141-51. Burada Pelayo'nun kuzeybatıdaki güç tabanından yola çıkarak Theodemir gibi yerel hükümdarları desteklediği - <https://rantey.org>

dâhil olmak üzere içlerinden birkaçı kuzeye kaçmıştı. Kuzeyde, bu sürgündeki kişiler yerel halkla güçlerini birleştirdi ve merkezî yönetimlere direniş gösterdiler. Birlikte, Picos de Europa'nın kuzey yamaçlarının zorlu ve aşılmaz dağlık bölgelerinde Müslümanlara başkaldırdılar. Burada Pelayo, kral olarak seçilmiş gibi duruyor ve tarihe Covadonga Savaşı olarak geçen kısa süreli bir savaşta zafer kazanılıyor. Bu savaşın tarihi 717 olarak geçer. Arap tarihçileri bu ufak aksilikten bahsetmezler, fakat ileriki Hıristiyan kaynaklarında Covadonga Savaşı, uzun süren Müslümanları İspanya'dan atma mücadelesinin ilk evresi olarak geçerek efsanevi bir önem kazanmıştır.

O dönemde Müslümanlar, Cantabrian dağlarının yaşanması zor vadilerinde bulunmayan ganimetlere sahip Fransa'yı işgal etmekle daha çok ilgileniyorlardı. Detaylar hakkında pek fazla bilgimiz yok ancak en az dört tane sefer gerçekleştirildiğini biliyoruz. İlk fetihlerin en başında, diğer üçüye valilerin önderliğinde düzenlendi. 721'de Semh b. Mâlik el-Havlâni, Toulouse'a düzenlediği sefer sırasında öldürüldü ve 725'in yazında Anbese b. Süheym el-Kelbi Rhone Vadisi'nden Burgonya'ya hızlı bir sefer düzenledi ve ordusu Autun'u yağmaladı. Son olarak Endülüs'ün halkı tarafından sevilen ve saygı duyulan valisi Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfiki, Fransa'nın batısına bir sefer düzenledi. Fakat Ekim 732'de Charles Martel, Poitiers Savaşı'nda (aslında savaş Moussais la Bataille'de, Poitiers'in kuzeyinde gerçekleşmişti) Müslümanları ağır bir yenilgiye uğrattı.³⁶

Gibbon'dan sonraki bütün tarihçiler Poitiers Savaşı'nı bir yüzyıl önce başlayan büyük İslâm fetihlerini sonlandıran önemli bir dönüm noktası ve olay olarak gördü. Günümüzdeyse araştırmacılar bu savaşa pek önem vermiyorlar. Savaş, Charles Martel'in ve Carolingianların Fransa'da güç kazanmaları adına şüphesiz önemli bir adımdı, ancak Müslüman İspanya'da da köklü etkileri oldu. Ganimet ekonomisinin çökmek üzere olduğunu gösterdi. O zamana dek Endülüs'ün kaynaklarındaki sıkıntı düzenlenen akınlarla gideriliyordu ve memnuniyetsiz halka daha fazla zenginlik kazanma fırsatı doğuyordu. Bu, yaygın bir aktiviteydi. Örneğin İbn İzârî, 1300 civarlarında bu erken, dinç günlerin basitliğine özlemle bakıyordu: "O günlerde Endülüs halkı hayran kalınası ve harikaydı, cihada inanıyordu ve Allah'ın onları ödüllendirmesini istediklerinden Hıristiyanlarla (Rum) savaşıyor ve kuşatmalar düzenliyordu." Bu savaşlar toprakları

36 Poitiers Seferi için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 61-5 ve Chalmeta, *Invasion e Islamizacion*, s. 284-8. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

genişletmek için yapılmıyordu, Müslümanlar Narbonne'un kuzeyinde kalan hiçbir bölgeye yerleşme çabası göstermediler. Akınların amacı ganimet toplamak ve en önemli görevi Müslümanlara camide namaz kılarken imamlık etmek ve savaşlarda kâfirlere karşı orduyu yönetmek olan valinin saygınlığını arttırmaktı. 732'den sonra bu seviyede hiçbir fırsat çıkmadı. Endülüs'teki Müslümanlar yerleştikleri ülkenin sınırlı kaynaklarıyla geçinmek zorunda kaldıklarında gelir ve statü kazanmak için doğan rekabet kısa sürede azılı düşmanlıklara sebep oldu.

SURİYELİLERİN GELİŞİ (741-756)

Müslüman yönetimin ilk evresi Kuzey Afrika'daki büyük bir ayaklanma ve bunun Endülüs'te doğurduğu yan etkilerle kapandı. 740'ta Berberîler Arap yönetimine karşı ayaklandı. Bunun temel nedeni mali sorunlar gibi görünmektedir. Fetih ve yayılma sürecinde Araplar, Berberî destekçilerine vergi konusunda imtiyazlar sağlamaktan hoşnutlardı, bunlar Müslüman cemaatin asli üyeleri olmalarından ileri geliyordu. Yayılma durduğundaysa Mısır'ın valisi ve mali idarecisi Ubeydullah b. Habhab söz konusu Berberîlerden *haraç* (toprak vergisi) toplamak ve halifelğin en büyük dayanağı olan Suriyeli ordunun masraflarını karşılamak için gelir sağlayabilmek adına onları alt kademelere düşürmek istedi. Berberîlerin bu hakkı kırgınlıkları, Berberî çocukların Emevi soylularının haremlerine götürülmek üzere toplanmalarıyla daha da büyüdü. Bu dargınlıklar bazı Berberîlerin Haricî inancını benimsemelerine neden oldu. Haricîlik, İslâmiyet'in ilk günlerindeki erdemleri korumayı amaçlayan gerici bir mezhepti ve buna inananlar Emevi halifelerin otoritelerini ve onlara vergi ödemeyi reddettiler.

Kısa bir süre içerisinde Mağrip'in tamamı valilerin kontrolünden çıktı. Yerel güçlerin tümüyle bozguna uğramasıyla Halife Hişam (724-43) Suriye'de yeni bir ordu kurmak üzere hazırlıklara başladı. Suriye o sırada *cünd* adı verilen birkaç tane oldukça küçük idari parçaya ayrılmış hâldeydi. Ordu bu cündleri temel alarak kurulmuştu. Kinasrin,* Humus, Şam ve Ürdün cündlerinden askerler toplandı ve Kuzey Afrika'ya doğru yol alırken farklı bir cünd oluşturmak üzere Mısırlı askerlerle birleştiler. Bu cündler bürokrasiden ziyade kabileleri ile birbirinden ayrılmıştı: Emevi saltanatının ortalarına gelindiğinde hepsi Kays/Mudar, Yemen gibi bir ana kabileye çoktan dâhil olmuştu.

Kuzeydeki Kays/Mudar ve güneydeki Yemen Arap kabileleri arasındaki ayrımın kökenleri fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Teoride bu gruplar üst-kabilelerdi,

* el-Ais ve Hadir arasındaki bölge - <https://rantey.org>

ortak bir düşmana karşı olan ve aynı soydan gelen kişilerden oluşuyorlardı. Fakat bu tasnif bölgesel ve siyasi çıkarları için kabilelere katılanları yansıtmamaktadır. Esasında Suriye’de bu ayırım, İslâmiyet’in gelişinden önce bölgede kurulmuş kabile (Yemen) ve Müslüman fetihler sonrası Arabistan’dan kuzeye göç eden diğerleri (Kays/Mudar) arasında yapılmaktaydı. Emevileri destekleyen Yemen’in Kays’ı yendiği ve hiç unutulmayacak yaralar açtığı 684’teki kanlı Mercirahit Savaşı’ndan sonra bu ayrımlar daha da belirginleşti ve sert hale geldi. Sonuçta iki taraf arasında bir tür uzlaşma sağlandı ve Kays da Emevileri desteklemeye başladı, ancak aradaki anlaşmazlıklar varlığını sürdürdü ve halifenin gücü gitgide sarsıldı. O dönemde var olan cündlardan Şam ve özellikle Kinasrin Kayslar tarafından; Mısır’ın büyük çoğunluğunun yanı sıra Humus, Ürdün ve Filistin ise Yemenler tarafından yönetiliyordu.

Berberîlere karşı düzenlenen sefere, Kayslı komutan Kultum b. İyad liderlik etti, komutan muavini de yeğeni Belc b. Bişr el-Kuşeyri idi. Başarılı olunamadı. Eylül/Ekim 741’de Müslüman ordu Fas’ın kuzeyindeki Sebu Nehri’nde yenilgiye uğradı ve sağ kurtulan yaklaşık 10.000 asker, artık Belc b. Bişr yönetiminde kuzeye, Sebt’e kaçtı. Burada kendi topraklarıyla tamamen bağlantıları kesilmiş, perişan, aç ve zor durumda kaldılar. Beyhude yere Endülüs’ün valisinden yardım istediler, İbn Katan onları reddetti.

Bu sırada Kuzey Afrika’daki Berberî ayaklanmanın bir benzeri Endülüs’te baş gösterdi. Yarımada da daha önce de hoşnutsuzluklar vardı. 754’e dair *Vekayiname*’ye göre Munuz isimindeki bir Berberî (bu kitapta Berberîler [Mori] Araplardan [Sarasin] ayrılmaktadır) Kuzey Afrika’daki Berberîlerin Araplar tarafından baskı gördüğünü duyar ve muhtemelen Cerdanya’da bağımsız bir lordluk kurmak amacıyla Endülüs’ün kuzey sınırlarında bir isyan çıkarır. Bu isyan büyük olasılıkla 729’da çıktı. Ertesi yıl Munuz, Akitanya Dükü Eudo ile ittifak kurdu, fakat 731’de vali Abdurrahman el-Gâfiki ona karşı bir sefer düzenledi ve sonunda Cerdanya’da Munuz’un etrafı sarıldı. Munuz, esir alınmamak için intihar etmek zorunda kaldı.³⁷

741’de çıkan isyan daha ciddiydi. Ubeydullah b. Habhab, katı mali politikalarını uygulaması için Ukbe b. Haccac es-Selûlî’yi Endülüs’e vali olarak atadı. Endülüs Arapları ona sertçe karşı çıktı, çünkü bu politikalar statülerine

37 Bundan bahseden tek kaynak 754 tarihli *Vekayiname*’dir, 79. Bölüm, kronoloji için bkz. Chalmers, *Invaders of Islam*, c. 1, s. 283-4 - <https://iranthey.org>

tehdit oluşturunuyordu ya da belki de Endülüs'teki Berberîlerin benzer bir isyan çıkarmalarından korktular.

740'da bir darbe gerçekleşti ve Ukbe görevinden çekilmek zorunda kaldı. Onun yerine Endülüs halkının seçtiği saygıdeğer bir şahsiyet olan Abdülmelik b. Katan el-Fihri geldi. Ancak ayaklanmayı önleyecek bu değişim için geç kalınmış gibi görünmektedir. 741 yılının sonbaharında kuzeybatıda büyük bir isyan çıktı ve Araplar Orta Andlar'ın kuzeyindeki bütün topraklardan çekilmek zorunda kaldılar, böylece bu bölgenin çok kısa süren Müslüman işgali son buldu.

Berberîler güneye, Kurtuba'ya yürüdüler ve İbn Katan onlara karşı etkili bir biçimde karşı koyamadı. Paniğe kapılarak müttefik bulma amacıyla gözünü Boğazların ötesine dikti. Belc ve Abdülmelik ittifak yaptılar. Belc o kadar çaresizdi ki karınlarını doyuracak bir teklifi hangi şartlar altında olursa olsun kabul etmeye hazırды ve adamlarının Berberîlerle savaşmasını ve işleri bittikten sonra Kuzey Afrika'ya dönmelerini kabul etti. Koyduğu tek şart grup halinde dönmeleri, böylece geniş alanlara yayılarak düşmanlarının merhametine kalmayacaklardı. 742'nin ilkbaharında Suriyelilerin Endülüs'e girmesine yardım edildi.

Belc'in emrindeki savaşa alışkın Suriyeliler, İbn Katan'ın önderlik ettiği Endülüs Araplarına katıldılar ve Toledo yakınlarındaki vahşi savaşta Berberîleri yendiler. Savaş kazanıldıktan sonra Suriyeliler, Arapların "krallar" gibi yaşadığı söylenen bu bereketli ve gelecek vaat eden toprakları terk edip Kuzey Afrika'daki sıkıntı dolu yaşama dönmek istemediler. Kısa zamanda Belc ve Abdülmelik arasındaki ittifak bozuldu ve Belc bir darbe düzenledi. Bu girişimin sonunda vali hayatını kaybetti. Belc ve destekçileri kontrolü ele geçirdiler. İntikam almak isteyen ve uzun süredir o topraklarda yaşayan Araplar ise (artık onlara *Şamiyyun* ya da Suriyelilerden farklı olarak *Belediyyun* [ülke halkı] deniliyordu) Abdülmelik'in iki oğlunun önderliğinde karşı saldırıya geçtiler. Ağustos 742'de Kurtuba yakınlarında bu teşebbüs durduruldu, ancak Belc savaşta ölümcül bir yara aldı. Her şeye rağmen Suriyeliler Kurtuba'ya egemen olmaya devam ettiler ve kendi içlerinden birini vali seçip hem Araplardan hem de Berberîlerden oluşan muhalefeti yendiler. Bu kişilerse Merida bölgesinde toplandılar. Pek çok soylu Arap köle olarak satıldı.³⁸

Ertesi yıl (743), Hanzala b. Safvan tarafından Kayravan'dan yeni bir vali gönderildi. Bunun sebebi barış isteyen bütün Endülüslülerin dilekçe göndermesiydi.

38 Bu olaylar için bkz. Chulmets, *Die Araber in Andalusien*, <http://www.ahnet.org>

Ebu'l-Hattar Hüsam b. Dırâr el-Kelbi, Şam'daki Yemen aristokrasisinin bir mensubuydu (Kelb, Suriye'deki Yemen kabilelerinin en önde gelenlerindendi) ve bölgedeki sıra dışı sorunları çözmeye çalıştı. Öncelikle bütün Arap ve Berberî esirlerin serbest bırakılmasını sağladıktan sonra artık Endülüs'te kalacakları kesinleşen Suriyelilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yollar aradı.

Ebu'l-Hattar, belki de Kont Ardabast'ın tavsiyesiyle Suriyelileri sistemli bir şekilde topraklara yerleştirdi. Onlar kendi aralarında çoktan cündlere ayrılmışlardı ve her bir cünd iddiaya göre Suriye'deki memleketlerine benzeyen farklı bir bölgeye yerleştirildi. Böylece Şam cündü Elvira'ya (Gırnata), Ürdün cündü Reyve'ye (Maleka ve Archidona), Filistin cündü Sidonia'ya, Humus cündü Sevilla ve Leble'ye, Kinasrin cündü Ceyyan'a (Jaen) yerleştirilmiştir. İçlerinden muhtemelen en büyüğü olan Mısır cündü ise batıda Algarve (el-Garb) ve doğuda en başta Vizigot Theodemir ile yapılan bir anlaşmayla yönetilen ancak artık Müslümanların yerleşmesine açılan Tüdmir arasında bölünmüştür. Geçimlerini sağlayabilmeleri için yerel halkın topraklarının üçte birinin bu kişilere verildiği söylenir. Ancak yine bunların gelir olarak mı yoksa ekilip biçilen gerçek topraklar olarak mı verildiğini bilmiyoruz. Bu hiddetli Suriyeli savaşçıların birden tarla sürmeye, sarmaşık budamaya ve sulama için hendek kazmaya başlamalarıysa pek mümkün görünmüyor. Suriyelilere, cündlerrinin yerleştikleri bölgelerdeki halktan toplanan gelirlerin üçte birinin verilmiş olması daha olası görünüyor. Kurtuba ve diğer garnizon şehirlerinde toplanmamış ve cünd bölgelerine yayılmışlardı. Elimize geçen sınırlı kanıtlar gelir toplamaktan onların sorumlu olduğunu ve devlete *mukataa* gelirlerini, yani topladıklarının belirli bir miktarını ödemek zorunda olduklarını gösteriyor. Bu geçim kaynağına karşılık Suriyeliler askerlik yapmakla yükümlüydü.³⁹

741-43'te yaşanan olaylar Müslüman İspanya'nın siyasi karakterinde köklü değişikliklere neden oldu. Özellikle gelecek yüzyıllarda Endülüs'ün kalbinin atacağı yer olacak güneydeki kırsal kesimlerde Arap nüfustaki büyük oranda arttı. Ayrıca bu dönemde Suriyelilerin sayısı arttı. İlk yerleşenlerin çoğu Güney Arabistan'dan geliyordu ancak yeni gelen kişilerin çoğu Suriye'den ve Arapların el-Cezire dediği yerden, yani Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında kalan Kuzey Irak

39 Bkz. Chalmeta, *Invasion e Islamizacion*, s. 331-5; Cündlerrin yerleşmeleri ve mali yükümlülükleri üzerine tartışmalar için bkz. E. Manzano Moreno, "El asentamiento y la organizacion de los yund-s sirijs en el Andalus", *Al-Andalus* (1993), say. 370-8.

ve Suriye'nin bozkır topraklarından geliyordu. Bunların çoğu Emevi ailesine uzun süredir sâdıktı. Arap kabilelerinin yanı sıra Emevi hanedanından pek çok mevâlî gelmişti. Mevâlîler muhtemelen Arap olmayan Suriye yerlileri ya da Müslüman imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen savaş esirleriydi. Kabile bağı olmayan önemli bir gruplardı, sadakatleri yalnızca iktidardaki hanedanaydı ve Emevilerin ileride kendilerini hükümdar olarak kabul ettirmelerinde onların Endülüs'teki varlığı hayati önem taşıyordu.

Ortaya çıkan ilk sonuç aynı zamanda en yıkıcı olanıydı: Kays/Mudar ve Yemen çekişmelerinin Endülüs'e girmesi. Önceden Yemen'in ezici üstünlüğü vardı ve bu durum yok denecek kadar az çatışma çıktığı anlamına gelmekteydi, ancak fanatik Kayslı Belc'in ve destekçilerinin gelişi bunu değiştirdi. Yemenilerin yenilgisi ve çoğunun geçici olarak da olsa köleleştirilmesi çoktan patlamaya hazır olan bu ortamı daha da alevlendirdi. Hiçbir vali bu kavgalarda tarafsız kalamıyordu, çünkü aynı gruba mensup olduğu kişilere yardımcı olmazsa ona destek çıkan da olmazdı. Belki de Endülüs'ün yabancı ve hiçbir yerel güç kaynağı olmayan Ebu'l-Hattar'ı Yemenilere güvenmeye ve onları kayırmaya iten şey de bu emniyetsiz ortamdı. Kayslılar ise sadece rakiplerine iyiliklerde bulunan bir valiye hoşgörü gösteremezlerdi ve inatçı, gaddar ve Kays fanatiği Şümeyl b. Hâtım el-Kilâbî'yi yeni liderleri olarak gördüler.

Savaş kapıya dayanmıştı. Kayslılar sayıca az olmalarına rağmen Kurtuba bölgesinde daha güçlüydüler ve muhtemelen askerî alanda daha etkililerdi. Şümeyl düşmanlarını bölerek Lahm ve Cüzam gibi Yemeni kabilelerin liderlerini kendi tarafına çekmeyi başardı. Bu iki kabile de uzun süredir Suriye'de yaşamıştı ve Güney Arabistan'daki Yemeni kabilelerden çok diğer Suriyelilerle ortak noktaları olduklarını düşünmüş olabilirler. Bu ittifak bir isyana dönüştü ve Nisan 745'te Ebu'l-Hattar yenilgiye uğratıldı. Ebu'l-Hattar esir alındı, ancak kısa süre sonra kurtarıldı. Bunu, ittifakta yer alan tarafların vali olmak ve kontrolü ele geçirmek için uğraştığı karmaşık bir dönem takip etti. Ardından Ocak 747'de o zamana kadar sahne arkasında duran ve kendisi için hak talep etmeyen Şümeyl dışarıdan bir aday getirdi: Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri.

Bu akıllıca bir tercihti. Yusuf yaşlı bir adamdı ve Şümeyl onu bir maşa olarak kullanabilirdi. Aynı zamanda olumlu getirileri de vardı, doğrudan Kuzey Afrika'daki Müslüman fetihlerinin kahramanı Ukbe b. Nafi'nin soyundan geliyordu. Kureyş kabilesinin bir kolu olan Fihri'nin çoğunlukla Kayslılardan taraf olduğu düşünülüyordu, ancak Kureyş'in kabilesi olduğu kadar Kureyş her zaman kabile

kişilerin çoğunun Kuzey Afrika'ya göç etmesine neden olmuştur. Hristiyan Kral I. Alfonso (739-57) Duero ovalarında güçlü karakollar kurmayı başarmış ve hatta daha da güneye akınlar düzenlemiştir. Orta Andlar, Müslüman işgalinin yarımada'nın batı kısmındaki en kuzey sınırlarını çizmekteydi; Kulumbriye (Coimbra), Kuriye (Coria), Talabire, Madrid, Vâdilhiçâre (Guadalajara) ve Medinaceli sınırı oluşturan yerleşkelerdi. Bu sınırlar gelecek üç yüzyılda neredeyse hiç değişmedi. Yerleşkelerin kuzeyindeki toprakların neredeyse tamamında kimse yaşamıyordu. Buralar Leon ve Astorga gibi yerlerde, Hristiyan karakollarının güney uçlarına kadar gezinen çobanlar dışında bomboştur.⁴²

Sınırın doğu tarafındaysa durum bambaşkaydı. Burada Müslüman yerleşkeler Pireneler'e kadar ulaşıyordu; Pamplona, Tudela, Veşka, Girona ve Narbonne Müslümanların elindeydi. Sadece Narbonne'da Charles Martel'in oğlu Pepin muhtemelen 759'da⁴³ şehri ele geçirdi ve yönetim el değiştirdi. Müslüman yerleşkelerin kuzeydeki karakolları yalnızca doğu-batı yönlü değil aynı zamanda kuzey-doğu ve güney-batı yönlüydü ve bu karakollar neredeyse XII. yüzyılın sonlarına kadar varlıklarını sürdürdüler.

757'ye gelindiğinde Endülüs'teki Müslüman varlığı kalıcı hâle geldi. Yerel direnişler yok olmaya yüz tutmuştu ve Endülüs'te doğan yeni kuşak Arap ve Berberiler büyümeye başlamış, ayrıca yerel halktan Müslümanlığı benimseyenler olmuştu. Öte yandan yeni fatihler etkili ve yeni bir politik sistem geliştirmede bariz şekilde başarısız olmuşlardır. 750 Abbasi Devrimi'nden sonra Endülüs artık Müslüman İmparatorluğu'nun bir parçası olmaktan çıkmıştı; boşluğu doldurmak için ortaya çıkan alternatif bir yönetim olarak görülmeye bundan sonra da devam etti.

42 Bkz. C. Sanchez-Albornoz, *Despoblacion y Repoblacion del valle del Duero* (Buenos Aires, 1966).

43 Manzano Moreno, *Frontiers of the Islamic Empire* (Leiden, 2002) Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

II. BÖLÜM

EMEVİ EMİRLİĞİ (756-852)¹

I. ABDURRAHMAN VE EMEVİLERİN KURULUŞU (755-788)

Emevi ailesi, halifenin kabilesi, Kureyş soyundan gelmektedir ve hatta Peygamberin uzaktan kuzenleridir.² İslâmiyet'in ilk günlerinde, Emevi Reis Ebu Süfyan bu yeni dine karşı çıkan kişilerin başında gelmekteyken 628 yılında Peygamberin kazandığı zaferden sonra Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye kurulan yeni Müslüman devletin en önemli şahsiyetlerinden biri oldu. Suriye'nin fet-hinden sonra yönetici olarak atandı ve 661'de Peygamberin kuzeni ve damadı Ali'nin suikasta kurban gitmesinin ardından bütün Müslüman dünyasının halifesi oldu (661-80). Doğrudan Muaviye'nin soyundan gelen kişiler, 684'te

- 1 Erken Emevi Emirliği dönemine ait ikincil kaynaklar oldukça sınırlıdır. I. Abdurrahman'ın saltanatı için P. Chalmers'ın *Invasion e Islamizacion: la sumision de Hispania y la formacion de al-Andalus* (Madrid, 1994)(s. 349-87) kitabının son bölümü var. Temel kaynağımız hâlâ E. Lévi-Provençal, *HEM'*dir (s. 139-278). E. Manzano Moreno'nun *La Frontera de Al-Andalus en epoca de los Omeyas* (Madrid, 1991) adlı eseri hem sınır bölgelerinin çalışılması, hem de emirliğin politik yapısı hakkındaki geniş kapsamlı soruları cevaplaması açısından çok kıymetlidir.
- 2 Emevilerin Doğu İslâm dünyası üzerindeki etkileri hakkında, H. Kennedy *The Prophet and the Age of the Caliphates* (Londra, 1986)(s. 82-123) ve G.R. Hawting *The First Dynasty of Islam* (Londra, 1986) eserlerini vermiştir.

oğlu Yezid'in vefat etmesiyle son buldu. Emevilerin destekçileri ve düşmanları arasında çıkan kanlı bir iç savaştan sonra halifelik Muaviye'nin kardeşinin torunu Mervan b. Hakem (684-85) ve oğlu Abdülmelik (685-705) tarafından ele geçirildi. Böylece kimi zaman Mervaniler olarak adlandırılan ikinci bir Emevi hanedanlığı başladı.

Yarım yüzyıl boyunca Emeviler, doğuda Sint ve Semerkand'tan batıda yeni fethedilen Endülüs'e kadar İslâm dünyasının tamamına hükmetti, ancak Peygamberin baş düşmanlarından olan bir ailenin verasetine dayanan monarşinin İslâm'a aykırı olduğunu düşünen kişiler ile hanedanın Suriyeli destekçilerinin Müslüman dünyaya hükmetmesine gücenenler tarafından her zaman bir muhalefet oldu. 747'den 750'ye kadar büyük bir ayaklanma, Abbasi ihtilali yaşandı, bu ihtilalle Emeviler ve Suriyeli destekçileri güçlerini kaybetti. Haneden ailesinin üyelerinden çoğu yakalandı ve idam edildi, ön planda olmayan birkaç kişi ise göze batmamayı ve kaçmayı başardı.

Bu kişilerden birisi, büyük Halife Hişam'ın (724-43) genç torunu Abdurrahman b. Muaviye idi. Birkaç defa kıl payı kurtularak yanında sadece birkaç mevâlisiyle Kuzey Afrika'ya kaçtı. Bunların içinden Bedir daha sonra Endülüs'te sağ kolu oldu. İlk amacı İfrikiye'yi güvenceye almak (Tunus), ancak vali Abdurrahman el-Fihri düşmanca davrandığından anne tarafından akrabası olan Hafza Berberîlerine sığınmak zorunda kaldı. Afrika'da önü kesilen Muaviye, Bedir'i Endülüs'teki Suriyeli cündlerde yaşayan Emevi mevâlilerle temas kurması için gönderdi. Söylendiğine göre, Ubeydullah b. Utman ve Şamlı Abdullah b. Halid ve Kinasrinli Yusuf b. Buht'un önderlik ettiği divanda 500 kişi vardı. İlk başta Kayslı lider Şümeyl'in desteğini kazanmaya çalıştılar, bu sırada Sarakusta'da kuşatma altındalardı, ancak Şümeyl, Abdurrahman'ın kendini etkili bir yönetici olarak kabul ettirmesinden korkarak bu teklifi reddetti. Bu yüzden rakip Yemenilerden destek istediler. 755'in sonbaharının başlarında, beş yıldan uzun süredir kaçan Abdurrahman, Endülüs'ün güney kıyısındaki Münekkeb'e (Almunecar) geçti.

Başlarda yakınlarda oturan mevâlileri, İbn Halid ve Ebu Osman'ın yanına sığındı, 300 atlı tarafından korunuyordu. Yusuf el-Fihri ve Şümeyl ile uzlaşmaya varma girişiminden sonra Abdurrahman güneydeki Yemenilerle bağlantı kurmaya başladı. 756'nın ilkbaharına gelindiğinde yaklaşık 2.000 Emevi mevâlisi ve Yemeni cündîlerinden oluşan bir ordu kurmuştu ve Kurtuba'ya yürüdü. Burada destekçileri Yusuf ve Şümeyl'in Kayslı ordusunu yenilgiye uğrattı ve Abdurrahman Mayıs 756'da başkentte girişti.

14 Mayıs 756, Cuma günü, Abdurrahman b. Muaviye'nin Kurtuba Camisi'nde emir ilan edilmesi Emevilerin Endülüs'ün kontrolünü ele geçirmelerinin son örneği olmayacaktı, sadece başlangıcın son örneğiydi. Yeni Emir, Endülüs'te güvenli bir güç üssü kurmaya kararlıydı, böylece hayatta kalacak ve daha önce hiçbir valinin yapamadığını yapıp unvanını kendi soyundan gelen kişilere devredecekti. Ayrıca kendini bağımsız bir yönetici olarak kabul ettirmek de istiyordu. İlk yılından sonra doğudaki Abbasi halifelerinin isimlerini Kurtuba'daki Cuma hutbelerinde andırmadı ve oldukça mütevazı bir unvan olan emir unvanını korusa da –geçici de olsa– hiç kimseyi üssü olarak kabul etmedi.

Abdurrahman'ın, rakipleriyle kıyaslandığında, birtakım üstünlükleri vardı. Hem Peygamber'in kabilesi olan Kureyş soyundan hem de Emevi halifelerinin soyundan geliyordu, kimse ne kadar iyi bir soydan geldiğini inkâr edemezdi. Öte yandan Endülüs'te pek çok Kureyşli vardı, özellikle Yusuf el-Fihri ve Doğu İslâm dünyası Emevi halifelerini tamamen ve sertçe reddediyordu. Bu durum Endülüs'teki Suriyeliler arasında ona karşı sempati yaratmış olabilir, ancak saygı duymalarını sağlamamıştır. Emeviler aynı zamanda bu toprakların yabancılarıydı, bildiğimiz kadarıyla bu klandan hiç kimse daha önce Endülüs'e gitmemişti. Abdurrahman'ın babası Muaviye o daha çocukken ölmüştü ve Emevi halifelik döneminde önemli bir rol oynamamıştı. Abdurrahman ise daha 26 yaşında bir delikanlıydı ve siyasi alanda deneyimi yoktu.

İtibarının yanı sıra Emevi olması Abdurrahman'a bir bakımdan fayda sağladı: Bu sayede küçük bir grup olmalarına rağmen sadık destekçiler kazandı ve daha fazlasını kazanma fırsatı doğdu. Bu grubun içinde, aslen Bedir'in bağlantı kurduğu Endülüs'teki Emevi mevâliler, bilhassa Ebu Osman, onun damadı Abdullah b. Halid ve Yusuf b. Buht vardı. Bu kişilere Abdülkerim ve Abdülmelik de katıldı. Abdülkerim ve Abdülmelik, İspanya'nın fethine katılan ilk liderlerden ve Emevi Halife el-Valid'in mevlası Mugîs er-Rumî'nin ve Emevilerle yakın bağları olan Sakîf mevlasına mensup Ebu Temmam'ın torunlarıydı. Bu mevâlilerin Kurtuba'da pek çok mülkü, Elvira ve Reyve'de toprakları vardı, ancak kabileler arasında siyasette Endülüs'teki rekabet ortamında sözleri çok az geçiyordu ve Emevilerin gelişi onların siyasi güç kazanmaları için tek şansları oldu. Ancak bu grup Endülüs'le sınırlı değildi, Müslüman dünyanın diğer bölgelerinde de Emevi mevâliler vardı ve yeni rejimi desteklerlerdi.

Mevâlilerin yanı sıra Emevi ailesinin çoğu üyesi doğudan gelmeye devam etti ve onlar da yeni emirlik için adaylar arasına girdiler. Bu kıymetlileri Abdülme-

lik b. Ömer b. Mervan'dı. Abdurrahman'a Abbasi halifesi el-Mansur'un ismini Cuma hutbelerinden çıkarmasını tavsiye eden kişi oydu. Sevilla'nın valisi ve emirin en güvenilir generallerinden biri oldu. Böylece Abdurrahman, coğrafi olarak Kurtuba çevresinde bulunan, mevâlilerden ve kendi soyundan destekçiler kazandı. Bu destekçiler rakiplerinin etkileyebileceği kabilevî bağlılıktan daha öte bir bağlılığa sahipti ve kendilerini sadece onun başarılı olmasına adanmışlardı. Rakiplerinin hiçbirini bunu başaramamıştı.

Abdurrahman b. Muaviye Kurtuba'da emirilân edildikten sonra 33 yıl hüküm sürdü ve uzun süren idare, Emevîlerin başarılı olmasında çok büyük bir etken oldu. Eğer diğêr sayısız vali gibi birkaç yıl içerisinde ölmüş ya da öldürölmüş olsaydı Emevî rejimi de kuşkusuz kendinden öncekiler gibi kısa süreli olacak ve yok olup gidecekti.

Abdurrahman bütün yarımada da emir olarak kabul edilmesini sağlamak için bir politika uyguladı, ancak Endülüs'te pek çok rakiple karşılaştı. Emevi/Kurtuba sempatisi taşıyan Arapça vekayinamelerde direnişçiler, meşru Emevi otoritesine karşı gelen isyancılar olarak gösteriliyordu. Aslında bunlar, etki alanı genişleyen ve yayılan Emevi gücüne karşı kendi etki alanlarını korumaya çalışan yerel yönetici ya da güçlü kişilerdir. Kurtuba'nın önceki emirlerinin kendi destekçilerinin gücü dışında çok az zorlayıcı güçleri vardı: Vilayetlerdeki gerçek nüfuz sahipleri cündlerin liderleri ya da diğer ileri gelen kimselerdi. Abdurrahman'ın temel amacı Kurtuba'nın otoritesini İber yarımadasındaki Müslüman topraklara yaymaktır.

Bu koşullar altında birçok kişinin özerkliklerini almaya çalışan ve sosyal ve mali açıdan üzerlerinde söz sahibi olmaya çalışan ilk Emevi emirlerine kızmaları şaşırtıcı değildir. Bu dargınlığın başka sebepleri de vardı. Emevi ailesinden bu bölgeye taşınan kişilerin arsalarla ihtiyacı vardı ve Suriyeli cündler mülk sahibi değillerdi, Beledîlerin ve Hristiyanların topraklarına el koyulmak zorundaydı. Kont Ardabast'ın arsalarının çoğuna el koyulması ve büyük ihtimalle Theodemir'le yapılan bir anlaşmayla belirlenen toprakların Müslümanların yerleşmesi için açılması bu dönemde gerçekleşmiştir.³

Abdurrahman'ın ilk sorunu kendinden öncekilerin, yani Yusuf el-Fihri ve Şümeyl'in gücünü yok etmektir çünkü bu kişiler yenilmelerine rağmen hâlâ o topraklardaydı. İlk başta bir uzlaşma yapıldı, buna göre Yusuf'un mülkleri

kendinde kaldı ve Kurtuba'da yaşamaya devam etti ancak daha sonra Yusuf bunu kabul edilemez bulmuş olacak ki Merida'ya geçti ve Berberîlerden oluşan büyük bir ordu kurdu. Ancak Abdurrahman'a sadık olan askerî birlikler tarafından bozguna uğratıldı ve 759/60'ta Toledo yakınlarında öldürüldü. Fihrîler, Emevilere rakip olabilecek tek aileydi, Berberîlerden fazlasıyla destek gördüler ve kolay vazgeçmeyeceklerdi. Abdurrahman'ın onların Toledo'daki hâkimiyetlerine meydan okuyacak kadar güçlü hissetmesi yedi sene aldı. 764'te en çok güvendiği iki komutanını, Bedir ve Temmam'ı, Hişam b. Urve el-Fihrî'nin elinde bulundurduğu şehre yolladı ve el-Fihrî yakalanıp infaz edildi. Fihrîler kendilerini yarımada kabul ettirmek için en az iki kez daha girişimde bulundular. Bunlardan birincisi 778-79 yıllarında sarışın ve mavi gözlü olduğu için Slav olarak çağrılan Abdurrahman b. Habib el-Fihrî ülkenin doğusuna gelip burada Berberî destekçilerinden biri tarafından öldürülmeden önce bir topluluğu yanına çektiğinde gerçekleşti. Diğeri ise, 785'in⁴ sonbaharında, Abdurrahman'ın hükümdarlığının sonlarına doğru, Yusuf el-Fihrî'nin oğlu Muhammed Toledo bölgesinde bir ordu kurduğunda gerçekleşti. Burada, Emevi birlikler tarafından yenilgiye uğratılan Muhammed Kuriye'ye kaçtı ancak burada yalnız kaldı ve öldürüldü. Abdurrahman bu bölgedeki Nafza Berberîleri isyana destek verdikleri gerekçesiyle cezalandırdı. Fihrîler Endülüs üzerinde en az Emeviler kadar hakları olduğunu düşünseler de ve Berberîler arasında çok fazla destekçileri olsa da Emevi mevâlisine ve Suriyeli cündîlerdeki müttefiklerine karşı hiç şansları yoktu.

Diğer bir tehdit Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un aracılarının doğurduğu tehditti. el-Mansur Endülüs'ün kontrolünü tekrar eline geçirmek için 763 yılında ciddi bir girişimde bulundu. Asker yerine kendisini "Endülüs'ün Emiri" ilan eden bir belge gönderdi. Yerel lider, Portekiz'in kuzeyinde yer alan Bâce'den (Beja) gelen Alâ b. Mugîs el-Yahsubî idi ve Endülüs'ün batısında büyük sayıda destekçi topladı. Abdurrahman Kurtuba'dan ayrıldı ve batıya, çevresindeki düzlüklere günümüzde hâlâ hükmeden yüksek bir tepeye, Karmûne'nin güçlü kalesine yerleşti. Burada belki de hükümdarlığının en çaresiz savaşını verdi. Tarihçi İbn İzârî bu olayı şöyle anlatır:⁵

4 İbn İzârî tarafından alıntılanan Râzî'nin tarihi için bkz. *el-Beyanü'l Muğrib fî Ahbari'l Endülüs ve'l Mağrib*, düzenlenme E. Lévi-Provençal ve G.S. Colin (Leiden, 1948), ii, s. 57-8.

5 *Age*, s. 51-2. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

Burada kendisini mevâlisiyle, sadık destekçileriyle [tikat] ve geri kalan adamlarıyla korumaya altına aldı. Alâ b. Mugîs bir kuşatma başlattı. Kasabayı günlerce kuşatma altında tuttu ve kuşatma uzadıkça uzadı. Bu süreçte Alâ b. Mugîs'in ordusu huzursuzlanmaya başladı, Abdurrahman adamlarının sabırsızlandığını fark etti ve adamlarına dizginler, eyerler ve kılıç kınlarıyla bir yangın çıkartmalarını emretti ve onlara şöyle dedi: "Ölmeyi göze alarak benimle sırt sırta savaşın!" Yürekli adamlar ve ünlü kahramanlardan oluşan refakatçileri 700 kişiydi. Böylece kılıçlarını kuşandılar ve düşmanlarını aramaya koyuldular. Savaş uzun sürdü, fakat Tanrı'nın harikulade planı işlemeye başladıktan sonra Alâ b. Mugîs'in adamları korkup kaçtı ve onların kaderi dünyadaki herkese uyarı niteliği taşıdı. Alâ b. Mugîs ilk öldürülenlerdendi.

Emevi Emirliği ancak böyle ümitsizlikle atılmış adımlar sayesinde hayatta kalmayı başarabilmiştir. Yenilen isyancının başı mumyalandı ve doğuya yolculuk eden bir tüccara verildi. Tüccar, üzerine iliştirilmiş bir not bulunan bu kafayı en yakın Abbasi karakolunun olduğu yere (Tunus'tu; diğer kaynaklarda ise Medine'ye götürüldüğü ve halifenin çadırının önüne bırakıldığı söylenir), Kayravan pazarlarına bıraktı. el-Mansur'a haber ulaştığında şöyle yanıt verdiği söyleniyor: "Hepimiz Allah'a aidiz. Bu zavallı adamı ölüme gönderdik. Bu şeytanla benim arama bir deniz koyan Allah'a şükürler olsun!" Bu yaratıcı hikâyenin sadece Endülüslü kayıtlarında⁶ yer aldığını ve Abbasi kayıtlarında buna dair tek bir söz edilmediğini söylemeye sanıyorum gerek yoktur. Bu bozgun, Abbasi'nin doğrudan yaptığı müdahalelerin sonu oldu. Bundan sonra küfürlü mektuplaşmalar oldu ancak İspanya'daki Emeviler Bağdat rejimine hiçbir tehdit oluşturmadığından, Abbasiler çok geçmeden memleketlerine daha yakın sorunlarla uğraşmaya başladılar.

Alâ b. Mugîs'in ayaklanması Abbasilerin teşviklerinin yanı sıra yerel kindarlıklarının da bir sonucuydu. Abdurrahman, Suriyeli cündler üzerinde güç sahibi olmaya kararlıydı. Emeviler gelmeden önce cündlerin liderleri (*reis*, çoğulu *ruasa*) ya kendi kendine atanıyordu ya da destekçileri tarafından seçiliyordu. Bağımsız ve etkili güçlerdi; istedikleri gibi ittifak kurup savaş çıkarabilirlerdi. Abdurrahman bu eski liderleri kendine sadık kişilerle değiştirmeye başladı. Bunun en açık örnekleri, Bâce ve Sevilla'daki Mısır ve Hims cündleridir. Abdurrahman, Emevi Abdülmelik b. Ömer b. Mervan'ı Sevilla'nın ve batının valisi olarak atadı. Buna yerel liderler kızgınlık duydu, çünkü Abdurrahman'ın kendi güçlerini gasp

6 Örneğin bkz. *el-Beyan, Ahbari'l Mecmua*, düzenleme ve İspanyolca çevirisi E. Lafuente y Alcantara (Madrid, 1867), s. 103.

ettiğini düşündüler. Alâ b. Mugîs'in bu bölgede çok destekçisi vardı; bu yüzden Abdurrahman'ın kendi ordusundaki Sevilalı askerlerin isyancı olmalarından korktuğu söylenir.⁷ 766'da Said el-Matarî Leble'de (Niebla) isyan çıkardı ve emir tarafından öldürülmeden önce Sevilla'yı ele geçirdi. Aynı yıl içerisinde bu bölgeden yine bir başka lider, Ebu's-Sabbah Yahya el-Yahsûbi, Kurtuba'da infaz edilmiştir. Liderin intikam almak isteyen destekçileri ve el-Yahsûbi'nin kuzenlerine katılan Sevilla halkı süpriz bir saldırıyla Kurtuba'yı almaya çalıştı. Abdülmelik b. Ömer 774'e kadar isyanı bastıramadı. Ancak bu isyanın bastırılmasıyla birlikte bu bölgedeki cündî liderlerinin yenilgiye uğradığı kesinleşmiş ve liderler Kurtuba'nın yönetimine tâbi olmuşlardır.⁸

Bir diğer ideolojik meydan okuma ise seyyit olduğunu iddia eden biri tarafından geldi. Doğu İslâm dünyasında Peygamberin ilk kuzeni ve kızı Fatıma'nın eşi Ali'nin ailesinin üyeleri, hem Emevi hem de Abbasi halifelerine en güçlü muhalefeti oluşturan gruptu. Ancak bu ailenin destekçilerinin çoğu Irak'tan ve doğudaki uç topraklardan gelmişti ve Endülüs'teki Arap yerleşkelerde çoğunluğu oluşturan Suriyeliler arasında çok az destekçileri vardı. Fakat Berberîler arasında dinî inanışlara aykırı düşünceler daha yaygındı. Bu dönemde Kuzey Afrika'da bu düşünceler çoğunlukla Haricîlik olarak ortaya çıktı ancak 768 ve 770'de Miknase kabilesinden Şakya b. Abdülvahid isimli bir Berberî ayaklanma çıkardı ve Ali'yle kan bağı olduğunu iddia etti.⁹ Ayaklanma Santaver'de, Cuneca'nın etrafındaki tepelerde başladı ve gelecek dokuz yıl boyunca Santaver, Kuriye ve batıdaki Medellin'e kadar olan yüksek, seyrek nüfuslu topraklara yayıldı. Bu bir çete savaşıydı. Berberîler, emirin orduları geldiğinde dağlara çekiliyor ve gittiklerinde köylere dönüyorlardı. İsyân rahatsız ediciydi, ancak sözüm ona Fâtımî Araplar ya da kasaba halkı arasında hiçbir destek bulamamış gibi görünmektedir. Abdurrahman ayrıca Endülüs'ün doğusundaki Berberîlerin lideri (reis) olarak kabul edilen Hilal el-Mudyuni ile ittifak kurmayı başarmıştı. Sonunda 776-77'de Şakya ihanete uğradı ve öldürüldü. Berberîler arasında destekçileri olmasına rağmen bu dönemde bunun ya da Berberîlerin yarattığı diğer kargaşaların Arap kontrolüne karşı Berberîlerin gücenmeleri sonucunda

7 *el-Beyan*, ii, s. 52.

8 Bu isyanların tarihsel sıralaması için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 110-12; siyasi analiz için bkz. E. Mauzano Moreno, "El asentamiento y la organización de los yund-s sirios en al-Andalus," *Al Qantara* xiv (1993), 338-46.

9 İsyân, Manzano Moreno, *Frontera*, s. 238-49'da tartışılmıştır.

çıktığına dair neredeyse hiç kanıt yoktur. Abdurrahman'ın hem Arap destekçisi hem de Arap muhalifleri olduğu gibi Berberîler arasında da hem destekçileri hem de muhalifleri vardı; gerçek fark Kurtuba'nın kaderine ortak olanlar ve kendi yerel bağımsızlıklarını korumak isteyenler arasındaydı.

Yarımadanın batısında ve kuzeyinde direniş gösteren bölgeler vardı. Beklenildiği üzere Abdurrahman kendisinden uzakta kalan Sarakusta'da otorite kurmada zorluk çekti,¹⁰ Sarakusta ve Ebro Vadisi'nden önde gelen Araplar önceki emirlerin şehirlerini almamaları için nasıl direniş gösterdilerse Emevi emirlerine de öyle direniş gösterdiler, bu bölgelerde yerel bağımsızlık geleneği çok köklüydü. Yaklaşık olarak 774'te, Barselona ve Girona lordu Süleyman b. Yakzan el-Arabi ile Sarakusta'da yaşayan ve Peygamber'in meşhur Medineli yoldaşlarından Hüseyin b. Yahya b. Sad b. Ubâde bölgedeki ana güçlerdi. Bağımsızlığını korumak adına Süleyman, Şarlman'ın desteğini alabilmek için Paderborn'daki sarayına bir elçi yolladı, büyük ihtimalle karşılığında da Sarakusta'nın derebeyi olmasını teklif etti. Şarlman, Ebro Vadisi'ne 778'de geldi, ancak Hüseyin İmparatorla iş birliği yapmayı reddetti ve kuşatma için hiçbir hazırlığı olmayan İmparator da aşağılanmış bir halde şehrin duvarlarından çekildi. Bu dönüş yolculuğu sırasında Roncesvalles'deki Pireneler geçidinde Basklar İmparator'un artçı kuvvetlerine saldırdı ve Roland Şarkısı'nda anlatılan efsaneler burada sahnelendi. Ancak bu destanın ilk hali üç yüz yıl boyunca bulunamamış, olaylar ve tarihsel detaylar fazlasıyla karıştırılmıştır.

Bu bozgunun ardından Süleyman, bir zamanlar müttefiki olan Hüseyin tarafından infaz edildi, Barselona ve Girona'daki unvanları Süleyman'ın oğullarına miras kaldı. Emir Abdurrahman olayların bu şekilde gelişmesiyle paniğe kapıldı. 781'de Hüseyin b. Yahya'yı boyunduruğu altına almak ve Üst Ebro Vadisi'nde tekrar Müslümanların etkili olmasını sağlamak için bir sefer düzenledi. İlk başta Hüseyin emirin varlığını kabul edip şehrin valisi olarak atansa da ertesi yıl bu ittifakı sonlandırdı. Abdurrahman tekrar bir sefer düzenledi ve şehre mancınıklarla saldırdı. Bu sırada Hüseyin ele geçirildi ve infaz edildi, orada yaşayan halka da ciddi yaptırımlar uygulandı. Bütün bu karmaşık olaylar Emevi

10 Sarakusta'da yaşanan karmaşık olaylar için bkz. Chalmeta, *Invasión e Islamización*, s. 367-81. Benim çoğunlukla kullandığım kaynak budur. Manzano Moreno'nun *Frontera'sı* ise bu yerel anlamda önde gelen ailelerin tarihini ve statülerini (s. 208-23) ve Abdurrahman'ın şehri boyunduruk altına alma çabalarını (s. 315-18) inceler. M.J. Viguera Molins de olayların basitleştirilmiş bir açıklamasını sunar (*Aragón Musulmán*, Sarakusta, 1981, s. 57-65).

emirin yerel anlamda nüfuzlu kişiler üzerinde nasıl otorite kurmaya çalıştığını gösteriyor. Bunu bazen diplomasıyla, bazen güç kuvvet kullanarak yaptığını görüyoruz. Fakat onun hükmünü kabul ettikleri sürece onları rahat bıraktığını da görüyoruz. Abdurrahman'ın hükümdarlığının sonlarına doğru Merida ve Toledo, onun oğulları Hişam ve Süleyman tarafından yönetiliyordu, ancak Emevilerin Ebro Vadisi'ni doğrudan kontrol edip etmediği net değildir. Bir yeri ise yönetemediklerini kesin olarak biliyoruz. Moissac'ın *Vekayiname*'sine göre¹¹ 785 yılında Girona halkı Süleyman b. Yakzan'ın oğullarının egemenliğinden çıktı ve şehirlerini Karolenjlere teslim etti. Bu durum Kurtuba'da hiçbir yankı uyandırmamıştır ve Arapça vekayinamelerde bahsi geçmemiştir.

Abdurrahman'ın tek amacı Endülüs'te askerî kontrolü sağlamak değildi. Onun hükümdarlığında ayrıca Kurtuba'nın Endülüs'ün başkenti olduğu kabul edildi. Abdurrahman, şehir merkezindeki Kasr'ın yanı sıra kuzeydoğuda, er-Rusafe'de bir saray inşa ettirdiğinde Kurtuba'nın statüsü kesinleşmiştir ve günümüzde hâlâ varlığını sürdüren, eklemeler yapılan caminin inşaatına 785'te başlanmıştır.

I. HİŞAM VE I. EL-HAKEM'İN HÜKÜMDARLIKLARI (788-822)

Abdurrahman b. Muaviye 7 Ekim 788'de hayatını kaybetti. Çok büyük başarılarla imza atmıştı, ancak kendisinden sonra gelecek kişiyi seçerken kararsız davranması bütün bunları tehlikeye attı. Emirliğin Emevi ailesinde kalmasını istediği kesin olsa da hangi oğlunun yerini almasını istediği belli değildi. Ortaçağ Hristiyan dünyasında büyük önem taşıyan ekberiyet sisteminin etkileri Emevi ailesinde hiç görülmemiştir. Bir önceki hükümdar tarafından seçilme ve ailenin diğer fertleri ve onların destekçileri tarafından kabul görme, hükümdar seçimi konusunda belirleyici unsurlardı. Abdurrahman'ın üç oğlu da olası adaylardandı: Doğuda dünyaya gelmiş, kırklı yaşlarının başında olan Süleyman; 757'de Kurtuba'da doğan Hişam; bu dönemde ciddi bir aday olarak görülmeyen ancak gelecek yıllarda önemli bir şahsiyet haline gelen Abdullah. Süleyman ve Hişam babaları ölürken onun yanında değillerdi, Süleyman Toledo'da, Hişam Merida'daydı. Kimileri Hişam'ın, babasının son tercihi olduğunu söylerken; bazılarının iddiasına göre, ölmekte olan emir Kurtuba'ya gelen ilk kişinin seçilmesini istediğini Abdullah'a söylemiştir. Abdurrahman'ın dediğine göre Hişam'ın önde olduğu yönler dindarlığı ve iyi eğitimiyken Süleyman'ın önde olduğu yönler yaşı, cesareti ve Suriyelilerin ona olan bağlılığıydı.¹²

11 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 128'den alıntılanmıştır.

12 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 61.

Hişam'ın Merida'dan gelmesi sadece altı gün sürdü ve Abdullah onu hükümdar olarak karşıladıktan sonra yetki mührünü ona verdi. Öte yandan diğer kardeşi bu kararı kabul etmedi ve güneye yürümek için destekçilerini topladı. Ceyyan'ın yakınlarında kısa ama sert bir çatışma yaşandı ve Süleyman'ın adamları yenildi. Hişam'ın Toledo'yu kontrol altına alması ve kardeşini teslim olmaya ikna etmesi neredeyse iki ayını aldı. 789'da Süleyman'a nakit 60.000 dinar ödendi. Muhtemelen bu miktar o dönemde emirliğin yıllık gelirinin yarısına denk gelmekteydi. Bu para karşılığında Süleyman, Kuzey Afrika'ya gidip hiç dönmemeye söz verdi; Emeviler yenilgiye uğrayıp küçük düşebilirlerdi, ancak herhangi bir isyancı gibi infaz edilemezlerdi, bu bütün hanedanı zayıflatırdı.¹³

Söyleyebileceğimiz kadarıyla yeni emir, kardeşlerini yendikten sonra içerde yok denecek kadar az muhalefetle karşılaştı. Ebro Vadisi'nden önde gelen kişilerle dolaylı yoldan ilişkiler kurdu. Bir önceki emir döneminde Sarakusta'yı alıkoyan kişinin oğlu Said b. Hüseyin el-Ensari, 788/9'da şehri tekrar ele geçirdi ve kendisini emir ilan etti. el-Ensari çok geçmeden yenilgiye uğratıldı. Ancak bu yenilgi Emeviler tarafından değil de Vizigot dönemde bu bölgenin kontu ve İslâmiyet'i ilk kabul eden en seçkin kişilerden birinin torunu Musa b. Fürtûn b. Kasi tarafından gerçekleştirildi.¹⁴ 791/2'de Sarakusta'yı Süleyman b. Yakzan'ın oğlu Matruh ele geçirdi ve onu oradan çıkarmak için Kurtuba'dan bir sefer düzenlendi. Bu sorun Amrus b. Yusuf ismindeki bir kişinin, avlanmaya çıktığı sırada Matruh'u öldürmesi ve şehrin Emevi güçlerine teslim edilmesiyle çözüldü.

Amrus bir *müvellid* idi (yerli Müslüman) ve ilk olarak Süleyman b. Yakzan'ın ve ailesinin hizmetindeki *gulam*'a (askeri birlik) kayıtlıydı. Artık eski efendileri yerine Emevilerle şansını denemek istemiş gibi görünmektedir. Kendisi ve ailesi hanedan tarafından ayrıcalıklarla ödüllendirilmiş ve ertesi yüzyılda Yukarı March'ın en güçlü ailelerinden biri olmuştur.¹⁵ Beni Kasi ve Beni Amrus'un bu dönemde Emevilerle ittifak kurarak bölgenin lider Arap ailelerine karşı yükselişe geçmesi müvellidlerin Endülü'sün siyasi hayatına girdiğini gösterir.

Arapça vekayinameler Hişam'ın dindar ve sofu olduğundan bahseder. Yetkilerini kullanırken kendisi örnek bir insan olmaya çalışmış ve Hıristiyanlara

13 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s.139-41.

14 İbn İzzârî, *el-Beyan*, ii, s.62: bkz. P. Chalmeta'nın *Encyclopaedia of Islam* yeni baskı (Leiden, 1960-) "Banu Kasi," A. Canada Juste "Los Banu Qasi (714-924)," *Príncipe de Viana* clviii-clix (1980), 5-90.

15 Ailenin kökenleri için bkz. Manzona Moreno, *Frontera*, s. 219-22.

karşı kuzeye doğru ilerlerken Müslümanlara önderlik etmiştir.¹⁶ Hayır işleri için gösterdiği özveri Kurtuba'daki caminin yapımının ilk aşamasının tamamlanmasının yanında abdesthanelerin, minarenin ve köprünün onarımı gibi şeyleri de kapsıyordu. Dindarlığının bir diğer göstergesi de Hristiyanlara karşı seferler düzenlemesiydi. Bu seferlerden birkaçı Asturias'a ve Yukarı Ebro'ya, ana saldırı ise 793'te Narbonne ve Carcassone'a düzenlendi. Toulouse Kontu William Short-Nose öldürüldü. Bu seferlere Hişam önderlik etmedi, iki kardeş Abdülmelik ve Abdülkerim b. Abdülvahid b. Mugîs'e güvendi. Bu seferler Emevilerin, Endülüs'teki bütün Müslümanların lideri olma rolünü kabul ettirdi ve Emevi ordularının normalde ulaşamayacağı topraklara ulaşmasını sağladı. Bu konuda Hişam ileride onun yerine gelecek pek çok kişiye örnek oldu.

Abdülkerim, Hişam'ın başbakanıydı, ancak Hişam hükümdarlığının ilk zamanlarında hayatını kaybetti. Hişam'ın yakın çevresinde ayrıca bakan İsa b. Şüheyd de vardı. İsa b. Şüheyd'in babası Abdurrahman'a hizmet etmişti ve ailesi gelecek üç yüzyıl boyunca Kurtuba'ya bürokratlar yetiştirdi. Ayrıca içlerinden biri Endülüs'ün en büyük şairlerden biriydi. Hişam'ın mütevazı dindarlığı, cenazelere katılması ve hastaları ziyaret etmesi ona öyle bir ün kazandırdı ki çalışmaları Endülüs'ü derinden etkileyen Medineli büyük âlim Malik b. Enes, Hişam'ın hacca gitmesini istediğini duyurdu (tabii ki bunu yapamazdı, çünkü Mekke ve Medine Bağdatlı Abbasi halifelerinin elindeydi).

Medine ile olan bağlantı oldukça önemliydi. Söyleyebileceğimiz kadarıyla Endülüslüler, Doğu İslâm dünyasından önemli ölçüde göç almalarına rağmen hiçbir zaman Şam'a ya da Bağdat'a gitmedi, ancak özellikle *fakih* veya *kadı* olmak isteyenler kalabalık gruplar halinde Mekke ve Medine'ye hacca gidebiliyorlardı. Bu yüzden benimsedikleri mezhebin, Medineli Malik b. Enes'in öğretileri olması şaşırtıcı değildir. Malik (ö. 795) İslâm hukukunun en eski dört "geleneksel" okulundan ilkinin kurucusuydu (diğer üçü Hanbeli, Şafi ve Hanefi IX. yüzyılda geliştirilmişti). *Kitabü'l-Muvatta'* da Malik tarafından belirlenen ve daha sonraki eserlerden özellikle Kayravanlı Sahnun (ö. 854) tarafından kaleme alınan *el-Müdevvenetü'l Kübra*'da yorumlanan Maliki fıkıhı temelde Medine'nin sistemli bir uygulamasıydı. Pratik, gündelik yaşamı düzenleyen ve özellikle ticareti kolaylaştıran bir sistemdi. Aynı sistem, soyut yorumlara fazla alan bırakmadığı gibi yeniliğe neredeyse hiç açık değildi. Tamamıyla uygulamaya yönelik bir

16 Karakter taslakları için bkz. İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s.65-6.

sistem olduğu için Endülüs gibi tek başına kalmış bir bölgeye son derece cazip gelmişti. Endülüs halkı tartışmayı değil, pratik çözümleri severdi. Ayrıca sayıca az olan ve kendi kendine varlığını sürdüren âlimlere büyük kuvvet ve statü kazandırdı. Bu âlimler doktrinleri biliyorlardı ve özellikle ilk kuşaktan, Malik'in öğrencisi Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 848), Malik'in önerisiyle Kurtuba'nın kadılarının atanmasına ve görevden alınmasına bakıyordu. Malikî mezhebinin böylesine benimsenmesi Endülüs'ün Bağdat toplumunu III./X. yüzyıllarda ve IV./XI. yüzyılların başında parçalara ayıran mezhep ayrılıklarından korunduğu anlamına gelmekteydi. Malikîlik; Haricilik'in, Şii'lik'in ve hatta Sufizm'in daha masum formlarının bir benzeriydi ve bunların hiçbirisi Endülüs'te yaygın olarak kabul görmedi. Bir başka açıdan bakacak olursak Malikîlik İslâmiyet'in daha gelenekçi ve sert bir şeklini savunuyordu, ilhamdan ziyade doğru şekilde uygulamadan yanaydı ve yorumlama ve tartışmaya kapalıydı. Kurtuba Bağdat'ı sarsan çatışmalardan kurtuldu fakat böylesi çatışmalarla gelen entelektüel coşkuyu görememiş oldu.

Hişam 17 Nisan 796'da vefat etti. Seçtiği halefi hakkında hiçbir belirsizlik olmaması konusunda dikkatli davrandı ve o sırada 26 yaşındaki oğlu el-Hakem Kurtuba'da hakkıyla emir olarak kabul edildi. Kaynaklara göre el-Hakem babasından karakter olarak çok farklıydı. Uzun boylu, zayıf, mağrur ve oldukça esmer olan bu yeni prens zorlu bir hükümdar oldu. Kadınlara ve şaraba (bazılarının dediğine göre fazlasıyla) düşküncü. Yabana atılmayacak derecede iyi bir şairdi. Fakat her zaman kurnazlığı, acımasızlığı ve itaatsizlik karşısında verdiği müthiş hızlı tepkileriyle hatırlanmaktadır.

İtaatsizliklerin baş göstermesi pek de uzun sürmedi. Hişam'ın iki kardeşi, Süleyman ve Abdullah bu seçime karşı çıkmıştı. İkisi de hâlâ hayattaydı, Kuzey Afrika'da sürgündeydiler ve kaybettikleri mirası kazanmak için hırslandılar. Kavgacı bir kişilik olan Süleyman, gelecek dört yılı yeğenini görevden atmak için ülkede gezinerek ve çoğunlukla Berberîler arasından yeterli desteği toplamaya çalışarak geçirdi. Birçok karşılaşmada yenilgiye uğradı ve sonunda Berberî Merida valisi Asbağ b. Vensus tarafından el-Hakem'e teslim edildi. 800 yılında idam edildi, bu küçük düşürücü durumu tadan ilk hanedan üyesi oldu.

Abdullah kendisine ve ailesine Emevi yönetiminde bir yer kazandırma konusunda daha başarılıydı. Yukarı March'da kendini tanıtmayı denedi, hatta Aachen'daki Şarlman'ın desteğini almak için onu ziyaret bile etti, ancak bu konuda pek başarılı olamadı. 800'de geri dönüp Veşka'da sesini duyurmaya

çalışsa da Valensiya'ya itildi. Valensiya bu dönemde çok önemli bir Müslüman bölge değildi, fakat Abdullah bu bölgeyi yeğeniyle müzakereler düzenlemek için kullandı. 802'de sonunda bir anlaşmaya varıldı, Abdullah bu şehre yerleşti ve aylık 1.000 dinar'lık bir maaşa (*rızık*) bağlandı. Tahminen bu maaş destekçilerine ödenmesi içindi ve ayrıca 1.000 dinarlık yıllık ek ödeme (*maarif*) aldı.¹⁷ Bu düzenleme, Valensiya'nın Emevi ailesinin bu kolunun tımar toprakları hâline gelmesini sağladı ve bu tarihten itibaren Abdullah'a el-Balansi (Valensiyalı) denmeye başlandı. Aslına bakılırsa bu düzenleme iyi sonuçlar doğurdu. Bu bölge hiçbir zaman etkili bir şekilde Kurtuba'nın boyunduruğu altına girmemişti fakat Abdullah'ın buraya gitmesiyle Emevi ailesinin eksenine katılmış oldu. Bu süreçte de Abdullah'ın ve Ubeydullah'ın askerî hedefi kuzeydeki Hristiyanları yenmek olmuştü.

el-Hakem dönemindeki en ünlü ve en çarpıcı olaylar Kurtuba'da yaşanan ayaklanmalardı.¹⁸ Geniş bir coğrafyaya yayılan bu hoşnutsuzluğun sebebinin ne olduğu kesin olarak bilinmiyor fakat büyük ihtimalle sebep, el-Hakem'in hem her yerde otoritesini kurma hem de vergi toplama konularındaki despot kararlılığıydı. el-Hakem ayrıca Hristiyan Rebi b. Theodulfo'nun komuta ettiği özel korumalar tutarak kendisini yerli elit topluluktan soyutlamıştır. el-Hakem emirlik için sağlam bir askeri ve mali temel atmak istiyordu, fakat bazı dindar Müslümanlar doğal olarak buna karşı çıktı. Diğerleriye bunun Kurtubalıların tez canlılığından kaynaklandığını düşündü.¹⁹ Kargaşa iki aşamada gerçekleşti. 805'te bazı önde gelen kişiler arasında darbe yapmak ve el-Hakem'in kuzeni Muhammed b. el-Kasım'ı tahta çıkarmak için gizli bir anlaşma yapılmıştı. Ancak komplocuların bu plan için duydukları heyecana Muhammed ortak olmadı ve emire olanları anlattı. Emir, güvendiği bir vekilini bu gizli toplantılardan birini dinlemesi ve adı geçen kişileri not alması için gönderdi. Vekil dikkatli olmasına rağmen İbn Kütiyye'nin söylediğine göre²⁰ kendi ismi söylenmeden önce kendini belli etti. Komploculara merhamet gösterilmedi ve 72'si infaz edildi. Görünüşe göre bu, seçkin kesimin tasarladığı bir hareketti, çünkü elimizde olan isimlere göre komplocular ya Arap ya da Mesrur el-Hâdim gibi sarayda çalışan

17 Bu terimler İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 70-1'de verilmiştir.

18 Bu kargaşaların tamamı Lévi-Provençal, *HEM*, i, s.160-73'de tartışılmıştır.

19 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 85-6.

20 İbn Kütiyye, *Tarihu İftihah-il-Endülüs*, düzenleme ve çeviri J.M. Nichols (yayımlanmamış doktora tezi, Chapel Hill, 1975), s. 111-15.

görevlilerdi. Hareket kesinlikle Emevi karşıtı değildi veya sosyal devrim amacı gütmüyordu. Aksine Müslüman toplumun, emirin ellerinden alacağını düşündükleri statülerini ve ayrıcalıklarını korumak için gösterdikleri bir çabaydı.

Bunu pek çok infaz takip etti ve emirin katılığı karşısında Kurtuba şaşkına döndü. Emir, darbe teşebbüsünde bulunmamış birçok kişiyi kendinden uzaklaştırdı. On üç yıl boyunca hoşnutsuzluklar devam etti ve bu süre zarfında şehri korunaklı hale getiren emir, korumalarına gittikçe daha çok bağımlı hale geldi. Sonra 818’de muhalifler tekrar şaşırtıcı yöntemlerle kendilerini gösterdiler. Çoğunlukla basitçe rabad (banliyö) denilen ve Vâdilkebir Nehri’nin karşısında, şehrin kuzeyinde uzanan yoğun nüfuslu kenar mahallelerde geniş çaplı ayaklanmalar çıktı. Bu ayaklanmalar hukukçu Yahya b. Yahya el-Leysî’nin de içinde bulunduğu saygıdeğer şahsiyetlerin yanı sıra genel olarak halktan (Arapça kaynaklarda *amme* ya da *savda* olarak geçer) destek gördü. Hoşnutsuzluğun sebebi ise tartışmaya açıktır. Bazı kaynaklara göre vergiler hakkında şikâyetler vardı ve özellikle de Emevi emirlerinin oldukça kısıtlı “meşru” vergi kaynaklarına ek olarak toplanan ve “Kur’an’da geçmeyen” vergilerden şikâyetçiydiler (*megarim* ya da *vezaif*). el-Hakem’in *memlûk* (köle) askerler toplayan ilk Endülüs hükümdarı olduğunu ve tam zamanlı korumalarını düşünecek olursak ek gelir kaynaklarına ihtiyaç duyması kaçınılmazdı. Kurtubalıların iktidarı kaybetmeleri ve daha fazla vergi ödemek zorunda kalmaları gibi kızgınlıkları üst üste gelince nüfusun çoğu emire karşı olmaya başladı.

İşyanın sebepleri açık ve net değilse de sonuçları öyledir. İsyancılar köprüyü aşır şehrin altını üstüne getirmeyi planlamışlardı ancak *Hacib* (Başbakan) Abdülkerim b. Mugîs’in önderlik ettiği yerel askerî birliklere yenildiler. Bu sırada hanedan ailesine mensup ve askerî olarak deneyimli Ubeydullah b. Abdullah el-Balansi ve İshak b. Münzir isyancılara arkadan saldırmak üzere diğer birliklerle yan girişlerden geldiler. Tamamen bozguna uğramışlardı, emirin intikamı çok acı olmuştu. İlk başta bir kıyım gerçekleştikten sonra emir nehrin kuzeyindeki kenar mahallenin yıkılmasını emretti ve orada yaşayan kişiler sürgüne gönderildi. İçlerinden sadece birkaç kişi, örneğin hukukçu Yahya b. Yahya el-Leysî saklandı ve daha sonra affedildi. Bu dağılmanın doğurduğu en önemli sonuç, sığınmacıların Fas’a gidip Kayravan’dan göç etmiş grupla aralarından nehir geçecek şekilde Fes’e yerleşmiş olmalarıydı. Böylece antik kent Fes’in hâlâ temelini oluşturan ikiz yerleşkeler, Karaviyyin’in çeyreği ve Endülüsiyyin’in çeyreği kurulmuş oldu.

Kurtuba'daki olaylar el-Hakem'in hükümdarlığının son yıllarına gölge düşürdü. 822'de ölmeden önce her şeyden elini eteğini çekmiş biri hâline gelse de kendisinden sonra gelecek kişiyi kesinleştirmeyi ihmal etmemiştir. Son hastalığı sırasında sarayın önde gelen üyeleri önce evinde oğlu Abdurrahman'a, sonra taht sırasında ikinci olan diğer oğlu el-Muğira'ya bağlılık yemini (*biat*) ettiler. Yemin töreni el-Muğira'nın birkaç gün boyunca kaldığı ve caminin minberinde halkın bağlılık yeminlerini (*biat*) kabul ettiği Kurtuba'da devam etti. Bu halka açık tören doğrudan Abbasilerden örnek alınmıştı ve Emevi emirlerinin gittikçe artan özgüvenlerinin ve hırslarının bir göstergesiydi.

II. ABDURRAHMAN'IN HÜKÜMDARLIĞI (822-852)

Otuzlu yaşlarında olmasına rağmen bu yeni yönetici hâlihazırda siyasi ve askeri konularda deneyimliydi, Toledo'ya ve kuzey sınırlarına seferler düzenlemişti. Uzun boylu ve biraz kamburdu, insanlar ilk önce onun büyük, siyah gözlerini ve kınayla boyanmış sakal ve bıyıklarını fark ediyordu. 822'den 852'ye kadar 30 yıl boyunca Endülüs'te hüküm sürdü ve bu süre zarfında Endülüs olgunlaşmış bir Müslüman devleti olma ve gerçek bir yerli Müslüman kültürü oluşturma yolunda sağlam adımlar attı. En baştan itibaren Abdurrahman'ın, babasının baskı politikalarından uzaklaşmaya çalıştığı ve İslâmi duyarlılıklara daha fazla hassasiyet gösterdiği anlaşıyor. Babası henüz ölüm döşeğindeyken Hristiyan korumaların başı Rebi'nin infazına ve Kurtuba'daki şarap pazarının yıkımına karar verdi. Hükümdarlığı boyunca da insanların cihat anlayışı için tekrar heveslenmesi ve cami inşaatlarının hızlanması için çalıştı.

Yönetim daha resmî ve bürokratik hâle geldi ve XI. yüzyılın başlarında Emevi yönetimi yıkılana kadar geçen sürede kullanılacak yapılar kuruldu.²¹ Hacib, Doğu İslâm dünyasında da korunduğu anlamıyla aslında kapıcı ya da kâhya demektir. Öte yandan Kurtuba'da *hacib* başbakan anlamında kullanılmaktaydı, sarayın girişinde kendine ait bir konağı ya da meclisi bulunurdu ve ulaklar veya müracaat edecek kişiler buraya başvuruyorlardı. Onun altında vezirler vardı. Doğuda Abbasi halifesinin veziri, baş yönetici ve devlet memurlarının (*küttab*, tekili *kâtib*) en üst rütbelisiydi; bürokrasiye o yön veriyordu. Endülüs'te ise vezirler daha geniş yetkileri olan devlet çalışanlarıydı. Bir orduya önderlik edebilir ya da bir şehri yönetebilirlerdi. Bazı durumlarda ise bu kelime onur unvanı olarak verilir. Bazen mevkiler çıkarılabilir ve bir hacib aynı zamanda

21 Bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, I, s.256-9.

vezir olabilirdi. Abdurrahman döneminde vezirlere 300 dinar maaş verilirdi. Emir in ayrıca şahsi sekreteri (kâtib) olurdu ve bu kişi genelde onun en yakın danışmanıydı. Divan ise vergilerin toplanması için örgütlenmişti ve madeni para basmak için *sikke* ve resmî görevlilere kıyafet sağlama amacı güden *tıraz* gibi standart Müslüman kurumları da açılmıştı.

Emir, hükümdarlığının ilk evresinde babasının öğütlerini dinlemeye devam etti. Kıdemli Abdülkerim b. Muğîs ise önceki iki hükümdarlıkta da üstlendiği başkomutanlık ve hacib görevlerini sürdürdü. Ancak 824'te Hıristiyanlara karşı düzenlenen sefer sırasında hayatını kaybettikten sonra ailesi de ortadan kayboldu. Onun mevkiine ise dürüstlüğüyle tanınan İsa b. Şüheyd getirildi, 833 itibari ile vezir ve hacib oldu ve hatta 844'te Vikinglerin Sevilla'ya düzenlediği saldırı sırasında orduya komutanlık etti. Abdurrahman, varis olduğu açıklandığı sıralarda güvenilir birkaç kişiyle yakınlık kurmuştu. İçlerinden Berberî olan ancak kesin olarak hangi aileden geldiği bilinmeyen Süfyan b. Abdürrabbih, Abdurrahman'ın kâtibi oldu ve Abdullah b. Sinan Vikinglerin saldırısından sonra Sevilla duvarlarını yeniden inşa etti. Askerî açıdan bakılacak olursa yeni gelenler arasında en önemlileri Abdurrahman ve Muhammed b. Rüstem kardeşlerdi. Tahertli (Cezayir) Rüstemi hanedanının çocuklarıydı ve Endülüs'ün hükümdarlarına hizmet etmek amacıyla destekçileriyle birlikte o bölgeye gönderilen Kuzey Afrikalı küçük prenslerdi. Özellikle Muhammed Vikinglere karşı kendini ortaya koymuştu. Hükümdarlığının ikinci evresinde Abdurrahman, harem ağısı Nasr'a gittikçe daha bağımlı hâle geldi. Bu bir harem ağasının Endülüs'te büyük etki uyandırdığı ilk örnektir, ancak son olmayacaktır.

I. Abdurrahman'ın mütevazı evi, tebaasına kendisini neredeyse hiç göstermeyen, inzivaya çekilmiş mesafeli bir hükümdarı koruyan nedimlerle birlikte yavaş yavaş II. Abdurrahman'ın resmî sarayına dönüştü. Emir kendini gittikçe daha çok harem ağaları ve kadın kölelerle çevreledi. Sarayın Doğu'yu örnek alarak gelişmesinin kültürel bir boyutu oldu. Abbasi sarayını altüst eden felaketler, Emevîlerin işine yaradı. 811 yılında iç savaşın çıkması ve el-Memun'un sonunda 819'da Bağdat'a girmesinin sonucunda saraylar yağmalanmış ve yakılmış, yetenekli şairler sokaklara atılmıştı. Sokaklara düşenlerin arasında Ziryab mahlaslı Iraklı Ali b. Nafi de bulunmaktaydı. Kendisi, erken Abbasi döneminin en büyük şairlerinden İshak el-Mevsî'nin öğrencisiydi. Endülüslülerin kaleme aldığı bir hikâyeye göre efendisinin kıskançlığı sebebiyle Abbasi sarayından atılmış ve Kuzey Afrika'da bir süre kaldıktan sonra 822'de Endülüs'e gelmişti.

Burada yalnızca müzisyen olarak değil, damak ve moda zevkiyle de kendini kanıtladı. 857'de hayatını kaybedene dek hiç şüphesiz Kurtuba toplumunun Beau Brummel'ı (bu benzetme Lévi-Provençal'dan alınmıştır) olarak kaldı. Saltanatın siyaseti ne olursa olsun bu dönem Endülüs kültürünün altın olmasa bile gümüş çağını başlattı denebilir. II. el-Hakem'den sonra Emevi sultanları içinden en entelektüeli Abdurrahman'dı, âlimleri ve şairleri cesaretlendirdi. Bunların içinden farklı bir bilim insanı olan Abbas b. Firnas pek çok şeyin yanı sıra kendine kanatlar yaparak uçmayı denedi. Ayrıca Abdurrahman'ın inşa ettirdiği binalar unutulmamalıdır. Askerî mimarinin yanı sıra Kurtuba'daki ve Sevilla'daki camilere yapılan eklemeler de önemliydi, bunların parçaları hâlâ San Salvador Kilisesi'nin avlusunda ve Ceyyan'daki camide bulunmaktadır. Tabii ki bu binalar siyasi açıdan da önemliydi: Cihadın yanı sıra emirin cami yapmaya gösterdiği bağlılık onun gerçek bir Müslüman hükümdar olduğunu gösterdi.

Kurtuba'nın Bağdat'ın vanisi olduğunun en açık göstergesi belki de eş-Şifa'nın kolyesi hakkındaki hikâyede saklıdır. Kolye Harun Reşid'in eşi Zübeyde için yapılmıştı ve 809'da halifenin ölümüyle sonuçlanan iç savaş sırasında Abbasi hazinelerinin dağıtıldığı dönemde Abdurrahman'ın aracılığıyla tarafından 10.000 dinara satın alınmış ve Abdurrahman onu gözdesi eş-Şifa'ya vermişti. Kurtuba hilafetinin çöküşüyle birlikte ise kolye Toledo'nun Zünnûnilerine geçti. 1095'te el-Cid Valensiya'yı ele geçirdikten sonra ise kolye teslim edilmiş ve el-Cid'in eşi Jimena'ya verilmişti. Daha sonraki kayıtlara göre Kastilya emniyet memuru Don Alvaro de Luna'nın mal varlığı olan kolyenin sonunda bütün kayıtlardan yok olana kadar Katolik Isabella tarafından takılmış olabileceği düşünüyor. Adına ister tarih diyelim ister romantizm, bu kolyenin hikâyesi Bağdat ve Kurtuba, yani o dönemdeki Abbasi ve Emevi servetlerinin değişmesinin sembolik bir göstergesidir.²²

Emir, ülkenin doğusundaki Tüdmir bölgesinde ortaya çıkan sorunlarla baş etmek zorunda kaldı. Fetih dönemindeki antlaşmalarla yapılan düzenlemeler bozuldu ve Araplar topraklar için yarışmaya başladı. Her zaman olduğu gibi Araplar kendi içlerinde de Mudar ve Yemen olarak ayrıldı ve hükümete karşı birlikte savaşmak yerine birbirleriyle savaştılar. Yemenî komutan Ebu Şemmah Muhammed b. İbrahim el-Cüzami sonunda Abdurrahman'a teslim olana kadar geçen yedi yılda kargaşalar baş gösterdi. Abdurrahman bölgedeki sorunları iki yolla çözdü: Toledo'ya düzenlenen seferler sırasında Calatrava'yı savunduğunu

göreceğimiz Ebu Şammah'a kendi ordusunda bir mevkii önerdi ve valisine yeni bir başkent kurma emri verdi. Bu başkent 831'de Mürsiye (Murcia) kenti oldu ve buraya bir Emevi garnizonu yerleştirildi.

Abdurrahman'ın hükümdarlık döneminde gerçekleşen iki büyük olay daha vardır. Bunlardan birincisi Vikinglerin Sevilla'ya düzenlediği saldırıdır. 844 (229) yılının yazında, Lizbon valisi tarafından sınır dışı edilen 80 Viking gemisi daha önce pek çok Batı Avrupa nehrine açıldığı gibi Vâdilkebir Nehri'ne açıldı. Günümüzde Menor Adası olarak bilinen adaya yerleştiler ve buradan duvarları olmayan şehir Sevilla'ya saldırı düzenlediler. Burayı talan ettiler ve yağmaladılar, Vâdilkebir'den öteye gemiyle gidemeyeceklerini gördüler ve buraya yerleştiler. Lizbon valisi tarafından önceden uyarılan Abdurrahman hızla harekete geçti. Bölgelerdeki askerî birlikleri topladı ve hatta itaatsiz Musa b. Musa b. Kaysi bile Yukarı March'tan destekçileriyle birlikte onlara katıldı. Muhammed b. Rüstem ve harem ağası Nasr'ın emrindeki Emevi orduları, işgalcileri meydan savaşında bozguna uğrattı. Pek çok kişi hayatını kaybetti ve geri kalanların çoğu gemilerine binip kaçtı. Ancak içlerinden bazıları orada kaldı ve Vâdilkebir bölgesinin alt kısımlarına yerleşti. Kalan kişiler İslâm'ı kabul etti ve Sevilla halkına peynir satarak yeni ve masum hayatlar yaşadılar.

Bu yaşananlar beklenmeyen bir saldırıyla karşılaştığında bile Kurtuba devletinin ne kadar etkili bir şekilde bu saldırıyı savuşturabileceğini göstermektedir, çünkü verdikleri bu hızlı müdahaleleri ancak yine o çağda var olan Anglosakson ve Karolenjlerin cılız ve düzensiz güçleriyle kıyaslamak adil olacaktır. Uzun süreli müdahaleleri de aynı derecede etkiliydi. Sevilla'nın çevresine duvarlar örüldü ve gelecekte, 859 ve 966'da, düzenlenen baskınları kuşkusuz zorlaştıran gemi tersanesi (*darülsıma'a*) kuruldu. Tabii ki Vikinglerin Britanya ya da Fransa'ya oluşturduğu tehdidi Endülüs'e oluşturamamasının başka sebepleri de vardı. Endülüs, Vikingleringeldikleri topraklardan uzaktı ve gemiyle aşılamayan nehirler şehrin içlerine doğru yayılmalarını engelledi. Vikingler yenildi çünkü denizden uzak yerlerde savaşıyorlardı; eğer ilk geldiklerinde yelkenlilerini Kurtuba'ya kadar sokabilselerdi sonuç çok farklı olabilirdi. İşgaller, Kuzey Avrupa'daki siyasal toplumun bağlarını zayıflatırken Endülüs'tekileri güçlendirdi. Bunun en güzel örneği de Musa b. Musa b. Kaysi'nin işgale hızla müdahale etmesidir.

Diğer olay Emevi Devleti'nin olgunluğunu başka bir yönüyle göstermektedir. Bu olay başkentteki Hristiyanlara yapılan işkencelerdir.²³ Normal şartlar

23 Şehitlerle ilgili bkz. K. B. Wolf, *Christian Martyrs in Muslim Spain* (Cambridge, 1988) ve J. A. Coope, *The Martyrs of Cordoba* (Nebraska, 1995).

altında Hristiyanların dinî inanışlarına büyük hoşgörü gösteriliyordu. Çanların çalınması gibi törensel uygulamalarla inançlarının halka duyurulması ya da gösteriş yapılması en azından başkentte hoş karşılanmıyordu ancak kiliselere de manastırlara da doğrudan bir tehdit yoktu. Fakat İslâm'ın hoşgörü göstere-meddiği iki nokta vardı: Biri din değiştirmekti, şeriat kurallarına göre bu ölümle cezalandırılabilen bir suçtu; diğeryse Peygamber'e hakaret etmekte. 850'den sonra Kurtuba'da Rahip Eulogius'un önderlik ettiği Tabanos Manastırı merkezli ufak bir grup, göstere göstere bu yasaklara meydan okudu. Bunu yaparken halk içinde, hatta camide ve *kadın*ın mahkemesinde Peygamber'e hakaret ettiler ve İslâmiyet'i benimsemiş olanlar herkesin içinde atalarının dinlerine döndüklerini açıkladılar. Tövbe ettikleri takdirde infaz edilmekten kurtulabilecekleri hâlde bunu reddettiler. Hem Müslüman hem de Hristiyan yetkililer aşırıya kaçmaktan yana değillerdi, ancak işler istedikleri gibi gitmedi. Bu şehitlerin amacının tam olarak ne olduğu tartışma konusudur. Bir yandan taviz verilmemesi gereken Hristiyan değerlerini savunarak Kurtuba'daki Hristiyan toplumun Araplaşmasını protesto ediyorlardı ancak asıl amaçları kendini feda etme ekolüne uymak ve şehit olmak gibi görünüyordu. Bu anlayış Eulogius'un çevresinde ve Tabanos'taki ufak ama istekli grupla gelişmişti. 850'den (235) sonra içlerinden on üç kişi infaz edildi, hepsi bunun öncesinde halka açık ve resmî mahkemelerce yargılanmıştı. 852'de Abdurrahman hayatını kaybettikten sonra Eulogius kuzeye gitti ve bu grup çalışmalarına bir süreliğine ara verdi. 853'te geri döndüğündeyse devam ettiler ve Mart 859'a kadar geçen süre zarfında on dört kişi daha idam edildi. Son olarak artık Kurtuba psikoposu olan Eulogius'un başı vuruldu ve böylece bu eylemler son buldu. Bu olayın tarihsel öneminin ne olduğuna karar vermek güçtür ve Mozarap nüfusun içinde bulunduğu koşulları ve tavırları ile ilgili bize verdiği çok az bilgi vardır. Öte yandan yaşananlar Müslüman yetkililerin hoşgörlü ve makul olduklarını göstermektedir. Ayrıca bu olay, günümüzde hâlâ tartışmalara konu olan kendini şehit etme meselesine dair ilginç ahlaki ve dinî noktaları gün yüzüne çıkarmaktadır.

ERKEN EMEVİ EMİRLİĞİ'NİN YÖNETİMİ

Abdurrahman'ın hükümdarlığında saray ve Kurtuba'daki yönetim, Doğu İslâm dünyasını örnek alarak daha da gelişti. Siyasal farklılıklara rağmen Bağdat'ın oluşturduğu idari ve kültürel model hevesle benimsendi. En önemli idari işlevse ordunun yetiştirilmesi ve ödemesinin yapılmasıydı. Abbasi hilafetinde büyük

ordulardan, erken İslâm devletlerinin niteliklerinden biri olan yarı zamanlı Arap asker çalıştırma geleneğine doğru istikrarlı bir geçiş vardı. Çoğunluğu Türk olan profesyonel askerlerden oluşan oldukça ufak gruplara güvenmeye dayanan bu sistem Abdurrahman'la aynı çağda yaşayan el-Mutasım'ın hükümdarlığında (833-42) neredeyse tamamlanmıştı. Emevi saltanatının ilk yüzyılında Endülüs'te de buna benzer bir gelişme görülmesi, özünde ücretsiz yarı zamanlılar olan cündlerin yerine yabancılardan oluşan profesyonel bir orduya geçiş yapılması şaşırtıcı değildir. I. Abdurrahman'ın, mevâlilerinden, Emevilerden ve bazı önde gelen Berberî ailelerinin üyelerinden bir *şurta* (güvenlik birlikleri) teşkilatı kurduğu söylenir.²⁴ I. el-Hakem'in profesyonel asker olan muhafızları vardı ve *Ahbarü'l-Mecmua*'nın ilgi çekici bir paragrafında bu muhafızlara neden çok değer verildiği açıklanır:

Bir gün maiyetinden binicilerle bahçede oyalanırken Câbir b. Lebid'in Ceyyan'da kuşatma altında olduğu haberi ona [el-Hakem] ulaştı. el-Hakem sarayın karşısındaki nehrin kıyısına, iki bin süvariye dört gruba ayırıp her birinde on arif bulunan iki kışlaya konuşturıldı. Her arifin başına 100 atlı düşüyordu ve arifler onlara gözetmenlik yapıyor, tedarik sağlıyor ve yer değiştirmesi gerekenleri değiştiriyorlardı. Böylece herhangi bir acil durum olursa buna karşı hazırlıklı oluyorlar ve aynı şekilde hareket ediyorlardı. Emir bu ariflerden birini çağırdı ve ona gizlice Ceyyan'a gitmesini, adamlarıyla birlikte İbn Lebid'e karşı savaşmasını ve nereye gittiklerini kimseye söylememesini emretti. Daha sonra eğlenmeye devam etti. Bir saat sonra diğer bir arifini çağırdı ve ona da aynı emirleri verdi. Bu şekilde on arife bu emri verdi ve hepsi birbirinin peşinden gitti. Ancak sabah akşam dinlemeden iki gün gidip İbn Lebid'e varana kadar kimse bir diğerinin niyetinin ne olduğunu bilmiyordu. Düşmanlar onları gördüğünde çok korktular, etraflarının sarıldığını ve ülkedeki her bölgenin onlara karşı birleştiğini düşündüler. Hemen kaçtılar. Süvariler onlara yetiştii ve kamplarına saldırıp üçüncü gün onların kafalarıyla evlerine döndüler. el-Hakem hâlâ parkta mevâlisiyleydi ve hiçbirinin olay anlatılana kadar bu durumdan haberi yoktu.²⁵

Kuşkusuz bu, uygulamada her zaman iyi gitmeyen ideal bir tablodur. Aslında amacı hükümdarın gücünü göstermek olsa da, başkentte böylesi tam zamanlı ve profesyonel bir kuvvetin varlığının avantajlarını göstermektedir. Bu ufak süvari birliği, cündlerin dağınık güçlerine göre çok üstündü, onların toplanması zaman alıyordu ve hepsinin kendi siyasi gündemleri vardı.

24 *Ahbarü'l-Mecmua*, düzenleme s. 91; Chalmeta, *Invasión e Islamización*, s. 382.

25 *Ahbar*, düzenleme s. 129; çeviri, s. 116-17.

Emevi döneminde cünd sisteminin çalıştığına dair çok az kanıt var. Sahip olduğumuz tek kaynak, ismi divana kayıtlı olan Suriyeli cündlerin seferlere katılan ve evde kalanlar olmak üzere iki gruba ayrıldığını açıklayan Ahmet er-Râzî'ye (ö. 955) aittir. Bu kaynağa göre üç ay geçtikten sonra iki grup yer değiştiriyordu. Sefer sonlandıktan sonra katılan gruba 5 dinarlık rızık verilirken komutanları 200 dinar alırdı. Beledîlerin *divan*'ı yoktu ve sadece liderlerine 100 *dinar* verilirdi. Suriyeliler öşürden (aşar vergisi) muaftı ve sadece gayrimüslimlerden topladıkları gelirlerden bir pay ödemek zorundalardı, Beledîler ise tam tersine bu vergiyi ödemek zorundaydı.²⁶

Bu sistemin ne zaman başladığı ya da ne zamana kadar sürdüğü şüphelidir. Orduların komutanlarına bakacak olursak içlerinde çok az sayıda Suriyeli ya da Beledî Arap olduğunu görürüz. Yemenî lider Ebu Şemmah el-Cüzami, Abdurrahman tarafından işe alınan tek Arap komutandı. Ayrıca eğer cündler kullanıldıysa da kesinlikle kendi komutanları tarafından yönetilmişlerdir. Bunların yerine mevâlî Abdülkerim b. Mugîs'in ve İsa b. Şüheyd'in, Karmûne'deki müvelled bir aileden geldiği söylenen harem ağası Nasr'ın ve Kuzey Afrika, Pers kökenleri bulunan ancak uzun süredir Berberîlerle iç içe yaşayan Muhammed b. Rüstem'in komutan olarak görev yaptıklarını görüyoruz. Bu komutanların kökenleri büyük ihtimalle komuta ettikleri birliklerin kökenlerini de yansıtmaktaydı. Devlet kurulurken yarı zamanlı, kabilelerden zorla toplanmış askerlerin yerini profesyonel, çoğunlukla Endülüslü dışından gelen askerler (Araplar bu kişilere Arapça konuşmadıklarından ötürü sessizler anlamına gelen *el-hur* da derdi) aldı. Bu süreç ileriki Emevi devletinin niteliklerinin, güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesinde büyük rol oynadı.

Vergilerin nasıl toplandığı konusu da en az bu kadar belirsizdir. II. Abdurrahman'ın hükümdarlığında hazinecilerden (*huzzân*) bahsedildiğini biliyoruz, ancak bu kişiler muhtemelen para toplamak yerine parayı idare ediyorlardı. II. Abdurrahman *fetâ'*larından (uşak) birini, Balear Adaları'nın yağmalanmasından sonra beşte birinin toplanmasını gözetmesi için Kurtuba'dan yolladı; emire düşen bu beşte bir pay beklenmedik bir anda gelen gelirlerin en önemlilerinden biri olmaya devam etti. Toplanan miktarların ne olduğuyla ilgili bazı ayrıntıları

26 Râzî'nin kaleme aldığı yazı için bkz. İbnü'l-Hatib, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata*, düzenleme M. İnan (4 cilt, Kahire, 1973-77), i, s. 104-5 ve tartışma için bkz. Manzano Moreno, "Los Yund-s Sirios," 348-9. Ayrıca bkz. s. 26.

biliyoruz. el-Hakem döneminde Kurtuba çevresindeki bölgeler 142.000 *dinar* ödüyorlardı, bunun içinde 53.000 *müdd* buğday, 73.000 *müdd* arpanın yanı sıra askeri görevden muaf olmak için ödenen vergi, genel vergiler ve doğancılık hakkı için yapılan ödeme (*el-ḥaşd*, *naddü'l tabl ve naddü'l beyzere*) vardı.²⁷ Diğer bölgeler için kaydedilen rakamlar şunlardı: Sevilla'dan 35.000, Sidonia'dan 50.600, Moron'dan 21.000 ve Leble'den 15.600 *dinar*.

Bütün bu vergiler Müslümanların ödediği vergilerdi. IX. yüzyılın başında Kurtuba'daki köylerin ödediği vergileri XI. yüzyıl el-Uzrî coğrafyasıyla²⁸ iç içe anlatan bir doküman, askerlikten muaf olmak için yapılan ödemenin gelirin % 49,68'ini oluşturduğunu, *tabl*'ın % 45,61'ini oluşturduğunu ve % 4,71 gibi ufak bir miktarın da sadakalardan (zekât) ve doğancılık ruhsatlarından oluşturduğunu öne sürmektedir. Bunlara ek olarak Hristiyanların ödediği vergiler bulunmaktaydı. Kurtubalı Hristiyan şehitler üzerine yazılan edebiyatta sadece Kurtuba şehrindeki Hristiyanlardan 100.000 *dinar* toplandığı iddia edilmiştir.²⁹ Kelle vergisi piskopos Hostegesis tarafından toplanıyordu. Bütün kiliseleri tek tek geziyor ve onların sorumlu oldukları bölgelerde oturan sakinlerin kayıtlarını inceliyordu. Eğer bu sayılar abartılarak yazılmadıysa Hristiyanların mali yükümlülüklerinin diğer Müslüman vatandaşlara göre çok daha ağır olduğunu söyleyebiliriz.

Eksik olmasına ve dilbilimsel olarak birkaç sorunu olmasına rağmen bu, ilginç yanları olan bir bilgidir. En açık olanı Kurtuba ve çevresindeki bölgelerin gelir kaynağı olarak önemli olmasıdır, çünkü bahsedilen bütün bölgelerin toplamından daha çok katkıda bulunuyordu. Eğer *ḥaşd* askerlikten muaf olma ödemesi ise (ki başka mümkün bir açıklama yok gibi görünüyor) bu vergi, uygulama olarak daha ileri bir dönemde Kuzey İspanya'daki Hristiyan krallıklarda toplanan *fonsadero*'ya benzemektedir. Fonsadero da aynı anlama gelmekteydi ve kraliyetin en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Askerlikten muaf olmak için yapılan ödemeler pek çok Batı Avrupa ülkesinin vergi sistemlerinin temelini

27 el-Bakri, el-Himyari'nin, *Ravzü'l Mitâr fî Haberi'l Aktar* isimli eserindeki ek V, kısmi ed. ve Fransızca çev. E. Lévi-Provençal (Leiden, 1938), s. 250-1.

28 el-Uzrî, *Nusus anî'l Endelüs min Kitâb tarîḥi el-aḥbar ve tevzî el-athar*, ed. A. Al-Ahwani (Madrid, 1956), s. 124-7. Bu metin hakkındaki önemli tartışma için bkz. *Acta Medievale* v-vi (1984-85), s. 45-72, M. Barcelo, "Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (130-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)."

29 Samson, *Praefatio of Apologeticus II*; Barcelo "Un estudio sobre la estructura fiscal," 56, 57'den alınmıştır.

oluşturmaktaydı (örneğin İngiltere’de toplanan *scutage* vergisi). Ancak Doğu İslâm dünyasında bu uygulama yoktu. Bütün bu bahsedilen bölgelere 741’de Belc’e gelen Suriyeli cündîler yerleşmişti ve muhtemelen normalde toprakları karşılığında yapmak zorunda kalacakları askerlik görevinden muaf olmak için bu ödemeyi yapıyorlardı. Benzer şekilde doğancılık için vergi toplamak klasik İslâm vergi sistemine yabancıydı, bu da yerel bir uygulama olmalıydı. Diğer yandan Doğu İslâm rejimlerinin mali açıdan yapıtaşlarından biri olan *haraç* (toprak vergisi) İspanya’da toplanmamış gibi görünüyor, aslında bu aşamada henüz kraliyete ait topraklar (*savafi ziya*) da önemli bir gelir kaynağı olarak ortaya çıkmamıştı.

Bu listenin üçüncü ilginç özelliği de bütün gelirlerin güneyden geldiğini söylemesidir. Tahmin edebileceğimiz üzere ne Marchlardan ne de Levant’tan bir katkı sağlanıyordu. Bunun elimizdeki belgelerdeki bir eksiklikten kaynaklanabileceği doğru olabilir fakat şüphesiz diğer kaynakların da yansıttığı izlenimi yansıtmaktadır. Yararlanılabilir toplam para önemli ölçüde artmıştır, el-Hakem döneminde yıllık 600.000 dinarken II. Abdurrahman döneminde bu rakam 1.000.000’a çıkmıştır.

Vâdilkebir Vadisi’ndeki ve daha güneydeki bu bölgeler Emevi emirlerinin ana kaynaklarını teşkil eden *hadralardı* (kelime anlamı yeşillik) ancak başkentten uzaklaştıkça durum değişiyordu. Emeviler, Hristiyan topraklara kıyasla Endülüs’ün kuzeyindeki topraklara otoritelerini kabul ettirmek için daha çok vakit harcadı. Sınırın Müslüman tarafında kalan bölgeler Marchlara (*Sagr*, çoğulu *Sugur*) bölünmüştü: Aşağı March, Merida ve Batalyevs (Badajoz) merkezli; Orta March, Toledo merkezli ve Yukarı March, Ebro Vadisi merkezliydi. Başkent Sarakusta idi. İnanılana göre bu sınırlarda yaşayan Müslümanlar buraları Hristiyanların saldırılarına karşı korumakla ve Müslümanların Hristiyanlara düzenleyebileceği seferlere katılmakla yükümlüydü. Endülüs’ün kullandığı diğer pek çok idari araç gibi bunun da *sugurda* Doğu İslâm paralelleri vardı, Suriye ve el-Cezire’nin Arap-Bizans sınırı boyunca oluşturulmuş ve yayılmıştı. Bu doğudaki sugurların önemli bir özelliği de mali ayrıcalıklarıydı. Cihada gösterdikleri sürekli bağlılıklarının farkında olunmasından ötürü bu bölgenin halkının hilafetin merkezi hükümetine finansal açıdan bir katkıda bulunmasına gerek olmadığına karar verilmişti ve tam tersine komşu bölgelerden parasal yardımlar alıyorlardı. Bu sistem Endülüs’te de devam ettirilmiş olabilir. Kurtuba hükümetinin gelirleri hakkında elimizde olan bilgiler, bu bölgelerden yapılan

düzenli finansal katkılardan bahsetmemektedir. Bu da Endülüs'ün büyük bir kısmının hükümetin mali kontrolünün dışında kaldığını ve doğudaki hilafette sugur devletin ufak bir kısmını oluşturmaktayken Endülüs'te bütünün en az dörtte birini oluşturduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Bu mali bağımsızlıkla birlikte siyasi bölücülük çok yaygındı. Bir açıdan bakıldığında sebep askerî kaygılar olabilir zira yerel komutanların Hristiyanların düzenlediği baskınlara Kurtuba'dan yardım beklemeden yanıt verebilmeleri gerekiyordu. Aynı zamanda bu daha genel etnik çeşitliliğin ve ayrılıkçı fikirlerin bir yansımasıydı.

Abdurrahman'ın hükümdarlığının son altı yılında İbn Hayyan, Emevilerin Endülüsy'a'daki Reyve ve Elvira'nın yanı sıra Toledo, Sarakusta, Turtuše (Tortosa), Valensiya, Tüdmir (Mürsiye) ve Bâce'ye atadığı valilerin (*ummâl*, tekili *âmîl*) kaydını tutmuştur. Unvanlar birbirine benzer olmasına rağmen bu görevlerin kapsamı farklıydı. Reyve, Elvira ve Tüdmir'in yalnızca emirin oğulları tarafından yönetildiği bilinmektedir, dolayısıyla bu bölgeler muhtemelen emirin sözünün geçtiği yerlerdi. Toledo'da Kurtubalı bürokratik ailelerin üyelerinden seçilen valilerin sıkça değiştiği görülmüştür (Beni Razi, Beni Salim, Beni Basil). Bu kişilerin söyleyebileceğimiz kadarıyla yerel bağlantıları yoktu. Bu da yine Kurtuba'dan gelen yaptırımların adil olduğunu ortaya koyuyor. Valensiya, 848'de Balear Adaları'nın boyunduruk altına alındığı seferde adı geçen İbn Meymun tarafından yönetilmekteydi. Donanma döndükten sonra emir, fetâlarından birini İbn Meymun'un ganimeti paylaşmasını denetlemek ve beşte birinin kendisine verildiğinden emin olmak için oraya gönderir. Yukarı March'ta Merida'daki hisarı ve yazıtları kurmuş olan Abdullah b. Küleyb ise 848'de Sarakusta'nın başına getirildi. Ancak Tudela için rakibi Musa b. Musa b. Kaysi ile yarışması gerekti.

Bâce için de durum farklıydı. Buranın valisi Ferec b. Hayr-et-Tutaliki'ydi ve söylenilene göre 847/8'de isyan çıkardı. Onunla yüzleşmek için Abdurrahman'ın kendisi hızla yola çıktı. Kendisini emir olarak tanımasının karşılığında Abdurrahman ona karşı cömert davrandı, valinin statüsünü yükseltti ve onu resmî Bâce'nin valiliğine getirdi. Kısa süre sonra Ferec tekrar bağımsızlığını ilan etti ve hatta oğulları da gelecek yüzyılda Algarve'de etkili olmaya devam etti. Kuşkusuz Ferec, Toledo'nun istendiği gibi atanıp kovulan diğer valilerinden daha farklı bir konumdaydı. O daha ziyade yarı bağımsız, nüfuzlu bir şahsiyetti ve Kurtuba'nın gücü onun topraklarında oldukça sınırlıydı.

KUZHEY SINIRI TOPRAKLARI (788-852)

Emevi gücü güneyde ve İber yarımadasında sağlamlaştı ancak kuzeye çok yayılamamıştı. Burada Emevi otoritesini zorla kabul ettirmekten ziyade bağımsız hükümdarlarla uzlaşma sağlanmıştı. Kuzeyde bağımsız Hristiyan güçlerin var olması ve onlarla kuzeydeki Müslüman güçlerin arasındaki karmaşık etkileşimler buradaki manzarayı daha da karmaşıktırdı. Bu sebeple Kurtuba ve kuzeydeki bölgeler arasındaki ilişkinin I. Hişam, I. el-Hakem ve II. Abdürrahman dönemlerinde (788-852) nasıl değiştiğini incelemek yerinde olacaktır.

Yarımadanın batı tarafında Hristiyan-Müslüman sınırı nispeten daha durgundu; iki taraf da arada kalan bu topraklara sıkça akın düzenliyordu, ancak Müslüman yerleşke Orta Andlar'dan öteye geçmemişti. Hristiyanlar Leon ve Astorga'daki gibi eski Roma surlarının bulunduğu düz arazilerin kuzey köşelerinde birkaç karakola sahip olsa da Hristiyan Avusturya krallığı kuzeydeki dağlarla sınırlı kalmıştı. Daha doğuda ise yerli Hristiyanlar Karolenjlerden destek alarak 785'te Girona'yı ve 801'de Barselona'yı ele geçirmeyi başardılar. 799'da ise Basklar Pamplona'yı aldı ve yeni kurulan Navarre Krallığı'nın yavaş yavaş en önemli parçası haline geldiler. Barselona ve Girona, Karolenj İmparatorluğu'na katıldı ve İspanyol March'ın (Marca Hispanica) merkezleri oldular.

IX. yüzyılın başlarında Karolenj saldırıları arttı, zira Franklar Barselona'nın fethinden sonra elde ettikleri kazançları arttırmanın peşindeydi.³⁰ Frank kaynaklara göre o sırada Aquitaine kralı olan Dindar Louis, Turtuşe'yi fethetmek için 804-7, 808 ve 809'da üç kez girişimde bulundu. Arapça kaynaklarda da 808 ve 809'daki seferlerden bahsedilir fakat Turtuşe, Abdurrahman ve Amrus b. Yusuf tarafından kurtarıldı ve Frankların gücü sekteye uğradı. Bu noktadan itibaren Müslüman hükmü Ebro ovalarıyla sınırlı kaldı. Tudela, Veşka, Lleida ve Turtuşe en kuzeyde kalan önemli yerleşkelerdi ve 801'de çizilen sınır, gelecek 300 yıl boyunca temelde hiç değişmedi.

Hristiyanların aksine Müslümanlar önemli ölçüde toprak kazanmadı ancak Hristiyan topraklara birçok akın düzenlediler. Bunlar çoğunlukla *sayıfe* ya da yazın düzenlenen sefer şeklinde yapıldı. Bu akınlar Galiçya'ya, Leon'a ya da Barselona'ya yönelik yapılabilirdi ancak belki de asıl amaç, Alava bölgesine ve Müslüman yazarların *al-Kila* (kaleler diyarı) demeye başladıkları ve daha sonra Eski Kastilya'nın en önemli parçası olacak olan bölgeye ulaşmaktı. Bildiğimiz

30 Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 182.

kadarıyla bu akınlar düzenli değildi, yoğun şekilde düzenlendikleri zamanlar farklılık gösteriyordu, öte yandan hiç sefer yapılmadığı dönemler de oluyordu. İslâm liderliği politikasını benimseyen I. Hışam 791 ve 795 arasında pek çok sefer düzenledi ancak ondan sonra gelen I. el-Hakem iç karışıklıklar sebebiyle olacak ki, bu konuya daha az enerji harcadı. II. Abdurrahman 823, 825 ve 826'da seferler düzenlemiş daha sonra 838'e, akınları hükümdarlığının sonuna dek devam edene kadar, uzun süre ara vermiştir.

Hristiyanlara karşı akınlar düzenlemek hem doğu hem de batıdaki İslâm topraklarında Müslümanlar için liderliğin ve otoritenin önemli bir işaretiydi. Akınlar, ideolojik olduğu kadar askerî sebeplerle de yapılıyordu. Hışam'ın hükümdarlığında bu akınlar çoğunlukla Beni Mugîs kardeşlerden, yani Abdülmelik, Abdülkerim ve Abdülvahid'den biri tarafından düzenleniyordu. Bu durum el-Hakem'den II. Abdurrahman'ın hükümdarlığına kadar devam etti. Ayrıca Emevi Ubeydullah b. Abdullah el-Balansi de bu dönemde etkili olan isimlerdendi. 838'den sonra bu akınlara devam edildiğinde çok büyük bir değişiklik oldu. Akınlara artık emirin yakın akrabaları önderlik edecekti. Bunların içinde emirin kardeşleri Said ve Ümeyye ve daha sonra oğulları el-Mutarraf, Muhammed ve el-Münzir de vardı. 840'ta II. Abdurrahman'ın kendisi sefere öncülük etti. Bu hükümdarın kendisinin katıldığı tek seferdi ancak bu seferin hiçbir ayrıntısını bilmiyoruz. Ancak şunu biliyoruz ki, bir daha bu deneyin tekrarlanmamasının sebebi pek de başarılı olunmaması olabilir. Şa'ifanın bu dönemde hanedan ailesinin saygınlığını arttırmak ve prenslere hem deneyim kazandırmak hem de yararlı bağlantılar kurmalarını sağlamak için kullanıldığı aşîkârdır. Bu da yine Endülüs'ün Doğu modelini yansıttığının göstergesidir.

Hristiyan kuzeyi fethetmek gibi bir amaç yoktu, fakat Pamplona ve Barselona gibi kaybedilen toprakları geri kazanmak için teşebbüslerde bulunuldu. Leonlular, 846'da Müslümanların mancınıklarıyla karşı karşıya geldiklerinde şehirlerini terk etti ve fatihler sadece duvarlarda açtıkları gediklerle şehri başıboş bırakıp gittiler.³¹ Tabii ki kısa süre içinde Hristiyanlar tekrar buraya yerleşti ve şehir güçlendirildi. Tahrip etme ve ganimet toplama ana amaçtı, gerçi bu fakir ve gelişmemiş topraklardan toplanan ganimetler oldukça sınırlı olmalı. Bu dönemde Pireneler'in ötesine yapılan tek büyük sefer Abdülmelik b. Mugîs'in Toulouse Kontu'nu 793'te Carcassonne'da yendiği seferdi. Aslında bu seferin

amacı Giranola'yı almaktı. Giranola alınamadı, ne var ki kazançları önceki seferlere kıyasla daha çoktu. Elimize geçen kaynaklarda buradan büyük ölçüde ganimet ve köle toplandığı yazmaktadır.

Endülüs'ün kuzey sınırındaki Marchların her birinin fiziki ve beşeri coğrafyası farklıydı.³² Aşağı March Ekstrema'dura'nın geniş ovaları ve manzaralarına yayılmıştı. Başkenti, eski Roma şehri Merida dışında çoğunlukla kırsal bir kesimdi ve dağınık dağınık kaleler ve sağlamlaştırılmış köyler tek yaşam alanlarıydı. Burada çok az Arap yaşıyordu ve siyaseten etkili nüfus Berberîler ve kudretli müvelled toprak sahipleri idi. Berberîlerin büyük bir kısmı muhtemelen yarı göçebe ya da yaylacı göçebe çobanlardı. Daha yerleşik diğer bölgelere kıyasla kabile yapıları burada daha uzun süre ayakta kalmıştı: Kabile liderleri Emevi dönemi boyunca güç sahibi olmuşlardır. VIII. yüzyılın sonlarında en önemli şahsiyet lider Asbağ b. Vensus el-Miknasi idi, kardeşi Süleyman'ın iddialarına karşı Hişam'a destek olmuştu. 807/8'de hayatını kaybettikten sonra bu bölgenin liderliği rolünü bir müvelled olan ve ataları Kuzey Portekiz'den gelen İbn Mervan el-Cilliki (Galiçyalı) üstlenmiştir. Onun gücünün kaynağı hakkında çok az şey biliyoruz. Ancak Emeviler tarafından kabul görmeyi başardı ve Yukarı March'daki Beni Kasi ve Amrus'un yanı sıra Endülüs'ün siyasetinde önemli bir rol oynayan ilk müvelledlerden biri oldu. 828'de Berberî ve müvelled rakipleri tarafından öldürülünce Abdurrahman bunu kontrolü eline almak için bir fırsat olarak gördü. 830'da Merida'yı işgal etmesi için askerî birlikler gönderdi ve Emevi mevâlilerinden birini vali olarak atadı. Günümüzde hâlâ ayakta duran bir hisar yaptırdı. Bir yazıtta bu hisarın vali Abdullah b. Küleyb b. Thâlâba ve mevlası Mimar Jayfar b. Mukassir tarafından 835'te bölgedeki Emevi destekçilerine sığınak olması için yapıldığı söylenir.³³

Hem arkeolojik hem de yazılı kanıtlar emirin bu konuda otoritesini kabul ettirmedeki başarısızlığını gösteriyor. Hisar etkileyiciydi, ancak Emevi gücü bu sınırların ötesine ne kadar geçebildi? Merida'nın ötesinde isyancılar hâlâ aktifti ve zaten emirin ölümünün ardından Emevi toprakları olmaktan çıktılar.

Orta March'ın merkezi Toledo'ydu. Burada da çok az Arap yerleşke bulunmaktaydı ve bu eski başkentte nüfusun çoğunluğu müvelled idi ve şehri kendi

32 March bölgesinin coğrafyası ve nüfus yapısı Manzano Moreno'nun *Frontera'sında uzun uzadıya tartışılmıştır.*

33 E. Lévi-Provençal, *Inscriptions Arabes d'Espagne* (Leiden/Paris, 1931), no. 39, s. 50-1.

ellerinde tutmak istiyorlardı. Şehir duvarlarının dışında üst kesimde kalan ovalar ve dağlar, Berberî çoban kabilelerinin kontrolündeydi. VIII. yüzyılın sonunda Fihriilerin Emevilere karşı mücadelelerinde yanlarına çektikleri kişiler, şehir halkından ziyade bu grup olmalıydı. Arapça kaynaklarda çokça bahsedilen bir hikâyeye göre I. el-Hakem oğlu Abdurrahman'ı şehri alması için göndermiş, daha sonra şehrin liderlerini buluşmaya çağırmış ve onları “Hendek Günü” olarak anılan bir olayda idam etmiştir (797). Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre bu hikâyenin destansılaştırıldığı ve aslında tamamen başka bir olayı anlatan doğudaki bir kaynaktan³⁴ alındığı öne sürülüyor. Öte yandan bu hikâye aynı zamanda Abdurrahman'ın müvelled Amrus b. Yusuf'un da yardımıyla Toledo'ya Emevi gücünü kabul ettirmek için acımasız davrandığını belirtiyor olabilir. Eğer durum böyleyse bu başarısız bir girişimdi. Emeviler, ancak II. Abdurrahman'ın hükümdarlığı döneminde (822-52) Toledo'da gerçekten kendilerini kabul ettirebilmişlerdir. 830'lara gelindiğinde Toledo halkının etrafındaki ülke topraklarını kontrol altına alabilmek için kargaşalar çıkardıklarını görüyoruz. Emir 831/2'de halkın düzenlediği akınlardan Kurtuba ve Vâdilkebir Vadisi'ni koruyabilmek için Calatrava'yı güçlendirmek zorunda kalmıştır. Calatrava, Toledo'dan Cordoba'ya uzanan yolun yanında kalmaktaydı ve XX. yüzyılda bu stratejik nokta en eski İspanyol askerî sınıfa adını veren yer olacaktı. 836/7'de Toledo, sonunda Emevi askerleri tarafından işgal edildi. Merida'da olduğu gibi hisarın duvarları güçlendirildi ve çoğunlukla Emevi mevâilileri olan valiler atandı. Ne var ki, Emevi gücünün şehir duvarlarının dışındaki bölgede ne kadar etkili olduğu tam olarak bilinmiyor.

Sarakusta başkentli ve Ebro Vadisi merkezli Yukarı March'ta ise durum daha karışıktı. Burada daha fazla şehir merkezi vardı, başkent dışında Tude-la, Veşka, Kal'atüeyyub (Calatayud) ve Turtuşe'nin hepsi önemli yerleşim yerleriydi. Müslümanlar Ebro'nun kuzeyinde kalan ovaları kontrol ediyordu. Ancak Müslüman yerleşkeler sınırı 1.000 metre gerisinde bitiyordu. Kuzeydeki vadiler ve dağlar hâlâ yerli Hristiyan halkın elindeydi. Burası etnik olarak daha karışıktı; özellikle Sarakusta'da Berberîlerin ve çok güçlü müvelled ailelerin yanı sıra oldukça büyük bir Arap (ya da en azından Arap olduklarını savunan) nüfusu vardı. Üstüne üstlük Hristiyanlarla, Navarre hükümdarlarıyla ve bir süreliğine Karolenjlerle olan ilişkiler çok daha karmaşıktı.

Babası gibi I. el-Hakem de bu bölgeleri kontrolü altına almaya çalışırken askerî güç kullanmak yerine, önde gelen müvelledlerden biri olan Veşkalı Amrus b. Yusuf ile ittifak kurmayı tercih etti. 797'de el-Hakem onu, Toledo halkını kontrol altında tutması için oraya çağırdı (şüphesiz çok güçlü bir şahsiyetti). Bundan sonra diğer bir müvelled aile Beni Kasi'nin gücünü sınırlandırmak için 802'de önce Sarakusta'ya sonra Tudela'ya gönderildi. 812'de hayatını kaybettiğinde hâlâ Emevilerin müttefikiydi ve ailesi, memleketleri Veşka'da etkili olmaya devam etti. Amrus gibi sonradan Müslüman olan birinin güç kazanması ve diğer herhangi bir yerli Arap aile yerine emirin ona güvenmesi dikkate değerdir.

Beni Kasi ailesi gücünü korudu ve yarı bağımsız olmaya devam etti. VIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Arapça kaynaklarda bu aileden yukarı Ebro bölümünün önde gelenleri olarak bahsedilmektedir ve Hristiyan Pamplona kralıyla yakın ilişkileri olduğu açıktır; iki aile birbirinden kız alıp vermiştir ve Beni Kasi bu krallığın ordusuna Basklı askerler yollamıştır. Amrus Tudela'yı işgal etmesine rağmen güçlerini korumuşlardır. İlk başta II. Abdurrahman ile ilişkileri arkadaşçayken 842'de sayıfe üzerine çıkan bir tartışmada o sırada Beni Kasilerin lideri olan Musa b. Musa b. Fürtûn b. Kasi Emevilere meydan okumuş ve Navarre kralı ile iş birliği yapmıştır. 844'te ise Vikingler Sevilla'ya saldırdığında yardım için asker göndererek Abdurrahman'ın gönlünü kazanmayı başarmıştır. Emir'in hükümdarlığının sonlarına doğru gücünü tekrar kazanmış, III. Alfonso'nun *Vekayiname*'sine göre³⁵ kendisine "İspanya'nın Üçüncü Kralı" (diğer ikisi Oviedo Kralı ve Kurtuba'nın Emiri idi) dedirtmiştir. Yerel gücünü ve sınırdaki önemli konumunu kullanarak emirin onu başkasıyla değiştirmesini ve kendi işbirliği olmadan bu bölgeyi yönetmesini engellemiştir.

Sarakusta şehri de Abdurrahman'ın kendisi tarafından 844'te işgal edildi ve oğlu Muhammed'e bırakıldı. Burası 852'de emir ölene kadar Emevi kontrolünde kaldı, yani hükümdarlığının son sekiz yılında Sugur'un üç başkenti Merida, Toledo ve Sarakusta doğrudan Kurtuba'nın kontrolü altındaydı ve Emevilerin başkentten gönderdiği destekçiler tarafından yönetilmekteydiler. Ancak bu durum onun Endülüs'ün tartışmasız tek hükümdarı olduğu anlamına gelmemektedir. Egemenlikleri başkentlerin duvarlarının ötesine pek yayılamamış olabilirdi ve Abdurrahman'ın ölümünün hemen ardından gerçekleşen

olayların gösterdiği gibi bölücü güçler bu bölgelerde hâlâ oldukça aktifti. Berberî kabilelerin liderlerinin ve müvelled asillerin hâlâ çok büyük etkileri vardı. Bu dönemde Müslüman dünyayla paralellik gösteren bir yer de İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Horasan'dı, buradaki Pers prensler İslâmiyet'e geçmiş ve halifeyi kabul etmişlerdi. Ancak işin aslı hâlâ kendi bölgelerini yöneten bağımsız hükümdarlardı ve çıkarlarıyla çatışan bir durum gördüklerinde yönetime meydan okuyorlardı.

Bu bölgedeki güç dengelerinin nasıl değiştiğini İbn Hayyan'ın kaleme aldığı eserdeki II. Abdurrahman'ın hükümdarlığını anlatan ve günümüze ulaşan kısımda görüyoruz.³⁶ Buna göre Tortasa valisi Ubeydullah b. Yahya'nın 850/1'de II. Abdurrahman'a merkezî hükümetten askere ihtiyacı olmadığını kendi mevâlisinden oluşan 130 askerle idare edebileceğini yazmıştır. Daha sonra emir bu düzenlemeden memnun olduğu ve bu askerlerin maaşlarının devlet gelirlerinden karşılanması (*malû's-sultan*) gerektiği cevabını vermiştir. O bölgeden toplanan kelle vergisinin (cizye), aşar vergisinin ve diğer kazançların (*vezaiif*) esir düşenleri kurtarmak ve savunma masraflarını karşılamak üzere valide kalmasına izin verilmiştir. Ayrıca valinin kendisine bu gelirden maaş olarak (*rızık*) aylık 200 dinar verilmiş ve yıllık ek olarak 1.000 dinar ödenmiştir. Bu, valinin mali anlamda geniş bağımsızlıkları olduğunu gösteriyor. Bölgeden toplanan vergilerle kendi askerlerinin masraflarını karşılayabiliyordu. Bunların dışında Kurtuba'ya ödenen bir paradan ise hiç bahsedilmemektedir. Abdurrahman'ın bu anlayışla önemli güçlerinden vazgeçmiş olması muhtemel değildir, var olan bir durumu sadece düzene soktuğunu söylemek daha doğru olacaktır.

DOKUZUNCU YÜZYILDA İBER YARIMADASI

852'de Abdurrahman öldüğünde, Emevi devleti Endülüs'e tam manasıyla yerleşmiş ve Mezopotamya'nın önde gelen güç sahiplerinden biri olmuştu. Bizans İmparatoru ile diplomatik ilişkiler kurmuştu ve Kuzey Afrika'nın ufak emirliklerinden bazılarının koruyucusu durumundaydı. Ancak birçok açıdan devletin gücü, hükümdarın kişiliğine bağlıydı çünkü Kurtuba'nın bütün zenginlikleri ve kültürüne rağmen derin bölgesel ve toplumsal ayrımlar hâlâ vardı ve başkentte bir zayıflık ya da kargaşa görüldüğünde kolaylıkla tekrar ortaya çıkabilirdi.

36 İbn Hayyan, *el-Muktebes min Enbâi Ehli'l-Endelüs*(*el-Muktebes II*), düzenleme M.A. Makki (Kahire, 1971), s. 147. Bu metin ayrıntılarıyla Manzano Moreno'nun *Frontera* isimli eserinde irdelenmiştir, s. 330-1.

Aynı zamanda dinî sınırın öte yanındaki, kuzeydeki Hıristiyan toplumlar siyasi açıdan gruplaşmaya başlamışlardı.³⁷ Bunlardan en önemlisi Oviedo Krallığı ve Asturyalıları. IX. yüzyılın sonlarından kalan, krallıkla ilgili en eski vekayiname, soylu Pelayo'nun Vizigot krallığının çöküşünün ardından nasıl kuzeydeki dağlara kaçtığını anlatıyor. Burada Pelayo, Cantabria Dükü Peter'la iletişime geçmiş ve onun kızıyla evlenmişti. Bu bölgede ne Romalılar ne de Vizigotlar etkili olabilmiştir. Buralarda şehirler kurulmamıştı, büyük kiliseler yoktu ve halkın çoğu hâlâ putperestti denebilir. Pelayo'nun Covadonga'da Müslümanları yenmek için bu halkla biraraya geldiği ve Cangas de Onis'te küçük bir yerleşim yerinde ilkel bir krallık kurduğu söylenir. I. Alfonso (739-757) 741'den sonra Endülüs'te patlak veren siyasi kargaşalardan faydalanmış ve batıda Galiçya'ya kadar ulaşp kuzeyde de Guadarrama Dağları'na kadar akınlar düzenlemiştir. 768'de oğlu Fruela suikasta kurban gittikten sonra tahta kimin çıkacağı konusunda tartışmalar çıkmış ve krallar çok uzun süre tahtta kalamamıştır. Bunun yanı sıra o dönemde Emevi Emirliği'nin kurulması da gelişme döneminin sona ermesine sebep olmuştur. II. Alfonso'nun uzun süren hükümdarlık döneminde (791-842) istikrar tekrar sağlanmıştır. II. Alfonso, başkenti güneydeki ovalara daha kolay geçiş sağlayan Oviedo'ya taşımışsa da Emeviler yüzünden krallık o yönde daha fazla genişleyememiştir. Fakat bu hükümdarlıkta iki çok önemli ideolojik gelişme gerçekleşmiştir. Daha sonra yazılan kaynaklara baktığımızda krallığında Vizigot monarşisine ait kuruluşları yenilemeye çalışan kişinin II. Alfonso olduğunu görüyoruz. Bu olsa olsa bir arzu olabilirdi, krallık yine de çok fazla genişleyemedi. Öte yandan Vizigotlar bütün yarımadayı yönetmişlerdi ve Toledo krallarının varisleri olmaları haksız bir biçimde ellerinden alınan toprakların bir gün onlar tarafından tekrar fethedilmesinin meşru bir şey olduğu anlamını taşımaktaydı. Diğer olaysa 830'larda daha sonra Santiago de Compostella adını alan bölgede Havarî Aziz James'in mezarının "keşfedilmesi" idi. Böylece bu küçük krallığın güçlü bir azizi olmuş ve Hıristiyanlar için önemli bir odak noktası ortaya çıkmıştı.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Emevi emirlerinin karşılaştığı sorunlar Alfonso'dan sonra gelen hükümdarlara, özellikle III. Alfonso'ya (866-910)

37 Bu süreç hakkındaki giriş niteliğindeki metin için bkz. R. Collins, "Spain: the northern kingdoms and the Basques, 711-910," *The New Cambridge Medieval History*, düzenleme R. McKitterick (Cambridge, 1995), ii, s. 272-289.

Hiristiyan yerleşkelerin sınırlarını kuzeyde Meseta'nın düz arazilerine kadar uzatmalarına fırsat sağlamıştır. Ayrıca Duero'daki Zamora da güçlendirilmiştir. Bu dönemde ayrıca bu bölgede iki yeni Hiristiyan merkezi ortaya çıkmıştır: Batıda, Braga ve Oport'a ya yeniden yerleşmesiyle kurulan Portekiz; doğuda, 880 yılında Burgos'a yerleşmesiyle sağlamlaşan Kastilya. 910'dan sonra başkent güneydeki dağları aşp Leon'daki eski Roma'dan kalma duvarlarla çevrili bölgeye kayması yeni kurulan bu Hiristiyan devletlerin ne kadar özgüvenli olduklarının açık bir göstergesidir.

Krallığın doğusunda, Asturyalılar Bask ülkesinin dağlarına yayılmışlardı. Batıdaki komşularına kıyasla en çok Basklar, Vizigot Devleti'ne katılmaya karşı koymuştur ve Müslümanların tesiri altında mümkün olduğunca az kalmışlardır. Navarre Krallığı'na dönüşen bölgenin daha erken tarihine dair kaynaklar çok kısıdır. Ancak kesin olan şu ki VIII. yüzyılın sonunda burada Pamplona şehrini ele geçirmek için üç taraf arasında bir yarış başladı. Bu üç taraf yerli Bask liderler, Franklar ve Müslümanlardı. 778'de Şarlman'ın düzenlediği işgalden 824'te Baskların onları defetmesi arasında geçen sürenin çoğunluğunda şehir, Frankların kontrolündeydi. Şarlman'ın topraklardan çıkarılmasının ardından Inigo Arista (ö. 851) tarafından yönetilen henüz olgunlaşmamış bir krallık kuruldu. IX. yüzyılın neredeyse tamamında Pamplona kralları, bir taraftan hem Franklara hem Asturyalılara, diğer taraf tan da Kurtuba'da Emevilere karşı, evlilik bağıyla akraba oldukları Beni Kasi'nin müttefiki olarak hareket etti. Beni Kasi'nin X. yüzyılın başında çökmesi ve 905'te Pamplona'da hanedanın değişmesi buna bir son verdi. X. yüzyılda Navarre Krallığı, Pamplona ve Batı Pireneler'i içine alarak tümüyle gelişmiş bir Hiristiyan monarşisi haline geldi.

Franklar ise Pireneler'in doğu ucunda daha başarılı olmuştu. 785'te Girona'nın ve 801'de Barselona'nın alınması, Barselona'daki kontlar tarafından yönetilen Karolenj İmparatorluğu ile sınır oluşturan İspanyol March'ın kurulmasıyla tamamlandı. Karolenj İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında da olduğu gibi kontlar IX. yüzyılda imparatorluğun kontrolünden iyice çıktılar ve Kont Wilfried (873-898) dönemine gelindiğinde bu topraklar neredeyse tam bağımsızdı.

X. yüzyılın başlarına gelindiğinde Endülüs kuzeyde yerleşik olgun bir Hiristiyan devletiyle sınır komşusu olmuştu. Bunlar Endülüs ile kıyaslandığında pek çok yönden daha fakir ve gerilerdi: Okuryazar insan sayısı azdı, madeni para nadiren kullanılıyordu ve kesinlikle güneyde Müslümanların geliştirdiği devlet aygıtlarının denkları onlarda yoktu. Ancak bu devletlerin artık siyasi ve

askerî yapılanmaları vardı ve bu, Müslümanların onları alt edemeyeceği ya da topraklarını yağmalayamayacağı anlamına geliyordu. Böylece bir yüzyıl sonra Hıristiyanlar Kurtuba hilafetinin yıkılmasından sonra hızla harekete geçip bundan istifade edebildi.

III. BÖLÜM

MUHAMMED, EL-MÜNZİR VE ABDULLAH: KARGAŞA DÖNEMİNE GEÇİŞ (852-912)¹

EMİR MUHAMMED'İN TAHTA ÇIKIŞI VE İLK YILLARI

Muhammed Abdurrahman hiç muhalefetle karşılaşmadan 23 Eylül 852 tarihinde babasının ardından emir olmuştur. Bunun nasıl gerçekleştiğine dair farklı açıklamalar yapılır. İbn İzârî'nin "resmî" açıklamasında (İbn Hayyan'ın asıl nüshası bu konuda eksiktir) onun hiç itirazla karşılaşmadığına dair imalar bulunur.² Öte yandan dedikoducu İbnü'l-Kûtiyye bu olayın sarayın harem ağaları (fetâlar) tarafından kararlaştırıldığını söyler.³ Bir önceki emirin ölümü gizli tutulur ve bir toplantı yapılır. Harem ağalarının çoğu II. Abdurrahman'ın en sevdiği cariyesi olan ve onlara cömert davranan Turab'ın oğlu prens Abdullah'ın emir

- 1 Genel tarihçeler dışında bu konu üzerine yazılmış ayrıntılı kayıtlar yoktur. En iyi açıklama hâlâ şudur: E. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 278-396. Endülüs'ün kuzey bölgelerinin tarihi için, her zamanki gibi, bkz. E. Manzano Moreno, *La Frontera de Al-Andalus en epoca de los Omeyas* (Madrid, 1991).
- 2 İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu İftihahi'l-Endülüs*, düzenleme ve çeviri J.M. Nichols (yayımlanmamış doktora tezi, Chapel Hill, 1975), s. 173-183.
- 3 İbn İzârî el-Merrâküşi, *el-Beyanü'l-Muğrib fi-Ahbari'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, ed. E. Lévi Provençal ve G.S. Colin (Paris, 1948), ii, s. 94.

olmasını isterler. İçlerinden hacca gittiği ve birçok meziyeti olduğu söylenen İbnü'l-Müferric, Abdullah'ın bu makamı hak etmediğini ve eğer o atanacak olursa halk tarafından eleştirileceklerini ve güçlerini kaybedeceklerini ileri sürer. Onun yerine harem ağalarını daha dinç olan, ancak acımasızlığıyla ünlenmiş Muhammed'e yakınlaşmaya ikna eder.

Abdurrahman emirin resmî konutunda, Alcazar'da⁴, Kurtuba'daki caminin yanında hayatını kaybeder. Diğer iki aday Muhammed ve Abdullah şehirde yakındaki evlerde kalıyorlardı. Harem ağaları, Muhammed'in başa geçmesinin anahtarının, Abdullah ve destekçilerinden şüphe çekmeden onu saraya getirmeleri olduğunu anladılar. Karşılaştıkları ilk sorun, bunun bir komplo olmadığına ve babasının gerçekten öldüğüne Muhammed'i ikna etmektir. Daha sonra Muhammed kadın kılığına girdi ve karanlık sokaklardan, gürültülü bir grubun toplanmaya başladığı Abdullah'ın saray odasının önünden, Alcazar'ın arka kapısından içeri sokuldu. Burada bir kapı görevlisini, onları içeri alması için ikna ettiler. Sarayı ele geçiren yeni emir, herkese bağlılık yemini ettirdi ve vezirleri, hizmetçileri ve mevâliyi topladı. Şafak söktüğünde darbe çoktan yapılmıştı ve Muhammed yeni bakanlarını seçmeye başlamıştı.

İbnü'l-Kûtiyye bu hikâyeye kendi düşüncelerini katarak onu süslemiş olabilir. Hepsinden öte hikâyede kullandığı anlatım biçimi, onun betimlemeyi ne kadar sevdiğini açıkça ortaya koyar. Aynı zamanda siyasi hayata, bilhassa saray görevlilerinin ve Kurtuba'da Alcazar'ı güvenceye almanın önemine dair bazı ilginç bilgiler de vermektedir. Bu bilgileri, bir yüzyıldan az bir süre önce, I. Abdurrahman'ın ölümünden sonra Hişam ve kardeşlerinin Arap ve Berberî destekçilerini çağırıp sorunu savaşıla çözmeyi kararlaştırmalarıyla kıyaslayalım: Endülüs devleti artık saray merkezli bir bürokrasi hâline gelmiş, savaşı bir zümre olmaktan çıkmıştır.

Muhammed tahta çıktığında 30 yaşındaydı ve 34 yıl boyunca hüküm sürdü. Kaynaklar sınırlı olduğundan karakterini ya da başarılarını analiz etmek zordur. İbn Hayyan ve ondan sonra gelen el-Münzir'in hükümdarlıklarını anlatan el yazması kıymetli kayıtlar Fes'te bulunan Karaviyyin Camii'nin kütüphanesinde bulunmuştur. Fakat yazmalar nem ve böceklerden o kadar zarar görmüştür ki, okunamayacak hâle gelmiştir.⁵ Bu da, İbnü'l-Kûtiyye'nin anekdotlarına ve

4 Alcazar kelimesi Arapça "el-kasr"dan gelir ve Müslümanların İspanya ile Portekiz'de inşa ettirdiği saraylar için kullanılır.

5 Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 281.

daha sonraki tarihçilerin daha gerçeklere dayalı ancak renksiz ve özet şeklindeki anlatılarına bel bağlamak zorunda olduğumuz anlamına gelmektedir.

Yeni emirin dindar ve özellikle aritmetikte bilgili olduğu ve bütün hesapları kontrol edebildiği söylenir. Babasının hacibi İsa b. Şüheyd ona miras kalmıştır ve İbnü'l-Kûtiyye ondan önceki rüşvet yiyen Abdülkerim b. Mugit'in tersine,⁶ onun tümüyle dürüst biri olduğunu söyler. İsa b. Şüheyd, yerine Ubeydullah b. Ebu Abde gelene kadar idarenin başında durmuştur. Kendisi, bürokrasiye çoktan yerleşmiş *mevâli* bir aileden gelmektedir ve ölümünden sonra da İbnü'l-Kûtiyye tarafından çok saygı duyulan akıllı oğlu Ümeyye, aile geleneğini devam ettirir. Beni Şüheyd gibi Beni Ebu Abde de 684 yılında Suriye'de Merc-i Rahıt Savaşı sırasında atalarının Emevilerle omuz omuza dövüştüğünü iddia eden *mevâli* ailelerinden biriydi. Aile, I. Abdurrahman'a da hizmet etmişti ancak asıl bu dönemde ve Muhammed'in, el-Münzir'in ve Abdullah'ın hükümdarlıkları sırasında ordunun idaresi konusunda oynadıkları hayati rolle öne çıktılar.

Bu isimler dışında Muhammed'in atadığı çokça saygı gören başka vezirler de olmuştur. Muhammed b. Musa, ilk valilerden Abdurrahman el-Gafiki'nin (732 yılında Poitiers Savaşı'nda öldürüldü) ailesi içindeki *mevâli*lerden gelen İsa b. Şuhayd tarafından Sevilla'da işe alınmıştı. el-Velid b. Gânim ise Ümeyye b. İsa ile birlikte Kurtuba'nın başkumandanı (sahibü'l-medine) olarak görev yapıyordu. Başkumandanlık makamını II. Abdurrahman çıkarmıştı ve gittikçe daha önemli bir mevki hâline geliyordu. Yaklaşık olarak 875'e gelindiğinde Muhammed bir başka *mevâli* olan Haşim b. Abdülaziz'e gittikçe daha fazla bağlanmaya başladı. Haşim b. Abdülaziz'i müvelled İbn-i Kûtiyye hükümdarlığın kötülük dehası olarak görür ve bütün yönetimi yozlaştırmakla suçlar.⁷ Müvelledlere karşı hoşgörüsüzlüğü, gerçekten de İbn Mervan el-Cilliki gibi liderlerin kendisinden uzaklaşmasına ve daha sonra Kurtuba devletinin düşmanları hâline gelmesine sebep oldu.

İbn İzârî ve bu dönem üzerine yazılan diğer tarihsel kaynaklar Muhammed'in cihada ya da kutsal savaşa yaptığı katkılardan bahseder. Aslında bu olsa olsa aralıklarla yapılan ve hatta sonlara gelindiğinde iç baskılardan ötürü yavaşça yok olan bir katkıdır. Emir, seferlerin liderliğini 862'de ölümüne kadar Beni Kasî'nin şefi Musa b. Musa'ya bırakmış olmaktan hoşnut gibi görünüyordu. Bu o zamanda

6 *İftitah*, s. 164-5.

7 *Age*, s. 154-7.

uygun gelmiş olabilir, fakat emirin itibarını ya da zenginliğini arttırmak için pek faydalı olduğu söylenemez. Örneğin 856'daki Barselona baskınından elde edilen ganimetten emire ayrılması gereken beşte birlik pay Kurtuba'ya gönderilmemiş ve Sarakusta'daki caminin genişletilmesi için kullanılmıştır. Musa'nın ölümünden sonra Muhammed daha aktif bir siyaset izledi ve kendinden önce babasının da yaptığı gibi sayîfeden destek alarak oğullarının deneyim ve itibar kazanmasını sağlamak istedi. 863'te Abdurrahman Alava'yı işgal etti, 865'te el-Münzir Eski Kastilya'yı yağmaladı ve 867'de el-Hakem tekrar Alava'ya gözlerini dikti. Bu tarihten sonra yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle 878'e kadar sefer düzenlenemedi; 878'de Batalyevs'deki isyancıları destekleyen Kral Leon'u cezalandırmak için Galiçya'ya bir akın düzenlendi. Ordu yenilgiye uğradı ve ertesi yıl gönderilen donanmayla kötü hava koşulları nedeniyle yok olup gitti.

Bu hükümdarlık hakkında İbn Hayyan'ın kaleme aldığı bir yazıdan günümüze kalan bir paragrafta⁸ 863 yılında sayîfe için atlı asker alma usulünü ayrıntılandırılır. Her *kura*'nın (bölge) yanına gönderdikleri asker sayısı yazılmıştır:

Elvira: 2.700

Ceyyan: 2.200

Cabra: 1.800

Priego (Baghu): 900

Takuranna (Ronda bölgesi): 299

Cezîretülhadrâ: 290

İstice (Ecija): 1.200

Karmûne: 180

Sidonia: 6.790

Reyye (Maleka bölgesi): 2.600

Fahsü'llellût (Pedroche, Kurtuba'nın kuzeyi): 400

Moron: 1.400

Tüdmir: 156

(?) Reina (Kurtuba'nın kuzeybatısı): 106

Calatrava ve Oreto: 387

Ayrıca Kurtuba'dan gönderilen askerler de vardır ama onların sayısı bilinmemektedir. İbn Hayyan bunun sayîfeye gitme zorunluluğunun Kurtuba ve diğer bölgeler için kaldırıldıktan sonra kaydedilen sayılar olduğunu söylemektedir.

8 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 109'dan alınmıştır.

İbnü'l-Kûtiyye⁹ ise İsa b. Şüheyd'in Sevilla'ya gittiğini ve cihat için birlikler topladığını anlatır, ancak onlardan bu listede bahsedilmemektedir.

Bu, ilginç bir listedir ve birçok bulmacayı da beraberinde getirir. Emirlerin asker toplamak için çoğunlukla Endülüsy'a bel bağladığı ise aşikardır, listede dışarıda kalan tek yer Tüdmir'in (Mürsiye) ufak bir kısmıdır. Kuzey Calatrava ve Sevilla'nın batısından hiç asker yoktur. Bu bölgeler de tam olarak 741'den sonra Suriyeli cündlerin yerleştiği bölgelerdir. Ordu özel olarak cihat için oluşturulmuştu ve Endülüs'ün içinde düzenlenen seferler için emirler muhtemelen tam zamanlı *haşm* ordusuna güvenmek zorundalardı. Sadece kâfirlere karşı savaş açtıklarında emirler bu kadar büyük bir destek görebiliyorlardı. Sağlanan katkılar arasındaki dengesizlikler de oldukça şaşırtıcıdır: Sidonia'nın Elvira ve Reyeye'ye kıyasla neden bu kadar fazla katkı sağladığı ya da İstice'nin neden komşusu Karmüne'dan yedi kat daha fazla katkı sağlaması gerektiği bilinmiyor. Aslına bakarsak bu liste düzenli bir şekilde askere alınan birliklerden daha çok bir gönüllü listesine benziyor. İbn Hayyan'ın Kurtubalılar hakkında dedikleri gibi, "hiçbir zorunluluk olmadan, cihada katılıp katılmayacaklarına kendi kendileri karar verebildiler."¹⁰ Kısa vadede, cündlerin askerlik görevini gönüllü askerliğe çevirmek adına atılan adım Muhammed'in daha çok sevilmesini sağladı, ancak uzun vadede görülen etkiler daha az faydalıydı. Eğer bu hipotez doğruysa yerli Endülüs nüfusunun sivilleşmesi yönünde bir adım atılmış oldu ki bu çok önemli bir adım olmakla birlikte en nihayetinde Endülüs'ün X. ve XI. yüzyıl tarihinin talihsiz bir karakteri hâline geldi.

EMEVİ EMİRLİĞİ'NİN BÜYÜYEN KRİZİ (852-886)

Kutsal savaşa vekayinamelerde çok önem verilmesine rağmen, IX. yüzyılın ikinci yarısında emirliği saran genel toplumsal ve siyasi krizle alakası gittikçe azalıyordu. Bu krizler neredeyse emirliğin tamamen çökmesine neden olacak kadar güçlüydü. Sorunun kökeni, daha fazla kişinin İslâmiyet'i kabul etmesiydi. İkinci derecede kanıtlar bu dönemde fazla sayıda Endülüslü Hristiyanın Müslüman olduğunu gösteriyor. Artık Müslüman toplumun tam üyeleri olan bu kişiler Endülüs'ün siyasetinde rol oynamak istediler. Bunu yapmaya çalışırken Emevi mevâlisi ve diğer Arap ve Berberî liderleri gibi yerleşmiş elit gruplarla karşı karşıya geldiler. Bu dönüşümün hızını ölçmeye yarayacak oldukça az

9 *İftitah*, s. 166-7.

10 İbn İzâri, *el-Beyan*, ii, s. 109.

sayıda kanıt vardır. 711'den önce o bölgede hiç Müslüman olmadığına, XII. yüzyıla gelindiğinde ise Endülüs'te Hristiyanların azınlık oldukları su götürmez bir gerçektir fakat değişimin nasıl olduğuna dair çok az kesin delil bulunur. Biyografik sözlüklerden elde edilen bilgilere ve İran'da çocuklara koyulan isimlere bakarak Bulliet, 800'den 950'ye kadar din değiştirmenin hızlandığını ve o dönemde artık Endülüs nüfusunun yarısının Müslüman olduğunu öne sürdü.¹¹ Barcelo ise Kurtuba bölgesindeki vergi makbuzlarını kanıt olarak göstermiş ve İslâmiyet'in kabulünün bundan daha hızlı yaşandığını ve IX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kurtuba bölgesinde köylerin nüfusunun yüzde 70'inin zaten Müslüman olduğunu savundu.¹²

Tabii ki İslâmiyet çok önceden yayılmaya başlamıştı ve Beni Kasi ve İbnü'l-Kûtiyye'nin ailesi gibi aileler bundan çok önce seçkin Müslüman toplumla kaynaşmışlardı. Seçkin kişiler arasında Müslüman olma baskısı İbnü'l-Kûtiyye'nin bir hikâyesinde¹³ şöyle anlatılır: Muhammed'in kâtibi Abdullah b. Ümeyye hastalandığında Muhammed, Antonian'ın oğlu Comes'ın (yani bir Hristiyan'ın) kendi yerine geçmesini istemiş ve bu pek çok kişiyi kızdırmıştır. Haşim b. Abdülaziz ise seçkin bir Arap soyundan gelen Muhammed b. Kevser'i emire şikâyetle bulunması için ikna etmiştir. İbn Kevser emire doğudaki Abbasilerin eğer Emevilerin Hristiyan bir kâtibi olduğunu öğrenirse onları hor göreceklere (gerçi bu dönemde Abbasiler de Hristiyan kâtib kullanıyordu) ve bu görevi yerine getirecek yetkinliğe sahip pek çok Müslüman adayın olduğunu yazdı. Emir ise onun yerine Berberî Hamid ez-Zaccalî'yi seçti. Anlatılan diğer bir versiyonda ise emirin, "Eğer Comes Müslüman olsaydı görev onun olurdu," dediği ve Comes'un Müslüman olduğu anlatılmaktadır. Bu gerçek olabilir zira Comes, oğluna oldukça yaygın bir Müslüman ismi olan Ömer adını vermiştir ve Ömer, Emir Abdullah'ın kâtipliğini yapmıştır. Bu hikâye IX. yüzyılın ortalarına

11 R. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (Cambridge, Mass., 1979), s. 114-27.

12 M. Barcelo, "Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Cordoba (130-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)," *Acta Mediaevalia*, v-vi (1984-85), 51. Barcelo bütün köylerin ya Müslüman ya da Hristiyan olduğundan yola çıkarak Müslüman vergi mükellefleri olan bir köyün tamamen Müslüman olduğunu kabul ediyor. Tabii ki bu köylerde yaşayan birçok Hristiyan da olabilirdi ve bu hesaplama yansımamış olurlardı. Bu yüzden bu yöntem muhtemelen bu dönemde kırsal kesimlerde yaşayan Müslümanların sayısını abartarak sunmaktadır.

13 *İftitah*, s. 182-7; Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 289-90.

gelindiğinde genişleyen bürokraside kariyer yapmak isteyenlerin Müslüman olmak zorunda olduğunu gösterir.

Kitleler hâlinde Müslüman olunması, beraberinde farklı sorunlar getirmiştir: özellikle Emevi devletinin mâlî temelini sarsmıştır. Müslüman olan kişiler artık emirlerin önemli bir gelir kaynağı olan cizye vergisi ödemek zorunda değildi,¹⁴ yani İslâmiyet'in kabulü aslında Müslüman devlet araçlarını zayıflattı. Bundan daha büyük sonuçlar da ortaya çıkmış olabilir. En azından Muhammed'in hükümdarlığında yapılan değişikliklere kadar Endülüsy'a yerleşmiş olan Suriyeli cündlerin soyundan gelen kişilerin askerlik görevi yapmak ya da yapmamak için haşd ödemesi zorunluydu.¹⁵ Öte yandan yeni Müslüman olan kişilerin böyle bir zorunluluğu yoktu. Bu açıdan bakıldığında aslında bu kişiler kendilerinden daha önce Müslüman olan kişilere göre vergi açısından daha rahattı. Bunun da gerginlik yaratması kaçınılmazdı. Muhammed'in Kurtubalılar için zorunlu askerliği kaldırmasının sebeplerinden biri de bu şikayetleri dindirmek olabilir. 865-868 ve 873-874 yıllarında kıtlık çıktığında daha fazla mali sorun baş gösterdi ve öşür vergisi uygulamasını kaldırmak zorunda kaldılar. Kurtuba'da müvelled etkisine karşı çıkan muhalefete yaklaşık 875'te emirin başbakanı olan Haşim b. Abdülaziz önderlik etmiştir ve kendisinin sevimsiz tavırları İbn Hafsun ve İbn Mervan el-Cilliki'nin isyan etmesine sebep olmuştur.

IX. yüzyılda İran'da Abbasi halifelerinin yönetiminin yıkılmasına yol açan gerginliklerle bunlar arasında kesin benzerlikler vardır. Her iki durumda da kendi bölgesini yönetmek isteyen yerli Müslüman elitler ortaya çıkmıştır. Bu kişiler Müslüman karşıtı değillerdi (İbn Hafsun'un başlattığı ayaklanmanın son evresi hariç) ancak Müslüman bir devlette ikinci sınıf vatandaş olarak görülmekten rahatsızdılar ve Bağdat ya da Kurtuba'nın onları yönetmek için gösterdikleri çabalara sinirleniyorlardı.

Neredeyse II. Abdurrahman ölür ölmez Toledo'da itaatsizlikler boy göstermeye başladı.¹⁶ Bu şehir her zaman özgürlük düşüncesi taşıyan müvelledlerin sığınağı olmuştu ve ancak 836-837'de boyun eğmeleri sağlanabilmişti. Eski emirin ölümünün ardından onun atadığı vali Haris b. Bazi'yi şehirden kovdular ve Kurtuba bölgelerine saldırılar düzenlediler. Muhammed buna karşılık

14 Bkz. İkinci Bölüm.

15 Bkz. İkinci Bölüm.

16 Toledo'nun bu dönemdeki karmaşık ve zaman zaman anlaşılması güç tarihi Manzano Moreno'nun *Frontera* adlı eserinde (s. 284-97) ele alınmıştır.

olarak Calatrava'yı güçlendirdi ve orada bir garnizon kurdu. Ancak destek için gönderdiği birlik, 853-854'te Kurtuba'nın sadece birkaç kilometre ötesinde Andujar'da pusuya düşürüldü ve yenilgiye uğratıldı. Böylece hükümet yeni saldırılar düzenlemesi durumunda Araplara sığınak sağlaması için Ubeda'yı güçlendirmek zorunda kaldı. Toledolulara birçok yerli Berberî de katıldı ve isyan gittikçe tehlikeli bir hâl almaya başladı. Çünkü isyancılar Hristiyanlarla ittifak kurdular ve Oviedo Kralı I. Ordone isyancılara yardım etmesi için bir birlik yolladı. Ertesi yıl (854/855) Muhammed'in ordusu Toledo'nun yaklaşık olarak 30 kilometre güneydoğusunda bulunan Guazaleta'de bu güçleri yendi, ancak muhtemelen bu zafer Arapça kaynakların bahsettiği kadar şanlı bir zafer değildi: bu zaferin devamı kesinlikle gelmeyecekti. 870/871'de Toledolular İbn Hayyan tarafından "isyan ve boyun eğme arasında" bir yerde olarak tanımlandı. 873'te ateşkes istediler ve sunulan şartlar hiç de onların özerkliğine zarar veren şartlar değildi: Esirler ve öşür vergisinin bir kısmı Kurtuba'ya gönderilecek, ancak vali Toledo halkı tarafından seçilecekti.

Muhammed'in siyaseti Toledoluları kontrol etmek üzerine kurulmuştu. Bu da Calatrava gibi kalelerin güçlendirilmesi; Zoritalı Beni Abdus (Muhammed Zorita'da bir kale kurmuştur), Vâdilhiçâre, Medinacelili Beni Salim ve en önemlisi bölgedeki Berberîlere üstünlük kurmasının sebebi Kurtuba ile kurduğu ittifak olan Santaver ve Uclesli Beni Zünnûn gibi komşu Berberî önderlerle birlik olmaktı. Toledolular da dışarıdan destek almak istediler, özellikle Yukarı Embro Vadisi'ndeki Beni Kasi'den. Bunun sebebi büyük ihtimalle onların da müvelled olmasıydı. Bu ailenin üyeleri zaman zaman şehrin valileri olarak karışımıza çıkmıştı: 859'da Lub b. Musa b. Musa b. Kasi valiydi ve II. Alfonso'nun Latince tarihçesine göre şehirde babasını temsil ediyordu.¹⁷ Yüzyılın sonlarına doğru, 898'de, muhtemelen Toledo'da yaşayan başka bir Beni Kasi ailesi ferdinin Kurtuba'ya yakın Linares bölgesine saldırılar düzenlediğini görüyoruz. 906'da Muhammed b. İsmal'in açıklanamayan suikastından sonra Beni Kasi ailesinin etkisi sona erdi. Bundan sonra Toledolular Leonlu III. Alfonso'ya tekliflerde bulundu, ancak Toledo'nun bağımsızlığı için zaman tükenmişti ve bu ittifakın gerçekleşip gerçekleşmediği bile kesin değildir.

Muhammed'in hükümdarlığı sırasında Aşağı March'ta da eski bölücü eğilimler tekrar ortaya çıktı.¹⁸ 868'de emir, Merida'ya sürpriz bir saldırı düzenledi.

17 Bölüm 25.

18 Lévi-Provençal, *HEM*, i, s.295-9.

828'de öldürülene kadar şehrin valisi olarak görev yapan kişinin oğlu müvellid Abdurrahman b. Mervan el-Cilliki liderliğinde Merida, Kurtuba'nın egemenliğine meydan okuyordu.¹⁹ Hareketli geçen karşılaşmalardan sonra şehir alındı. Başarılı atlılar (*fürsan*, bu kelime burada sosyal açıdan bir önem taşımaktadır, bazı açılardan İngiliz "şövalye"lere benzer) aileleriyle birlikte Kurtuba'ya göç etmek ve orada yaşamak zorunda bırakıldı. Bu yolla bu dişli askerlerin Emevi ordusuna katılması amaçlandı. Muhammed, babasının yaptırdığı hisara Emevi bir valiyi, Said b. el-Abbas el-Kureşî'yi atadı. Hisar dışında şehrin geriye kalan kısmının yok edildiği söylenir ve bu olay daha sonraki bir tarihçi tarafından kesinlikle Merida'nın önemli bir kentsel merkez olmasının sonu olarak açıklanacaktı: "Bir zamanlar varlıklı olan şehirden geriye hiçbir iz kalmadı."²⁰

Kurtuba'daki rekabet olmasa hikâye burada sonlanabilirdi. Ancak, müvellid karşıtı grubun lideri Haşim b. Abdülaziz, herkesin içinde İbn Mervan'a bir köpekten daha beter olduğunu söylemiş ve başına bir şamar indirmiştir.²¹ 874/875'te İbn Mervan istenmediği aşikâr olan bu şehirden arkadaşlarıyla birlikte kaçmıştır. Muhammed ona karşı bir sefer düzenlemiş ancak daha sonra bu sırada hâlâ bir köy olan Batalyevs'e yerleşmesine izin verilmiştir. İbn Mervan, Batalyevs'i karargâhı hâline getirmiş ve buradan Kurtuba'ya meydan okumuştur. Bu yeni sığınağına camiler, hamam ve şehir duvarları yaptırmıştır.²² 876'da onu etkisiz hâle getirmesi için gönderilen Haşim b. Abdülaziz'i yakalamayı başarmış ve onu bir iyi niyet göstergesi olarak III. Alfonso'ya göndermiştir. Bu, Kurtuba için büyük bir utanç kaynağıdır. İbn Mervan tehdit altında kaldığında Tagus'un kuzeyindeki insansız bölgede ortadan kayboldu, Emevi güçleri onu burada takip edemedi ve böylece bağımsızlığını korumayı başardı ve tehlike geçene kadar bekledi. Aynı zamanda Hristiyanlardan ara ara destek de aldı.

886'da Muhammed'in ölümünden sonra İbn Mervan Sevilla'ya kadar varan topraklara akınlar düzenleyebilecek kadar güçlenmişti. Dört yıl sonra o da hayatını kaybetti ve kurduğu devlet kısmen parçalandı, destekçileri Bâce ve Santa Maria'da (Faro) küçük devletler kurarken ailesi Batalyevs'de hüküm sür-

19 Yukarıya bakınız.

20 el-Makkari, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, çeviri P. De Gayangos (2 cilt, Londra, 1840-41), ii, s. 127-8.

21 *el-Beyan*, s. 102.

22 İbn Abdülmün'im el-Himyari, *Ravzü'l Mîtar fî Haberi'l Aktar*, kısmen düzenleme ve Fransızca çeviri, E. Lévi-Provençal (Leiden, 1938), bölüm 48 (düzenleme s. 46; çeviri s. 58).

meye devam etti. Daha sonra 929/930'da III. Abdurrahman Bataleyevs'i onun torunundan tamamen geri aldı.

Bu bölge hakkındaki son kısa hikâye ise İbnü'l-Kı't'ın önderlik ettiği harekâtın hikâyesidir. İbnü'l-Kı't, Emevi ailesinin bir üyesiydi ve 901'de Ebu Ali es-Serrâc isimli bir maceraperestin kışkırtmalarıyla kendini Mehdi ilan etmişti. Mehdi kabaca "Mesih" olarak çevrilebilir ve böylesi bir kişinin ortaya çıkıp baskıları yok edip Müslümanları tekrar gerçek İslâm'a yönlendireceğine dair Müslüman dünyada geniş çapta bir inanış vardı. İbnü'l-Kı't, misyonunu Merida bölgesinde, özellikle Nafza Berberîleri arasında gerçekleştirmeyi seçti ve insanların güvenini kazanmak için onları Zamora'daki yeni güçlendirilmiş Hristiyan karakollara karşı harekete geçirdi. Ne yazık ki şehrin duvarları onun tahmin ettiği gibi çökmedi ve kuşatma başlatmak zorunda kaldı. Bu sırada Nafza'ların yerleşmiş lideri Züâl b. Yaiş kendi kabilesinin (*kavim*) liderliğinden (*ri'asa*) atılmaktan korktu ve kabilesini kuşatmayı terk etmeye ikna etti. Böylece İbnü'l-Kı't'ı kendi kaderine bırakmış oldular. Bu olay açıklayıcı bir olaydır. Sebebi kısmen Endülüs'te Mehdi olduğunu iddia eden birinin ortaya çıktığı ilk olay olması ve böylesi düzene karşı dini liderlerin Berberîler arasında sahip olduğu çekiciliği göstermesi, kısmen de kabile liderlerinin gücünü ve kabile yapılarının nispeten bu daha uzak bölgelerde ne kadar önemli olduğunu göstermesindendir.²³

Yukarı March siyaseti daha karmaşık görünüyor.²⁴ Bunun bir sebebi bu konu hakkında daha çok bilgiye sahip olmamızdır: el-Uzrî'nin *Nusus* adlı eserinden günümüze kalan kısımlar sayesinde bu dönem hakkında diğer iki March'a kıyasla daha çok ayrıntıya sahibiz. Muhammed tahta çıkarken Toledo'da tehlikeli kar-gaşalarla karşılaştı. Yukarı March'ın işlerini yerli kuvvetli bir figür olan Musa b. Musa b. Kasi'ye bıraktı, böylece bölgedeki konumuna resmiyet kazandırmıştı. el-Uzrî, Muhammed'in ona yazılı bir sözleşme verdiğini²⁵ söyler. Bu, yaygın bir uygulama olan yerel halkın önde gelenlerine yatırım yaparak onları bağımsız valiler yapmanın bir örneği olabilir. Muhammed, 860/861'de görevinden

23 İbnü'l Kı't hakkında bilgi edinmek için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 383-5; P. Guichard, *Structures sociales 'orientales' et 'occidentales' dans L'Espagne musulmane* (Paris, 1977), s. 263-7; Manzano Moreno, *Frontera*, s. 474-7.

24 Manzano Moreno, *Frontera*, s. 332-40; M.J. Viguera Molins, *Aragon Musulman* (Sarakusta, 1981), s. 91-104.

25 el-Uzrî, *Nusus ani'l Endelüs min Kitabi tarşi'l-ahbar ve tevzi'l-athar*, düzenleme A. el-Ahwani (Madrid, 1956), s. 29-31.

azledilene kadar etkili bir yönetici olmuş gibi görünüyor. 862'de, muhtemelen Muhammed tarafından desteklenen Vâdilhiçâreli Beni Salim Berberîleri ile girilen bir çatışmada hayatını kaybetmiştir. Beni Kasi ailesi geçici olarak lidersiz kalmış ve Muhammed bunu fırsat bilerek bir süre Ebro Vadisi'ne kendi valilerini atamıştır ve sayîfeya önderlik etmeleri için oğullarını o bölgeye göndermiştir. Ancak 871'de Musa'nın dört oğlu Tudela, Veşka ve Sarakusta'nın Emevi valilerini ele geçirmeyi başarmıştır. Bu bölgelerde Beni Kasi işgali sırasında Arapların katledildiği ve ailenin böylece gücünü geri kazandığı söylenir.

Beni Kasi ailesinin gücünü o sırada kendine daha yakın sorunlarla meşgul olan Muhammed değil, bölgedeki diğer önde gelen aileler kısıtlamıştır. Bu ailelere örnek olarak Berberî Beni Salim, Veşkalı müvelled Beni Armus ve Muhammed tarafından yeni güçlendirilmiş Kal'atüeyyub ve Derûka (Daroca) şehirlerine yerleştirilen ve en nihayetinde Beni Kasi'nin bütün topraklarına sahip olan Arap Tucibi ailesi gösterilebilir.²⁶ Toledo'da olduğu gibi Muhammed'in politikası, babası gibi kontrolü doğrudan ele geçirmeye çabalamak yerine Toledolulara karşı daha kuvvetsiz lordları destekleyerek vilayetlerde bir güç dengesi kurmaktır. Bu silik tavrın ana sebebi İbn Hafsun'un çıkardığı isyanın gittikçe büyüyen bir tehdit hâline gelmesiydi.

Muhammed döneminde Kurtuba hükûmetine karşı çıkan çeşitli protesto eylemlerinden en tehlikelisi İbn Hafsun'unkiydi. Bunun sebebi en geniş alana yayılan başkaldırı olması değildi, zira Batalyevs'de İbn Mervan'ınki ya da Beni Kasi'ninki tartışmasız daha kapsamlıydı. Asıl sebep, Kurtuba gücünün kalbinin attığı yerde patlak vermesiydi.

Ömer b. Hafsun Ronda bölgesindeki mülk sahibi bir aileden gelmekteydi.²⁷ Köken itibarı ile İberlilerdi ve dedesi I. el-Hakem döneminde Müslüman olmuştu. Genç Ömer ailesinin saygın adını lekelemiş ve kavga ederken bir komşusunu öldürmüştü. Daha sonra Ronda'nın doğusundaki ıssız tepelere kaçmış ve haydutluk yapmaya başlamıştı. Kısa süre sonra misillemelerden kaçmak için Kuzey Afrika'ya, Tahert'e gitti ve burada bir tarzide çalışmaya başladı. Buradayken karşılaştığı bir hemşerisi onu geri dönüp bir isyan çıkartması için kışkırttı. Serrania de Ronda'da bulunan uzak Guadalhorce vadisindeki Bobastro'da bir üs kurdu. Yaklaşık 881'den itibaren burada gittikçe büyüyen bir çeteye liderlik

26 Basilio Pavon, *Ciudades Hispanomusulmans* (Madrid, 1992), s. 155-7, 222-3.

27 Gençlik yılları için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 300-6.

yaptı ve çevredeki küçük kasabalara baskınlar düzenledi. 883'te kısa süreli bir barış yapılmış olsa da çok geçmeden herşey eski hâline döndü ve Hafsun, Maleka'nın iç bölgelerinde egemenlik kurdu.

Emir Muhammed, Ağustos 886'da öldüğünde durum böyleydi. Son yıllarında Kurtuba'yı neredeyse hiç terk etmedi, İbn Hafsun'a karşı düzenlenen eylemlere hem oğlu hem de ondan sonra tahta çıkan kişi el-Münzir önderlik etti. Bu dönemde kırklı yaşlarının başında olan yeni emirin bir sürü askerî deneyimi vardı, kuzeydeki Hristiyanlara ve Endülüs'ün içindeki isyancılara seferler düzenlemişti. Onun hükümdarlığını anlatan kısa tarihi belgeler, onu hem son derece etkili bir askerî lider hem de yönetici olarak betimler ve bu kaynaklar, Emir Muhammed'in daha uzun süre hüküm sürmesiyle Endülüs'teki bölücü hareketlerin sonlanacağı düşüncesindeydi.²⁸ Hükümdarlığının sonunda, İbn Hafsun'un Bobastro'daki sığınağına kuşatma düzenlemiştir. Ancak kuşatma sırasında, Haziran 888'de, iki yıldan az bir süre hüküm sürdükten sonra hayatını kaybetmiştir.

ABDULLAH'IN HÜKÜMDARLIĞI VE EMİRLİĞİN ZAYIFLAMASI (888-912)

el-Münzir'in ardından, kardeşi Abdullah bir muhalefetle karşılaşmadan tahta geçti. İbn Hayyan ve İbn İzârî'nin temsil ettiği "resmî" tarihçiliğe göre el-Münzir eceliyle ölmüştür, ancak İbnü'l-Kûtiyye, Abdullah'ı abisinin ölümünden doğrudan sorumlu tutar. Eğer kardeş katliyle tahta gelmişse de bu haksız kazanılmış gücün tadını çıkardığına dair çok az kanıt vardır. Neredeyse sofuluğa varacak kadar dindardı, aynı zamanda somurtkan, kasvet dolu ve son derece şüpheliydi; öyle ki XIX. yüzyılda Herat'ı yöneten bir hükümdarın Mohun Lal tarafından tasvir edilme şekli akla geliyor: "Kuruntulu ve zayıf bir prens, insanların ona acıyası geliyor."²⁹ 891'de İbn Hafsun Kurtuba'ya saldırdı ve emir, ilk ve son kez bir askerî harekâta önderlik etti. İsyancılar uzaklaştırıldı, ancak uzun vadede bir kazanç olmadı.³⁰ Bunun dışında Abdullah, Kurtubalı kuvvetlere askerî açıdan liderlik yapmadı. Sarayından sadece camiye gitmek (insanların onu görememesi

28 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 120; İbnü'l-Kûtiyye, *İftitâh*, s. 227-9; Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 306-10.

29 R. Byron, *The Road to Oxiána*, (Londra, 1937), s. 107'den alıntılanmıştır.

30 İbn Hayyan, *el-Muktebes fî Tarihi Ricalî'l-Endelüs (el-Muktebes III)*, düzenleme M. Antuna (Paris, 1937), s. 93-102, bütün olayı anlatmaktadır; Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 372-6.

için kapalı bir yol inşa ettirmişti) ve avlanmak için çıkıyordu. Toplumdan iyice uzaklaştı ve artık onun mahremiyetine zarar verenler kendilerini tehlikeye atmış sayılırlardı. Mesela 910'da Emevi ailesinin üyelerinden bazıları, emirin avlanmaya çıktığı günde kullanacağı köprüyü kullanmaya cesaret ettikleri için şehrin valisi (*sahibü'l-medine*) Musa b. Muhammed b. Hudayr tarafından gözaltına alındı.³¹

Onun hükümdarlığına karşı duyulan tatminsizliğin sebebi, ilk tahta çıktığında ailesinden pek çok kişinin kanını dökmesi olabilir. 891'de en büyük oğlu Muhammed'in ölümünden o sorumluydu, kardeşi el-Mutarri'f'i abisini bıçaklaması için kışkırtmıştı.³² 895'te ise sıra el-Mutarri'f'e gelmişti: Sevilla'daki isyancılarla iş birliği yapmakla suçlandı ve üç gün boyunca evinde kendisini savunsa da sonunda öldürüldü. Kindar emir ayrıca kardeşlerinden ikisini, Hişam ve el-Kasım'ı da öldürttü. Endülüslü Emevi tarihinde daha önce eşi benzeri görülmemiş bu tasfiyeler büyük ihtimalle hanedan ailesinde emirin etkili bir lider olmamasından kaynaklanan tahammülsüzlükler sebebiyledir.

Emevi Emirliği kendisini neredeyse tamamen yok eden bir meydan okumayla karşılaştı. İbn Hafsun'un ayaklanması, Kurtuba'nın askerî açıdan yetersizliğini kesin olarak ortaya koydu ve Abdullah'ın tahta çıkmasının ardından yerel yönetimlerin peş peşe lordlar tarafından alıkoyulmasından da anlaşılacağı gibi Emevi otoritesinin neredeyse herkes tarafından reddedilmesinin başlangıcı oldu. Vâdilkebir Vadisi'nde ve güneydeki dağlarda Emevilerin karşılaştıkları zorlukların mahiyeti son zamanlarda yapılan bir araştırmaya konu olmuştur.³³ Müvelledlerin Araplara ya da Berberilere karşı ayaklandığına dair gerçek bir kanıt yoktur (ancak daha önce bahsettiğimiz gibi Kurtuba'ya kızgın olan müvelledler vardı); İspanyolların "milliyetçi" bir hareket düzenlediğine dairse neredeyse hiç kanıt yoktur. Gaspçıların kurduğu ittifaklar siyasi açıdan kendi çıkarlarına uyacak şekilde etnik sınırları böldü. Öyle görünüyor ki gaspçılar, II. Abdurrahman'ın geliştirdiği daha sistemli vergi sistemine tepki gösteriyorlardı. Aslında Kurtuba'ya ödenmesi gereken vergileri kendileri için kullanıyorlardı. Ayrıca kaleler (*husun*) inşa edip ele geçirdikleri toprakları (çoğunlukla birkaç köyden ibaretti) buralardan yönettiler ve güçleri çoğunlukla babadan oğula geçti. Bu süreçte, yine o çağda iç savaşla birlikte Karolenj otoritesinin yıkıl-

31 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 146.

32 Kanıt için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 333-4.

33 Bkz. M. Acien Almansa, *Entre el feudalismo y el Islam: Umar Ibn Hafsun en los historiadores, en las fuentes y en la historia* (Girnáta, 1994).

masıyla Vikinglerin istilaları ve gücün yerel hükümdarlara geçmesi arasında benzerlikler olduğunu görebiliriz.

Bu yerel lordluklardan daha önemli ve daha kalıcı olan şeyse Mürsiye ve Sevilla’da kurulan “devletler”di. İbn Hayyan tarafından “hangi sınıftan olursa olsun herkes tarafından sevilen, tebaasına dost [*refîk*], cömert, şairlere ve edebiyatçılara övgüler yağdıran” bir adam olarak tasvir edilen; aynı zamanda Lorca, Mürsiye ve Tüdmir bölgelerini yöneten Deysem b. İshak hakkında keşke daha fazla bilgiye sahip olsaydık.³⁴ 500 kişilik bir ordusu olduğunu ve 906’da hayatını kaybedene kadar kendi eyaletini yönettiğini biliyoruz. Daha az cana yakın bir diğer kişilik ise Sevilla hükümdarı İbrahim b. el-Haccac’dı. İbn Hayyan’ın söylediklerine göre onun güç kazanma öyküsü itibarı için pek de hoş değildi.³⁵

Sevilla, Kurtuba’dan sonra en büyük şehirdi ve Fas’la olan ilişkiler açısından büyük önem taşıyan bir limandı. Oldukça köklü, kentli bir aristokrasi tarafından yönetiliyordu. Evleri şehirdeydi, ancak kırsal kesimde de oldukça geniş mülkleri vardı. Bu aristokratların çoğu yılın belli bir bölümünü özellikle batıda, Aljarafe’nin zeytin ağaçlarıyla dolu tepelerinde geçirmeyi tercih ediyorlardı. Abdullah’ın hükümdarlığının başında önde gelen iki Arap aile, Beni Haldun (büyük tarihçi İbn Haldun’un uzaktan akrabaları) ve seçkin bir Arap soyundan gelmenin yanı sıra Vizigot krallarının eşleri dolayısıyla bu soydan geldiklerini iddia eden Beni Haccac’dı.³⁶ Ayrıca iki önemli müvelled aile vardı: Beni Angelino ve Beni Savarico. Bu gruplar, Emir Abdullah döneminde hükümet çökene kadar uyum içerisinde olmasa da birlikte yaşıyorlardı. O tahta çıktıktan yalnızca bir yıl sonra, 889’da, Kurayb b. Haldun huzursuzluklardan faydalanmaya karar verdi. Şehri terk etti ve Aljarafe’deki topraklarına yerleşip aralarında İbn Mervan el-Cillîki’nin de bulunduğu diğer muhaliflerle ittifaklar kurdu. Emevi valisini yenilgiye uğrattı ve şehirdeki banliyölere saldırdı. İleri gelen müvelledlerden biri Muhammed b. Galip, emire yaklaştı ve emir ona Sevilla ve Kurtuba arasındaki yolda güvenliği sağlama görevi verdi. Böylece İbn Haldun bir diğer Arap ailenin, Beni Haccac’ın liderini yanına çekmeyi başardı. Ciddi bir düşmanlık ortamı oluştu, Arap lordlar Kuriye ve Karmûne’yi ele geçirdi. Bu sırada emir, oğlu Muhammed’i barış yapması için yolladı. Talihsiz müvelled lider İbn Galip

34 İbn Hayyan, *el-Muktebes*, haz. Antuna, s. 9; Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 340.

35 İbn Hayyan, *el-Muktebes*, haz. Antuna, s. 68-85; Lévi-Provençal, *HEM*, i, s. 356-68.

36 Beni Haccac için bkz. J.M. Carabaza, “La Familia de los Banu Hayyay,” *Estudios Onomástico-Biográficos de Al-Andalus* v (1992), 39-55.

emirin menfaatleri için feda edildi ve idam edildi, fakat bu durum Sevilla'da daha çok iç sorun yaşanmasına yol açtı.

891'e gelindiğinde Araplar kontrolü ele geçirmişti, önde gelen müvelledler katledilmiş ve Beni Ebu Abde'ye mensup Emevi vali Ümeyye b. Abdülkâfir savaşta ölmüştü. İbn Hafsun'la meşgul olan Kurtuba'nın elinden bir şey gelmedi. Tahmin edilebileceği üzere 899'a gelindiğinde Beni Haldun ve Beni Haccac'ın araları açılmıştı, ancak İbrahim el-Haccac akşam yemeği davetinde bir katliam düzenleyerek Sevilla'nın tartışmasız tek yöneticisi oldu. Böyle güçlü bir mevkenen Kurtuba'yla pazarlıklara başladı. Abdullah, bir miktar ödeme, sayıfede askerî destek ve emirin düşmanlarına yardım etmeme karşılığında onu Sevilla ve Karmûne'nin kralı (*malik*) olarak tanıdı ve İbrahim şehirde ufak ama kültürlü bir saray kurdu. 500 kişilik bir ordusu vardı. Kadı ve sahibü'l-medineyi o atadı. Kendi ismini taşıyan *tirazı* (resmi cübbeler ve tekstil ürünleri) vardı, ancak adına para basılmadı. Onun himayesinden faydalanan edebi şahsiyetlerden birisi, Endülüslü halkına Doğu İslâm dünyasının bütün zenginliklerini göstermeyi amaçlayan *İkdu'l-Ferid* isimli eşsiz kültürel ansiklopedinin yazarı İbn Abdürabbih'di. İbrahim, 910/911'de Emir Abdullah'tan hemen önce ölene dek huzur ve zenginlik içinde yaşadı.³⁷

Bu bölgedeki savaşçıların karşılaştığı kaderle karşılaşmayan ilginç bir istisna Beccâne (Pechina) denizcilerinin ittifakıydı, bu ilk kez Lévi-Provençal tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır.³⁸ Beccâne, IX. yüzyılda Kuzey Afrika, özellikle de ilişkilerin yakın olduğu Tahert'teki Rüstemi Emirliği'nin ana limanı Tenes için denizciliğin ticaret merkezi olarak zenginleşmişti. Limanı gözetleme kulübesinin (el-Meriye, şu anda Almeria) altında bulunan Beccâne'daki zengin Andarax Vadisi'nde tarımla uğraşan Gassani Arapları, İspanyol kökenli denizciler, Müslümanlar ve Hristiyanlardan oluşan karma bir grup yaşıyordu. 884'te Emir Muhammed ölmeden önce kendi kendini yöneten bir toplum oluşturmuşlardı ve Kurtuba'yı model alarak şehirlerini güzelleştirmeye başlamışlardı. Abdullah döneminde bu toplum, denizci Abdürrezzak b. İsa tarafından yönetiliyordu. Abdürrezzak, Elviralı yağmacı Arap liderlerin şehri ele geçirme çabalarından kurtulmayı başarmıştı. Elvira "bir barış vahası" olarak ve gittikçe artan bir refah içinde X. yüzyılın ortalarına kadar hayatta kaldı, bu tarihte yerleşke Meriye'ye taşındı ve Endülüslü'nün en önemli limanlarından biri hâline geldi.

37 İbn Hayyan, *el-Muktebes*, haz. Anturna, s. 11-13.

38 HEM, i, s. 348-56, büyük ölçüde İbn Hayyan, *el-Muktebes*, düzenleme Antuna, s.53, 87-9 temel alınmıştır.

Kurtuba'nın karşı karşıya geldiği en tehlikeli düşman hâlâ İbn Hafsun'du. Doğrudan başkente saldırma teşebbüsünde bulunan tek kişi oydu ve onun kontrolünün çok dışında olan müvelled grubunun (İbn Hayyan'ın tanımıyla *dâi' el-müvelledîn*³⁹) lideri olarak kabul görmüştü. Gücünün zirvesine 891'de Aguilar de la Frontera'da bir üs kurup Kurtuba çevresindeki kırsal kesimlere baskınlar düzenlediğinde, birlikleri şehrin duvarlarına vardığında ulaştı. Bu aşamada İber yarımadasının dışından da destek almaya çalıştı, Kayravan'daki Aglebilere mektup yazdı, Abbasilerle iş birliğinde bulunmak istediğini ima etti. Aynı yıl Emir Abdullah'a yenilmesi sadece kısa süreliğine gücünü azalttı, çok geçmeden Archidona'yı ve kaybettiği diğer kasabaları geri aldı. Öte yandan itibarı zedelenmiş oldu ve gücü daha fazla yayılamadı.

899'da Hristiyanlığı kabul ettiğini açıkladı. Bu dönüşün sebepleri bilinmiyor fakat bu durum pek çok yönden işleri onun için daha da zorlaştırdı: Mozaraplar ona katıldı ancak sadık Müslüman müvelledler onun yanından ayrıldı. Ayrıca Hristiyan olması artık Kurtuba ile uzlaşmasının mümkün olmayacağı anlamına gelmekteydi. Şeriata göre dinden dönmenin cezası ölümdür ve meşru bir vali olarak tanınması artık olanaklı görünmüyordu. Ayrıca ona karşı yürütülen seferler cihat ya da kutsalsavaş sınıfına girmeye başladı ve İbn Hafsun'un Müslüman müttefikler bulması daha da zorlaştı. Abdullah'ın hükümdarlığının son on yılında Kurtuba'dan sürekli olarak ona karşı seferler düzenlendi. Ancak yine de emir öldüğünde o hâlâ Bobastro'nun kontrolünü elinde bulundurmaktaydı ve dağdaki kalesindeydi. İbn Hafsun'un Arapların egemenliğini yıkıp Kurtuba'da bir hükümet kurmak istediğine dair hiçbir işaret yoktu. Sevilla'daki İbnü'l-Haccac'dan Leon'daki III. Alfonso'ya kadar emirin neredeyse bütün rakiple-riyle ittifak kurmaya çalıştı. Ama uzun süreli planlar yapmak yerine temelde sadece karşısına çıkan fırsatları değerlendiriyordu. Ara sıra barış tekliflerini ve Kurtuba'nın kontrolüne girmeyi kabul etse de bağımsız olmak daha cazipti. Tereddütleri ya da zayıf noktaları ne olursa olsun İbn Hafsun hayatta kaldı ve ülkenin muhaliflerden oluşan güçlü bir kısmına hitap etmeyi başardı.

Emevi Hükümdarlığı'nın bütün bu saldırılara rağmen devam etmesi emirin sayesinde değil, kendini ona adanmış bir grup Emevi mevâlisi ve Emevi ailesi-nin bazı fertleri sayesinde olmuştu. Kendini hükümdarlığa adanmış en önemli şahsiyetlerden biri Ahmet b. Ebu Abde'ydi. Ailesi uzun süredir Emevi ailesiyle

39 *el-Muktebes*, ed. Antuna, s. 24.

yakın ilişkiler içerisindeydi. O ve oğulları İsa ve Abbas isyancılara geri adım attırmak ve vergi toplamak için yorgunluk nedir bilmeden seferler düzenleyen askerî liderlerdi. Sadece 300 kişiden oluşan bir ordu kurmuşlardı ancak bunun Endülüs'teki herhangi bir orduya denk olduğu söyleniyordu. Neredeyse her yıl, çoğunlukla resmî olarak emirin oğullarından birinin, Aban'ın ya da el-Asi'nin emrinde Beni Ebu Abde savaşa giderdi.

Çıktığı bu seferlerden biri İbn Hayyan tarafından 896'da anlatılmıştır.⁴⁰ Emir-in amcası Hişam b. Abdurrahman ve Ahmet b. Muhammed b. Ebu Abde'nin liderlik ettiği bu küçük ordu, Rebiülevvel ayının sonunda (17 Mayıs) hasat başlamak üzereyken Kurtuba'dan yola çıktı. Ceyyan ve Vadiâş'ın doğusunda kalan dağların arasından oldukça dolambaçlı bir yoldan geçtiler. İlk olarak güneye, Hısn Kamarat Ceyş'e (İbn Hüzeyl'in kontrolünde bulunan, Ceyyan'ın yakınındaki Guadalbullon Nehri'nin yanındaki belirlenemeyen bir bölge)⁴¹ gittiler ve İbn Hüzeyl savaşmak için ortaya çıkana kadar tarım topraklarını yağmaladılar ve ağaçları kestiler. Bir süre neticeye ulaşmadan savaştıktan sonra İbn Hüzeyl barış teklifinde bulundu, bu barışın karşılığında babasının rehine olarak Kurtuba'ya gönderilmesi istendi. Sonra bir diğer savaş ağası Hureyz b. Habil'in Bahtvira'daki (belirlenemeyen bir yer) topraklarına saldırıldı ve atların mahsullerden otlamalarına izin vererek onu büyük zarara uğrattılar. Daha sonra o sırada hükümete bağlı olan Beyyase'ye (Bazea) gittiler ve öşür vergisini topladılar. Burada üç gün kaldılar, bu süre içinde birlikler Taşkar'a (Castillo de Tiscar) gitti ve şehrin boşaltılmış olduğunu görünce orayı yakıp hasadı topladılar.

Bu olaylardan sonra, yaz ortası olmasına rağmen hava çok bozuldu; ordu hiç durmayan şiddetli yağmurlar yüzünden sırlı sıkılam oldu ve askerlerin moralleri bozuldu. Hurayz b. Habil'in sığınağı Bahtvira'ya geri döndüler. Bir süre devam eden şiddetli çatışmalardan sonra banliyöleri yakarak onu kalesine çekilmeye zorladılar. Burada barış görüşmeleri yapıldı ve oğlunu rehine olarak vermesi ve savaşırken sakat kalan sekiz asker atın telafisi için nakit 2.500 dinar ödemesi kararlaştırıldı. Ona yazılı bir antlaşma verildi (*emân*). Üstü başı kirlenmiş askerler (yağmur hâlâ hızını kesmemişti, şimşek çakıyor, yıldırım düşüyordu) sefere devam etti, Şakir Dağı'nda (Montejicar), el-Benyul'da (Albuniel) ve Hısnu'l-

40 İbn Hayyan, *el-Muktebes*, düzenleme Antuna, s. 114-18.

41 Burada bahsedilen her bölge olmasa da bazıları şuralarda anlatılmıştır: J. Vallvé Bermejo, "La Cora de Ceyyan," *Al-Andalus* 34 (1969), 55-82 ve aynı yazarın "La Cora de Tüdmir," *Al-Andalus* 37 (1972), s. 145-89.

Likün'de (Alicun de Ortega) durdular. Burayı hızlıca ele geçirdiler; at, malzeme ve bir sürü yiyecek aldılar. İbn Hüzeyl'in taraftarlarını kaleden attılar ve Araplardan ve Berberîlerden oluşan bir garnizonu oraya yerleştirdiler. Vadiaş'ta birkaç gün kaldılar ve Beccâne'den toplanan aşarı (öşür) ve Hısn Beşira vergilerini (*cibayet*) getiren kafiye beklediler. Daha sonra sınırı geçip Tüdmir (Mürsiye) ve Balsh (Velez Rubio) bölgesine vardılar. Hava hâlâ kötüydü, ancak yılmadılar ve ağustos ayına kadar yerlilerle savaştılar, yerlilerin evlerini yıktılar, meyve ağaçlarına zarar verdiler. Ağustos'ta Segura Nehri'ne ulaştılar ve burada ilk kez Deysem b. İshak'ın destekçileriyle çatıştılar. Sonunda Mürsiye'ye ulaştıklarında halktan vergileri (*megarim*) toplamak için orada on gün kaldılar.

Recep ayının başında (26 Ağustos) dönüş yolculuğuna başladılar. Kolay olmadı. Giderken sırlıklam olan askerler dönerken susuzluk çektiler ve yaklaşık otuz adamla birçok hayvan helak oldu. Deysem ise Lorca'daydı. Ancak oradan geçerken durup şehri almaya çalışmadılar. Deysem peşlerine takıldı ve bir çarpışma yaşandı. Bu çarpışmada Kurtuba güçleri pek çok at ve yedi tane zırh ele geçirdi. Daha sonra Ceyyan üzerinden Kurtuba'ya döndüler, bu yolculuk toplam üç ay yirmi bir gün sürdü.

Abdullah'ın hükümdarlık yaptığı dönemi uzun uzadıya anlatan kayıtlar onun devrindeki hükümet hakkında ilginç bilgiler sunmaktadır. Sistemli vergilendirmenin ve yönetimin neredeyse tamamen çöktüğü besbelli ortadadır. Beccâne ve Mürsiye'den vergi toplandığı doğrudur, ama en azından Mürsiye'de vergi ödemelerinin tek sebebi ordunun buraya gelmesiydi. Bu ziyaret, para için olduğu kadar muhtemelen Kurtuba'nın kışı geçirebilmesi için yiyecek, at ve askerî malzeme tedarik etmek için de yapılmıştı. Kurtuba güçleri savaş ağalarından rehineler alabilirdi, ancak Lorca'daki Deysem'i boyun eğdirmeye teşebbüs bile edemezlerdi. Temelde bu hükümet, yağma üstüne kuruluydu ve Emevi ordusu ülkeyi yağmalayarak yaşamını sürdüren bir çeteydi; temel amacı devletin kontrolünü elinde tutmak değil, kendini beslemektir. III. Abdurrahman emir olduğunda ülkedeki gerçekler bunlardı.

Bu arkaplan açıklandıktan sonra Abdullah'ın hükümetinin Sugur'da çok az etki yarattığını söylemek şaşırtıcı olmayacaktır. Bu dönemdeki Toledo ve Batalyevs hakkında çok az şey biliyoruz ancak Toledo'nun hâlâ bağımsız olduğunu ve Batalyevs'in hâlâ İbn Mervan el-Cillî'nin ailesi tarafından yönetildiğinden eminiz. Beni Zünnûn'un hem Ucles ve Vebze (Huete) çevresindeki yüksek arazileri hem de Valensiya ve Javita'nın da içinde bulunduğu Levanta'daki böl-

gelerindeki güçleri birleştirilmişti. Bu topraklar önceden ailenin farklı kolları tarafından yönetiliyordu ama büyük ihtimalle yaylacılık yoluyla birbirlerine bağlılardı. Sonraki iki yüzyılda tarımsal gelişmeler Valensiya'nın Endülüs'ün en zengin ve en bereketli topraklarından biri olmasını sağlayacaktı. Hâlbuki o dönemde burada sürekli tarım yerine yayla hayvancılığına bağımlı Berberîler dağınık gruplar halinde yaşıyordu. Beni Zünnûn'u liderleri olarak gören topluluk da işte bu topluluktuktu. Abdullah döneminde Toledo halkı ve bu şehri ele geçirmeye çalışan Beni Zünnûn arasında uzun süren çatışmalar yaşandı. 887'de Musa b. Zünnûni 20.000 kişilik bir orduyla (o dönemdeki Emevi ordularından çok daha büyük bir ordu) Toledo'ya yürümüş ve şehrin ordusunu yenilgiye uğratarak büyük miktarda ganimet toplamıştı. Ama bildiğimiz kadarıyla şehri işgal etmedi. Bu yenilginin ardından Toledolular kendilerini koruması için Ebro Vadisi'ndeki Beni Kasi'ye yönelmişler ve elimizde olan dağınık bilgilere göre bazı aile fertleri bu tarihten sonra Toledo'nun valiliği görevine getirilmiştir. 908'de Musa b. Zünnûn hayatını kaybetmiş ve toprakları oğulları arasında paylaşılmıştır. Oğullarından biri, Uclesli el-Fatih b. Musa, Toledo için savaşıma devam etmiştir. Sonunda, XI. yüzyılda Zünnûnilerin Toledo'yu ele geçirmesi aslında 150 yıllık bir çabanın sonucudur.⁴²

Yukarı March'ta güç dengelerinde büyük bir değişim vardı. Daha önce olduğu gibi el-Uzrî, Yukarı March hakkında diğer iki March hakkında toplamda sahip olduğumuzdan daha çok bilgi vermektedir. Yine de olayların nasıl geliştiği hakkında tutarlı bir şekilde konuşmak her zaman mümkün değildir. el-Münzir'in Beni Kasi'yi kontrol altında tutması için atadığı Ahmet b. el-Bara isimli Emevi bir aileden gelen vali bu zor görevin üstesinden gelmeyi başarmış gibi görünmekteyken, Abdullah bilinmeyen sebeplerden ötürü bu valinin yerinde Tucibilerden birini getirmeye karar vermiştir. Arap soyundan gelen bu aileye Emir Muhammed döneminde Kal'atüeyyub ve Derûka emanet edilmişti. İbnü'l-Kûtiyye'ye göre Muhammed b. Abdurrahman et-Tucibi, emirin yakın arkadaşıydı ve 890'da Abdullah gizlice ona Sarakusta'yı vermişti. İlerleyen vakitlerde buranın eski valisinin öldürülmesinde onun da parmağı olabilirdi. Bu şüpheli vakanın iyi ya da kötü yanları ne olursa olsun doğurduğu sonuç kesindi: Sarakusta'nın artık yeni bir efendisi vardı ve ne Beni Kasi ne de Emeviler onları yerlerinden edebildi. Yaklaşık 150 yıl boyunca Sarakusta ve Ebro Vadisi'nin

42 Bu karmaşık olaylar için bkz. Manzano Moreno, *Frontera*, s. 299-304.

merkezi, bu hanedanın kontrolünde kaldı. Buna karşın, X. yüzyılın başında Beni Kasi'nin gücü hızla zayıfladı. Bunun sebebi kısmen Tucibilerin öneminin artması olsa da asıl sebep kendi içlerindeki ayrılıklardı. Muhammed İbn Lübb 907'de hayatını kaybedene kadar Ebro Vadisi'nde önemli bir şahsiyet olarak kalmış olsa da ve Beni Kasi ailesinin Tudela'daki miras yoluyla geçen kalesinin sahibi olsa da bunu önleyememiştir. III. Abdurrahman dönemine kadar Beni Kasi Tudela'da var olmayı başardı fakat Yukarı March'ta artık asıl güç Tucibilerdi.

Abdullah döneminde devletin zayıf olması Endülüs toplumundaki farklı gruplar hâlinde yaşama eğilimlerini iyice arttırdı. Başa geçen yerel “baronların” çoğu kendi bölgelerinde köklü kişilerdi ve neden oldukları yerel ayrılıklar en az Müslüman İspanya'nın kendisi kadar eskiydi. Güçlü kaleleri ve garnizonları olan II. Abdurrahman gibi dinç emirler geçici olarak bunları bastırmayı başarmıştı. Buna rağmen, resmî atama *sicilleri* (belge) olsa da olmasa da yerel halktan önde gelen kişiler sendeleyemeyen hükümetin elinden gücü alıyordu. Aynı dönemde Fransa'nın kuzeyinde kontlar ve kale muhafızları da böyle yapmıştı.

IV. BÖLÜM

EMEVİ HALİFELİĞİ'NİN ALTIN ÇAĞI (912-76)

III. ABDURRAHMAN'IN POLİTİKALARI VE STRATEJİLERİ

Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah, 16 Ekim 912 tarihinde açık bir muhalefetle karşılaşmadan Emevi Emirliği'nin başına geçti.¹ Öne çıkan bir aday değildi, babası Muhammed o doğduktan kısa bir süre sonra dedesi Emir Abdullah tarafından idam edilmişti. Dahası halihazırda askerî ve siyasal alanda deneyimli olan, Abdullah'ın oğulları Eban ve el-Asi adında iki amcası vardı. Ancak Abdullah'ın genç torununu tercih ettiğini, onu küçüklüğünden beri bir gün tahta geçecek şekilde eğitmiş olmasından anlayabiliyoruz. Genç şehzade 7 Ocak 891'de doğmuştu. Nispeten kısa boyluydu ve ailesinin diğer pek çok üyesi gibi sarışın ve mavi gözlüydü. Bu özellikleri muhtemelen Frank ya da Bask olan annesi Muzna ve anneannesi, Navarre Kralı Furtun Graces'in (905'te görevden alındı) kızı Iniga'dan almıştı. Dedesinin başarısızlıkları bir yana (ki örnekleri oldukça fazlaydı) genç torununu halefi olarak seçmesi kesinlikle bir hata ya da başarısızlık değildi. Mükemmel bir general ya da karizmatik bir dinî lider olmasa da düzenli ve azimli bir politikacıydı. Kurtuba'daki Emevi emirlerinin gücünü eskisinden bile daha fazla arttırana kadar sistemli bir şekilde çalıştı.

1 Hükümdarlığının siyasi tarihi için bkz. E. Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 1-164; J. Vallvé Bermejo, *El Califato de Cordoba* (Madrid, 1992), s. 131-200.

Ona miras kalan mevki çok büyük şeyler vaat etmiyordu. Kurtuba'nın otoritesi zayıftı, ancak şehrin sınırları içinde ve çevresindeki Campina'da etkiliydi. İç yönetim de zayıftı, hükümetin çok az kazancı vardı ve ordu örgütlenmiş bir askerî güçten ziyade yıllık yağmalama seferleri düzenleyerek geçimini sağlayan bir savaşçı çete gibiydi.

Yeni emirin stratejisini çok daha önceden geliştirdiği aşıkardı çünkü hayran kalınası bir hızla harekete geçti. Politikası, Kurtuba'nın kontrolündeki bölgeyi yavaş yavaş ve dikkatle genişletmekti. Bunu başarmak için birçok yerel lordun gücünü yıkması gerekiyordu. Bunlardan bazıları Sevilla ya da Batalyevs gibi büyük şehirlerin (*medine*), diğerleri de sadece tek bir kalenin (*hısn*) ya da gözden uzak, taşlık bir Endülüs tepesinin kontrolünü elinde bulunduran kişilerdi. Yaptığı ilk hamleler oldukça mütevazı olsa da, bunların etkili ve kalıcı olmasına özen göstermişti. Sistemli kuşatmalar düzenlemede yetenekliydi. Abluka, ekonomik savaş (Batalyevs ve Toledo'daki meyve ağaçlarının kesilmesi²) ve kuşatma araçlarından istifade etmek gibi bazı yöntemlere başvurdu; 929'da Bâce'de mancınklar yaptırdı ve şehrin duvarlarındaki bazı kuleleri yıkmayı başardı. Böylece yerel lord Abdurrahman b. Said teslim olmak zorunda kaldı. 927'de Bobastro'da ve 930'da Toledo'da kendi *sûk*'leriyle kalıcı kuşatma kampları kurdu.³ Kuşatmaları her zaman kendisi yönetmese de, geride mutlaka güvendiği bir vekilini bırakıyordu ve daha sonra kendisi de katılıyordu (Bobastro, Batalyevs ve Toledo). Kuşatma konusundaki kararlılığı ve yetenekleri sayesinde Endülüs'teki hiçbir kale ona uzun süre karşı koyamadı. Askerî birlikleri bir kaleyi ele geçirdiği ve yerel lordu "düşürdüğü" (*istenzele*) zaman ya geride bir garnizon bırakarak ya da kaleyi yok ederek gayet temkinli davranıyordu. Büyük şehirlerde de aynısını yaptı: Sevilla, Batalyevs ve Toledo'ya da kendi askerini ve atadığı valileri gönderdi.

Tahakküm etme konusunda etkili olsa da arada sırada muhaliflerini teslim olmaya ikna etmek için ağızlarına bal da çalıyordu. Ona boyun eğenlere iyi davranılıyordu ve bu kişiler sık sık Kurtuba ordusunda görevlendiriliyorlardı. Muhammed b. İbrahim b. el-Haccac Sevilla'yı teslim edince iyi niyet göster-

2 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, haz. P. Chalmeta, F. Corriente ve M. Sobh (Madrid, 1979), s. 188-9; İspanyolca çeviri M. Viguera ve F. Corriente (Sarakusta, 1981), s. 213-14; İbn İzâf el-Merrâküşî, *el-Beyanü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, düzenleme E. Lévi-Provençal ve G.S. Colin (Leiden, 1948), ii, s. 200, 203.

3 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 145-6, 188-9; çeviri s. 171-2, 213-14.

gesi olarak geçici bir süreliğine Kurtuba'nın vezirlerinden biri oldu.⁴ Batal-yevs'deki son Beni Mervan 930'da nihayet teslim olduğunda,⁵ o ve destekçileri Kurtuba'ya getirildi ve onlara orduda üst düzey görevler verildi. Abdurrahman'ın en büyük düşmanına bile aynı tavır sergilendi: Hafs b. Hafsun nihayet Ocak 928'de Bobastro'yu teslim ettiğinde orduya girmesine izin verildi.⁶ Pek çok durumda yenilen isyancılar kendi evlerinden oldukça uzaklaştırıldı, ancak Ocsonoba (Faro) lordu Halef b. Bekir için bir istisna yapıldı. Tebaası arasında namı o kadar iyi duyulmuştu ki Ağustos 929'da küçük prensliğini Abdurrahman'a teslim ettiğinde⁷ haraç ödemesi kaydıyla görevine devam etmesine izin verildi. Abdurrahman'ın Endülüs'ü yatıştırabilmesini sağlayan özellikleri bir yandan sabrı ve azmiyken diğer yandan bu şekilde esnek davranmasıydı.

Abdurrahman'ın politikasının bir diğer önemli özelliği de cihat ya da kutsal savaş fikrini kullanmasıydı. Kendisi sırasıyla 917, 920, 924, 934 ve 939'da beş büyük sefere çıktı. Sonuncusu Hendek'te (Alhandega) yaşanan ağır yenilgiyle sonuçlandı, Abdurrahman bundan sonraki seferlere bizzat katılmadı. Önceki seferlerde olduğu gibi bu baskınların da amacı Hristiyan İspanya'yı fethetmek değildi, bu yeni bölgelere yerleşmek için ya da garnizon yerleştirmek için hiçbir çaba harcanmadı. Bu seferlerin bazıları, en azından görünüşte, sınırdaki Müslüman toplulukları Hristiyanlardan korumak için düzenlenmişti. Ancak bazen de kuzeyden gelen tehditlerden çok iç politikalarından kaynaklanıyordu. Örneğin 924'te Pamplona'nın yağmalanmasıyla sonuçlanan sefer, aslında Navarrelı Sanço Garces'in Beni Kasi ve diğer sınır lordlarını yenilgiye uğratmasına bir tepkiydi.⁸

Kafirlerle karşı cihat etme zorunluluğu, Abdurrahman'ın Endülüs'teki bütün Müslümanların meşru lideri olma yönündeki iddiası açısından önemliydi. 929'da emirü'l-müminin ya da halife unvanını aldı. Bu hareketi ne kadar zamandır planladığını bilmiyoruz, fakat kafirlere karşı Müslümanlara liderlik etmeye devam etmesi sayesinde bu unvan üzerinde hak iddia etmek kesinlikle daha kolay olmuştur. Güneydeki İbn Hafsun'a, kuzeydeki eski düşmana karşı düzenlediği savaşlar bu unvana hak kazanmasına yardımcı oldu. Düzenlenen seferlerin halkla ilişkiler kısmı ise öldürülen düşmanlarının kellelerinin Kurtuba'ya, halk tarafın-

4 *Age.*, s.53-4; çeviri s. 73.

5 *Age.*, s. 179; çeviri s. 205.

6 *Age.*, s. 137-8; çeviri, s. 164; Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 20.

7 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 163-4; çeviri s.188-9.

8 Lévi-Provençal, *HEM*, s. 44-7.

dan görülecek yerlere konmasıyla ve zaferlerini anlatan hikayelerin camilerde okutulmasıyla sağlandı. (Bu uygulama da muhtemelen Abbasilerden alınmıştı. el-Muvaffak, 879 ve 883 yılları arasında Güney Irak'taki Zanj isyancılarına sefer düzenlerken Bağdat ve Samarra camilerinde kaydettiği ilerlemelerin raporlarını sürekli okutturuyordu.)

Cihat fikrinin Abdurrahman'ın otoritesini genişletmesinin daha pratik sebepleri de vardı. Bir çeşit Ortaçağ Avrupa kralı gibi hükümdarın çoğunlukla saraya uğramayan önemli şahsiyetlerle ilişki içerisinde olması sağlandı. Örneğin 924'te düzenlediği seferde, Tüdmir boyunca ve Valensiya'dan Turtuše'ye uzanan *kura* boyunca doğu kıyılarını aştı ve buraları Emevi topraklarına kattı. Emevi hanedanından bir hükümdarın Levant'a ulaştığı ilk sefer bu olabilir. Kuzeyde de Sarakusta'nın Tucibi hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman'a *tescil*, bir tür otorite belgesi verdi. Pamplona yağmalandıktan sonra daha kestirme bir yoldan dönüş yaptı ve Zünnûni'nin yüksek topraklarından geçti. Bu kabilenin liderleri sefere katılmadığından şüphe çekmişlerdi, fakat hükümdar Ucles'e geldiğinde Yahya b. Musa ve ailesinin diğer üyeleri onu karşılayıp bahaneler sundular. İleride görüleceği gibi, bahane sunmaları demek Tucibilerin veya Zünnûnilerin artık boyun eğdikleri anlamına gelmiyordu. Yine de yapılan bu seyahat sayesinde Abdurrahman onlara önderlik ettiğini gösterme fırsatı buldu.⁹

Abdurrahman'ın kontrolündeki bölge genişledikçe gelirleri de arttı. Onun hükümdarlığını kabul eden bölgeler ona çoğunlukla *cibayet* adı verilen bir vergi ödemek zorundaydı. Fazlalaşan varlıklarını yönetebilmek ve ordularına liderlik edebilmek için Abdurrahman, bir grup kendini ona adanmış yöneticiden faydalandı. Bunlar iki farklı gruba ayrılıyordu. Birincisi, kıdemli denebilecek hanedan ailelerinin üyeleri idi, örneğin Eylül 917'de San Esteban de Gormaz'da Hıristiyanlarla savaşırken şehit olan¹⁰ Ahmet'in liderlik ettiği Beni Ebu Abde, Beni Hudayr, Beni Şüheyd, Beni Abdür-rauf ve Beni Futays gibi. Bu aileler çoğunlukla soylarının Emevi müvelledinden geldiğini öne süren ailelerdi ve bakanlık, haznedarlık (*huzzân*), şehir yöneticileri (*ashabü'l-medine*) ve askerî teçhizat müfettişi (*huzzânü's-silat*, *ashabü'l-arz*) gibi yönetimde en önemli görevlerin sahipleri idi. Ayrıca içlerinden vezirler de çıkıyordu ki bu üst düzey devlet görevlilerine verilen genel unvandı. Kurtuba'nın kültürel ortamına büyük

9 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 121-8; çeviri s.146-53.

10 *Age*, s. 88-9; çeviri s. 110-11.

katkılarda bulunan zengin ve kültürlü gruplardı, öyle ki ayrıcalıklı ve oldukça etkili bir zümre oldukları söylenebilirdi. Aile bağları çok önemliydi. Amcalar ve erkek kardeşler sıklıkla aynı anda yönetimde görev alıyorlardı ve babalarının yerlerini oğullar alıyordu.¹¹

İkincisi ise *sakalibe*, çoğunlukla Endülüs'e en son varan kişilerdi. Emeviler tarafından II. Abdurrahman döneminden itibaren işe alınıyorlardı. Fakat yönetimde ve orduda asıl etkili bir güç hâline geldikleri dönem III. Abdurrahman dönemiydi. Sayılarının bu dönemde 3.750'den 13.750'ye yükseldiği söyleniyor. Bu kölelerin hepsine *sakalibe* deniliyordu, bu sözcük ise çoğunlukla Doğu Avrupa'dan gelen Slav halklar için kullanılıyordu. Ancak arada sırada Kuzey Avrupalı köleler için de kullanıldığı oluyordu. IX. yüzyılda, Frankların doğuya düzenledikleri seferlerde esir alınan putperest Slavların İspanya'ya getirildiği görülüyor. X. yüzyılda Almanya'nın Ottonyalı hükümdarları döneminde bu köle ticareti zirveye ulaşmış ve Yahudi tüccarlar Prag ya da Verdun'a getirilmiş ve güneye götürülmüştür. Bunlardan bazıları hadım edilmiş ve bu hadımlar halife tarafından hem hizmetli olarak evlerde hem de yönetimde kullanılmıştır. İçlerinden kimileri güç kazanmayı başarmış olacak ki bir sonraki yüzyılda *şikalabi* hanedanları ortaya çıkmaya başladı. İbn Havkal'a göre bunlardan bazıları tekrar doğuya götürülmüştür.¹²

Endülüs'te kalanlara çoğunlukla *gılman* (tekil *gulam*) deniliyordu. Bu sözcük ilk olarak genç adam ya da er anlamında kullanılıyordu fakat IX. yüzyıldan itibaren Müslümanlar tarafından köle askerler için kullanıldı. Bu köle askerlerden doğudakiler çoğunlukla Türk, batıdakiler Slav'dı. Ne kadar savaş deneyimi olursa olsun, yaşlı bireylere dahi *fetâ* (genç adam) deniliyordu ve onlara alışılagelmiş Arapça isimlerden farklı olarak Bedir (Dolunay), Necat (Kurtuluş) ya da Dürr (Parlak) gibi isimler veriliyordu. Bunların içlerinden en kıdemlisi 921'de hayatını kaybedene kadar *hacib* olmaya ve etkili bir askerî figür olmaya devam eden Emir Abdullah'ın eski hizmetkarı Bedir b. Ahmet'ti. Dürrî, Eflah ve içlerinden en önemlisi Galip gibi diğer fetâlar önemli askerî görevleri yerine getirmekle görevlendirilmişti. Bazen bu durum orduda kıskançlıklara sebep oldu. Necat'a ordunun komutası görevi verildiğinde ortaya çıkan kızgınlık, Müslümanların 939'da Hendek'te ağır bir yenilgiye uğramasındaki önemli sebeplerden biri

11 Lévi-Provençal, *HEM*, iii, s. 192-6.

12 *Sakalibe* hakkında bilgi için bkz. G. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe Medievale* (Bruges, 1955), s. 211-27; Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 117-30.

olabilir. Genellikle fetâlar mülki idarede çok yüksek mevki sahibi değillerdi ve çoğunlukla ordu komutanı olarak, *şurta* adındaki yardımcı askerî birliklerde asker ya da polis olarak görev yapıyorlardı. Endülüs'te bu dönemde, Mısır Memlûklüleri ya da daha sonraki Müslüman toplumlarda olduğu gibi askerî ve sivil elitler arasında keskin bir ayrım yoktu.

Sakalibenin halifenin en güvenilir askerî yardımcıları olarak giderek önem kazanması, çok uzun süredir Emevi gücünün ana dayanağı olmalarına rağmen hanedan ailesinden bazı üyelerin kısmen gölgede kalmalarına sebep oldu. Öte yandan hükümdarın uzaktan kuzeni Said b. el-Münzir gibi istisnalar da vardı. Birçok önemli görevi üstlenen el-Münzir, 938'de ölene kadar vezir ünvanıyla anıldı. Diğer Emevilerinse hoşnut olmadıkları açıktı. Bu dönemdeki birkaç siyasi infazın sebebi dışlanma hissi olabilir. 921'de, Abdurrahman'ın amcası ve önceki emir döneminde birçok sefere liderlik etmiş el-Asi b. Abdullah emirliğe göz diktiği gerekçesiyle idam edildi. 936'da da Yukarı March'ın lordlarını halifeye karşı kıskırttığı gerekçesiyle Ahmet b. İshak el-Kuraşi (Emevi halifesi I. Mervan'ın soyundan gelen bir kimse) idam edildi.¹³

Sakalibenin öneminin artması, askerî kaynak sağlayan Suriyeli cündlerin de önemini azalttı. Cündler Hristiyanlarla yapılan savaşlara ve saraydaki törenlere II. el-Hakem dönemine kadar (961-976) katılmaya devam ettiler fakat askerî ve siyasi açıdan önemleri tamamen bitmişti. Doğu İslâm dünyasından buraya gelen, X. yüzyılda gezginlik yapan İbn Havkal, Endülüslülerin savaşma tekniklerini, özellikle de biniciliklerini pek beğenmez. Ayrıca Abdurrahman'ın divana girip rızık (maaş) alacak 5.000'den fazla atlı bile bulamadığını söyler.¹⁴

GENİŞLEME DÖNEMİ (912-29)

Abdurrahman'ın hükümdarlık dönemi tarihsel açıdan üçe ayrılabilir. İlki 912'de tahta çıkmasıyla başlayan genişleme dönemi ve 929'da halife ilan edilmesi, ikincisi ise yeni halifenin gücünün zirvesinde olduğu on yıllık süredir (929-939). Hendek'te yenilgiye uğramasının ardından bu dönem aniden sonlandı, bu yenilgi yalnızca kuzeydeki Hristiyanlara karşı ilerleyişin durmasına değil aynı zamanda ciddi iç sorunlar baş göstermesine de sebep oldu.

13 E. Manzano Moreno, *La Frontera de Al-Andalus en epoca des Omeyas* (Madrid, 1991), s. 355-7.

14 İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, düzenleme J.H. Kramers (Leiden, 1939), s. 108-9, 113. Ordunun geneli için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, iii, s. 66-80; Vallvé Bermejo, *El Califato de Cordoba*, s. 115-20.

Genç Emir, Endülüsyâ'nın isyancı lordlarına karşı sefer düzenlemeye tahta çıkar çıkmaz başladı. 912/913 kışında Kurtuba'nın kuzeyindeki Calatrava'yı geri almak için bir sefer düzenledi ve Bedir b. Ahmet, İbn Hafsun'un sınırındaki alçak arazilerindeki İstice'yi ele geçirdi. Ertesi yazın başında üç ay süren bir baskın düzenledi; Vadiş'tan (Guadix) Finana'ya, Sierra Nevada'nın kuzey kısmına, daha sonra Juviles'teki dağlara doğru güneye, batıda Akdeniz kıyılarından Şelebin'e (Salobrena) ve sonra Kurtuba'daki dağlara vardı. Yol boyunca kale muhafızları ona bağlılıklarını bildirdi ve kalelerini ona teslim etti. Pek çok Müslüman, Hristiyan İbn Hafsun yerine onun hükümdarlığını tercih etti. Senenin sonuna kadar Sevilla'dan da güzel haberler geldi. Abdurrahman tahta çıkmadan kısa süre önce Sevilla'nın yaşlı ve sert hükümdarı İbnü'l Haccac ölmüştü ve topraklar Karmûne'deki oğlu Muhammed ve Sevilla'daki yeğeni Ahmet b. Maslama arasında çekişmeye sebep olmuştu. Tahmin edileceği üzere aile içinde kavga çıkmış ve Muhammed rakibini elemek için Kurtuba'nın yardımını istemişti. Aralık 913'te Bedir b. Ahmet Sevilla'ya girdi. Muhammed tabii ki hayal kırıklığına uğradı ve birkaç yıl Karmûne'de mevcut durumunu muhafaze etse de Sevilla artık kalıcı olarak Emevi kontrolüne girmişti.¹⁵

Mayıs 914'te Abdurrahman tekrar yola çıktı, bu sefer güneye Maleka'ya, sonra kıyı boyunca batıya gitti. Böylece İbn Hafsun'un Kuzey Afrika ile bağlantısını kesti. Daha sonra Sidonia'dan geçerek Karmûne'ye gitti ve memleketine döndü. Tahta çıkalı daha iki yıl olmuştu ki Abdurrahman Endülüsyâ'nın en kalabalık topraklarını tekrar kazanmayı başarmıştı ve İbn Hafsun isyanının başladığı Bobastro çevresindeki dağlık arazilerde mahsur kalmıştı. Artık isyanının bastırılması an meselesiydi.

Çıkan bir kıtlık dolayısıyla Abdurrahman saldırısını erteledi ve Eylül 917'de Ömer b. Hafsun eceliyle öldü. Hristiyan geleneklere uygun şekilde Bobastro'daki kaya kilisesinde gömüldü. Bu, isyanı sonlandırmadı, ancak onun şaşırtıcı ve karizmatik liderliği olmadan isyancılar savunmaya geçmişti. İbn Hafsun'un dört oğlu direnişe devam etti ve kalelerini düşürmek için sistemli bir şekilde savaşmak gerekiyordu. Öte yandan Ocak 928'de Hafs'ın hayatta kalan son oğlu da teslim oldu ve vezir Ahmet b. Muhammed b. Hudayr'ın komutasındaki birlikler Bobastro'ya girdi. İbn Hafsun'un direnişi başlayalı yarım asır geçmişti. Bu direniş, ilk olarak Emir Muhammed döneminde başlamış ve o dönemin tamamı

15 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 32-55; çeviri s. 51-75.

boyunca emirliğin kalbinin attığı yerde onun finansal ve askerî gücünü azaltmıştı. Onu durdurmak büyük bir zaferdi, Abdurrahman adına şiirler yazıldı ve onun zaferini duyuran gösterişli bir belge elden ele dolaştırıldı.¹⁶

Güneyde gücünü giderek arttırması Abdurrahman'ın kuzeydeki Hristiyanlara karşı ilk seferini düzenlemesine olanak sağladı. Abdurrahman'ın hükümdarlığını kapsayan süreçte yarımadanın batısında kalan Hristiyanlar, Dureo Nehri'ne kadar ulaşmış, kuzeydeki düz arazilere yerleşmişlerdi. Leon güçlü bir başkent hâline gelmiş ve nehrin kuzey kıyısında kalan Zamora, önemli bir karakol olmuştu. Buralardan cesur saldırılar düzenlemeye başlamışlardı. 913'te Kral II. Ordone güneyde geniş alanlara baskı düzenlemiş ve Yabure'yi (Evora) acımasızca yağmalamıştı. Garnizondakileri öldürmüş ve 4.000 kadın ve çocuğu esir almıştı. Abdurrahman'ın, dengeleri tekrar kendi tarafına çevirmeye çalışmadaki ilk denemesi başarısız oldu. Kıdemli kumandan Ahmet b. Ebu Abde öldürülmüştü ve askerleri Eylül 917'de San Esteban de Gormaz'da Duero'nun üst kısmında bozguna uğramışlardı. 920 yılının yaz ayında Abdurrahman bu yenilginin intikamını almaya karar verdi ve ilk kez Müslümanlara bizzat kendisi öncülük etti. Toledo'dan geçerek kuzeye vardı. Burada hâlâ bağımsız bir yönetici olan Lubb b. Tarbişa ona bağlılık yemini etti, sonra Medinaceli'ye gitti. Oraya giden yolda Yukarı Duero'dan geçerken San Esteban de Gormaz'ı aldı ve günümüzde terk edilmiş bir şehir olan Clunia'yı yağmaladı. Ardından Tudela'da Yukarı Duero'ya doğru kimsenin yaşamadığı dağlık arazilerden kuzeydoğuya saldırdı. Kuzeye gidip Navarre gücünün kalbine saldırmadan önce kendisine destek topladı. Temmuz 920'de Baskları ve onların müttefiki Leonluları Pamplona ve Estella'nın arasında kalan Junquera'da yenilgiye uğrattı. Gücünü böylece gösterdikten sonra güneye, Kurtuba'ya döndü.¹⁷ Bu, otoritesini sağlaması adına çok büyük bir adımdı ve hem Hristiyanlara hem de Marche'taki lordlara Kurtuba'da artık işlerin değiştiğinin sinyalini vermiş oldu.

Bir sonraki seferine 924'ün yazında çıktı ve hâlâ oldukça azimliydı.¹⁸ Doğru kıyılarına yürüdü, Lorca ve Mürsiye'deki muhalif lordlara boyun eğdirdi, Ebro Vadisi'ne geçti ve Pamplona'yı güneyden koruyan kaleleri sistematik bir şekilde güçsüzleştirmeye başladı. Bu defa, sakinlerinin terk ettiği başkent yağmalandı, kilise yakıldı ve şehir yıkıldı. Bu bir güç gösterisiydi, önceden de

16 *Age*, s. 134-56; çeviri s. 161-81.

17 *Age*, s. 103-10; çeviri s. 126-33.

18 *Age*, s. 121-7; çeviri, s. 146-51.

olduğu gibi hiç yeni toprak alınmadı ve koloniler kurulmadı. Basklar kısa süre sonra sığındıkları tepelerden indi ve yıkılmış şehri yeniden inşa etti. Bir daha bir Müslüman ordu bu topraklara girmedi.

929'a gelindiğinde Abdurrahman, Emevi gücünü büyük dedesi II. Abdurrahman dönemindeki ihtişamlı günlerine döndürmeyi başardı. Güney, doğrudan Kurtuba'ya bağlıydı ve Abdurrahman kafirlere karşı Müslümanların lideri olarak kendini göstermişti. Bu olayların üzerine Abdurrahman, emirü'l-müminin ya da halife unvanını ve en-Nâsır (Muzaffer) hükümdarlık ismini almaya karar verdi.

Bu önemli adımı atmasında birkaç sebep vardı. İspanyali Emeviler, Şam'daki Emevi halifelerin soyundan geldiklerinin kesinlikle farkındalardı ve sıklıkla "halifelerin oğulları" saygı ifadesini kullanıyorlardı. Sonradan görme bir soy olmakla suçlanamazlardı. Bu unvanı daha önce almaktan muhtemelen çekiniyorlardı, çünkü İslâm geleneklerine göre tek bir halife olabilirdi ve Abbasiler o dönemde bu onurun sahibiydi. Ancak X. yüzyılın başlarında bu durum değişti. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasında Abbasi halifelik makamı kaosa sürüklendi ve halifelerin kendileri de güçlerini kaybetti. Kurtuba'nın doğudaki olaylardan haberi vardı, herkes Abbasi gücünün tamamıyla çöktüğünün farkındaydı. Bu sebeple bütün Müslüman dünyaya liderlik etme iddiaları alayla karşılanıyordu.

Kendi memleketinin yakınlarında gerçekleşen olayların da etkisi vardı. 909'da Emevilerin baş düşmanı, Peygamberin kuzeni ve damadı Ali b. Ebi Talip'in soyundan geldiğini öne süren Fatimiler önce Kayrevan'ı daha sonra Tunus'un başkentini ele geçirdiler ve kendilerini halife ilan ettiler. Böylece aynı anda iki halife olabileceği görüşü doğdu. Üstelik İspanya'daki Emevilerden farklı olarak Fatimiler evrensel hak iddia ediyorlardı. Eğer eski düşmanları bu unvanı üstlenebiliyorsa Emeviler de üstlenemez miydi? Fatimilerin Mağrip'te etkisinin gittikçe artmasıyla Emeviler için vakit daraldı. Eğer Emeviler bu genişlemeye karşı koyacaklarsa onların da eşit bir unvana sahip olmaları gerekiyordu.

929 yılına girilir girilmez Abdurrahman bu yüzden camide hutbe okuttu. Bu hutbe hükümdarın halk tarafından kabul edilmesiyle, hükümdarı emirü'l-müminin ilan eden ve kadı Ahmet b. Baki tarafından verilen resmî Cuma vaa-zıydı.¹⁹ Bütün illere onun yeni unvanını bildirmek için bir bildiri gönderildi. Ayrıca iki yüzyıldır ilk kez altın dinar basılması için emir verildi. Bu onun zenginliği ve statüsünün açık bir göstergesiydi ve Râzî'nin de dediği gibi,

19 Bu gelişme için bkz. *age*, s. 159-60; çeviri, s. 184-5; Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 110-17.

“insanlara fayda sağlıyor ve egemenliğinin nişanesi oluyordu.” Tarihçi aynı zamanda bozuk paraların mükemmel kalitesinden de bahsediyordu.²⁰ Kuzey Avrupa’da bir başka hükümdar altın para bastırana kadar 300 yıl geçecekti. Altın, Fas üzerinden Sahra Altı Afrika’dan geliyordu ve bu dönemde altının paralarda görülmesi İspanya ve Kuzey Afrika arasındaki gelişen ilişkilerin bir göstergesiydi.

Emirü’l-müminîn unvanının alması gücünün iyice genişlemesinin bir başlangıcıydı. Yeni unvanının getirdiği meşruluğu arkasına alarak gücünü, geleneksel olarak Kurtuba tarafından yönetilen Güney İspanya’nın ötesindeki topraklara kuzeydeki Marchlara ve güneydeki Mağrip’e kadar genişletmek istiyordu. İlk hedefi Merida’ydı, burası Berberî lider Mesut b. Tajit’in elindeydi. Buraya askerî bir birlik gönderildi ve Mesut, uzlaşmaya varmak için ikna oldu. Aracı, İbnü’l Münzir isimli Medine’den Berberî bir hukuk bilginiydi (fakih) ve şu şartlarda uzlaşıldı: Eski hükümdar ve ailesi Kurtuba’da yerleştirilecek ve maaşa bağlanacaktı. Ayrıca orada yaşayan halkın fazla vergilerden (*vezaiif*) muaf tutulacakları ve mülklerinin güvende olacağı sözü verildi. Yeni vali, halifenin kardeşinin torunu Abdülmalik b. el-Asi, Emevi ailesinin bir üyesiydi. 1.000 Tanca Berberîlerini de kapsayan 3.000 kişilik bir garnizon ile birlikte zamanında II. Abdurrahman tarafından kurulan Alkazaba’ya yerleştirilmişti. * İbnü’l-Münzir şehrin kadısı ilan edilerek ödüllendirilmişti. Hem gücün hem de uzlaşmanın birlikte kullanılması halifenin gücünü Endülüs’e yaymada izlediği yolun tipik bir örneğiydi.²¹

Bir sonraki hedefi, hâlâ İbn Mervan el-Cilliki’nin soyundan gelen kişilerce yönetilen Batalyevs’di. Batalyevs’e 929’un yazında yeni unvanını alır almaz bizzat kendisinin liderlik ettiği bir sefer düzenledi.²² Batalyevs kuşatma altına alındı, meyve bahçeleri tahrip edildi ancak direniş kırlamadı ve Halife, Bâçe’ye boyun eğdirmek için oraya ilerledi. Bâçe’de yerel lider Abdurrahman b. Said b. Malik kısa zaman içinde uzlaşma teklifinde bulunmak zorunda kaldı. Her

20 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 160-1; çeviri s. 185-6. Ayrıca bkz. M. Barcelo, “El hiato en las acunaciones de oro en al-Andalus, 127-317/744(5)-929”, *Moneda y Credito* 132 (1975), 33-71.

* Alkazaba, İspanya’da Malaga şehrinin bir kasabasıdır ancak etimolojik olarak kitabın başındaki listede belirtildiği gibi Arapça “kasaba” (surlarla çevrili yer) kelimesinden gelir ve bu anlamda da kullanılır. (c.n.)

21 İbn Hayyan, *el-Muktebes V*, s. 157-9; çeviri s. 182-5.

22 *Age*, s. 161-4; çeviri s. 186-9.

zamanki gibi ona ve ailesine geçiş izni verildi, ancak yaşadıkları şehri terk edip Kurtuba'ya gitmeleri gerekiyordu. Burada orduya alındılar (haşım), yani maaşları vardı. İnsanların şikayetleri yanıtsız bırakılmadı ve bir vali atandı. Vali ve adamları onlar için özellikle inşa edilen bir alkazabada kaldılar, bu durum bir grup yabancı gibikaldıklarını düşündürmektedir. Halife daha sonra Oscónoba'ya gitti ve orada Halef b. Yahya b. Bekir'i boyunduruğu altına aldı. Batalyevs kuşatmasını devam ettirmesi için geride bıraktığı vekilden haber alana kadar bir yıl geçti. Daha sonra vatana ihanet suçuyla idam edilen Emevi Ahmet b. İshak el-Kuraşi şehrin teslim olma şartlarını müzakere etti. İsyancı lider Abdullah b. Muhammed ve adamları onurlarını kaybetmeden Kurtuba'ya gittiler. Batalyevs ve Merida başkentten gönderilen valilerce yönetildi ve halifenin birlikleriyle burada garnizon oluşturuldu.

Batalyevs düşünce, halife yönünü Toledo'ya çevirdi. Evet, yerel lider Lübb b. Tarbişa 920'deki seferde bağlılığını sunmuştu ama halife gerçek otorite kurmak istiyordu. 930 yılının ilkbaharında Emevi Sait b. el-Münzir el-Kuraşi Kurtuba ordularını kuzeye çıkardı ve şehrin güneyindeki tepelere bakan bir yerde kalıcı kuşatma kampları kurdu. Toledolular kararlıydı ve eski çağlardan beri bağımsızlıklarına düşkünlerdi. 932 yılının yaz aylarında kıtlık çıkıp masaya oturmak zorunda kalana kadar tam iki yıl boyunca direndiler. Halka karşı bir misilleme yapılmadı, ancak halife işi şansa bırakmadı ve şehre büyük bir garnizon yerleştirdi.²³

en-Nâsır her zamanki gibi başarılarını Hristiyan krallıklara seferler düzenleyerek pekiştirmek istedi ama daha hırslı olduğu bir projesi de vardı: Yukarı March'ın karışıklık çıkaran lordlarına boyun eğdirmek.²⁴ Sanveter, Ucles ve Vebze çevresindeki dağlarda Beni Zünnûn'un gücü su götürmezdi, ancak Levant'taki düz topraklarda etkilerini yitiriyor gibiydiler. Kuzeyde daha ötede Tucibiler, Ebro Vadisi'ndeki pek çok toprağın yanı sıra Sarakusta, Kal'atüeyyub ve Derûka'ya egemendiler. Bu bölgede artık Beni Kasi rakip değildi, halife onları kendi hallerine bırakmıştı. Tucibi ailesinin içinde ise rekabet vardı ve Kal'atüeyyub ve Derûka'dakiler bazen Sarakusta'daki akrabalarına karşı halifenin yanında yer alıyorlardı. Ancak bunun gerçek bir düşmanlıktan mı çıktığını, ailenin kendisini güvenceye alma yollarından biri mi olduğunu anlamak zordur.

23 Age, s. 180-9; çeviri s. 205-15.

24 Bu bölgedeki siyasetinin ayrıntılı analizi için bkz. Manzano Moreno, *Frontera*, s. 351-61.

930'da Sarakustalı Haşim el-Tucibi hayatını kaybetti ve yerine oğlu Muhammed geçti. Muhammed, güçlü bir lider hâline geldi. en-Nâsır bu değişimden ve aile içi diğer kıskançlıklardan faydalanmak ve otoritesini genişletmek istedi. Talepleri ılımlıydı: Hıristiyan krallıklara düzenlenen, baskınlarda yer almaları (Müslüman toplumun askerî lideri olarak kendini kabul ettirmek ve onların Hıristiyan güçlerle işbirliği yapmasını önlemek için) ve bir haraç veya cibayet ödenmesi. Bu haracın miktarı hiçbir zaman kesinleştirilmedi fakat muhtemelen Emevi maliyesine gerçek bir katkıdan çok sembolik bir şeydi. Yine de, öncesinde ödenenden daha yüksek bir meblağ olduğunu biliyoruz. Anlaşma iki yıl geçerli kaldı, ancak 933'te Sarakusta'daki Tucibiler ve Veşka'daki Beni Şabrit, en-Nâsır'ın Osmâ'ya düzenlediği talihsiz sefere katılmayı reddettiler. Daha kötüsü de oldu: Sarakusta'ya ceza olarak bir sefer düzenlendi fakat şehir düşürülemedi ve hem Yukarı March'taki lordlar hem de güneydeki Beni Zünnûn ayaklandı. Bu olayların o sırada tahtı ele geçirmeye çalışan Emevi Ahmet b. İshak el-Kuraşi ile de bir ilgisi olabilir. 936'da el-Kuraşi idam edilene kadar halife tekrar saldırıya geçemedi. 937'de Dürri'nin önderlik ettiği ve Alava'daki Hıristiyanlar tarafından desteklenen bir sefer düzenlendi ve Muhammed et-Tucibi bir anlaşma yapmaya zorlandı. Şartlar şimdi bile ılımlıydı: Muhammed, şehri halifenin askerlerine teslim edecek ve Kurtuba'ya gelip sadece sınırlı bir süre orada kalacaktı. Döndüğünde bağlılık yemini (*biat*) etmesi, haraç ödemesi ve Hıristiyanlarla gizli anlaşmalar yapmaması karşılığında ölene kadar vali olacaktı. Diğer lordlarla da benzer anlaşmalar yapıldı. en-Nâsır, Zünnûni topraklarını ve Ebro Vadisi'ni, Batalveys ve Toledo gibi yönetemeyeceğini anladı.

Ebro topraklarında tam olarak başarılı olamasa da, 929 yılını takip eden on yıllık süreç, genele bakıldığında yeni hilafet için başarılı sayılacak bir süreçti. 939'da her şey tersine döndü. Bu yıl halife Leon'daki Kral II. Ramiro'ya bir sefer düzenlemeye karar verdi. Ordu, Toledo'dan yola çıktı. Yeni anlaşmaları gereğince Tucibi, Şabriti ve Zünnûni liderleri bu orduya katıldı. Dağlardan öteye kuzeye vardılar ve Hıristiyan askerlerle çatışmaya başladılar. Bu çatışmalardan birinde Muhammed b. Haşim et-Tucibi esir düştü. Ordu Simancas'a gözünü dikti, ama başarısız ve moral bozucu bir kuşatmadan sonra Duero'ya gitti. Ardından güneye, dağlık ülkeye gittiler. Amaçları görünürde yerel çetecilikle savaşıyordu fakat Arap kaynakların Hendek (İspanyolca diline Alhandega olarak girmiştir) olarak adlandırdıkları bilinmeyen bir bölgede engebeli bir araziyle

karşılaştılar. Burada bütünüyle bozguna uğradılar ve halife ve ordusundan geriye kalan dağınık birlikler Vâdilhiçâre tepelerine kaçtı.

Bu yenilginin ana sebebi Müslüman ordunun içindeki anlaşmazlıklar gibi görünüyor. Sınırdaki lordların çoğu, özellikle Veşkalı Furtun b. Muhammed, onları orduda görev almak zorunda bırakan anlaşma sebebiyle sinirden köpürüyorlardı. Daha kötüsü, halife komutanlık görevini güvendiği Slav asker Naja'ya vermişti. Bu "sonradan ortaya çıkan" kişiye hem sınır lordları hem de Kurtubalı cündler gücenmişti. Savaşın ayyuka çıktığı anlarda Furtun ve Naja'nın birbirlerine söyledikleri sözlerin ateşi fitilediği söyleniyor. Ayrıca Güney Endülüs'teki cündlerin liderleri olan ve uzun süredir varlığını sürdüren Arap ailelerin, yeni gelen profesyonel askerler yüzünden yerlerinden edilmekten korktukları ve seferde gönülsüz destek sağladıklarını gösteren kanıtlar vardır.²⁵

Bu felaketin hemen ardından halife bir günah keçisi bulma konusunda kararlıydı. Furtun ve onun 10 destekçisini idam etti. Ancak uzun vadede daha gerçekçi yaklaştığı görülüyor. Hendek'ten çaresizce kaçmak, onun yeni maceralara olan hevesini söndürdü ve bir daha kuzeye hiç gitmedi. Sınır lordlarının, Müslümanları Hıristiyanlara karşı korudukları sürece tekrar bağımsız olmalarına izin verildi. Santaver'deki Zünnûnilerin bunda payı büyüktü. Muhammed et-Tucibi için istenen fidyeyi halife ödedi ve onu tekrar Sarakusta'da görevlendirdi. Muhammed et-Tucibi 950'de hayatını kaybettiğinde oğlu Yahya'nın onun yerine geçmesine halife gönülden izin verdi. Furtun'un ihanetine rağmen Beni Şabrit'in bile Veşka lordları olmalarına izin verildi. Tarih sahnesine ilk kez çıkanlar da oldu, örneğin Albarracınli Berberî Beni Razi ilk kez bu dönemde ortaya çıktı ve yüksek arazide kalan beyliklerinde diğer bütün hanedanlardan daha uzun süre hayatta kaldı.

Öte yandan Toledo ve Orta March çoğunlukla Kurtuba'nın temsilcileri tarafından yönetildi ve korundu. Uzun süredir var olan mevâli Ahmet b. Yala ya da daha sonradan gelen Slav Kand (bu isim Farsçada tatlı veya şeker anlamına gelir) gibi kişiler bu temsilcilere örnek gösterilebilir. Bu dönemdeki en önemli olay bir sefer değil, Medinaceli'nin *şiklâbi* Galip (efendisi en-Nâsir'la olan yakın ilişkilerine ithafen ona bazen Galip b. Abdurrahman denilirdi) tarafından yeniden sömürgeleştirilmesi ve güçlendirilmesiydi. Bu, Yukarı Duero Vadisi'ne uzanan sınırın güçlenmesi anlamına gelmekteydi.

25 Bkz. P. Chalmeta, "Simancas y Alhandega", *Hispania* xxxvi (1976), 359-444, sefer hakkındaki klasik tartışmaları ve seferin doğurduğu sonuçlar için ayrıca bkz. Manzano Moreno, *Frontera*, s. 361-70.

KUZHEY AFRIKA'DA EMEVİ MÜDAHALESİ

en-Nâsır'ın halifelik dönemi, Emevilerin ilk kez Kuzey Afrika siyasetinde uzun süre var oldukları dönemdir.²⁶ Bu sırada Fas, Müslüman İspanya'ya kıyasla epeyce geri kalmış bir ülkedydi. Yok denecek kadar az Arap yerleşkesi vardı ve Berberîler çoğunlukta idi. Halk ya çobanlıkla uğraşan göçebeler ya da yerleşik hayata geçmiş çiftçilerden oluşuyordu ve kırlarda yaşıyordu. Kabileler arasındaki müttefiklikler ve düşmanlıklar siyasi faaliyetlerin temelini oluşturuyordu. Yalnızca IX. yüzyılda Kayravan ve Kurtuba'dan gelen sömürgecilerin yerleştiği Fes gerçek anlamda bir kentti, öte yandan güneye uzanan Sahra ticaretinin merkezi Sicilmase büyük bir çöl yerleşkesiydi. Teoride bölgenin çoğunluğu Fes çevresinde kurulmuş İdrisilerin kontrolündeydi. İdrisiler, 786'da Abbasilere karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan girişiminden sonra batıdan kaçan Ali'nin soyundan geliyorlardı.²⁷ Devleti alışıldık bir şekilde değil, biraz Yemen'deki Zeydi İmamlarına benzer şekilde yönetiyorlardı. Dinî statülerinden ötürü kabileler arasında nüfuz sahibiydiler ve hükümdar olarak değilse de arabulucu olarak kabul ediliyorlardı. Görünüşe göre hiç örgütlenmiş yönetimleri ya da devlet araçları yoktu. X. yüzyılın başlarına gelindiğinde İdrisi ailesi pek çok farklı kollara ayrılmıştı. İsmen hâlâ hükümseler de bu bölünme, idareyi etkisiz hâle getirmişti.

Sicilmase ve Nakur'daki siyasi birimler daha ufak olsalar da daha tutarlılardı. Sahra'nın kıyısındaki Sicilmase, Haricilerden olan Berberî hanedan Midrariler tarafından yönetiliyordu. Akdeniz kıyısında kalan Nakur, adı duyulmuş Sünni bir hanedan olan ve bir önceki yüzyılda Emevilerle ilişki içerisinde bulunmuş olan Beni Salih tarafından yönetilen ufak bir şehir devletiydi.

IX. yüzyılda Endülüs ve Kuzey Afrika arasında, bilhassa Cezayir'in merkezindeki Tahert'te bulunan Rüstemi hanedanıyla, kesinlikle ticari ve şahsi bağlantılar vardı. Rüstemi ailesinin üyeleri II. Abdurrahman'ın ordularında görev almıştı, öte yandan İbn Hafsun da isyan çıkarmadan önce Rüstemilerin topraklarına sığınmıştı. Beccâne'daki denizcilerin yerel idaresinin refahı ticaretin ne kadar önemli olduğunun kanıtıdır. Ancak bu bağlantıların hiçbirisi ciddi bir siyasi müdahale değildi; parçalanmış Kuzey Afrika Endülüs için bir tehdit oluşturmuyordu, ayrıca bir işgal başlatılacak kadar zengin topraklar değillerdi.

26 Bu politika Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 78-110'da etraflıca tartışılmıştır.

27 H. Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* (Londra, 1981), s. 204-7.

Bütün bunlar büyük önem arz eden siyasi bir devrimin ardından aniden değişti. 909'da en-Nâsır tahta çıkmadan hemen önce; Tunuslu Aglebiler ve Tahertli Rüstemiler, Fatimiler ve onların Kutama Berberî destekçileri tarafından güçten düşürüldü. Bu andan itibaren Tunus, Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden ve gücünü tüm Müslüman dünyaya yaymak isteyen bir hanedan tarafından yönetilmeye başlandı. Kısa süre içinde kendilerini hem karada hem de denizde güçlendirmeye başladılar. Mehdiye'de yeni bir donanma üssü kurdular ve Tahert'i ele geçirmek için Berberî müttefiklerinden birini görevlendirdiler. İbn Hafsun kendi kontrolündeki tüm camilerde Fatimîlerin adının duyulmasını sağladığına göre, en-Nâsır bu tehdidi kendi topraklarında gayet canlı bir şekilde hissetmiş olmalıdır. Bu tehdit 917'de Fatimiler Nakur'da Emevîlerin müttefiklerine saldırdığında daha da yaklaştı, artık aralarından sadece bir nehir geçiyordu. Şehir ele geçirilmişti ancak Fatimiler burada tutunamadılar ve en-Nâsır Salihîlerin şehirlerini geri almalarına yardımcı oldu. Ancak bu, tehdidin son bulduğu anlamına gelmiyordu. 922'de bir Fatimi ordusu Sicilmase ve Fes'i yağmaladı, oralaradaki son İdrisîleri kovdu ve Fatimi yanlısı Berberî başkan Miknaseli Musa b. Ebi'l Efiye başa geçti.

Emevîlerin verdiği yanıt temkinliydi. Endülüs'ün savunmaları güçlendirildi (Costa del Sol'daki Fuengirola'da bulunan, günümüzde hâlâ varlığını koruyan mükemmel kale muhtemelen bu dönemde inşa edildi) ve en-Nâsır rakip Berberî başkanlar arasından kendisine müttefikler aradı, burada özellikle Zenâtelî Muhammed b. Kazar öne çıktı. Halife ayrıca kıyılarda da üsler kurdu: 927'de Melilla alındı, daha da önemlisi Mart 931'de Sebte ve 951'de Tanca ele geçirildi. (Melilla ve Sebte'nin İspanya'nın iki şehri olması ve günümüzde hâlâ Kuzey Afrika kıyılarını oluşturması hayrete şayandır.)

Kıyı karakollarının alınması daha geniş bir fethin başlangıcı değildi. en-Nâsır'ın politikalarından iki beklentisi vardı: Fatimîlerin İspanya'yı tehdit etmesini önlemek için bir müttefik ağı kurmak ve ordularına Berberî askerler bulmak için fırsat yaratmak. Fatimi tehlikesi yine de devam etti. 935'te Fatimi Sandal, Fes (burada Musa b. Ebi'l-Efiye Emevî tarafına geçti) ve Nakur'u aldı. Ancak Fatimiler bunun da devamını getiremediler ve kendi bölgelerinde, eşeğe bindiği için "sahibü'l himar" lakabını almış Ebu Yezid'in önderliğinde çıkan bir Harici isyanı sebebiyle oldukça fazla zayıfladılar. 953'te tahta çıkmasının ardından yeni Fatimi lider el-Muiz, yeni bir saldırı politikası oluşturdu ve 958/9'a gelindiğinde daha sonra Mısır Fatihî olarak anılacak olan muhteşem general

Cevher, Sebte ve Tanca hariç Fas'ın tamamını alt etmişti. Ayrıca denizde de savaş olmuştu. 955'te Sicilya'dan gelen bir donanma Meriye'yi yaktı ve Emevi general Galip, intikam alması için 70 gemiyle Tunus kıyılarına gönderildi.

Son yıllarda Fatimilerin başarılarına rağmen, en-Nâsir'ın Kuzey Afrika politikası son derece başarılıydı. Çok büyük bir bedel ödmeden ya da kendisine büyük bir zorluk çıkarmadan ülkesini işgalden korumuştur ve bir müttefik ağı kurmayı başarmıştı. Bu müttefiklerden, oğlu el-Hakem faydalanacak ve Fas'ta geniş bir hakimiyet kuracaktı.

III. ABDURRAHMAN'IN SON YILLARI (939-61)

Halifenin nüfuzu daha uzak güçlerin burada elçilikler kurmasına ve halifenin de oralarda elçilikler açmasına yol açtı. Yaklaşık 950'de Alman İmparator I. Otto ile birbirlerinin topraklarında elçilikler açmaya başladılar (938-973). Otto, IX. yüzyılın sonundan itibaren Provence'taki Frejus yakınlarındaki Fraxinetum'dan ta Rhone Vadisi'ne kadar işgal eden Müslüman korsanları bastırmak için en-Nâsir'ın desteğini almak istiyordu. Bu olayları ancak Latin kaynaklardan, özellikle yaklaşık 950'de büyükelçi olarak oraya gönderilen Gorze Başrahibi John'un yaşamını anlatan günümüze kalmış kesitlerden, takip edebiliyoruz. Büyükelçinin uzlaşmaya yanaşmayı bu sürecin yavaş ilerlediği anlamına gelmekteydi. Sonunda en-Nâsir, Otto'ya bir İberya Hristiyanı, Recemundo ya da Rebi b. Zeyd'i yolladı. Büyükelçi John daha yumuşak bir tavır takındı ve sonunda 956'da halifenin huzuruna çıktı. Onun Emevi sarayını anlattığı kayıtlar hâlâ yaşıyor ancak bu kaynak tam da bu kısımda son buluyor ve sonucunda neler yaşandığını bilmiyoruz. Daha sonra bir gelişme yaşandığına dair de bir kaynak yoktur.²⁸

en-Nâsir ayrıca Bizans İmparatorluğu ile de diplomatik ilişkilere girdi, o sırada gücünün zirvesindeydi. 840'ta İmparator Theophilos, Girit'i alan Araplara karşı II. Abdurrahman ile iş birliği yapmak için onu ikna etmeyi denedi fakat başarılı olamadı. 949'un yazında Konstantinopolis'ten gelen bir büyükelçi Kurtuba'da ağırlandı ve aynı yılın Ekim ayında Endülüs'ten İberya Hristiyanı Rebi b. Zeyd'in öncülük ettiği bir heyet Bizans'ı ziyaret etti.

Fatimiler iki tarafın da ortak düşmanı olsa da aradaki bu diplomasi siyasi bir müttefiklikten ziyade gösteriş ve prestij olarak kalmış gibi görünüyor. Bizanslı mozaikçiler Kurtuba'ya çalışmaya gittiler, Yunanca kaynaklar getirildi ve

951’de Nicolas adındaki bir Yunanlı keşiş, Dioscorides’in metinleri üzerinde çalışması için Kurtuba’ya getirildi. Anlaşılan o dönemde Endülüs’te Yunanca bilen kimse yoktu. Bütün bunlar eğitim açısından önemliydi ve belirli bir siyasi amaca hizmet ediyordu. Bizans imparatorları halifelerin tarihî düşmanlarıydı, kültürel açıdan onlarla aynı seviyede oldukları düşünülürdü ve rakip olarak görülmeye değerlerdi. X. yüzyılın başında Bağdat’taki Abbasi halifeleri, kendi bölgelerindeki azalan saygınlıklarını arttırmak amacıyla Bizanslı elçiler için görkemli karşılama törenleri düzenlediler. Hiç şüphesiz batıdaki halife Bizans diplomasisini, tıpkı altın para bastırmak gibi, yeni görevinin bir parçası olarak görmüştür.²⁹

en-Nâsır bir halifeye yaraşır şekilde, sürekli artan bir zenginlik ve ihtişam içinde yaşayarak görevini ifa etmiştir. Emevi emirler Kurtuba’daki eski sarayı yalnızca kalacak bir yer olarak değil, aynı zamanda hükümet konağı olarak kullanmıştır. Diğer pek çok Müslüman sarayı gibi bu saray da caminin yanına inşa edilmiştir. en-Nâsır sarayı, genişleyen yönetici kadrosu ve ordusundaki şiklaba askerlerine ev sahipliği yapamayacak kadar küçük bulmuş olabilir. Hendek’teki yenilgiye sebep olan gerginliklerin de gösterdiği üzere sakalibe ve eski elit arasındaki ilişkiler çoğunlukla sıkıntılıydı, bu nedenle iki tarafı birbirinden ayırmayı istemiş olabilir. Sebep ne olursa olsun Kasım 936’da Vâdilkebir Vadişi’ne bakan ağaçlık tepelerin alçakta kalan bayırlarında, Kurtuba’nın 5 kilometre kuzeybatısında yeni bir saray/şehir üzerinde çalışmaya başladı. Bu şehir-sarayın adı Medinetü’z-Zehra’ydı. Zehra, en-Nâsır’ın en sevdiği cariyesinin ismiydi. Günümüzde hâlâ bu şehre ait büyük kalıntılar bulunmaktadır. Şehir, 1013’te Berberî askerleri tarafından acımasızca yıkıldı ama yapılan kazılar ve özenle gerçekleştirilen yeniden yapılandırmalar şehrin muhteşemliği konusunda bize bir fikir sunuyor. En önemli parça, halifenin elçileri ve diğer önemli meclislerden gelen heyetleri karşıladığı, İbn Hayyan tarafından tarif edilen büyük salondur. Etrafında havuzlar, bahçeler, cami ve saray mensupları için kalacak yerler vardı. Bunun tümüyle gelişmiş ve düzenli bir saray kültürü olduğuna dair hiçbir şüphemiz yok. Batı Avrupa’da eşî benzeri görülmemiştir ve bununla kıyaslanacak bir şey bulabilmek için muhtemelen Bağdat’a ya da Konstantinopolis’e bakmamız gerekiyordu. Medinetü’z-Zehra da Endülüs’ün siyasi kültüründe

29 Age, s. 143-153’te ayrıntı vermekte ve tarihsel sıralama sorunlarını irdelemektedir. Doğu’daki Bizans-Müslüman diplomasisi için bkz. H. Kennedy, “Byzantine-Arab diplomacy in the Near East”, *Byzantine Diplomacy*, haz. J. Shepard ve S. Franklin (Aldershot, 1992), s. 133-43.

ayrıcalıklıydı. Bir amaç için inşa edilen saray-şehirler Doğu Müslüman dünyasında yaygındı, Bağdat, Samarra, Mehdiye ve Kahire VIII. ve X. yüzyıllar arasında karşılaştıklarımız, bu sarayların en klasik örnekleridir. Endülü's'te ise ancak XIV. yüzyılda Gırnata'da inşa edilen el-Hamra ile saray-şehirler arasında bir paralellik kurulabilir. Genele bakıldığında hükümdarlar yeni bir yer kurmaktan ziyade var olan merkezleri başkentleri yapmayı tercih etmiştir.³⁰

939'daki Hendek yenilgisini takip eden yıllarda en-Nâsır, Kurtuba bölgesinden neredeyse hiç ayrılmadı. Bu döneme ait kaynaklarımız oldukça azdır. İbn Hayyan'ın büyük çalışmasından günümüze kalan kısım hükümdarlığın ilk kısmı hakkında oluşturduğumuz fikirlerin temelini oluşturmaktadır. Lakin bu kısım 941 yılında sona erer ve İbn İzârî gibi derleme yapan kişilerin ilerleyen dönem hakkında verdikleri bilgiler ciddi manada üstünkörüdür. Ancak verilen izlenim şu ki, en-Nâsır mutlak otoritesini korumuş ve güvendiği kişileri Kuzey Afrika'daki Hristiyan sınırında politikalarını devam ettirmekle görevlendirmiştir. Ayrıca ülke sınırları içinde ciddi bir muhalefetle karşılaşılmamış gibi görünmektedir.

II. EL-HAKEMÜ'L-MÜSTANSİR'İN HÜKÜMDARLIĞI (961-976)

Halife, 15 Ekim 961'de hayatını kaybetti ve Kurtuba'daki Alcazar'a kendinden önce gelen emirlerin yanına gömüldü. Kimin tahta çıkacağı konusunda hiçbir tartışma olmadı. Seçtiği mirasçısı, 915 doğumlu el-Hakem uzun zamandır kabul görmekteydi, ona el-Müstansır hükümdarlık ünvanı verildi. Tarihler daha 919'u gösterirken babası onu Kurtuba'da sarayda kıdemli bir vezirin gözetimine bırakıp seferlere çıkıyordu. 927'de, 12 yaşındayken ilk kez babasıyla birlikte sefere çıktı. Küçük yaşta kazandığı bu deneyimle, babasının yöntemlerine alışkın olduğu ve en-Nâsır'ın ileri dönemlerde uyguladığı politikaları oluşturmada önemli bir rol oynadığı söylenebilirdi. Beklendiği üzere tahta çıktığında aynı politikaları uyguladı ve aynı görevlilerle çalıştı.

el-Hakem'in hükümdarlığı hakkında yalnızca elimizdeki kaynakların sunduğu kadarını biliyoruz. 971'den 975'e kadar geçen süreçle ilgili İbn Hayyan'ın tuttuğu kayıtlar vardır.³¹ Bu kısımda yine İsa Râzî'nin saray kayıtlarından

30 Medinetü'z-Zehra üzerine yazılan kaynaklar oldukça fazladır. Bkz. F. Hernandez Gimenez, *Medinet al-Zahra* (Gırnata, 1985) ve A. Vallejo Triano, *El Salon de Abd al-Rahman III* (Kurtuba, 1995). Ayrıca bkz. *Cuadernos de Medinet al-Zahra* (3 cilt, Kurtuba, 1987, 1988-90, 1991).

31 *el-Muktebes fi Ahbari Beledi'l-Endelüs (el-Hakem II) (el-Muktebes VII)*, düzenleme A.A. al-Hacci (Beyrut, 1965); İspanyolca çeviri, E. Garcia Gomez *Anales Palatinos del Califâ de Cordoba el-Hakem II* (Madrid, 1967).

oldukça yararlanıyoruz. Emevi İspanya tarihçiliğinde bu kayıtların başka bir benzeri yoktur ve İbn Hayyan'ın eserinin ilk kısımlarından daha farklıdır. Aslında bir saray günlüğüdür, Medinetü'z-Zehra'da yaşanan olaylar dakika dakika anlatılır. Neredeyse yalnızca saray yaşantısıyla alakalıdır; sarayda düzenlenen törenler hakkında ayrıntılar anlatılır, halifenin neler yaptığına değinilir, gelip giden elçilerden bahsedilir ama başka yerlerde yaşanan olaylarla ilgili neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Örneğin, en-Nâsır'ın hükümdarlık döneminin önemli bir parçası olan ve İbn Hayyan'ın sıklıkla bahsettiği valilere burada hiç değinilmez. Bu kısıtlı bilgilere rağmen daha sonra kaleme alınan kaynaklar, barış ve refah hakkında söylenenleri doğrular niteliktedir.

el-Hakem iki kişiye güveniyordu. Galip b. Abdurrahman şiklabi askeriydi ve babasının hükümdarlığının son yıllarında önemli bir şahsiyet hâline gelmişti. Yeniden inşa ettirdiği Medinaceli sınırının çevresi önemli bir stratejik noktaydı ve orada güçlü bir üs kurdu. Burası, Yukarı March ve Ebro Vadisi'ne giden anayola ve Yukarı Duero dağlarına ve böylece Kastilya'nın sınır kalesine, kuzeye giden anayola bakıyordu. Galip, sınır savunmasında başkahramandı ancak başka bir yerde de aktıftı: 956'da Fatimilerin elinde olan Tunus kıyılarını yağmalamak için bir deniz seferi düzenledi. 962'de Leon Kralı IV. Ordonez, Kastilya'daki düşmanlarından kaçtığına sığındığı kişi Medinaceli'deki Galip'ti ve Galip, onu durumunu anlatıp yardım istemesi için Kurtuba'ya yolladı. Doğrudan bir kanıtımız olmamasına rağmen Galip'in bu bölgeye sakalibe destekçilerini yerleştirmiş olması muhtemeldir. Destekçilerini yerleştirerek bu önemli bölgede sadece ona ve efendisine sadık ufak bir bölge kurmuş olacaktı. 974'te, Orta March'taki ufak lordlara onların *zaimi* (lider) olarak görülen Galip'in kararıyla yeni otorite belgeleri (*sicillat*) verildi. Bu, geleneğe göre onlara kendi topraklarını ve kalelerini yönetme hakkı veriyordu ve Galip'in bölgedeki otoritesinin kesin bir göstergesiydi.³²

Galip, sürekli olarak sınırdaki kalması istenmeyecek kadar yararlı bir kimseydi. 973'te el-Hakem, Kurtuba'nın en dişli İdrisi rakiplerine, yani Hasan b. Gannun'a karşı, Fas'a bir sefer düzenlemeye karar verdiğinde Galip komutan olarak seçildi. Eylül 974'ün başlarında muzaffer olarak Kurtuba'ya döndüğünde ilgi tekrar Hristiyan sınıra kaydı ve Galip kuzeye, Yukarı Duero'da bulunan Gormaz'daki sıkıntıya düşmüş Müslüman garnizonuna yardım etmeye gönder-

32 İbn Hayyan, *el-Muktebes VII*, düzenleme Hacci, s. 203; çeviri s. 234.

rildi. 975'in yazında bu görevi de başarıyla tamamladı. Kastilya Kontu Garci Fernandez'i kendi bölgesine geri döndürmeyi başardı.³³

Onun sadakati ve su götürmez askerî yetenekleri, ona hediyeler ve saygınlık kazandırdı. 972'de genelkurmay başkanı (*el-kaidü'l-âd*) olarak atandı, ilk kez bir kimse bu kadar ayrı tutuluyordu.³⁴ Üç yıl sonra Kuzey Afrika'daki başarılarının neticesinde (975), iki altın kaplama kılıç ona hediye olarak sunuldu ve Zü's-Seyfeyn (İki Kılıcın Lordu) unvanını aldı. İbn Hayyan burada bir arasöz kullanıyor ve bu unvanın aslında Abbasi hükümdar el-Muvaffak tarafından mevlası İshak b. Kundaj'a verilen bir unvan olduğunu söylüyor, bu durum Kurtuba'dakilerin Doğu'daki olayları ne kadar yakından izlediğini gösteriyor.³⁵ Verilen bu resmî rütbe ve unvanlar halkın takdirini de beraberinde getirdi ve Gormaz'a destek olmak için pek çok gönüllü Kurtuba'dan oraya gitti. Bu durum yetkilileri bile şaşırttı.³⁶

el-Hakem'in diğer yardımcısı Cafer b. Osman el-Mushafi idi. Valensiya bölgesinden mütevacı bir Berberî aileden geliyordu. Babası, Kurtubalı bir edebiyat öğretmeni idi³⁷ (*müeddib*) ve genç el-Hakem'e öğretmenlik yapması için tutulmuştu. Böylece Cafer ve genç prens yakın arkadaş oldular, prens onu bakanı yaptı ve Mayorka'ya vali olarak atadı. Halife olduğunda Cafer halife bakanı oldu ve ayrıca Kurtuba şehrinin sahibü'l-medinesi (şehrin başkanı) olarak görev yaptı. Saray hayatının önemli bir parçasını oluşturan resmî karşılamaların neredeyse hepsinde halifenin yanı başında durdu ve tören düzenlemede bir uzman hâline geldi.³⁸ Ayrıca atama belgeleri gibi resmî belgeler hazırlamakta da yetenekliydi.³⁹ Galip'le çok yakındı ve ona Zü's-Seyfeyn unvanı verildiğinde orada sadece o, halife ve veliaht bulunuyordu. Galip'ten farklı olarak ona destek olacak bir ailesi vardı; yeğeni Hişam b. Muhammed etkili bir askerdi ve dönem dönem sayîfeyi

33 *Age*, s. 218-37; çeviri s. 256-79.

34 *Age*, s. 69; çeviri s. 91.

35 *Age*, s. 219-22; çeviri s. 259-62.

36 *Age*, s. 226; çeviri s. 266.

37 İbnü'l Faradî, *Tarihü 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, düzenleme F. Codera (Madrid, 1890), s. 896; İbnü'l Ebbar, *el-Hulletü's-Siyerâ*, düzenleme H. Mu'nis (2 cilt, Kahire, 1963), i, no. 100.

38 973'te Kurtuba'ya teslim edilen İdrisilerin oğullarının sünnet törenlerini düzenlemiştir, bunun için bkz. İbn Hayyan, *el-Muketebes VII*, s. 109; çeviri s. 140.

39 Örneğin 973'te Kurtuba'ya sadık olan Kutama Berberilerini kontrol yetkisinin Ebû'l Hayş b. Eyyûb'a verilme koşulları için bkz. *age*, s. 111-14; çeviri s. 142-5.

yönetiyordu.⁴⁰ İlginç bir biçimde el-Mushafî'nin memleketi Valensiya'nın⁴¹ ve Turtuše'nin *kaidi* (askerî komutan) olarak tasvir etmektedir. Belki de bu, ailenin bu ilde bir üs oluşturmaya çalıştığını gösteriyordu.

Bu iki kişiye ek olarak el-Hakem bazı değişiklikler yaptı. Bir yandan da babasını destekleyen çevreye güvenmeye devam etti. Hendek bozgunundan sonra en-Nâsir, Yukarı March'taki lordları kendi hallerine bırakmayı tercih etmişti fakat el-Hakem onları Emevi devletine sıkı sıkıya bağlamaya çalıştı.⁴² İbn Hayyan'ın kayıtlarının günümüze kalan diğer kısmında da Ebro Vadisi'ndeki Tucibilerin zaimleri Yahya b. Muhammed b. Haşim önderliğinde Medinetü'z-Zehra'da Ramazan Bayramı kutlamalarına katıldığını görüyoruz.⁴³ Sarayda saygıdeğer mevkilerde kalmışlar gibi görünüyor. Kal'atüeyyublu el-Asi b. el-Hakem el-Tucibi 972'de vefat ettiğinde oğulları saraya geldi ve mevkilerini sağlama aldılar.⁴⁴ Ağustos 973'te Yahya b. el-Haşim el-Tucibi, Galip'e destek olması için büyük bir orduyla Fas'a gönderildi. Bilmediğimiz nedenlerden ötürü gözden düşmüş olan aile fertlerinin çoğunu yanına aldı ve düzenli ordunun birimlerini komuta etme (*cündü'l-memleket*) görevi ona verildi.⁴⁵ Ağustos 974'te Galip'e Kurtuba'ya dönme emri verildiğinde bütün ordunun komutanlığı Yahya'ya bırakıldı.⁴⁶ Onların yokluğunda halife kendi vekilini Sarakusta'ya vali olarak atadı. Aile üyeleri hâlâ Ebro Vadisi'nde aktifti ve halifenin hükümdarlığının sonlarına doğru, 975 yılının yaz ayında, Galip Kastilyalılarla savaşırken kıdemli, *sahibü's-şurta'l-ulyâ* (şurta, yani polis gücü, büyük ihtimalle farklı amaçlara hizmet etmek üzere üst, orta ve alt sınıflara ayrılmıştı ve Abdurrahman üst şurtanın başıydı) rütbeli asker Abdurrahman b. Yahya et-Tucibi, Tudela yakınlarında Navarrelî Ramiro Sanchez'i yenilgiye uğratan Müslümanlara önderlik etti. el-Hakem'in ölümüne yakın Yahya da kendi topraklarına dönmüştü.⁴⁷

İsa Râzî'nin verdiği detaylar el-Hakem'in politikalarının pratikte nasıl işlediğini görmemize yardımcı olmaktadır. O, Tucibilerin gücünü yok etmeye çalış-

40 972'de Norman'lara karşı: bkz. *age*, s. 77; çeviri s. 101-2.

41 *Age*, s. 46; çeviri s. 65.

42 Bu politika için bkz. Manzano Moreno, *Frontera*, s. 370-80.

43 İbn Hayyan, *el-Muktebes VII*, s. 29; çeviri s. 52.

44 *Age*, s. 75; çeviri s. 97.

45 *Age*, s. 128-30; çeviri s. 162-4.

46 *Age*, s. 177; çeviri s. 215-16.

47 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 195'te el-Hakem'in geçirdiği son hastalık sırasında el-Mushafî tarafından dönmesine izin verildiği öne sürülüyor.

mıyor, onları Kurtuba'nın yönetici sınıfına dahil etmeye çalışıyordu. Endülüsya aristokrasisinin önde gelen üyelerine bu denli mühim askerî görevler verildiği gerçeği de hilafetin tamamen köle askerlere ve yabancı paralı askerlere bağlı hale geldiği görüşünü yalanlıyor.

Marchların küçük lordları hakkında bildiklerimiz daha kısıtlıdır. Halifeden sicil ya da belge aldıkları sürece eskisi gibi yaşamaya devam edebildiklerini biliyoruz. Orta March'ın daha da ufak lordları ve Kal'atüeyyublu Tucibiler kayıtlıydı. Albarracin'deki Beni Razi'nin yeni elde ettiği statü de 972'de öldükten sonra Mervan b. Hüzeyl'in mal mülkünün oğulları arasında paylaştırılıp her birine kendi bölgesi için sicil verildiğinde doğrulanmış oldu. Onlar yüklü harcamalar yapılarak eğlendirilmiş ve mutlu ayrılmışlardır.⁴⁸ 974'ün başlarında, el-Mutarriif b. İsmail'e Sanvater bölgesindeki pek çok kalenin de eklendiği Vebze Kalesi için sicil verildiğinde Zünnûniler de birleştirildi.⁴⁹ Söyleyebileceğimiz kadarıyla Toledo şehri ve Aşağı March'ta bu dönemde hiç yerel lider yoktu. Bize gelen kaynaklarda, alışılmadık bir durum olduğu da ima edilerek, iyi donanımlı ve Frank kılıçları taşıyan 1.700 Toledolunun vali Sa'adat (kesinlikle ya bir fetâ ya da bir köle asker) tarafından Kurtuba'ya gönderildiği söyleniyor. Bunlar test edildi, paraları ödendi ve Fas'taki orduya katılmak üzere oraya gönderildi.⁵⁰

el-Hakem'in iç politikaları, sakalibe köle askerleri ile Endülüsya cündleri ve March lordları gibi uzun süredir var olan unsurlar arasında bir denge kurma çabası olarak görülebilir. Bu denge Kuzey Afrika'da yaşananlar sonrasında bir bakıma bozuldu.

el-Hakem, babasınıninkine kıyasla büsbütün farklı bir durumla karşı karşıya kaldı. 969'da, daha önce efendileri için Tanca ve Sebte hariç tüm Fas'a boyun eğdiren Fatimi general Cevher Mısır'ı fethetti. Kısa süre içinde Fatimi sarayı Cevher'i takip ederek doğuya gitti ve Fas'ı kontrol altına almak adına bir çaba göstermediler, böylece Endülüs'e bir tehdit olmaktan çıktılar. Fatimi lider el-Muiz (953-977), ailesi Endülüsya siyasetinde önemli bir rol oynayacak olan Sanhâce Berberî lideri Zîrî b. Manad'ı Tunus'a vekil olarak bıraktı. Fatimileri temsil etmenin yanı sıra, destek için daha çok Kurtuba'ya bel bağlayan Zenâtelere karşı çıkan Sanhâce kabile federasyonunu destekledi. Bu iki grup arasındaki

48 İbn Hayyan, *el-Muktebes V/II*, s. 150; çeviri s. 190.

49 *Age*, s. 150; çeviri s. 190.

50 *Age*, s. 117; çeviri s. 150.

rekabet hem Mağrip hem de Endülüs siyasetinde önemli yer tuttular. Zîrî rakibi Zenâte'ye karşı saldırıya geçti, ama birkaç başarının ardından yenilgiye uğradı ve 971'de Zenâtelere ve İspanyol asıllı İbnü'l-Endülüsî adındaki bir maceraperest tarafından öldürüldü. Ziri'nin oğlu Bulukkin göçebe Zenâte'ye savaş açtı ve Fatimiler tarafından geri çağırılmadan önce onları rahatsız ederek batıya, Tilimsan'a (Tlemcen) göç etmek zorunda bıraktı.

Zîrî'nin geri çekilmesi Emevilere Fas'ta hareket özgürlüğü verdi fakat kısa süre sonra isyancı İdrisiler ciddi bir muhalefet oluşturmaya başladı. 972'de el-Hakem, Sebte'de Muhammed b. Kasım b. Tumlus önderliğinde büyük bir ordu kurmaya başladı.⁵¹ Hedefleri İdrisi prensi el-Hasan b. Gannun'du. Tanca da dahil olmak üzere Fas'ın bütün kuzeybatısını ele geçirmişti ve oluşturduğu tehdit göz ardı edilemezdi. Mücadele çetin geçti. Başlarda başarılı olmasına rağmen İbn Tumlus yenildi ve öldürüldü. 973'te Galip buraya gönderildi ve sonunda İdrisilerin Hacer En-Nasır isimli dağdaki kalelerini ele geçirdi. İdrisiler zaferle Kurtuba'ya getirildi, ancak sorun bu kadarla kalmadı. Fas'taki orduya bakmak çok masraflıydı ve el-Mushafi, daha büyük bir masraf çıkarmadan Emevilerin çıkarlarını koruyacağına güvenebileceği bir yerel temsilci aramaya başladı. Sonunda Zenâte ve diğerleri tarafından desteklenen İbnü'l-Endülüsî'yi görevlendirdi. İdrisiler Mısır'a göç ettirildi, burada Fatimi sarayına sığındılar. Ordulara ve diplomasiye büyük miktarda paralar harcandı, ama elde edilen sonuç pek de iç açıcı değildi.

Bir kere daha Emeviler, Fas'ın işgal etmeye değmeyecek bir yer olduğunu anladılar. Ancak bu seferle birlikte Kurtuba ve Berberî liderler arasındaki ilişkiler arttı. Bu dönemde İsa Râzî'nin Medinetü'z-Zehra saray günlüğü, Berberî liderlere düzenlenen kabul törenleri hikayeleriyle doludur. Kurtuba hükümetinin, Bizans hükümeti gibi, güç kullanarak yenemediklerini zenginliği ve görkemiyle sindirmeye çalıştığı açıkça görünüyor.

Berberî askerlere, özellikle atlılara saygı duyuluyordu. el-Hakem ordusuna daha fazla atlı katmak istiyordu. Öte yandan arada kültürel çatışmalar vardı. Berberîler kent yaşamına ayak uydurmakta ve yerleşik bir hükümetin yarattığı disipline uyum sağlamakta zorlanıyorlardı. Zîrî b. Atiyye el-Mağravi (Zirilerle bir akrabalığı yoktur) gibi saray yaşamından yorulan ve Kuzey Afrika'ya, evine

51 Bkz. M. Meouak, "Les Beni Rumahis et les Beni Tumlus, fonctionnaires au service de l'état Hispano-Umayyade", M. Marin ve diğerleri (editörler), *Estudios Onomastico-Biograficos de Al-Andalus* (5 cilt, Madrid, 1988-92), v, s. 273-88.

dönen, başına tekrar alışıktığı türbanını takarak “Ah benim başım! Bundan sonra benim olacaksın, biliyorum!” diyen pek çok kişi vardı.⁵² Bu dönemde askere alınan Berberîler arasında Beni Birzal gösterilebilir. “Cesaret ve yiğitlikte diğer herkesten üstün” olarak tanımlanan bu kişiler Zîrî b. Manad’a karşı ayaklanan ve onun ölümünden sorumlu olan Haricilerdi. Bu, onlara büyük şöhret kazandırmıştı, ancak Zîrî’nin oğlu Bulukkin’in intikam alacağı endişesiyle memleketlerinde kalamadılar. el-Hakem onları Endülüs’e davet etti, sıcak karşıladı ve cömert maaşlar verdi. Harici olmalarına rağmen kendi dini inançlarına göre ibadet etmelerine izin verildi.⁵³ Bu, gelecekte önemli olacaktı çünkü Endülüs’e geldikten sonra ne ailesi ne de akrabalarıyla görüşen yalnız bireyler olan sakalibenin aksine kabileleriyle hâlâ bağları güçlü olan bir grup olarak ortaya çıkacaklardı. Diğer benzer gruplar gibi Beni Birzal de Endülüs’te kalıcıydı. Yalnızca 300 güçlü adamdan oluşan küçük bir grup olmalarına rağmen, el-Mansur iktidara yükselirken ona büyük bir askeri destek sağlamışlardır. Kurtuba devletinin dağılmasının ardından Karmûne’yi ele geçirmiş ve burada kısa süreli bir Tayfa krallığı kurmuşlardır.⁵⁴

Hükümdarlığının son dönemlerine gelindiğinde el-Hakem 700 Berberî atlısını ordusuna katmıştı. İbnü’l-Endülüsî dışında Muhammed b. Ebu Emir de ona Berberî liderlerle aracılık yapıyordu. 971’de de İspanya’ya gelen Cafer b. el-Endülüsî’yi karşılaması ve halifenin hediyelerini ona sunması için gönderilen kişi oydu. Temmuz 973’te Fas’ın kadısı olarak atandı ve Berberî liderlere dağıtması için ona büyük miktarda para verildi.⁵⁵ Eylül’de Kurban Bayramı için toplanan Berberî liderlere Emevi halifesinin gücünü, inançlılığını ve cömertliğini anlatan vaazlar verdi.⁵⁶ Eylül 974’e kadar orada kaldı, sonra hastalığı sebebiyle Kurtuba’ya dönmek zorunda kaldı.

el-Hakem 1 Ekim 976’da hayatını kaybetti. Hükümdarlığı emsali görülmemiş bir siyasi istikrar dönemi idi. Ayrıca kültürel açıdan da gelişip olgunlaşan bir dönemdi. Halife kültürlüydü, harika bir kitap koleksiyoncusu ve edebi şahsiyetti. Medinetü’z-Zehra’daki saray-şehrin yapımı onun döneminde devam etti. Ayrıca Kurtuba’daki camiye de genişletti. Binanın güney ucundaki mihrabın

52 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 265’ten alıntılanmıştır.

53 İbn Hayyan, *el-Muktebes VII*, s. 192; çeviri s. 230-1.

54 Aşağıya bkz. s. 142-3.

55 İbn Hayyan, *el-Muktebes VII*, s. 123; çeviri s. 156.

56 *Age*, s. 138; çeviri s. 173.

çevresinde onun çalışmalarının hâlâ bütün görkemiyle yaşadığını görebilirsiniz. I. Abdurrahman ve II. Abdurrahman'ın basit kemerli neflerinin tersine el-Hakem'in çalışmaları Bizanslı esnafların ürettiği kıvrımlı taşlar, stüko ve mozaiklerle zenginleştirilmişti. Zengin yapısı ve kubbelerinin enfes mimari geometrisiyle Kurtuba'daki cami gelişmiş ve süslü saray kültürünü hâlâ yansıtmaktadır.

Endülüs hükümeti daha da merkezi hâle geldi. en-Nâsır hükümdarlığının ilk yıllarında geleceğe yönelik faaliyetlerde bulunmuştu: Sayıfeye giden yolda seferler düzenlemiş ve ülke aşmış, yerel liderlerle görüşmüş ve nüfuz alanını genişletmişti. el-Hakem döneminde ise bunların hiçbirine gerek duyulmadı. Kurtuba güç ve himaye merkeziydi. Yerel liderler emir, atama ve hediyeler almak için ona geliyordu. Müslümanların yılını renklendiren Kurban ve Ramazan bayramlarında düzenlenen büyüleyici kutlamalar halifenin eğlenebileceği ve hâmilik yapabileceği dönemlerdi. Batı Avrupa'ya özgü, insanı cezbeden bu hükümdarlık sistemi zenginliğin ve istikrarın bir sonucuydu. Bu sistemde okumayazma bilen ve sayıca bir hayli fazla olan devlet memurları vergileri düzenli ve sistemli bir şekilde topladı. Ancak bu durumun doğurabileceği sonuçlar vardı. Halife büsbütün yalnız kalmaya başladı. Siyasi gücün tek kaynağı olan hükümdarın maiyeti az sayıda saray görevlisinin kontrolündeydi. Başta el-Hakem gibi güçlü ve deneyimli bir hükümdar varken bu bir sorun oluşturmuyordu fakat genç ve kendinden emin olmayan bir halife kolaylıkla manipüle edilebilirdi. el-Hakem'in halefinin başına gelen de tam olarak buydu.

AKDENİZ TOPLUMUNDA HALİFELİK

Halifenin nüfuzu kendi sınırlarını aşmıştı. Hendek'teki yenilgiye rağmen halife kuzeydeki Hristiyan devletleri hem askerî hem de ekonomik açıdan gölgede bıraktı. III. Abdurrahman daha hükümdarlığının en başında Hendek Fatihii II. Ramiro (930-951) başta olmak üzere pek çok güçlü hükümdarla karşı karşıya geldi. Ancak Ramiro'nun ölümünden sonra krallık taht kavgalarıyla sıkıntıya düştü, Müslümanlar bundan faydalanarak müdahalede bulundular. Ayrıca krallık, tarihî bir kahraman ve efsane olan dinamik Kont Fernan Gonzalez'in (923-970) emrinde güçlenen Kastilya ile rekabet halindeydi. Ne Leon'un X. yüzyıl sonu kralları ne de Navarre ve Katalonya'daki akranları Müslümanlara karşı harekete geçebilmişlerdi.

Bu dönemde Endülüs son derece zengindi şüphesiz. Bunun kanıtı sayısal verilerden ziyade anlatılardan geliyor. Zenginliğin temeli tarımdı. Bu dönemde etkisini hissettiren iki akım, çiftçilik yöntemlerinin geliştirilmesini sağlamış-

tır. Birincisi, “yeşil devrim” olarak adlandırılan dönemde yeni yetiştirilmeye başlanan bitkilerdir.⁵⁷ Bunun içine pirinç, sert buğday, şeker kamışı ve turuncgiller dahildi. Pirinç ve sert buğdayın (makarna bundan yapılır) kullanılması, kullanılabilir ürünlerin miktarını ve çeşidini epeyce arttırdı. Diğer yenilik sulama yöntemlerinin daha geniş alanlarda kullanılmasıydı, bu yöntem özellikle Vâdilkebir Vadisi’nde büyük fayda sağladı. Bütün bunlar ilk kez buraya yerleşenlerin çoğunun anavatanı Yemen’de ya da daha sonradan gelen Suriyeli göçmenlerin anavatanı Şam’ın vahâlârında ortaya çıkmış olabilir, fakat Endülüsyâ koşullarına kolayca uyarlandı.

Daha elverişli ve daha yoğun bir tarım yönteminin geliştirilmesi Kurtuba’nın büyük bir başkent olarak ortaya çıkmasına hem yardımcı olmuş hem de bundan faydalanmıştır.⁵⁸ X. yüzyılda başkentte nüfus muhtemelen 100.000’den fazlaydı, bu da Konstantinopolis’in yanı sıra onu Avrupa’daki en büyük şehir yapar. Şehir resmî başkent olarak önemli bir rol oynamasının yanı sıra tekstil, seramik, cam, metal ve deri işçiliği sanayilerini de kendine çekiyordu. Hem nüfusu hem desteklediği sanayi ve atık toplama hizmetiyle Kurtuba, Kuzey Avrupa’daki çamurlu pazar kasabalarından çok daha fazla gelişmişti. Ancak gelirlerin ve tedariklerin aksamasına karşı savunmasızdı. O dönemde Bağdat’ta da olduğu gibi hayatta kalması barışa ve sistemli bir hükümete bağlıydı. XI. yüzyılın başında bu koşullar ortadan kalktığında şehir mahvoldu. Kurtuba, birtakım ekonomik ve siyasal faktörlerin bir araya gelmesi sonucu zirvedeydi. Diğer Endülüsyâ şehirleri muhtemelen daha küçüktü ve ileride ekonomi merkezleri hâline gelecek şehirler ve çiftlik ürünleri pazarı Valensiya gibi bazı bölgeler daha gelişmeye başlamamıştı.

Endülüs ayrıca uluslararası ticari ağlara bağlıydı. XII. yüzyıla kadar bu bağlantıların çoğu Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz’deki diğer Müslüman devletlerle kurulmuştu. Tekstil ürünleri ve boyalar büyük ihtimalle en önemli ihraç ürünleriydi. Bütün bu bölgelere giden Endülüslü tüccarlar, Müslüman dünyadaki kültürel ve entelektüel eğilimler hakkında bilgilerle geri dönüyorlardı. Hem ekonomik hem de kültürel olarak Endülüs, Darü’l İslâm’la bütünleşmişti. Öte yandan sakalibe ticareti dışında kuzeydeki Hristiyan dünyasıyla yok denecek

57 Bu konu hakkında bkz. A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World* (Cambridge, 1983).

58 Bu dönemdeki Kurtuba için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, iii, s. 356-95.

kadar az ticari ilişki vardı ve Endülüslü tüccarlar Fransa ve İtalya'nın Akdeniz limanlarında tanınmıyorlardı. Bütün bunlar XII. ve XIII. yüzyılda Frankların denizcilik ticaretinin genişlemesiyle değişecekti ve Endülüs Latin tüccarlar için önemli bir durak hâline gelecek ama Doğu İslâm dünyasıyla ticari bağlantılarını kaybedecekti.⁵⁹

59 Bu değişiklikler için bkz. O.R. Constable, *The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500* (Cambridge, 1994).

V. BÖLÜM

EMİRLİKLER VE KURTUBA HİLAFETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ'

MANSUR'UN YÜKSELİŞİ (976-81)

Bu oldukça kapalı, hatta klostrofobik denebilecek siyasi toplumda hükümdara ulaşmak çok zor hâle getirilmişti ve birkaç kişinin nereden geldiklerine ya da siyasi desteklerinin ne olduklarına bakılmaksızın güç sahibi olması kolaydı. el-Hakem'in hükümdarlığının son dönemlerinde bu kişilere en iyi örnek Muhammed b. Ebu Emir'di.² Arap olduğunu ve atalarından birinin Endülüs'ün 711'deki gerçek fethinde rol aldığını iddia ediyordu, böylece pek çok şeyin yanı sıra ailesi, Emevilerden bile daha uzun süredir Endülüs'te olduklarını öne sürebilirlerdi. Cezîretülhadrá'ya yerleştiler ve mütevazı, orta halli bir zenginlik sürdüler. Tarihçiler onları görmezden geldi, ta ki 938'de genç Muhammed dünyaya gelene kadar. Arap kaynaklara göre, Muhammed daha küçük yaşta kendini Endülüs'teki en güçlü figür haline getirmeyi kafaya koymuştu ve Arapların orduya girme olanakları kısıtlı olduğundan Kurtuba'ya gitmiş ve burada medrese eğitimi

1 Bu dönemi anlatan en genel kaynak hâlâ Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 196-345. Ayrıca büyük bir kaynakça sunan ve yeniden bir değerlendirme yapan P.C. Scales, *The Fall of the Caliphate of Cordoba* (Leiden, 1994)'a bakınız.

2 Onun kökenlerini ve nasıl yükseldiğini öğrenmek için bkz. Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 196-205.

almıştı. Bilinmeyen nedenlerden ötürü, el-Hakem'in haremindeki cariyelerle, özellikle de veliaht Hişam'ın annesi Subh ile yakın ilişkiler kurmuş, bu durum düşmanlarının dedikodularına sebep olmuştu. Ancak o, Subh'un ve genç prensin hatırı sayılır büyüklükteki servetinin yöneticisi oldu. Bu sayede terfi etti ve 973'te Emevilerin kontrolündeki Fas bölgesinin kadısı oldu, askerî kumandan Galip'in ve onun haleflerinin yanında siyasi memur olarak hareket edecekti. İbn Ebu Emir, Berberî liderler ve Kurtuba bölgesi arasındaki ana bağlantı oldu.

Halife el-Hakemü'l-Müstansır 1 Ekim 976 gecesinde hayatını kaybetti. Tek oğlu ve varisi olan Hişam'a duyduğu sevgi, onu 970'te veliahtı olarak seçmesine neden olmuştu. Bu sırada Hişam daha 8 yaşındaydı ve el-Hakem kendisi gençken babasının ona kazandırdığı siyasi ve askerî deneyimlerin hiçbirini ona kazandırmamıştı. Babası vefat ettiğinde Hişam on dört-on beş yaşlarındaydı ve hâlâ kendine ait bir siyasi kişiliği yoktu.³ Bu durumda saraydaki hırslı kişilerin genç hükümdarı kendi çıkarları gereğince kontrol etmeye çalışması kaçınılmazdı.

Ortaya çıkan güç mücadelesinde sonunda başarılı olan taraf Muhammed b. Ebu Âmir'di, el-Mansur (muzaffer) unvanını aldı ve 1002'de ölene kadar Endülüs'te etkili bir yönetici oldu. Onun kişiliğini ve politikalarını anlamak için bel bağladığımız Arapça kaynaklar ona karşı muğlak bir tavır sergiliyor.⁴ Diğer yandan onun hükümdarlığında Müslüman İspanya gücünün zirvesine ulaştı ve daha sonra bu dönemi anlatan yazarlar, Hristiyanların onun ölümünü takiben ortaya çıkan anlaşmazlıklardan ne kadar hızlı faydalandıklarını bildikleri hâlde, onun defalarca o Hristiyanları yenmesinden etkilenmişlerdir. Bazı kaynaklarda ondan katı, adil ve bilge bir hükümdar olarak bahsedilmiştir ki bu tür hükümdarlar İslâm tarihçiliğinde en çok sevilen hükümdarlardır. Ancak bu hayranlık yersiz değildi. Başlangıç olarak el-Mansur'un hükümdarlığında uzun süredir ülkede birlik anlayışının merkezinde bulunan Emevi ailesinin itibarı sarsılmıştı ve etkisi azalmıştı. Üstelik Berberîleri kayırıyordu, fazla sayıda Berberî'yi ordusuna katmak için Endülüs'e getirtmişti. XI. yüzyılda derleme yapan İbn Hayyan, ülkesini kasıp kavuran felaketlerden Berberîleri sorumlu tutuyordu ve ona göre suçun bir kısmı da el-Mansur'undu. Günümüze kalan bütün anlatıların bulunduğu ortak payda şu ki el-Mansur bütün ilgileri kendi üzerinde

3 Hişam'ın Halife ilan edilişi için bkz. M.L. Avila, "La proclamacion (bay'a) de Hisam II, ano 976 d.C.", *Al-Qantara* i (1980), 79-114.

4 Scales, *Caliphate*, s. 10-35'te Arapça kaynaklar üzerine mükemmel bir tartışma yapılmıştır.

toplamaştı. Onun iktidara gelişi ve hükümdarlık süreci, diğer bütün olayları ve şahsiyetleri tamamen gölgede bıraktı. Örneğin, valiler hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Tahminen en-Nâsır ve el-Hakem dönemindeki gibi hâlâ merkezden atanıyor ya da görevden alınıyorlardı, fakat isimlerini ve neler yaptıklarını bilmiyoruz. Bu tesadüf eseri değildir, el-Mansur'un diğer bütün güç kaynaklarını tekeline almasının yanı sıra medyayı da etkili bir şekilde tekeline almasının bir sonucudur.

Onun ne yapmak istediğini bilen biri olduğu ve Endülüs'ün hükümdarı olmanın onun en büyük hırsı olduğu bizlere söylenir. Bu amacını gerçekleştirmek için, 945'te Abbasi Halifeliği'ni ele geçiren, halifeleri konforlu bir hayata hapsedip güçsüz sembolik liderler hâline getirirken kendilerini miras yoluyla geçen hükümdarlar olarak kabul ettiren Kuzey İranlı bir aile olan Büveyhileri örnek almıştır.⁵ O zaman Büveyhiler güçlerinin doruğundaydı ve halife olmasının önündeki tek engelin yanlış ailede doğmak olduğunu düşünen son derece hırslı bir adama son derece cazip gelebilecek bir örnek teşkil ediyorlardı.

Kullandığı siyasi yöntemler hakkında Gırnata'nın son Ziri prensi, ailesi el-Mansur tarafından Endülüs'e getirilen Berberîlerden olan Abdullah'ın XI. yüzyılın ikinci yarısında hatırladığı kadarıyla son derece akıllıca ortaya koyduğu bir analiz vardır. Şu kısmı alıntılanmaya değer:

Mütevazı bir soydan gelmesine ve hanedan ailesinden olmamasına, krallıkta ailesinin hakkı bulunmamasına ve aslında o kadar da güçlü olmamasına rağmen el-Mansur b. Ebu Emir, açıkgozluluğu ve sıradan halkı yanına alması sayesinde büyük işler başardı... Halifeye bağlılığını bildirmemiş olsa, bütün eylemlerinde onun adına çalışıyormuş gibi görünmese, ona biat etmese, onun ihtiyaçlarını karşılamasa, hacib ve vezir görevlerini üstlenmese, el-Hakem döneminde baskın olan kişileri gölgede bırakmasa ve yalnızca bu yolla gücünü koruyabileceği ve arttırabileceği, onların varlığının fikir ayrılıklarına ve anlaşmazlıklara yol açarak Müslümanların sonunu getireceği bahaneleriyle onları acımasızca bertaraf etmeseydi el-Mansur ulaşmak istediklerine ulaşamamış ve en büyük emelini gerçekleştirememiş olurdu...

Bütün askerleri aynı ırktan olduğundan el-Mansur, emirlerinden hoşlansalar da hoşlanmasalar da onların bir araya gelerek kendi otoritesini yıkmak için bir isyan komplosu kurabileceklerini düşünüyordu. Bu yüzden bu sorunla yakından ilgilendi ve askerlerinin farklı birçok kabileden ve toplumdan gelmesi gerektiğine inandı. Böylece bir

5 İbn İzâri el-Merrâküşi, *el-Beyanü'l Muğrib fî Ahbari'l Endülüs ve'l Mağrib*, cilt I-II düzenleme E. Lévi-Provençal ve G.S. Colin (Paris, 1948), ii, s. 272-3'te Yakındoğu'daki siyasi olaylardan Endülüs'tekilerin haberdar olduğuna dair bir örnek daha verilmektedir.

grup ayaklanmaya kalkarsa diğer grupların yardımıyla onları bastırabilirdi. Öte yandan el-Mansur'un düşman topraklarına seferler düzenleyebilmesi ve oraları fethedebilmesi için ordusunu güçlendirmesi ve asker sayısını arttırması gerekiyordu. Bu sebeple Berberî kabile reislerini, kahramanları, binicilikleri ve savaşçılık yetenekleriyle tanıdığı ve herkes tarafından korkulan savaşçılar getirtti. Cihat çağrısı sınırları aştı ve Hristiyanlara karşı atıldıkları serüvenler, nitelikleri ve yiğitlikleriyle ünlenmiş kişiler Doğu Mağrip'ten yapılan çağrıya akın etti. Bu güçlerle birlikte İbn Ebu Emir düşmana saldırıya geçti. Ordusunun başlıca dayanağı onlardı ve çatışmada ve savaş alanında en çok onlara güveniliyordu. Amcam Zavi b. Ziri ve onun kardeşinin oğlu Habus b. Maksan içlerinden en açıkgozlü ve en gayretlileriydi. Bu yüzden onların fikri ve tavsiyeleri alınıyordu ve az sayıdaki birliklerin komutası onlardaydı.⁶

Abdullah b. Bulukkin uygulamada çok başarılı bir siyasetçi olmayabilirdi ancak teoriden iyi anlıyordu: Seçkin sınıfa mensup rakiplerini saf dışı bırakmayı, halkın sevgisini kazanmayı, Berberî askerleri diğerlerini dengelemek için kullanmayı ve cihadı çekici hâle getirmeyi amaç edinmişti. Hepsisi de el-Mansur'un stratejisinin ana noktalarıydı.

İbn Ebu Emir, Kuzey Afrika'daki görevinden halife ölmeden hemen önce döndü. İstediklerini başarmak için fazla beklemesine gerek kalmadı. el-Hakem öldüğünde iki önde gelen şiklabi memur, *tirazdan* (resmî tekstil fabrikası) ve postadan sorumlu olan Faik el-Nizami ile meslektaş, mücevherlerden ve doğanlardan sorumlu olan Cevher harekete geçmeye karar verdi. Saray muhafızları olmalarının yanı sıra sarayda başka görevlerde de bulunan 1.000 kişilik bir sakalibenin liderliğini yapmaktaydılar. Güçlü bir taraftarlar ve tahta kimin geçeceğine kendileri karar vermek istiyorlardı. Öldüğünde halifenin yanındaydılar ve onun ölümünü bir sır olarak tutarken planlarını yaptılar. Hişam'ın tahta geçmesini istemiyorlardı ve onun yerine el-Hakem'in yetişkinliğe ulaşmış erkek kardeşi, el-Muhavire b. en-Nâsır'ı getirmek istiyorlardı. İlk hamleleri hacib el-Mushafi'yi çağdırtmak oldu. Merhametsiz Faik, el-Mushafi'nin hemen öldürülmesi gerektiğini savundu, ancak daha vicdanlı olan Cevher onu kendi taraflarına çekmeye çalışmaları gerektiğini savundu. el-Mushafi planlarını seve seve kabul etti, ancak onların yanından ayrılır ayrılmaz Hişam'ın destekçilerine haber yolladı. Bu destekçilerden biri de İbn Ebu Emir'di. Hemen harekete geçti ve Berberî Beni Birzal'ı ve diğer birlikleri seferber etti, olaylardan hâlâ habersiz olan el-Muhavire'nin idam edilmesi gerektiğini söyledi. 100 gılmanla talihsiz

6 Abdullah b. Bulukkin ez-Zîrî es-Sanhâcî, *et-Tibyan*, çeviri A.T. Tibi (Leiden, 1986), s. 44.

prensle buluşmak için öncülük eden İbn Ebu Emir'di. el-Muhavire'nin siyasi hırsları yokmuş gibi görüldüğünden ve hemen Hişam'a boyun eğdiğinden İbn Ebu Emir yumuşayıp onun hayatını bağışlayabilirdi, ama el-Mushafi onun hemen idam edilmesi gerektiği konusunda ısrarcı oldu. Kendi evinde ailesinin önünde boğazlanarak öldürüldü.⁷

İbn Ebu Amir'in hızla harekete geçmesi ve ordudaki bağlantıları, yalnızca şiklabe liderlerin hırslarının boşa çıkmasına değil, aynı zamanda el-Mushafi'nin yanı sıra Hişam'ın destekçilerinden biri olarak ortaya çıkmasına da sebep oldu. Sakalibe, Hişam'ın halife olarak ilan edildiği törene katılmak zorunda bırakıldı, kısa süre sonra Cevher de öldürüldü. Faik, Balear Adaları'na sürgüne gönderildi ve orada hayatını kaybetti. Yalnızca İbn Ebu Emir'in liderliğini kabul eden sakalibenin sarayda kalmasına izin verildi ve bu sınıfın siyasi güçleri bir kuşak boyunca yok edildi.

el-Müeyyed unvanını alan Hişam'a resmî olarak bağlılık yemini edildiğinde Eylül 976'nın sonuydu ve bu süreci denetleyen kişi İbn Ebu Emir'di. Bir sonraki hamlesi de gerçekten cesurdu. Hristiyanlar tahtın el değiştirmesini fırsat bile- rek Müslüman topraklara baskın düzenlemiş ve yeni yönetim buna bir karşılık vermek zorunda kalmıştı. Diğerleri tereddüt ederken asker bağlantılarının zayıf olmasına ve askerî deneyimi olmamasına rağmen İbn Ebu Emir orduya komutanlık etmeye gönüllü oldu. Ordusunun ihtiyaçlarını karşılaması ve ordusunu ödüllendirmesi için ona devlet hazinesinden büyük bir fon sağlandı. Şubat 977'de sınıra gitmek üzere yola çıktı. Orduda destekçileri oldukça artmıştı. Bu sefer başarılı oldu ve bu başarı diğer birçok başarının da başlangıcıydı.

İbn Ebu Emir'in planının diğer aşaması el-Mushafi'nin bertaraf edilmesi- di. el-Mushafi'nin gücü II. el-Hakem'e dayanıyordu. Ailesine orduda ve siyasette mevkiller kazandırmasına rağmen kendine ait bir gücü yoktu ki buna oğlu Muhammed'e sahibü'l-medine (şehrin başkanı) yetkisini kazandırması da dahildi. Bu iyi eğitilmiş, fakat pek tanınmayan Berber'in en yüksek konuma çıkarılması, kuşaklar boyunca aileleri halifelere hizmet etmiş Beni Ebu Abde, Beni Şüheyd ve Beni Futays gibi Kurtuba bürokrasinin geleneksel liderlerini kızdırmıştı.⁸ Yani yöneticiler arasında birlik yoktu ve bu yüzden el-Mansur'a yardım etmekten mutluluk duyacaklardı.

7 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 259-62.

8 *Age*, s. 272.

Düzenlediği seferler, emekli komutan Galip ile de ittifak kurmasına olanak sağladı. Galip artık yaşlı bir adamdı (80 yaşında olduğu söyleniyordu). en-Nâsır tarafından terfi ettirilen Galip bir önceki kuşak memurlarından ve el-Mushafî'yi sonradan görme olarak görüyordu. İbn Ebu Emir ona hürmetli, saygılı davranıyordu, askerî meselelerde onun tavsiyelerini dinliyordu ve muhtemelen Galip'in Medinaceli'deki üssünden sınırdaki orduları istediği gibi kumanda edeceği ve İbn Ebu Emir'in başkentteki orduyu yöneteceği anlaşılmasına varmışlardı. Seferden dönen İbn Ebu Emir, sınırdan kazandığı başarıdan ötürü halk arasında kazandığı popülariteyi de kullanarak el-Mushafî'yi baskı altına almaya başladı. Gerçekten endişelenen el-Mushafî, Galip'in kızı Esmâ ile oğullarından birini evlendirerek evlilik yoluyla ittifak kurmayı teklif etti. Ancak bunda da başarılı olamadı, Galip nişanı bozdu ve Esmâ'yı İbn Ebu Emir'le sözlendirdi. Mart 978'de hacib tutuklandı, sorgulandı ve hapse atıldı, beş yıl sonra burada hayatını kaybetti.

İbn Ebu Emir artık başkentte gücünü pekiştirmeye başladı, şehrin doğu tarafında merkezden uzak bir yerde, Medinetü'z-Zahire (en-Nâsır'ın saray-şehri Medinetü'z-Zehra ile karıştırılmamalıdır, o eski şehrin batısında kalıyordu ve bu dönemde artık boşaltılmıştı) adını verdiği bir bölgede kocaman bir saray ve idari bir genel merkez kurdu. 979'da çalışmalara başladı ve bütün idari memuriyetlerin buraya taşınmasını istedi ve halifeyi yalnızlaştırdı. İbn Ebu Emir'in casusları da eski Alcazar'ın hemen o yükseltilmiş ve güçlendirilmiş duvarlarının arkasında bekliyordu. Halife artık reşit olmasına rağmen kendini sadece dine adanmış istediği söyleniyor ve yetkileri İbn Ebu Emir'e bırakıyordu.⁹

Başkentte mutlak otorite sağlayan İbn Ebu Emir kendisini Galip'e rest çekecek kadar güçlü hissetti. 981 yılının yaz ayında bir ordu topladı ve gücünü test etmek için kuzeye gitti. Bir önceki hükümdar döneminde Kuzey Afrika'da geçirdiği günlerden kalma eski bir arkadaşını, Cafer b. Ali b. Hamdun ya da daha bilindik ismiyle el-Endülüsi'yi yardıma çağırdı. O da 600 Berberi'den oluşan bir kuvvetle geldi. Ayrıca Hristiyan paralı askerlerden oluşan bir birliği daha vardı ve Yukarı March'tan Man b. Abdülaziz et-Tucibi'nin emrinde birlikler getirtmişti. Bütün bunlara karşılık Galip sadece Orta March'tan ona sadık olan destekçilerini ve eski düşmanı Kastilya Kontu Garcia Fernandez'in liderlik ettiği büyük bir Kastilya birliğini toplayabilmişti: İç savaş sebebiyle kısa sürede iki tarafta da bulunan dinî sınırlar belirsizleşti. Temmuz ayında, Atienza

yakınlarında iki ordu karşılaştığında sonucu belli olmayan bir çatışma yaşandı, ancak bu arbedede Galip öldürüldü ve ordusu dağıldı.¹⁰ Bir kere daha İbn Ebu Emir bir araya gelmesi muhtemel olmayan kişileri müttefik olarak bir araya getirerek koalisyon oluşturma konusundaki becerisini kanıtladı. Berberîler yine onun iktidara çıkma sürecinde kritik bir anda büyük bir rol oynadılar. Kısa süre sonra en büyük destekçilerine de sırtını döndü: İlk önce İbnü'l-Endülûsi ve sonra Man et-Tucibi ihanetle suçlandı ve öldürüldü. Böylece İbn Ebu Emir, İbn İzârî'nin sözleriyle “eşsiz ve rakipsiz” kaldı.¹¹

MANSUR'UN BAŞA GEÇMESİ, 981-1002

Bu zafer İbn Ebu Emir'in gücüne karşı meydan okuyacak kimsenin kalmadığı anlamına gelmekteydi ve bunu kutlamak için Ebu Emir bir hükümdarlık ismi aldı: el-Mansur. Bu, en büyük Abbasi halifelerinden birinin (Ebu Cafer el-Mansur) kullandığı unvandı. Sonraki yirmi yıl boyunca Endülûs'ün ihtilafsız yöneticisiydi. Bu süreç sınır güvenliği, ülke içinde barış ve refah konularında Müslüman İspanya'nın zirveye ulaştığı bir süreç oldu. el-Mansur, halifenin teoride var olan haklarına saygı duymaya dikkat ediyordu ancak gücün bu şekilde gasp edilmesine tamamen göz yumulmadı. 989'da I. el-Hakem'in soyundan gelen, el-Hacer (Kuru Duvar, para hırsı yüzünden böyle deniliyordu) olarak bilinen Abdullah b. Abdülaziz'in yönettiği sonuç alınamayan bir komplo düzenlendi. Komplo, Sarakusta ve Yukarı March Lordu Abdurrahman b. el-Mutarriif et-Tucibi ve el-Mansur'un kendi oğlu, Sarakusta'da Tucibilerle kalan Abdullah tarafından destekleniyordu. Abdurrahman onu, babasının gözdesi, abisi Abdülmelik'ten (daha sonra Muzaffer unvanıyla tahta çıktı) daha cesur ve daha akıllı olduğuna inandırmıştı. Endülûs'ün bölünmesi gerektiği konusunda hemfikir idiler. Abdullah b. el-Mansur Kurtuba'yı ve *hadra*'yı alacak ve Tucibiler March bölgesini alacaktı. Kurtuba'dan bir grup askerin ve saray görevlilerinin onlara destek verdiği söylenir. Ancak bu komplo el-Mansur sayıfedekeyken ortaya çıkmıştır. Abdurrahman, askerlerinin maaşlarını zimmetine geçirmekle suçlanmış ve idam edilmiş, Abdullah el-Hacer ve el-Mansur'un oğlu Abdullah Hıristiyanlara sığınmıştır. Daha sonra el-Mansur'un oğlu, Kastilya Kontu Garci Fernandez

10 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 278-9; İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-'A'lam fîmen Bûyî'a Kable'l-'İhtilâm min Mülûk'l-'İslâm*, haz. E. Lévi-Provençal (Beyrut, 1956), s. 71-4; Lévi-Provençal, HEM, ii, s. 224-8.

11 *el-Beyan*, ii, s. 279.

tarafından babasına teslim edildi ve idam edildi. el-Hacer ise hükümdarlığını geri kalan dönemde hapiste kaldı.¹² 996'da Hişam'ın annesi Subh, artık eski gözdesinden tamamen uzaklaştı ve oğlunun özgürleşmesi ve tekrar güç sahibi olması için girişimlerde bulundu. Fakat bu durum el-Mansur'un casusları tarafından hemen duyuldu.¹³ Bunun dışında çok az iç karışıklık yaşanmış olsa da Emevi ailesi güçten düştüklerini kabul etmek zorunda kaldı.

Başkentten uzaktaki bazı yörelerde önde gelen kişiler güçlerini korumayı başardılar. Her zamanki gibi bu durum özellikle Yukarı March'ta geçerliydi, Tucibiler burada el-Mansur'un hükümdarlığı boyunca güçlerini korumayı başardılar. el-Hakem döneminde Kurtuba'ya karşı isyan çıkaran Man b. Abdülaziz, el-Mansur'a sunduğu hizmetlerle Kurtuba'yla arasını düzeltti. *Farisü'l Arap* (Arapların şövalyesi) olarak nitelendirilmekteydi. Bu unvanın şairane ve yiğitçe yankıları vardı ve o dönemde Arapların askerî lideri olarak kabul edildiğini gösteriyordu.¹⁴ Man, İbnü'l-Endelüsi'nin suikastında büyük rol oynamıştı, kendisi de el-Mansur'un emriyle kısa süre sonra öldürülmüştü. Bu ailenin ana kolu el-Mansur'un merkeziyetçi politikalarına karşı bağımsızlıklarını korumayı başarmıştı ve bunun ilginç bir örneği yukarıda bahsedilen Abdullah el-Hacer'in komplosu sırasında görülebilir. Sarakusta Valisi ve el-Hakem döneminden kıdemli Abdurrahman b. el-Mutarrif et-Tucibi bu komploya katıldı. Çünkü mevkisini korumak adına büsbütün endişelenmeye başlamıştı. Bu anlaşılabilir bir durumdu çünkü el-Mansur tahta çıkmadan önce görevde bulunan bütün büyük adamlardan geriye bir tek o kalmıştı. Komplonun başarısız olması ve Abdurrahman'ın idam edilmesi üzerine el-Mansur, Yukarı March'ın lordlarının sadakatlerini kaybetmemek için kendisi yerine yeğeni Abdurrahman b. Yahya et-Tucibi'yi aday göstermek zorunda kalmıştır.¹⁵ Ailenin tek tek bazı üyeleri düşmüş olabiliirdi ancak hanedan yaşamaya devam etti. Beni Zünnûn ve Beni Razi gibi Berberî liderler hakkında bir kayıt yoktur; yalnızca nüfuzlarının XI. yüzyılda hâlâ devam ettiğini biliyoruz. Muhtemelen el-Mansur'un hükümdarlık döneminde bir dereceye kadar da olsa özerkliklerini korumuşlardır.

Mansur, Endülüs ordusunu büyütmeye ve ödüllendirmeye büyük özen gösterdi. Bunun için, 912'de Abdurrahman en-Nâsır'ın tahta çıktığı tarihten beri

12 *Age*, s. 282-4; Scales, *Caliphate*, s. 128-9.

13 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 230-1.

14 İbn İzâri, *el-Beyan*, ii, s. 279; karş. Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 226 n. 1.

15 İbn İzâri, *el-Beyan*, ii, s. 282-4.

geliştirdiği politikalarına devam etti. Temelde bu politikalar cünd sisteminin bütünüyle kaldırılması ve onun yerine tamamı profesyonellerden oluşan, çoğu sakalibe ve Berberîlerden seçilen bir ordu kurulmasıydı. Emeviler, I. el-Hakem döneminden (796-822) beri sakalibedan faydalanmaktaydı. Buna rağmen, büyük ve profesyonel bir askeri güç olarak karşımıza çıkmaları ve en çok sözü geçen saray görevlileri haline gelmeleri X. yüzyıla denk gelmektedir. Gittikçe daha fazla sakalibe, Doğu Avrupa'dan ziyade İspanya'nın Hristiyan bölgelerinden seçilmeye başlandı. İçlerinden en iyilerinin Jilliqiya'dan (Galiçya, ancak bu terim bütün Leon Krallığı'nı kapsamaktaydı) gelmekteydi. Sakalibe, içinde arsa edinin kendi destekçilerini toplayabilen *fityan* (tekili *fetâ*) tarafından komuta ediliyorlardı. el-Mansur liderlerini, yani Galip'i ve diğerlerini ekarte etmiş olabilir, ancak sakalibe hâlâ nüfuz sahibi ve önemli bir gruptu. el-Mansur'un hükümdarlığının sonlarına doğru yeni bir liderin, Vâdih'in ortaya çıktığını görüyoruz, onun gücünün merkezleri Orta March ve Galip'in eski karargahı Medinaceliydi.¹⁶

Berberîler de Emeviler tarafından emirliğin kurulmasından bu yana istihdam ediliyordu ve II. Abdurrahman Rüstemi prensleri ve onların destekçilerini ordusuna katmıştı.¹⁷ Ancak II. el-Hakem döneminde farklı Berberî grupların alındıklarını görüyoruz. Bu süreç el-Mansur'un onları, sakalibeyi ve ordudaki diğer Endülüslüleri dengelemek için kullanmasıyla hızlandı.

Bu gelişmeler mali sistemde büyük taleplere neden oldu çünkü bu askerlerin ödemesinin yapılması kolay değildi. Sıklıkla başımıza geldiği gibi Endülüs'ün vergi sistemine dair sahip olduğumuz bilgiler az, muğlak ve çelişkilidir ancak bunlardan bazı tahminî sonuçlar çıkarabiliriz.¹⁸ Doğal olarak farklı grupların değişiklikler hakkında farklı fikirleri vardı. Bu da yeni sistemden faydalanan taraf mı yoksa mağdur olan taraf mı olduklarına bağlı olarak değişiyordu. Ebu Bekir et-Turtişi, bir yüzyıl sonra, ama yine de o dönemin cündîlerinin görüşlerini yansıtarak şöyle açıklar:

Bazı eski Endülüslülere göre, bunlardan bazıları cündlerin birer parçasıyken diğerleri değildi, Müslümanlar düşmanlarından daha üstündü. Düşmanları güçsüzdü ve toprakları askerlere tımar (*mukataa*) olarak dağıtıldığı sürece bir araya gelemeyeceklerdi. Bu askerleri

16 Tartışmanın tamamı için bkz. Scales, *Caliphate*, s. 132-41.

17 Yukarıya bkz.

18 Bunun üzerine en iyi tartışma için bkz. P. Chalmeta, "Concesiones territoriales en al-Andalus hasta la llegada de los almoravides", *Cuadernos de Historia. Anexos a la revista Hispania* vi (1975), 66-73.

köylülerle birlikte çalıştırıyorlardı, tüccarlar işleriyle ne kadar ilgileniyorsa onlar da o kadar ilgileniyordu. Bu sistemle topraklar işleniyordu, kaynaklar boldu ve askerler çoktu, ihtiyaçlarından daha fazla silahları ve binekleri vardı. Bu durum, askerleri aylık maaş [atâ] bağlayan İbn Ebu Emir'in son yıllarına kadar devam etti. Bu maaşlar askerlerin fethettiği topraklara vergi [cibayet] yükümlülüğü getirilerek peşin alınan paralardan ödeniyordu. Askerî birlikler insanlara zarar verdi ve halkın tarımsal faaliyetlerini mahvetti. Halk kaçtı ve tarım hacmi azaldı, böylece devletin topladığı gelirler azaldı, ordu zayıf düştü. Sonuç olarak düşmanlar Müslüman topraklara girdi ve çoğunu ele geçirdi. Müslümanların çöküşü ve düşmanlarının onlara üstünlük sağlaması, Murabıtlar gelene ve imtiyazlı arazileri [ikta] eski hallerine çevirene kadar devam etti.¹⁹

Bu işten kârlı çıkan Berberîlerin bakış açısı tamamen farklıydı. Abdullah b. Bulukkin bu reformların yalnızca iyi taraflarını görüyordu:

İbn Ebu Emir, Hilafetin itibarını arttırdı ve Hristiyanları dize getirdi. Bütün Müslümanları düşmana karşı sefere çıkmaları için cesaretlendirdi. Endülüs'ün köylü sınıfı böyle bir görevi yerine getiremezdi, bu yüzden savaşamayacaklarından ve seferlerin topraklarını işlemelerine engel olacağından yakındılar. Dahası savaşçı kişilikleri yoktu. Bu yüzden el-Mansur onlara topraklarını işlemeye yoğunlaşma hakkını verdi ve onlar da karşılığında seve seve onların yerine savaşan askerler için yıllık katkı sağlamayı kabul ettiler. Bu yüzden onlara vergi koydu ve bütün mal mülkleri kayıt altına alındı. Vergileri onların arasında bölüştürerek ordunun bakımı için ödenecek olan belirli bir miktar belirledi. Kişilerin sahip olduğu paradan, mahsullerinden veya hayvanlarından verdiği sadaka vergisini [zekat] ödemek ve bunları şehirlerdeki fakirlere dağıtmak insanların dürüstlüğüne kalmıştı. Bu durum yalnızca ordusuna ve her şeyin başı olan hükümete sermaye toplamaya çalışan hükümdarın kontrolünde değildi. Zira eğer hükümdarlar tebaalarına koruma sağlamasa, hükümetlerinin gücünü ve savunma kapasitesini geliştirmeye çalışmasa tebaa ne barış ne de refah içinde yaşayabilirdi. Bu politika, güçlü ve adil bir hükümet ve kâr amacı gütmeyen bir yönetim için yürütülüyordu.²⁰

Birbiriyle taban tabana zıt bu bakış açılarına rağmen ataları VIII. yüzyılda yerleşmiş Endülüs cündîleri vergi ödeyen tebaa hâline getirilmiş ve destekleri için onlara verilen topraklar diğerlerine fayda sağlamak için sömürülmüştü. İki yorumcu da bu değişiklikleri el-Mansur'a bağlar fakat aslında bu, X. yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmelerin bir birikimidir. Sonuç olarak Endülüs toplumu, dışarıdan gelen küçük bir askerî sınıfla geriye kalan ve nüfusun çoğun-

19 et-Turtuşî, ii, s. 92, alıntılama Chalmeta, "Concesiones territoriales", 66-7; ayrıca bkz. Scales, *Caliphate*, s. 129-30.

20 Abdullah b. Bulukkin, *et-Tibyan*, düzenleme Lévi-Provençal, s. 17-18; ek açıklamalı çeviri A.T, Tibi, s. 44-5.

luğu silahsızlandırılmış vergi mükellefi sınıfına ayrılmıştı. Belki de diğer bütün sebepler bir yana bu durum Endülüslülerin Hristiyanların ilerleyişi karşısında daha etkili bir şekilde karşı koyamamasının sebebiydi.

Yeni rejim şüphesiz halktan destek görüyordu. Bunun sebebi kısmen refah içinde ve istikrarlı yaşamalarıydı, kısmen de sert bir İslâmi anlayışa bağlanmalarıydı. el-Mansur da kendini dine adanmış belli ediyordu: kafirlere düzenlediği seferlerde kendi el yazısıyla geçirdiği Kur'an-ı Kerim'i ve eğer ölürse diye babasından ona kalan topraklarda yetişen ketenden yapılmış ve kızları tarafından dokunmuş bir kefeni yanında taşıyordu. Her çıktığı seferde düşman bölgenin topraklarından bir karış toplanıyor ve vücudunu yıkarken kullandığı sabunlara katılıyordu. Bu tür özel yaşama dair ayrıntıların Kurtuba halkından da bizden de gizli tutulmadığından emin olabiliriz. Dahası, Berberî göçmenler ve diğerleri için Kurtuba'daki camiye muazzam büyüklükte son bir ekleme yaptı. Bugün hâlâ ayakta olan ekleme, II. el-Hakem'in aynı bina içerisinde yaptığı ciddi manada süslü dekoratif çalışmalara yalın ve asil görüntüsüyle tezatlık oluşturuyor. el-Mansur, genel olarak kabul gören inançlardan ve düşüncelerden sapan kişilere karşı hoşgörülü değildi, el-Hakem'in büyük kütüphanesini geleneksel düşüncelere ters düşen bir eser var mı diye altüst etmişti ve bir öğrenciyi Mutezili görüşlere sahip olduğu gerekçesiyle halkın önünde çarmıha germişti.²¹

İslâmiyet'e bütün halkın bu şekilde bağlanmasının en önemli sonucu ise aslında Hristiyanlara karşı sistemli olarak cihat altında toplanılmasıydı. Önceki hükümdarlar, özellikle II. Abdurrahman ve ilk yıllarında en-Nâsir, kutsal savaşın liderliği rolünü kullanarak kendilerini meşrulaştırmış ve bu sayede Endülüs'ün dışında kalan bölgelerle bağları kopmamıştı. Ancak hiç kimse bunu el-Mansur kadar bir politikaya çevirmemişti. Arap kaynaklar elliden fazla baskın düzenlendiğini yazar, bunlardan bazıları ufak çaplı seferlerken diğerleri 985'te Barselona'nın ve 997'de Santiago de Compostella'nın yağmalanması gibi geniş çaplı seferlerdi.²² Askerî bir deneyimi ya da eğitimi olmamasına rağmen düzenlediği seferler çoğunlukla başarılıydı, bu durum da onun insanları örgütleme konusunda yetkin olduğunu ve orduyla arasındaki ilişkinin güzel olduğunu gösteriyordu. el-Mansur'un, doğru veya abartılmış yahut uydurulmuş zaferlerini Kurtuba'da duyurma şekli de gerçekten çarpıcıdır. Bunun en

21 İbn İzârî, *el-Beyan*, ii, s. 286-8; Lévi-Provençal, HEM, ii, s. 214-15.

22 Seferlerin detaylı bir anlatısı için bkz. Lévi-Provençal, HEM, ii, s. 233-58.

belirgin örneği, Santiago'nun düşüşünden sonra katedraldeki çanların güneye, Kurtuba'ya savaşta alınan esirler tarafından taşınmasıdır.

Bu zaferlerin, hem Endülüs'te hem de sonu gelmeyen baskınların ve yıkımın korku saldığı kuzeydeki Hristiyanlar arasında etkileri büyüktü. Ancak sonuca bakıldığında askerî olarak çok az şey kazandılar. Hristiyan direnişi güçlüydü ve el-Mansur hayatını kaybedene dek öyle de kaldı. 1000 yılının yaz ayında Kastilya Kontu Sanço Garcia Müslümanlara büyük kayıplar yaşattı ve büyük bir zafer kazandı. Şehirler yağmalanmıştı, buna rağmen 999'da Zamara'da bir Müslüman garnizon kurulması girişimi dışında Müslüman yerleşkenin sınırlarını genişletmek adına hiçbir çaba harcanmamış gibi görünmektedir. Hristiyanlara karşı askerî faaliyetlerde bulunmak el-Mansur'un siyasi gündemini oluşturuyordu, böylece Müslüman halkın gözünde hem gücü eline almasını hem de yeni askerî birlikler kurulmasını ve bunlarla beraber yeni vergiler getirilmesini meşrulaştırmış oluyordu. Onun politikalarına karşı koymak zordu, çünkü bu politikalar hep cihada yönelikti.

Çelişkili bir biçimde bu saldırgan politika, sınır boyunca akrabalık bağlarının oluşmasına yardımcı oldu. Daha önce bahsettiğim gibi, sadece unvanda halife olan Hişam'ın annesi Subh, Bask'tı ve el-Mansur bu bağlantıyı Abde ile evlenerek devam ettirdi. Abde, Navarre Kralı Sanço Abarca'nın kızıydı ve el-Mansur'un yaklaşık 983'te doğan Sanchuelo olarak bilinen oğlu Abdurrahman'ın annesi oldu. 993 yılında Leon Kralı II. Vermudo'nun kızını ise cariyesi yaptığı söylenir, daha sonra özgülleştirip onunla evlenmiştir.

Mansur, Kuzey Afrika'da aktif bir siyaset izledi.²³ Daha önce olduğu gibi Kurtuba politikasının amacı Kurtuba'nın çıkarlarını savunacak kadar güçlü ve onun otoritesini kabul edecek bir kabile lideri bulmaktı. Artık 969'a kadar Fatimilerin yaptığı gibi durumdan faydalanmaya çalışan üçüncü bir güç yoktu ancak bu güvenilir bir müttefik bulma işini kolaylaştırmıyordu. 988'de Mağrâ ve kabile konfederasyonunun başı Zîrî b. Atiyye, Kurtuba'nın elindeki en iyi seçenektir ve daha yeni Vecde'de kendine bir üs kurmuştu. Başkente davet edildi ve lüks bir saraya yerleştirildi. Ancak Berberî liderler genellikle bu şatafatlı çevreyi bunaltıcı bulurdu ve o da bu sebeple kısa süre sonra memleketine döndü. 997'de el-Mansur'un otoritesini reddetti ve el-Mansur da daha aktif bir politika uygulamaya karar verdi. Bu ana kadar Kurtuba güçleri sadece Sebte'yi işgal

23 Detaylar için bkz. *age*, s. 259-73.

etmişti, ama 998'de el-Mansur, önde gelen şiklabi komutanı Vâdîh'ı büyük bir kuvvetle birlikte bu bölgeye yolladı. Fes işgal edildi ve burada el-Mansur'un ölümüne kadar varlığını sürdüren bir Endülüs yönetimi kuruldu.

Masraflar fazlaydı ve fetihler kısa süreliydi ancak Endülüs için en büyük kazanç, fazla sayıda Berberî askerinin orduya katılmasıydı. Bu yeni askerler genellikle tek tek değil, hâlâ onları yönetmeye devam eden kendi liderleri altında kabileler şeklinde askere alınmıştı. Bu, kabile ruhlarını (Arapça kaynaklarda buna *asabiyet* denir) korudukları anlamına gelmekteydi. Çok azının Arapça bildiği ve hiçbirinin Kurtuba gibi büyük bir şehrin yaşamına alışkın olmadığı düşünülürse Endülüs toplumunun merkezinde büsbütün yabancı, anlamayan ve anlaşılamayan bir grup olarak kaldıkları söylenebilir.

En önemli grup Fas'tan değil Zîrî Tunus'tan geldi. Zîrîler Sanhâce kabile konfederasyonunun başkanlarıydı ve Fatimiler 969'da doğuya, Mısır'a taşındıklarında İfrikiye'yi onlara bırakmışlardı. Fatimilerin desteğiyle Zîrî (ö. 971) ve oğlu Bulukkin (ö. 984) birkaç sefer düzenleyerek yetki sınırlarını Mağrip'in merkezine (günümüzdeki Cezayir) kadar yaymayı denediler. Bunun bir sonucu Berberîlerin iki ana kabilenin çevresinde toplanarak kutuplaşmasıydı: Zîrîlerin müttefikleri olan Sanhâce ve onların rakipleri ve çoğunlukla destek almak için Endülüs'e bel bağlayan Zenâte. Zîrîlerin yeni lideri el-Mansur b. Bulukkin'in ise 996'da hayatını kaybetmesinin ardından oğlu Bâdîs'e liderlik için oğlunun iki büyük amcası, Zâvî ve Maksan meydan okudu ve Tilimsan'da isyan çıkarıp Kurtuba'nın derebeyliğini kabul ettiler. Ancak bağımsızlıklarını koruyamadılar ve ya el-Mansur ya da oğlu Muzaffer onları ve Sanhâce destekçilerini Kurtuba'daki ordularına katılmaya çağırdılar. Askerî açıdan çok güçlü bir atlı grubu olmalarına rağmen sürgün edilmiş kimselerdi, kendi topraklarına geri dönemezlerdi. Endülüs'e gittikten sonra artık yeni evleri burası olmak zorundaydı.

Mansur'un hükümdarlığı pek çok yönden X. yüzyıl boyunca Endülüs'te var olan, özellikle ordunun profesyonelleştirilmesi ve kamu hiyerarşisinin oluşturulması ve askerî gücün yerel olmayan halklara verilmesi gibi alanlardaki eğilimlerin son noktasına ulaştığı dönemdi. Aynı zamanda birtakım yeni etmenler de ortaya çıkmıştı ve bunların hepsi faydalı değildi. el-Mansur, uzun süredir Müslüman İspanya'da birliğin simgesi olan Emevi hanedanını büyük ölçüde baltalamıştı. Halifenin güçsüz ve toplumdan soyutlanmış olmasının yanı sıra ailenin diğer fertleri de güçlerini ve nüfuzlarını kaybetmişti. el-Mansur, devlette kendisine karşı destekçiler toplayabilecek herkesin otoritesini siste-

matik bir şekilde ortadan kaldırmıştı, asları da çoğunlukla çok az özgürlüğü olan kişilerdi. O görevdeyken bu sistem işlemişti, gerçi aynı zamanda zulme sebebiyet vermişti. Yine de, onun gibi yetenekli bir idarecinin yokluğunda bu sistemin geleceği muhtemelen pek de parlak olmayacaktı.

MUZAFFER'İN İKTİDARI (1002-1008)

Mansur'un yerine yetişkin oğlu Abdülmelik Muzaffer geçti.²⁴ O, sınır savaşları ve ordu yönetimi konusunda geniş deneyimlere sahipti. 1002'den 1008'e kadar Endülüs'te etkili bir yönetici olmak üzere babasının görevini üstlendi. İleri dönem Arap yorumlayıcıları için halifeliğin çöküşünün ardından bu günleri, Endülüs'ün huzurlu, güçlü ve zengin olduğu zamanları kaleme almak, daha sonraki yıllara hakim olan kaos ortamına kıyasla Edward döneminde yazı yaşamak gibiydi. Satır aralarını okursak her şeyin bu kadar iyi gitmediğini ve aslında sürekli memnuniyetsizliklerin ortaya çıktığını görebiliriz. Sorunun bir kısmı hükümdarın kişiliğiydi. Abdülmelik becerikli bir askerdi, ancak gündelik idari işler için ne vakti ne de hevesi vardı. Sürekli ve fazlaca şarap içmesi ve keyfine düşkün olması da sorunu büyütüyordu. Bu da hırslı ve ahlâksız insanların bundan faydalanıp yönetimde mutlak güce sahip olabilecekleri anlamına gelmekteydi. Kaynaklar, ayrıca yönetimin Kurtuba halkı arasında yüksek vergiler, emirler ve onların hak iddiaları yüzünden pek sevilmediğini de yazar.

Mansur döneminde yükselen yeni kuşak liderler artık siyasi erişkinliğe ulaşmışlardı ve kendi destekçilerini kazanıp yeni emeller edinmişlerdi. Bu özellikle sakalibe arasında belirgindi. el-Mansur'un tasfiyeleri sebebiyle büyük oranda lidersiz kalmışlardı fakat şimdi Tarafa, Mücahit ve hepsinden önemlisi Vâdih gibi yeni nesil liderler ortaya çıkmıştı. Bu yeni liderler, Berberî liderlere karşı güçlü bir blok oluşturdular.

İki kıdemli memur, mevkilerini kullanarak hükümetin kontrolünü kendi ellerine almak istedi. Bunlardan ilki 1003'te Tarafa'nın düzenlediği girişimdi. En önemli görevlerden birine getirildikten sonra ihbar edildi ve tutuklandı. 1006'da baş vezir İsa b. Said el-Yahsûbi'nin sırası geldi. Kendisi mütevacı bir soydan gelmiş olmasına rağmen Muzaffer'in en basit yöneticilik işlerini bile ihmal etmesi üzerine İsa neredeyse mutlak bir otorite üstlendi ve Beni Hudayr ve Beni Futays gibi kamu yönetiminde uzun süredir kendilerini kanıtlamış olan ailelerle yakın ilişkiler kurdu. Emevileri, tabii ki kendi himayesi altında, eski

24 Onun "hükümdarlığı" için bkz. *age*, s. 273-290.

konumlarına getirmek için bir darbe planı yaptı, ancak bu plan duyuldu ve hem İsa hem de onun tahta geçirmek istediği aday, en-Nâsir'ın bir torunu öldürüldü. Bundan sonra Muzaffer, yönetimi ciddiye almaya karar vermiştir ama bunun meyvelerini toplayamadan hayatını kaybetmiştir. Bu iki olay yönetici sınıf içinde ciddi bir istikrarsızlık olduğunu gösterir.

Muzaffer'in bu sorunlarla baş etme, belki de kaçma yolu kendisini kutsal savaşa adamaktı ve Hristiyanlara her yıl baskınlar düzenliyordu. Burada da Arap tarihçiler bunları bir dizi zafer olarak göstermektedir ama aslında alınan sonuçlar zayıftı ve yalnızca birkaç sınır hisarının yağmalanmasından ibaretti. el-Mansur, farklı olarak, Lleida yakınlarındaki bir kaleye insanların yerleşmesi için oraya yerleşecek herkese mali teşvikler vererek halkı cesaretlendirmiştir. İbn İzârî şöyle açıklıyor: "Divana katılmak isteyen Müslümanları çağırdı ve oraya yerleşmeleri karşılığında onlara aylık iki dinar bağlandı. Bunun dışında onlara bir ev ve ekilebilir topraklar verildi. Birçok insan bunu kabul etti ve hemen saraya yerleşti."²⁵ Bu, arada sırada sınıra yerleşmesi için teşvikler yapıldığını gösterir ancak diğer örneklerle baktığımızda bunun bir sonuca ulaşp ulaşmadığı belli değildir. Bunun sebebi, yerleşkelerin varlığını sürdürebilmesi için hükümetin aylıkları ödeyecek nakit paraya sahip olmasının gerekmesiydi. Eğer kargaşalar ve nakit paranın yokluğuyla maaşların ödenmesi sekteye uğrarsa yerleşen kişiler kaleyi terk ederdi.

Kaygı verici bir alamet, Hristiyanların seferlere gösterdiği güçlü direnişti ve Kastilya Kontu Sanço Garcia kendisini Müslümanlara denk bir rakip olarak bilhassa ortaya koymuştu. Bu seferlerin en fark edilir özelliği Muzaffer'in başarılarını Kurtuba'da duyurmaya gösterdiği özendi. Cuma vaazı sırasında camide okunması için mektuplar yazıyor (bu mektuplar yazılı kaynaklarımızın temelini oluşturmaktadır) ve zafer törenleri düzenliyordu. Ancak o zaman bile, babası kadar yeni köle göndermediği için insanlar şikayetçiydi.

Muzaffer'in hükümdarlığı ancak ardından gelen felakete kıyasla parlak bir dönem olarak görülebilirdi. Gerçekte Emirlikte istikrarsızlıklar baş göstermeye başlamıştı.

KURTUBA DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ (1008-1031)

Muzaffer'in ölümünden sonra yerine kardeşi, Sançuelo (küçük Sanço, bu ismi anne tarafından dedesi olan Navarrelî Sanço Abarca'dan almıştır) olarak bilinen Abdurrahman geçti. Abdurrahman, abisinin sağ koluydu ama deneyimli

olması ona siyasi açıdan bilgelik kazandırmamıştı. Hemen babasının ve abisinin politikalarından uzaklaşma yolunu seçti. Kasım 1008'de Halife Hişam'ı kendisini velihaht ilan etmeye zorladı. Ondan önce gelen iki hükümdar da mutlak güçlerini meşrulaştırabilmek için anayasal bir yasallık görüntüsünün ardına saklanmayı başarmıştı ancak bu artık ortadan kalkıyordu. Bu atamayı halka duyuran mektupta Hişam, Kureyş (Peygamber'in kavmi, Emeviler bu soydan gelmekteydi ancak Âmirîler bu soydan değildi) ve diğer grupların arasından bütün olası halefleri incelediği ve Abdurrahman'ın hem yetenek hem de ahlâki açıdan en iyi aday olduğu için onu seçtiğini söylemeye zorlandı.²⁶ Sünni Müslümanlar halifenin Kureyş kavminden gelmesi gerektiği konusunda hemfikir idi ve bu sorunu aşabilmek için bir Kahtani'nin (örneğin Maaşır adındaki Yemeni kabilesinden bir kişi) Müslümanları yönetmesi gerektiği şeklinde bir Peygamber geleneği olduğunu ileri sürerek oldukça zayıf bir teşebbüste bulundular. Bu düzenlemeler yapılırken Abdurrahman, Emevi ailesinin pek çok üyesinden tamamen uzaklaştı. Bu kişiler sahip oldukları mevkilerin tümüyle yok olacağını fark ettiler.

İkinci hamlesi Berberîlere güvendiğini açıkça göstermekti. Bunun en belirgin örneği, 3 Şubat 1009'da sarayındakilere türban takmalarını emretmesiydi, bu Berberîlere özgü bir başörtüydü.²⁷ el-Mansur'un sistemi, orduda farklı unsurları dengelemeye dayalıydı, özellikle sakalibe ve Berberîleri ama aynı zamanda Tucibilerin liderliğini yaptığı Yukarı Marchlı Arapları da. Abdurrahman sadece bir gruba sırtını yaslayarak ister istemez diğerlerini kendisine yabancılaştırdı.

Muhaliif olduğu bariz olan kişileri geleneksel Âmirî yöntemiyle alt etmeye çalıştı ve kışın ortası olmasına rağmen zafer kazanıp unvanını meşrulaştıracığını umarak Hristiyanlara sefer düzenledi. Muhaliifleri de onun bu yokluğundan faydalanmaları gerektiğini anladı ve o Hristiyan topraklara adımını atar atmaz saldırıya geçtiler. Muhaliiflerin lideri Emevi ailesinden Muhammed b. Hişam b. Abdülcebâr b. Abdurrahman en-Nâsır'dı. Babası, İsa b. Said ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle el-Mansur tarafından 1006'da idam edilmişti ve kendisi de o zamandan beri kaçak hayatı sürmekteydi. Aynı zamanda kendisine Kurtuba halkı arasından hatırı sayılır derecede destekçi toplamıştı.

26 Bu mektup İngilizce'ye bir yorum kısmıyla birlikte Scales, *Caliphate*, s. 43-51'de çevrilmiştir.

27 İbn İzzârî, *el-Beyan*, iii, s. 48. Scales, *Caliphate*, s. 51-2'de bu olay tartışılır, bu anektodun İbn İzzârî'nin hayal ürünü olabileceği öne sürülür. Gerçek ne olursa olsun, Sançuelo'nun siyasette önde gelen kişileri oldukça hızlı şekilde kendinden soğuttuğu doğrudur, bu da kabiliyetsiz ve duyarsız olabileceğini göstermektedir.

Sançuelo'nun Hıristiyan topraklara girdiği haberi 15 Şubat'ta geldi ve komplocular o gece saldırdı.²⁸ Önce Alcazar'a saldırdılar ve burada Halife Hişam'ı tahatını Muhammed'e bırakmaya zorladılar. Sonra Medinetü'z-Zehra'ya, Âmirîlerin kalesine saldırdılar ve yağmaladılar. Yeni halife Mehdi ismini aldı. Bu, Mesih fikrine gönderme yapan bir unvandı ve gerçek ve meşru olan Müslüman devletini yeniden kuracağını ima ediyordu. Gerçekleştirdiği ilk atamalar, Emevi ailesinin siyasi anlamda rolünü artırmaya yöneldiğini gösterdi. Kuzenlerini hem hacib hem de sahibü'ş-şurta (güvenlik güçlerinin kumandanı) yaptı. Ayrıca Kurtuba halkından bir milis kuvveti kurmaya başladı, onları divana aldı ve onlara maaş (atâ) sözü verdi. Bu uygulamalar, Berberîlerin ve sakalibenin ordudaki mutlak güçlerini yıkmaya ve halkı silahlandırmaya yönelik kasti girişimlerdi. Tarihçiler bunu hiç onaylamamaktadır,²⁹ ordusuna esnafı ve *sûk*'un ayaktakımını (avam, bayağı anlamlarına gelen *süfla, gavg, evbaş* onlar için kullanılan aşağılayıcı sözcüklerden bir kaçıdır) aldığı için onu eleştirirler. Öte yandan bütün destekçileri belki de şehir ticaretini vergilendiren Âmirîler tarafından kızdırılan esnaf ve tüccarlardı. İlk başlarda bu bütün halkın, her sınıfın yer aldığı bir hareketti. el-Mehdi'nin bu kişileri divana alması Endülüslüler arasında kendisine yeni bir güç üssü kurmaya çalışması adına cesur bir hamleydi, böylece onlarla birlikte nefret edilen Berberîlerden kurtulabilecekti.³⁰

Muhammed el-Mehdi, dokuz ay boyunca, Kasım 1009'a kadar Kurtuba'da gücünü muhafaza etmeyi başarabildi fakat yeni rejim başkent sokaklarında çok sevilse de zorlu rakipleri vardı. Bunların en kolayı belki de Sançuelo'ydu. Sançuelo bütün tavsiyelere rağmen başkente dönmeye kararlıydı. Askerleri yok olup gitti ve tutuklanarak Kurtuba yakınlarında, yanında bir tek Hıristiyan Kont Garcia ile kaldığı bir manastırda idam edildi. O, son Âmirîydi ve onların mirasını canlandırmak için Kurtuba'da kimse bir teşebbüste bulunmadı.

Eskiden beri var olan askerî grupların el-Mehdi'yi ve yeni ordusunu kendilerine bir tehdit olarak görmesi daha ciddi bir durumdu. Medinaceli'deki şiklabi lider

28 el-Mehdi'nin darbesi için bkz. İbn İzâri, *el-Beyan*, iii, s. 52-9; İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 127-30; Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 297-303. Kısa süren hükümdarlığı bütünüyle Scales, *Caliphate*, s. 56-78'de tartışılmıştır.

29 Scales, *Caliphate*, s. 67-8, 74-5.

30 Scales, s. 59-61'de bunu Mevanîler tarafından Âmirîlerin koyduğu atâ sistemine karşı yapılan bir protesto gösterisi olarak yorumlar ancak ben Mehdi ve destekçilerinin sistemi ele geçirerek Berberîler için değil, kendileri ve Endülüslüler için yararlı hâle getirilmesine çabaladıklarını iddia edeceğim.

Vâdîh, yeni rejimle şansını denedi. Hiç kuşkusuz Berberîlerin hakim olduğu bir devlettense bu yeni rejimi yeğlerdi. Ancak sakalibenin çoğu Kurtuba'dan ayrıldı ve Levant'a yerleşti. Böylece el-Mehdi'nin orduda Berberîleri dengeleyeceği bir güç kalmamış oldu. Berberîler de çok uyumlu değildi. Berberîler ve Kurtuba vatandaşları arasındaki düşmanlık bu dönemde ortaya çıkan kaos ortamlarının hepsinin altında yatan sorundu. Kurtuba'da kendilerine dostlukla yaklaşan bir hükümet olmadıkça Berberîler hayatta kalamazdı, ancak el-Mehdi'nin memnun etmesi gereken başka bir grup vardı ve onlar da bu yabancı askerlerin küçük düşüklerini görmek istiyorlardı. Onların şehirde silah taşımaması yasaklamak gibi pek çok düzenleme getirdi, bu yüzden herhangi bir saldırıya karşı savunmasız kaldılar. En önde gelen lider Zâvî b. Zîrî'nin saraya girmesine izin verilmedi ve onların evinin çoğunlukta olduğu bölge yağmalandı. Bu olaylar, Haziran 1009'un başında başarısız olan bir darbe girişiminin ardından şehirden atılmalarıyla sonlandı.³¹

Güneye, Calatrava'ya çekilen Berberîler iddialarını meşrulaştırmak için Emevi ailesinin bir ferdini, Süleyman b. Hakem b. Süleyman'ı tahta aday olarak gösterdiler. Daha da güneye indiler ancak Medinaceli'de şiklbi komutan Vâdîh ilerleyişlerini durdurdu. Fakat burada Kastilyalı Sanço Garcia'nın desteğini almak için bir görüşme yapıldı ve ondan 1.000 vagon un ve yiyecek, 1.000 öküz ve 15.000 koyun tedarik edildi.³² Böylece bir araya gelen Berberî ve Kastilya ordusu başkente saldırdı. Elimizdeki kaynaklardan Kurtuba ordusunun az sayıda ekipmanı olan ve savaş deneyimi olmayan bir kasaba milis kuvveti olduğu anlaşılıyor. Beklendiği üzere profesyonel rakipleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Muhammed el-Mehdi Toledo'ya kaçtı, 8 Kasım 1009'da Süleyman şehre girdi ve el-Müstain unvanıyla halife ilan edildi. Somurtkan bir kitlenin huzurunda yalnızca Berberîler tarafından alkışlandı ve müttefikli Sanço Garcia'ya resmî bir karşılama töreni düzenledi.

Kaçınılmaz olarak bir tepki oluştu. Mehdi, Toledo'ya kaçtı ve Vâdîh Barselona ve Urgel Kontlarıyla görüşmeler yaptı. Bu kontlar günlük tedariklerin yanı sıra günde iki dinar gibi fahiş bir fiyatın ödeneceği 9.000 kişilik bir ordu sağladı. Kontların da her birine 200 dinar verilecekti. Ordu, Kurtuba'ya yürüdü ve şehirde pek sevilmediğini bilen Süleyman el-Müstain kuzeye geçti ve onlarla

31 *Age, Caliphate*, s. 69-71.

32 İbn İzârî, *el-Beyan*, s. 71.

Akabetü'l-Bakar'da buluştu. Burada, 22 Mayıs 1010'da, Berberîler yenilgiye uğratıldı. Bu aksiliğe rağmen Berberîler güneye doğru kaçmayı başardı ve Endülüsyâ'nın güney dağlarında kendilerini korumayı başardılar. Bu sırada Muhammed el-Mehdi ve Vâdih başkentte bir hükümet kurmaya çalıştı. Ancak artık rejimi halkın desteğine değil, Vâdih'in önderlik ettiği sakalibe askerlerinin desteğine dayanmaktaydı. Sakalibe askerleri de ondan çabuk sıkıldı. 23 Haziran 1010'da tutuklandı ve kısa bir duruşmanın ardından idam edildi ve bir kere daha işe yaramayan II. Hişam başa geçti.³³

Bu olaylar, 1010'un sonlarından 1013'e kadar devam eden, bölgede yaşayan halka büyük zorluklar yaşatan Berberî kuşatması sırasında yaşandı. Vâdih, Berberîlerle müzakere yapmayı denedi, ama ulağının yolu kesildi ve Kasım 1011'de de Vâdih'in kendisi bu talihsiz şehirden kaçmaya çalışırken yakalandı ve idam edildi. Mayıs 1013'e gelindiğinde artık vatandaşların canına tak etti, kuşatmanın zorlukları sellerle ve yangınlarla iyice alevlendi. 11 Mayıs'ta son bir çaresiz hücum denemesi yapıldı, bu da başarısız oldu ve vatandaşlar kadı İbn Zekvan'ı şartları görüşmesi için görevlendirdi. Bir ateşkes yapılmasına rağmen Berberî askerler yağmalama sırasında zaptedilemediler ve şehir tahrip edildi. Birçok vatandaş hayatını kaybetti, bunların içlerinde Endülü'sün bilginleri hakkında günümüze kalan en eski biyografik sözlüğün yazarı tarihçi İbnü'l Faradî'nin de dahil olduğu sayısız bilge insan vardı.³⁴ Halife II. Hişam kısa süre sonra ortadan kayboldu ve muhtemelen öldürüldü. Daha sonra birçok kişi ortaya çıkarak kendisinin Halife II. Hişam olduğunu iddia etmiştir.³⁵ Süleyman, yıkılmış şehirde belli belirsiz bir hükümdarlık dönemi geçirdi. Berberî destekçileri ise güneydeki dağlara, daha zengin ve daha güvenli üslere çekildiler. Kurtuba'nın birçok yönden yağmalanması başkent olarak üstlendiği görevi sona erdirdi. Hâlâ önemli bir şehirdi ama X. yüzyıldaki üstünlüğünü artık kaybetti. Mayıs 1013'ten itibaren Endülü's'teki diğer güç merkezleri önem kazanmaya başladı.

Kurtuba'daki bu karışıklığın başka bir önemli sonucu da yarımada'daki Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki güç dengelerinin değişmesiydi. Bu aslında en-Nâsir'ın 939'da Hendek'te uğradığı bozgun'dan itibaren yaşanan değişimi gün yüzüne çıkardı. el-Mansur'un kararlılığı Âmirî döneminde Hristiyanla-

33 Scales, *Caliphate*, s. 77-8.

34 *Age*, s. 88-9.

35 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 320-2.

rın savunmaya geçmesine sebep olmuştu ama direniş güçlüydü ve başkentte siyasi karışıklıklar ortaya çıkınca Hristiyanlar vakit kaybetmeden bu fırsattan faydalandılar. Bir Hristiyan kont, muhtemelen Vigueralı Garcia Ramirez,³⁶ 1009'da Mehdi'nin darbesinin ardından eski mevkiini geri kazanmaya çalışan Sançuelo'nun ana destekçisiydi. Hem Muhammed el-Mehdi hem de Süleyman el-Müstain, Kastilyalı Sanço Garcia'nın desteğini kazanmaya çalışmışlardı ve Süleyman bu desteğin sahibi olmuştu. Karşılığında ise stratejik önemi olan kaleleri ona teslim etmişti. el-Mehdi ve Vâdih, Berberîlere karşı Katalanlardan yardım alabilmek için fazlaca bedel ödemeye razıydılar. Daha bu dönemde belli olmaya başlayan, Hristiyanların Endülüslülerden askerî olarak üstün olması durumu, XI. yüzyıl ilerledikçe daha da belirginleşecekti.

Merkezi otoriteyi güçlendirmek için girişimlerde bulunuldu.³⁷ Bunların en kalıcı olanı Emeviler tarafından değil de Arap olduklarını iddia eden Berberî Hammâdi kardeşler tarafından gerçekleştirildi. Hammâdiler Endülüs'ün tarihî sahnesine geç çıktılar. Ancak Süleyman'ın hükümdarlığının ikinci dönemine, 1013'e gelindiğinde Ali'ye Sebte valiliği, kardeşi el-Kasım'a da Cezîretülhadra ve Tanca valilikleri verildi. Ailenin Berberî liderlere kıyasla bir avantajı vardı: geldikleri soy. Emeviler, Endülüs'te kendilerini kabul ettirmedeki başarılarının büyük çoğunluğunu Şam halifelerinin soyundan gelmelerine ve yerel düşmanlıkların ve kıskançlıkların üstesinden gelmedeki başarıları ve prestijlerine borçlulardı, böylece halkın büyük kısmı onlara sadık olmuştu. Hammâdiler, İdrisilerdi ve dördüncü halife Ali b. Ebi Talip'in soyundan yani doğrudan Peygamberin hanedanından geliyorlardı. Kureyş soyundandılar ve halk arasında destek görme şansları, en güçlü Berberî liderlerden bile daha fazlaydı.

1016'da Ali b. Hammud, Berberîlerin Halife Süleyman'la aralarının iyice açılmasını fırsat bildi ve II. Hişam'ın meşru mirasçısı ve intikamcısı olduğunu iddia ederek Kurtuba'ya yürüdü. Bir süre Kurtuba halkı ve Berberîler arasında geniş çaplı bir koalisyon kurmayı ciddi manada denedi, ama bu halkların birbirilerine karşı duydukları düşmanlık Berberîlerin askerî gücüne gittikçe daha çok bel bağlamasına sebep oldu ve 1018'de evinde çalışan köleler tarafından suikasta kurban gitti.

Rahatı bozulan destekçileri, bu sefer kardeşi el-Kasım'ı gönderdi ve o bir süre abisinden daha başarılı oldu. Kurtubalıları yatıştırdı ve sakalibe liderler-

36 Bunun için bkz. Scales, *Caliphate*, s. 55-6.

37 Kurtuba Hilafeti'nin karmaşık son yılları detaylarıyla Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 320-41'de verilmiştir.

le iyi ilişkiler kurdu, Meriye'deki Hayran'ı ve Ceyyan'daki Züheyr'i tanıdı. Tamamen Berberîlere mecbur olmaktan kurtulmak için Afrikalı askerlerden muhafız birliği kurmaya başladı. Her zaman olduğu gibi Berberîler kendilerini tehdit altında hissetti ve bu yüzden 1021'de Ali'nin oğlu Yahya'nın Maleka'da çıkardığı isyana katıldılar. Bunun yol açtığı iç savaş Hammâdilerin hilafeti kurtarma çabalarını boşa çıkardı. Onların kaderi, Berberîler, sakalibeler ya da başka bir grup tarafından yönlendirilen bir devlet yerine, bütün Endülüslülerin parçası olacağı bir devlet kurmaya çalışan herkesin karşılaştığı, neredeyse aşılması mümkün olmayan sorunları ortaya koyar.

Diğer Emeviler, Kurtubalılar tarafından atalarının şehri Alcazar'a yerleşmeleri için seçildi ancak hiçbiri uzun süre ayakta kalamadı, ne güvenilir askerleri ne de düzenli gelirleri vardı. Endülüs'ün büyük kısmında hilafet artık çökmüştü. 1031'de önde gelen yerel bir şahsiyet, Ebu'l-Hazm b. Cevher, Kurtubalıları çabalarına değmeyeceğine ve Endülüs'teki Emevi hilafetinin artık kesinlikle yıkıldığına ikna etti. Bu, yüzyılın son çeyreğinde yüzleşilen acı bir deneyimdi, hilafeti canlandırmak için ciddi bir girişimde bulunulmadı.

VI. BÖLÜM

TAYFA KRALLIKLARI

TAYFA KRALLIKLARI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

1008'de Muzaffer'in hayatını kaybetmesiyle Kurtuba hilafetinin 1031'de kesin olarak yıkılması arasında geçen sürede Endülüs birçok ufak devlete ayrıldı, hepsi birbirinden bağımsızdı ve hatta sıklıkla rekabet hâlindeydiler. Bu ufak krallıkların hükümdarları Endülüs'ün Arap tarihçileri tarafından *mülûku'l-tavâif* (hiziplerin ya da grupların kralları) olarak adlandırılmıştır. Bu terim İspanyolcaya Reyes de Taifas (*tayfa*dan gelmektedir, *tavâif*in tekili), yani Tayfa Krallığı olarak çevrilmiştir. Endülüs tarihçiliğindeki birçok terim gibi bu da Doğu tarihinin bir etkisiydi, asıl *mülûku'l-tavâif* Büyük İskender'in ve İran'ın Parthialı hükümdarlarına verilen isimdi.

Mülûku'l-tavâif ayrıca bu hükümdarların meşruluğu konusunda temelde yatan bir sorun olduğunu göstermektedir. Kendilerini halife ya da Müslüman dünyanın lideri olarak gösterebilecekleri hiçbir haklı sebepleri yoktu. Abdurrahman Sançuelo'nun halifelik unvanını sahiplenmedeki yüz kızartıcı başarısızlığı bu işin kolay olmadığını gözler önüne sermiştir. Tayfa hanedanlarının birçoğu Arap olduklarını söyleyebilirlerdi ancak hiçbirisi Emevilerden veya Berberî Hammâdiler gibi Peygamber'in kabilesi Kureyş'ten gelmiyordu. Bu durumda bir halife adına çalıştıklarını söylemeleri gerekmektedir ama bu

halife kim olabilirdi? Müslüman dünyanın büyük kısmı tarafından hâlâ meşru halifeler olarak görülen uzaktaki Bağdatlı Abbasileri kabul etmek için bir çaba göstermediler. En basit çözüm el-Mansur örneğini takip edip bir Emevi adına hükmettiklerini söylemekti.

Sadece isimde halife olacak olan kişi için en bariz aday talihsiz II. Hişam'dı. Çoğunlukla 1013'te Berberîlerin yağması sırasında hayatını kaybettiği düşünül-mekteydi ama cesedi hiçbir zaman gösterilmedi ve ölümü halka duyurulmadı. Bu yüzden hâlâ hayatta olduğunu iddia etmek mümkündü. Yaklaşık 1035'te, Sevilla hükümdarı Muhammed b. Abbad, II. Hişam'ın tekrar ortaya çıktığını duyurdu ve onu halifesi olarak kabul etti. Sevilla ile arasını iyi tutmak isteyen yahut bunun güzel bir kurgu olduğunu düşünen Daniyeli (Denia), Valensiyalı ve Turtuşeli şiklabî hükümdarlar onu takip etti. Kurtuba da onlara katıldı çünkü burada Emevilerin eski hallerine dönmesini isteyen hevesli bir kesim bulun-maktaydı. Karmûneli Birzâleler dışında bütün Berberîler bu yeni hükümdarlığı reddetti. Mûtezid'in yayılmacı döneminde (1042-69) Emevilerin varlığını kabul etmek Sevilla kralının liderliğini kabul etmek demektir. Ancak zaman geçtikçe bu oyunun devam ettirilmesi iyice zorlaştı. 1060'da, Hişam artık 100 yaşlarında olması gerekirken, Mûtezid halifenin aslında 1044'te vefat ettiğini ve yerine geçecek kimsenin olmadığını duyurdu. Yine de gerçeğe uygun bir kurgu kolayca yıkılamadığından II. Hişam 1082/3'lerin sonuna kadar Sarakustalı Hudîlerin tedavüldeki paralarında varlığını sürdürdü ki yaşasaydı bu sırada 120 yaşını geçmiş olacaktı.¹

Halife olamayacakları için ve *Malik* bu dönemde Müslümanlar tarafından kullanılan bir terim olmadığı için Tayfa kralları unvan sorunlarını çözmek için el-Mansur'u örnek aldılar. Çoğu kendisini gerçek ya da hayali bir hükümdarın hacibi olarak gösterdi ve peşine kişisel bir hükümdarlık ismi eklediler. Sevilla, Batalyevs ya da Sarakusta hükümdarları gibi daha gösterişçi hükümdarlar yine el-Mansur'u örnek alarak Abbasi halifeleriyle ilişkilendirilen unvanlar aldılar, böylece Sevilla'nın Mûtezid'i (1041/2-68/9), Batalyevs'in Mûtevvakil'i (1068-94) ve Sarakusta'nın Muktedir'i (1049/50-82/3) oldu. Daha az önemli hükümdarlar çoğunlukla İzzetü'd-Devlet (Moron, yaklaşık 1041-45) ya da Nizamü'd-Devlet (Alpuente, 1009-30) unvanlarını aldı. Bu unvanların verilme-

1 M.J. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas y las Invasiones Magrebies* (Madrid, 1992), s. 76, 110-11.

sinde de 945'ten sonra Irak ve Batı İran'da Büveyhi hükümdarlarının kullandığı unvanlardan esinlenilmiştir. Bu unvanlarda ilk kelime çoğunlukla güç ve şan gibi ya da benzeri başka soyut bir kelimeyken “Devlet” iktidardaki hanedana gönderme yapar, yani güçsüz Abbasiler veya yok olan Endülüs Emevileri. Bu abartılı isimler, fırsatçılık ve zorbalıkla güç sahibi olan ve çoğunlukla kasabalı savaş ağalarından daha fazlası olmayan hanedan üyelerin meşrulaşmak için gösterdikleri çabanın bir ürünüdür; tebaalarının bazen onlara alay ve teessüfle bakmalarına şaşırmamak gerekir.

Bu dönem aslında Endülüs tarihi açısından incelenmesi zor bir dönemdir. Bu süreçte bazı alanlarda, bilhassa şiir ve diğer edebi faaliyetlerde büyük başarılarla imza atılmıştır. Ayrıca Sarakusta'daki Caferağa Sarayı'nın yakın zaman önce restore edilmesiyle birlikte ortaya çıkan eser, mimarilerinin ve mimari süslemelerinin bu küçük saraylarda bile ne kadar başarılı olduğunu da gösterir. Sanatta gösterdikleri başarıların yanında, siyasi açıdan zayıf olunan ve çatışmaların yaşandığı bir süreçti. Çünkü Endülüslüler kendilerini kuzeydeki Hristiyanların gittikçe daha çok artan saldırgan tavırlarına karşı koruyabilecek bir devlet yapısı kuramadılar. Bu başarısızlık aslında o dönemde de gözlemlenebilmişti. Hem yazar İbn Hazm (ö. 1064) hem de tarihçi İbn Hayyan (ö. 1076), Endülüs siyasi toplumunun özünde hasta olduğunun farkındalardı. Yine de ne onlar ne de onlar gibi hisseden diğerleri bu sorunları çözemediler.²

Müslüman fethin ilk yıllarından beri Kurtuba, Endülüs'ün birlik beraberliğinin merkezi olmuştu. Her zaman emir ve halifelerin başkentiydi. Zaman zaman vilayetlerin Kurtuba'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmek istedikleri oldu fakat hiçbir zaman başka bir başkent kurmak gibi bir girişimde bulunulmamıştı. Elimizde olan tek sayısal veri, Kurtuba'nın çevresindeki bereketli Campina'nın IX. yüzyılda emirlerin gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturduğunu göstermektedir ki bu durum büyük ihtimalle X. yüzyıl için de geçerliydi. Fakat elimizdeki kanıtlar XI. yüzyılın başında çıkan iç savaşın bu bölgeyi neredeyse tamamen yok ettiği ve bu kesimdeki refah seviyesinin bir daha eskisi gibi olmadığını gösteriyor. Ayrıca saray-şehir Medinetü'z-Zehra'nın yaklaşık 1013'te yok edildiğini biliyoruz, bu olaydan sonra burası yıkık dökük halde bırakılmış ve terk edilmiştir. İbn Hazm'ın Kurtuba'nın dışında, Balat Mugit'te bulunan ailesinin

2 İbn Hayyan ve İbn Hazm'ın tutumları için bkz. P.C. Scales, *The Fall of the Caliphate of Cordoba* (Leiden, 1994), s. 10-31.

harabeye çevrilen ıssız kalmış arsası için yaktığı ağıt da elimizde bulunmaktadır. Coğrafyacı el-Bekri daha önce bu topraklardan toplanan gelirleri detaylarıyla anlatır ve geçmişteki bollukla sonraki perişanlığını kıyaslar: “Hicri takvime göre V. yüzyılın başında [1009] çıkan iç savaş günümüze kadar, yani 460 yılına kadar [1067/8] devam etti ve bu köylerin bütün izlerini sildi, tarımsal zenginliklerden bir kalıntı dahi bırakmadı ve dolayısıyla buralar terk edildi.”³ Bu izlenim, parasızlığın Emevi Hilafetini kurtarmadaki başarısızlığın temel sebebi olduğuna dair kanıtlarla da desteklenmektedir. Örneğin 1024’te genç ve yetenekli Emevi Abdurrahman b. Hişam, Kurtuba halkı tarafından büyük camide halife olarak seçilmişti. Etrafını yazar İbn Hazm’ın da dahil olduğu seçkin danışmanlarla doldurmuştu ancak onlara ödeme yapmak için hiçbir kaynağının olmaması onu destekleyen kasabalı halktan para sızdırmasına yol açtı ve sonuçta onların da desteğini kaybetti. Daha da kötüsü, askerlerine bakacak parası olmadığı için bir grup Berberî ile çalışmaya başladı ve bu da başkenttekilerin öfkelenmesine ve bir darbe yapılmasına sebep oldu. Böylece hak iddia eden bu kişi görevden alındı ve öldürüldü.⁴ Yani, hilafetin canlandırılmaya çalışıldığı, fakat onu geçindiren kaynaklar artık olmadığı için canlandırılmadığına dair bazı deliller bulunmaktadır.⁵

Kurtuba bölgesi tenhâlaşırken diğer bölgeler varlıklarını sürdürdü, hatta refah seviyelerini arttırdılar. İçlerinden en barizi Valensiya’ydı, muhtemelen X. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve XI. yüzyılda da devam eden kentsel ve tarımsal gelişim burayı, Müslüman fethinden beri ilk kez önemli bir güç merkezi hâline getirdi. Sevilla, Endülüs’ün tartışmasız en büyük şehri hâline geldi ve Vâdilkebir bölgesinde kurulan bölgesel güçlerle Kurtuba’yı gölgede bırakmaya başladı. Gırnata, Ziriler tarafından Elvira’daki eski yerleşke terk edildikten sonra kuruldu, büyük bir şehir hâline geldi ve Sarakusta hükümdarları krallıklarını Hristiyanlardan korumayı ve ihtişamlı yeni bir saray kurmayı başardılar. Diğer bölgesel merkezlerin de, artık Kurtuba’da bir şey talep edebilecekleri bir hükümet olmadığından, kendi paralarıyla yerel ekonomiyi canlandırıp refah düzeylerini arttırmış olmaları mantıklı görünüyor fakat elimizde bu tezi destekleyecek bir

3 Bkz. İbn Abdülmün'im el-Himyari, *Ravzü'l-Mitar fî Haberi'l-Aktar*, çeviri E. Lévi-Provençal, *La Peninsule Iberique au Moyen-Age* (Leiden, 1938), s. 250-1.

4 Lévi-Provençal, *HEM*, ii, s. 334-5.

5 Bkz. M. Barcelo, “Un studio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirate omeya de Cordoba (130-300/755-912) y del califato (300-366/912/976)”, *Acta Mediaevalia* v-vi (1984-85), 66-70.

kanıt yoktur. Kültür, siyasal bağımsızlığı takip etti. Doğu sınırındaki Daniye gibi mütevazı sınırlar içindeki bir Tayfa krallığında bile bürokrasi gelişti ve böyle bir krallık bürokrasisi Arapça harflerin ve şiirin gelişmesine adanmış *küttab* arasına girdi.⁶

1031'de hilafetin yıkılması Kurtuba'nın dışındaki bölgelerde pek yankı uyandırmadı. Gerçek değişiklikler ondan çok önce, başkent 1010 ve 1013 yılları arasında kuşatmaya alındığında, merkezi hükümet işleyemez hâle geldiğinde yaşanmıştı. Kurtuba'dan gelen bir yönlendirme ve denetlemenin yokluğunda yerel lordlar, açık açık ittifaklarını bozmadan ya da aktif şekilde isyan çıkarmadan kontrolü ele geçiriyorlardı. Birçok bölge için bu, Sarakusta'daki Tucibiler gibi uzun süredir var olan ve önde gelen ailelerin kontrolü ele aldıkları, uzun süredir ellerinde olan güce resmîlik kazandırdıkları anlamına gelmekteydi ve genel anlamda bir devamlılık sağlanmış oluyordu. Güneydeki Berberî krallıkları gibi diğer bölgelerde ise geleneksel güç dengeleri tamamen bozuldu ve yeni bir yönetici grup ortaya çıktı.

Yönetimin burada ele geçirilme süreci oldukça basitti. Abdullah b. Bulukkin az ama öz şekilde şöyle anlatır:

Âmirî hanedanı son bulup insanların başında bir imam [Müslüman toplumun lideri] kalmayınca her komutan kendi kasabasında güç gösterilerinde bulundu, kendi kalesinin duvarlarının arkasına saklanıp mevkiini garantiye aldıktan sonra kendi ordusunu kurup kaynaklarını biriktirmeye başladı. Bu insanlar dünyevi güç için birbirleriyle rekabet etti, her biri bir diğerini boyunduruğu altına almaya çalıştı.⁷

1010'larda ve 1020'lerde ortaya çıkan hükümdarlar kabaca dört gruba ayrılabilir: yerel Arap asilzade aileler, köklü Berberî liderler, sakalibe liderler ve yeni gelen Berberî askerler.

ARAP ASİLZADELERİNİN TAYFALARI: SEVİLLA, SARAUSTA VE KURTUBA

Arap asilzade aileler Sevilla ve Sarakusta gibi büyük kentsel merkezlerin yanı sıra Leble ve Mürsiye gibi daha küçük şehirleri de ele geçirdiler. Sevilla'da⁸

6 Genel olarak Levant'ın refahı için bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la reconquete* (2 cilt, Şam, 1990-91), I, s. 57-62. Siyasal bağımsızlık ve kültür arasındaki bağlantı için M.J. Rubiera Mata'nın mükemmel çalışmasına bkz., *La Taifa de Denia* (Alicante, 1985).

7 Abdullah b. Bulukkin ez-Zîrî es-Sanhâcî, *et-Tibyan*, haz. Lévi-Provençal (Kahire, 1963), s. 18; ek açıklamalı çev. A.T. Tibi (Leiden, 1986), s. 45.

8 Abbasilerin yükselişi için en temel kaynaklar: İbnü'l Hatib, *A'mâlü'l-A'lam fîmen Bûyi'a*

Emir Abdullah döneminde (888-912) hüküm süren Beni Haccac'ın ve partneri Beni Haldun'un gücü azaldı.⁹ 974'te şehirde bir kargaşa yaşandı, muhtemelen II. el-Hakem hükümetine karşı bir protesto çıkmıştı. Önde gelen şahıslar Ömer b. Halit b. Haldun ve Habib b. Süleyman b. el-Haccac'dı. Sahibü'ş-şurta İbn Tumlus'un liderlik ettiği bir grup Kurtuba'dan gönderildi ve isyan bastırıldı. Böylece bu iki ailenin şehirdeki nüfuzu azaltıldı ve halifenin gücü tükendiğinde yeni bir aile, Abbasiler, doğan boşlukta öne çıktı. Ondan öncekiler gibi Beni Abbad da Yemeni Arap kabilesi Lahm'a mensup olduğunu ve 741'de Hims cündleriyle birlikte geldiğini iddia etti. Bu aile, el-Mansur tarafından Sevilla'ya kadı olarak atanan İsmail b. Abbad dönemine kadar, Sevilla'da hiç su yüzüne çıkmadan yaşadılar. İbn Hayyan'ın söylediğine göre İsmail b. Abbad "öğrenmede, kültürde ve yöneticilikte eşi benzeri bulunmayan bir adamdı ve örgütlenmedeki başarısı, zekası ve hükümet işlerine olan özeniyle Sevilla'yı çevresindeki bölgeyi ele geçiren Berberîlerden korudu."¹⁰ Ayrıca pek çok mülkün sahibiydi. Şehrin bütün topraklarının üçte birinin ona ait olduğu söylenir. Etkili bir askerî komutanın olmadığı bir şehirde kadının siyasi lider olarak hareket etmesi şaşırtıcı değildir. Bu durum XI. yüzyılda Yakındoğu'da büsbütün yaygınlaşmıştı,¹¹ gittikçe daha fazla kadı, şehirdeki askerî sınıfın ve elitlerin değil de sivillerin lideri olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Sıklıkla öne çıkan toprak sahibi ve tüccar ailelerden seçiliyorlardı ve doğal olarak toplum, kriz anlarında yardım için onlara koşuyordu. Kadı İbn Zekvan'ın 1013'te Berberîlere teslim olan Kurtuba heyetine başkanlık yaptığını bunun bir örneği olarak görmüştük.¹² Bunun dışın-

Kable'l-İhtilâm min Mülûki'l-İslâm, düzenleme Lévi-Provençal (Beyrut, 1956), s. 177-83 ve İbn İzârî, *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, cilt III düzenleme E. Lévi-Provençal (Paris, 1930), s. 193-203, ikisi de kısmen İbn Hayyan'a dayanmaktadır; ayrıca bkz. J. Bosch Vila, *La Sevilla Islámica* (Sevilla, 1984), s. 92-106; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings* (Princeton, 1985), özellikle s. 119-21.

9 Beni Haldun kısa süre sonra eski gücüne biraz olsun döndü ve XI. yüzyılın ortalarında Sevilla'nın en önde gelen ailelerinden biri oldu. 1248'de şehri Hristiyanlar ele geçirene kadar öyle de olmaya devam etti; bkz. P. Guichard, *Structures sociales 'orientales' et 'occidentales' dans l'Espagne musulmane* (Paris, 1977), s. 150-1; Beni Haccac'ın daha sonra neler yaşadığını öğrenmek için bkz. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 330-1.

10 İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 177'de alıntılanmıştır.

11 Örnek olarak Sur, Trablusgarp ve Diyarbakır verilebilir. Bu olgu hakkında iyi bir tartışma için bkz. M. Fierro, "The Qadi as Ruler", *Saber Religioso y Poder Politico en el Islam*, düzenleme M. Marin ve M. Garcia-Arenal (Madrid, 1994), s. 71-116.

12 Beni Zekvan için bkz. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 305-6.

da, Toledo'daki Tayfa krallığının ilk hükümdarı kadı Yaiş'ti, Algarve'deki Şilb (Silves) krallığını yöneten Muzeyni hanedanı da şehrin kadılarıydı.

İsmail 1019'da hayatını kaybetti ve yerine oğlu Muhammed geçti, kendisi hilafette hak iddiası bulunan Hammâdi el-Kasım tarafından kadı olarak atanmıştı. Eylül 1023'te Muhammed, Berberî destekçileriyle birlikte Kurtuba'dan kaçmakta olan el-Kasım'a şehrin kapılarının kapatılmasını emretti. Bu, Sevilla'nın bağımsızlaştığının bir göstergesiydi ama 1035'lerde bile Hammâdiler şehri almaya çalışıyorlardı. İlk başta İbn Abbad üç kişilik bir yönetimin tek bir ayağı olarak yönetimdeydi, diğer ikisi fakih ez-Zübeydi ve vezir Abdullah b. Meryem'di. Kısa süre sonra ortaklarından kurtuldu ve tek başına hükümdar oldu. Kendisine tabii ki muhteşem el-Mansur tarafından ortaya atılan hacib unvanını layık gördü ve ortadan kaybolan II. Hişam'ın temsilcisi olduğu iddiasında bulundu. 1042'de hayatını kaybedene kadar Sevilla ve Alem-Tagus'nun batıda büyük kısmını içine alan güvenli bir krallık kurmuştu ancak henüz Algarve, Karmûne ya da güney doğudaki Arcos bu sınırlara dahil değildi. Oğlu Muhammed muhalefetle karşılaşmadan onun konumuna geçmişti.

Sarakusta'da ise halihazırda köklü, yerel bir hanedan vardı: X. yüzyılın başından beri şehrin etkili lordları olan ve hem en-Nâsir'in hem de el-Mansur'un merkezîyetçi politikalarına rağmen varlıklarını sürdüren Tucibiler. Ancak Sarakusta'yı ele geçiren Tucibiler ailenin asıl kolu değil, Derûka lordları olan bir yan koluydu. Liderleri el-Münzir Yahya'yı, el-Mansur ve Muzaffer terfi ettirmişti. 1013'te resmî olarak Sarakusta'nın ona verilmesi karşılığında Berberîlerin halifesi Süleyman Müstain'i kabul etmişti. 1018'te hilafette hak iddia eden Emevi el-Murtaza'nın destekçilerinin arasına katılarak Gırnata'daki Zîrîlere karşı birlikte sefere çıkmıştı. Ancak bu sefer yenilgiyle sonuçlandıktan sonra Yukarı March'a çekilmiş ve gücünü burada toplayıp hacib unvanını almıştı. 1021/2'de vefat ettiğinde oğlu Yahya onun yerini almış ve krallık babadan oğula geçmeye başlamıştı.

1038/9'da Tucibi ailesinin içindeki anlaşmazlıklar hanedanın yıkılmasına neden oldu. el-Münzir b. Yahya b. el-Münzir, uzaktan kuzeni Abdullah b. el-Hakem tarafından suikasta kurban gitti. Bu kuzen, 989'da el-Mansur'a karşı komplo kurduğu gerekçesiyle idam edilen Abdurrahman'ın torunuydu ve ailenin önemli bir kolundan geliyordu. Abdullah şehrin önde gelen insanların bir araya toplayıp gasp ettiği gücü onaylatmak istedi fakat bilmediğimiz sebeplerden ötürü bu istek kabul edilmedi ve Abdullah halkın çıkardığı bir isyanla şehirden kovuldu.

Bu kaos ortamında gücü Süleyman b. Hud ele geçirdi. Süleyman, Arap asıllı Cüzam kabilesinden geldiğini iddia eden bir ailenin ferdiydi. el-Münzir et-Tucibi gibi, el-Mansur'un ordusunda yükselmişti ve hilafet çöktüğünde Tudela ve Lleida'yı ele geçirmişti. Ayrıca Navarrel Muhteşem Sanço'ya karşı kazandığı zaferler nedeniyle savaşıyla şöret de kazanmıştı ve görünürde suikasta uğrayan el-Münzir et-Tucibi'nin intikamını almak için Sarakusta'ya gittiğinde hemen herkes onu iyi karşıladı. O ve ailesi kısa süre içinde Tayfa'yı sıkı denetim altına aldı ve oğullarını Sarakusta, Kal'atüeyyub, Veşka, Tudela ve Lleida'ya vali olarak atadı. Tucibiler tarih sahnesinden kayboldu ve 1110'da Murabıtlar Tayfa'yı topraklarına katana kadar Tayfa, Hudîler tarafından yönetildi.¹³

Daha ufak diğer şehirlerde, özellikle Algarve bölgesinde, üst sınıfa mensup yerli Araplar da güç sahibi olmuşlardı. Bunlara örnek olarak Huelva ve Saltes'te Bakriler¹⁴ ve Sives'te Beni Muzayn verilebilir. 1053/4'te Sevilla tarafından alınana kadar Leble'yi yöneten Yahsübilerse VIII. yüzyılın ortalarından beri bu bölgede kendilerini kanıtlamış olan bir kabileden gelmekteydiler.¹⁵

Hilafetin yıkılmasından sonra Kurtuba'nın kendisi ise ileri gelen birkaç seçkinin oluşturduğu bir birlik, *cuma*, tarafından yönetiliyordu. Bu birliğin başında, *şeyhü'l-cuma* unvanını almış İbn Cevher vardı. İbn Cevher, Emevi mevâlisi ve bu hanedana sayısız komutan ve yönetici sağlamış olan Beni Ebu Abde'nin bir üyesiydi ve Abdurrahman Sançuelo'ya bakanlık yapmıştı. Hilafetin yok olmasından sonra hükümetine Medici yönetimindeki Floransa gibi "cumhuriyetçi" bir hükümet görünümü verdi fakat görünen o ki bütün yetki kendisindeydi. Şehre tekrar düzen getirmeye koyuldu, Berberî askerlerin çoğunu dağıttı ve onların yerine el-Mehdi'nin 1009 darbesinden sonra yapmaya çalıştığı gibi yerel bir milis kuvveti kurmak için şehrin vatandaşlarını silah altına aldı. 1043'te öldüğünde yerine oğlu Muhammed er-Raşid geçti ve 1062'de suikasta kurban gidene kadar "hüküm sürdü." Tarihçiler Beni Cevher'den iyi bahseder, bunun

13 İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 198-204; İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 175-81, 221-5; A. Turk, "El Reino de Sarakusta en el siglo XI de Cristo", *Revista del Instituto de Estudios Islamicos en Madrid* 17 (1972-73), 7-122 ve 18 (1974-75), 7-74; Wasserstein, *Party Kings*, s. 93-4; Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 72-80.

14 Wasserstein, *Party Kings*, s. 88, 101. Bakri prenslerin sonuncusu, Sevilla Abbasileri 1051/2'de onun beyliğini ele geçirip onu emekli olmak zorunda bırakınca çok önemli bir coğrafik çalışma kaleme almıştır.

15 Wasserstein, *Party Kings*, s. 92; Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 101-3.

sebebi sadece İbn Hayyan'ın er-Raşid'in katibi olması değildir. Beni Cevher ayrıca hilafetin altın çağını bir açıdan devam ettirmiş, diğer devletlere barışçıl politikalarla yaklaşmış, farklı Tayfa'lara aracılık yapıp barış antlaşmaları imzalatmış ve Huelvalı Bakriler, Lebleli Yahsûbiler gibi Sevilla tarafından toprakları ele geçirilen sürgün edilmiş hükümdarlara sığınacak bir yer sunmuştur. Beni Cevher Kurtubası, Tayfa krallıkları için siyasi açıdan alternatif bir model sunmuş ve sunduğu model birçok yönden başarılı olmuştur, ancak sonuç olarak Sevilla'nın yayılmacı planlarına karşı konamamıştır.¹⁶

“ESKİ” BERBERÎ TAYFALAR: BATALYEV, TOLEDO VE ALBARRACİN

Kendi bağımsızlıklarını ilan eden köklü Berberî gruplar da vardı. Berberîler çoğunlukla Güney Meseta'nın merkezindeki yüksek arazilere yerleşme eğilimindediler. Kabilesine bağlılık duygusunu en fazla koruyabilen yer burasıydı, bu sebeple bölgede Berberî ailelerin bağımsız hükümdarlar olarak ortaya çıkmaları şaşırtıcı değildir. 1012/13'te, Berberîler Kurtuba'yı kuşatıp yönetimi işlemez hâle getirdiğinde Batalyev's'i şiklâbi komutan Sabur ele geçirmişti. Askerleri arasında İbnü'l-Aftas olarak bilinen, Miknase kabilesine mensup bir Berberî olan Abdullah b. Muhammed b. Mesleme da vardı. 1022'de Sabur öldü ve geriye iki küçük çocuk bıraktığından yerine İbnü'l-Aftas geçti. Ne yazık ki Aftasiler birden ve “arkalarında hiçbir iz bırakmadan” yükseldiler, bu yüzden bağımsız hükümdarlar oldukları tarihe kadar yaşanan süreç hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. İbn Hayyan, İbnü'l-Aftas'ın hiçbir sosyal statüsü olmayan bir aileden (*nubaha*) geldiğini, ancak güçlü, becerikli ve kurnaz olduğunu söyler.¹⁷ Bu dönemden önce bölgeyle bir bağlantısının bulunup bulunmadığı bilinmese de Miknase, bölgedeki en mühim Berberî kabilelerden biriydi ve başarısını büyük ihtimalle bu Berberî kökenlerine borçluydu.

Kendisini kabul ettirdikten sonra, bölgedeki Berberî kabileler tarafından desteklenen¹⁸ Abdullah b. el-Aftas, Sevilla Abbasilerine karşı mevkiini korumak zorunda kaldı. 1030'da ateşkes imzalandı ve İbnü'l-Aftas, kendisini artık

16 İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 168-77; İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 185-8; Wasserstein, *Party Kings*, s. 87, 139.

17 İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 211; hanedanın tarihi için ayrıca bkz. H.R. Idris, “Les Aftasides de Badajoz”, *Al-Andalus* 30 (1965), 277-90; Wasserstein, *Party Kings*, s. 84-5; Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 84-6; bu bölgede yaşayan Berberîler için bkz. Manzano Moreno, *La Frontera de Al-Andalus en epoca de los Omeyas* (Madrid, 1991), s. 233-57.

18 İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 203.

bölgedeki en büyük şehir hâline gelen başkent Batalyevs'in duvarlarını yeniden inşa etmeye adadı. İşini şansa bırakmıyordu. 1034'te Sevilalı İsmail b. Abbad Hristiyanlara baskın düzenleme geleneğini canlandırmaya çalıştı, fakat Leon'a gönderdiği askerlere saldırıldı ve birlik yok edildi, kendisi de Lizbon'a kaçmak zorunda kaldı. İbnü'l-Aftas'ın hükümdarlığının son yılları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz, ama 1045'te hayatını kaybettiğinde¹⁹ krallığı artık iyice oturmuştu ve oğlu Muhammed hiçbir muhalefetle karşılaşmadan onun yerini aldı. Muzaffer unvanını alan Muhammed önemli bir şairdi ve katibi Said b. Kayra ile *el-Muzafferî* adında 40 ciltlik bir ansiklopedinin yazarıydı. Ne yazık ki bu ansiklopedi günümüze kalmamıştır.

Toledo'daki Zünnûnilerin ilk dönemleri hakkında daha çok bilgiye sahibiz. Aslen Havara Berberî kabilesinden gelmekteydiler,²⁰ ilk olarak IX. yüzyılda, Emir Abdullah (888-912) hükümetinin yıkılmasını fırsat bilerek Santaver'de (kabaca günümüzdeki Kuenke [Cuenca] vilayeti) bağımsız lordlar olarak ortaya çıkmışlardır. Çağdaşları Hasnaviler, Revvadiler ve Mervanilerin Zagros Dağları ve Kuzey Mezopotamya'da yaylacılık faaliyetlerinde bulunan Kürtlere yaptığı gibi, Valensiya çevresindeki dağlık bölgelerden ovalara göçüp yaylacılık yapan Berberî kabilelerin liderleri olarak yükseldiler.²¹ Ne en-Nâsir ne de el-Mansur kendi güçlerini yok etmeye razıydı, bu yüzden 1010'dan sonra hilafet yıkıldığında memleketlerini kontrol altına aldılar, ancak büyük bir şehir merkezleri yoktu. Bu sırada Toledo, şehrin kadısı Yaiş b. Muhammed el-Esedî ve Âmirî vali arasındaki iktidar mücadelesine sahne oluyordu. Kadı, şehirden uzaklaştırıldığında şehirden bir grup insan Ucles lordu İsmail b. Abdurrahman b. Zünnûn'u çağırdılar ve şehri ele geçirmesini istediler, 1018/9'a gelindiğinde bu lord hükümdar oldu. Böylece lüks yaşamlarıyla efsaneleşen en ünlü Tayfa hanedanlarından biri başlamış oldu. İsimleri her zaman Toledo'yla birlikte anılmaktadır. 1085'te Toledo VI. Alfonso'nun eline geçtiğinde güneydoğudaki

19 Biri artık elimizde olmayan onun ölümünü anlatan iki kayıt, E. Lévi-Provençal, *Inscriptions Arabes d'Espagne* (Leiden/Paris, 1931), s. 54-5'te verilmiştir.

20 Bkz. D.M. Dunlop, "The Dhunnunids of Toledo", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1942-43), 77-96; Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 86-91; ve Guichard, *Structures*, s. 321-3'teki yorumlara bakınız. İsim büyük ihtimalle Berberî ismi Zannun'un Arapçalaştırılmış hali, Zü'n-Nun, İslâmîyet öncesi kahraman Melik b. Zühayr'ın taşıdığı kılıcın adıydı, bunun için bkz. Dunlop, 77-8. Burada ismin önemi tartışılmaktadır.

21 Bu Kürt hanedanlar için bkz. H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (Londra, 1986), s. 250-66.

dik topraklarda hâlâ güçleri hissediliyordu. Dolayısıyla Toledo'daki pek çok kişi yeni gelen bu insanlara kızmıştı.

Beni Râzî de ayrıca Havara Berberîlerindendi, isimlerini Albarracin'deki ufak dağlık şehre, başkente verdiler. Krallıkları XII. yüzyılın başına kadar bağımsızlığını korudu, bunun sebebi gözden uzak olmaları ve liderlerinin, özellikle de Tayfa kralları arasında en uzun süre saltanat süren Abdülmelik b. Râzî'nin yetenekli olmasıydı (1044/5-1103). Ancak 1104'e gelindiğinde toprakları Murabıtlar tarafından ele geçirildi ve Beni Râzî onların imparatorluğuna katıldı.²²

İlginç bir şekilde, Albarracin yaklaşık 1166'da Hıristiyan Azagra ailesi tarafından ele geçirildiğinde tekrar bağımsız oldu, teorideyse Valensiyalı İbn Merdeniş'in mandası altındaydı ve *Reconquista*'dan sonra bu şehir derebeyliğinin önemli bir merkezi hâline geldi.²³ Buna benzer ufak bir Tayfa da daha güneyde, Alpuente'de Arap olduklarını savunan Kutama Berberîleri Beni Kasım tarafından kuruldu.²⁴

LEVANT'IN SAKALİBE TAYFALARI

Tayfa krallıklarını kuran herkesin Endülüs'te derin kökleri yoktu. Hilafetin çöküşüyle önde gelen sakalibelerden bazıları bağımsız beylikler kurmayı denedi.²⁵ 1019'da Abdurrahman Sançuelo'nun düşmesiyle Kurtuba'dan kaçanların çoğu Levant'a gitti. Bunun sebebini tam olarak bilmiyoruz ancak bazılarının el-Mansur ve oğulları tarafından zamanında bu bölgelere vali olarak atanmaları etkili olmuş olabilir. Ayrıca bu kesimde güçlü bir yerel lider olmadığı için de burası çekici gelmiş olabilir, eğer Sarakusta ya da Sevilla'ya gitselerdi buradaki liderler onların egemenlik kurmasını engellerdi. Kurtuba 1013'te Berberîlere teslim olduğunda, Mücahit çoktan Daniye ve Balear Adaları'na, Meriye'deki Hayran'a, Valensiya'daki Mübarek ve Muzaffer'e ve kısa bir süre sonra Turuşe'deki Mukatil'e yerleşmişti.

Sakalibeler varlıklarını sürdürmekte zorlandı, bunun sebebi belki de çoğunun hadım olmasıydı ve hilafetin çöküşünden sonra yeni sakalibeler alınarak

22 J. Bosch Vila, *Albarracin Musulman* (Teruel, 1959), parte I, "El reino de Tayfas de los Bani Razi"; Guichard, *Structures*, s. 317-18; Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 81-3. Wasserstein, *Party Kings*, s. 101'de Beni Razi Araplar arasında sayılır.

23 J.L. Shneidman, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire* (2 cilt, New York, 1970), i, s. 112-13.

24 Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 83.

25 Şıklabi Tayfalar Age, s. 54-70'te tartışılmıştır.

sayıları arttırılmamıştı. İlk kaybettikleri yer Valensiya'ydı, yaklaşık 1021'de Abdülaziz'in oğlu, yani büyük el-Mansur'un torunu Abdurrahman Sançuelo tarafından bu şehir alındı. Sançuelo XI. yüzyılın siyasi ortamında ailesi içinde başarı kazanan tek kişiydi ve 1060/1'de hayatını kaybedene kadar, yaklaşık 40 yıl boyunca hüküm sürdü. Mürsiye'yi 1038'de Endülüs-Arap kökenlerinden gelen Beni Tahir aldı, Meriye'yi ise 1041/2'de Sarakusta'daki Tucibi ailesinin bir üyesi olan İbn Sumadih aldı. Turtuše, 1060'da Sarakusta'nın topraklarına katıldı ve Daniye de 1075/6'da onunla aynı kaderi paylaştı.

GIRNATALI ZİRİLER VE DİĞER "YENİ" BERBERÎ TAYFALAR

Tayfa kralların son grubu, II. el-Hakem ve el-Mansur tarafından göreve alınan Berberî askerlerden oluşuyordu. Zâvî b. Zîrî ve onun savaşçıları Sanhâce Berberîleri bu yeni grubun en dişlileriydi. Ayrıca en yeni gelen kişilerdendiler: el-Mansur, sorun çıkarmasıyla tanınan Zâvî'nin gelmesini istememişti. Zâvî'nin oğlu el-Muzaffer'in hükümdarlığına kadar (1002-8) bu aile Boğazları geçememiştir. el-Mansur kaygılanmakta haklıydı, Zâvî muhalif Halife Süleyman Müstain'in seçilmesinde de Berberîlerin eski başkente düzenlediği saldırıda da baştaki kişilerden biriydi.²⁶ 1010'da Kurtuba'dan atılmalarından sonra Berberîler şehri üç yıl boyunca kuşattılar ve sonunda kendi adayları Süleyman Müstain'i halife yapmayı başardılar. Ancak 1013'e gelindiğinde öncelikleri değişmişti. İç savaş sırasında Âmirîler gibi onlara ödeme yapacak ve onları destekleyecek bir hükümet istemiş olmalarına rağmen artık eski sistemin işlemez olduğunu anlamış ve bunun yerine Endülüs'te yerleşebilecekleri ve geçimlerini sağlayabilecekleri bölgeler aramaya başladılar. Kukla halifeleri Süleyman bunu kabul etti ve Elvira Zîrîlere verildi.

Gırnata'daki Zîrî Krallığı hakkında, diğer Tayfalar hakkında bildiğimizden daha çok şey biliyoruz, çünkü elimizde son Emir Abdullah b. Bulukkin'in bir anı yazısı bulunuyor (*Tibyan*). Emir bu yazıda hanedanının tarihçesi ve o günün siyasi uygulamaları hakkında ilginç değerlendirmeleri de vardır.²⁷ Bu anı yazılarını 1090'da Murabıtlar tarafından görevinden alındığında ve Marakeş'in yakının-

26 Bkz. Abdullah b. Bulukkin ez-Zîrî es-Sanhâcî, *et-Tibyan*, düzenleme E. Lévi-Provençal (Kahire, 1963), s. 196, n. 51.

27 Bu hatıralar A.T. Tibi tarafından İngilizceye çevrilmiş ve hatıralara harikulade notlar eklenmiştir (Leiden, 1986). Aynı zamanda bkz. A. Handler, *The Zirids of Granada* (Coral Gables, Florida, 1974).

daki Aghmat'ta sürgündeyken kaleme almış. Birçok siyasi anı yazısı gibi bu da kendi davranışlarını haklı çıkarmak için yazılmıştı. Abdullah yeni Müslüman efendilerini Hristiyanlarla hiçbir zaman işbirliği yapmadığına ve yapmayacağına ikna etmek istiyordu. Ailesinin Müslümanlar arasında bir iç savaş çıkarmadığını savunuyor, hatta aksine ailesinin Endülüslüleri korumak için çok çaba sarf ettiğini ve kendisinin de güçsüz ama erdem sahibi bir kurban olduğunu söylüyordu.

Emir, Zîrîlerin yükselişi konusunda İbn Hayyan gibi Endülüslülerden daha farklı bir hikaye anlatıyor. Zâvî b. Zîrî ve yaklaşık b. kişiden oluşan Sanhâce Berberîsi destekçilerinin dış güçlerin, topraklarını işgal edeceğinden korkan ancak kendi içinde bir araya gelemeyen Elvira halkının yaptığı çağırışı yanıtladıklarında Kuzey Afrika'dan dönme fikrinde olduklarını söyler: "Bu halkın arasındaki nefret o kadar büyüktü ki insanlar komşularıyla bir kez olsun karşılaşmamak için evlerinin yanına cami ve hamam inşa ediyorlardı. Hiçbir hükümdara boyun eğmiyorlardı." Korunma karşılığında Elvira halkı egemenlik ve vergi teklif etti. Birkaç yanlış yönlendirmenin etkisiyle Zâvî teklifi kabul etti ve halkı savunulması daha kolay olan Gırnata'ya taşınmaya ikna etti. 1018'de Sanhâcelar, Emevi olduğunu iddia eden el-Murtaza ve destekçilerinin yönlendirdiği 4.000 kişilik bir Endülüs ordusunu yenmeyi başardı. Aslında, halkın onları davet etmesi, düşünüldüğü kadar olanaksız bir durum değildi. Vatandaşların komşu prenslere çağrıda bulunup şehirlerini almalarını istedikleri başka örnekler de vardır. Örneğin 1018/9'da İsmail b. Zünnûn'un Toledo'yu ele geçirmesinde halkın bazı kesimlerinin isteği söz konusuydu. Aynı şekilde Meriye'nin şiklâbi lideri Züheyr 1038'de öldüğünde insanlar Valensiya'daki Abdülaziz'e ulaştılar ve şehirlerinin lordu olmasını istediler. Tucibi rejiminin çökmesinin ardından kontrolü ele geçirmesi için Süleyman b. Hud'a yaklaşanlar da Sarakusta halkıydı. Yerli sivil elitler bazen kendi hükümdarlarını seçiyordu, fakat bir kere başa geçtiler mi çoğunlukla bu mevkilerini babadan oğula şeklinde miras bırakmaya çalışıyorlardı.²⁸ Resmî seçim prosedürleri ya da anlaşmaları hiçbir zaman geliştirilmedi.

1019/20'de Zâvî, Kuzey Afrika'ya dönüp şansını burada denemeye karar verdi. Yerine yeğeni Habus geçti. Habus, Ceyyan'dan Gırnata kadısı Ebu Abdullah İbn Ebu Zamaneyn tarafından davet edilmişti, Zâvî'nin oğulları yerine onun geçmesini istiyordu. Habus zamanında (1038'de hayatını kaybetmiştir) Gırnata'daki Ziri Krallığı Endülüs'te ana siyasi güç olarak doğmuştur.

28 Yerel elit grupların nüfuzu Waasserstein, *Party Kings*, s. 140-4'te tartışılmıştır.

Daha az güç sahibi sayısız grup da aynı zamanda Endülüsyâ'da ufak devletler kurdu. Birzâleler II. el-Hakem zamanında geldiler ve sadece 300 kişi olmalarına rağmen el-Mansur'un yükselişinde büyük rol oynadılar. el-Mansur onları Karmûne'ye yerleştirdi. 1013'te Halife Süleyman el-Müstain Karmûne'yi Birzâle liderlerine verdi ve bu güçlü doğal kaleye dayanan ufak bir Tayfa kuruldu. Birzâle liderleri tarafından yönetilen bu Tayfa her zaman Sevilla'nın şiddetli saldırılarına karşı ayakta kalmaya çalıştı. Aynı dönemde Dammaris isimli bir Zenâte Berberî kabilesi el-Mansur tarafından Endülüs'e getirilmiş ve Moron onlara verilmişti. Diğer bir Zenâte grubu olan Hazruniler Arcos'u, yine Zenâte kabilesinin bir kolu olan Beni İfren ise Ronda'yı ele geçirdi.²⁹ Ayrıca Hammâdiler ufak Tayfalar kurdu ve 1016'dan 1026'ya kadar Maleka ve Cezîretülhadrâ'da halifelik unvanı için Emevilerle yarışa girdi. Ancak aile içinde çıkan kavgalar sebebiyle çabaları boşa çıktı ve 1065'e gelindiğinde güçleri Gırnata Zirilerince bastırıldı.³⁰

TAYFA SİYASETİ

Tayfaları kuran grupların listesinde bazı şaşırtıcı boşluklar var. Bunlardan en barizi ise hiç Emevi Tayfası olmamasıdır. Emevi hükümdarlara atfedilen pek çok çocuk olmasına rağmen ailede yetenekli prens kıtlığı yaşanmış gibi görünüyor. Bunun sebebi bütün hırslı Emevilerin hilafette ve Kurtuba yönetiminde hak iddia etmeleri ve bunu denerken yaşamlarını yitirmeleri olabilir, fakat ailenin tamamen yok olması şaşırtıcıdır. İbn İzârî'nin dediği gibi, "O dönemde Mervani rüzgarı etkili değildi ve Mervanilerin en uzak yörelerdeki evlatları öldürülmüştü. İnsanlar onların hükûmetine olan umutlarını kaybetmişlerdi, umursamazlıkları pek çoğunu uzaklaştırmıştı. Bütün topraklara yayılmış, insan seli arasında karışmış ve hakir görülüp aşağılanmışlardır."³¹

Müvelled Tayfaların, yani kökenleri bu topraklarda olan ailelerin hükmettiği Tayfaların olmaması da ilginçtir. IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başına denk gelen önceki siyasi parçalanma döneminde hem Batalyevs (kesinlikle) hem de Toledo (muhtemelen) müvelled soyundan gelen kişilerce yönetiliyordu ve müvelledler Sevilla'daki siyasi mücadelede öne çıkmışlardı, müvelled İbn

29 Bu ufak Berberî devletler için bkz. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 50-4.

30 *Age*, s. 41-2.

31 İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 128'den alıntılanmıştır ve Scales, *Caliphate*, s. 100'de çevirisi verilmiştir. Mervanilerin (Emevilerin) kayboluşu bütünüyle Scales, *Caliphate*, s. 110-31'de anlatılmıştır.

Hafsun'un uzun süren başkaldırısı da cabası. Tam tersine ise Tayfa döneminde siyasi açıdan aktif olan bir müvelled yoktur. Bunun sebebinin siyasi nüfuzlarını kaybetmiş olmaları mı yoksa insanların artık kendini müvelled olarak tanımlamayı bırakmaları ve elitler arasına girebilmek için siyasi açıdan hırslı olan grupların Arap ya da Berberî soylardan geldiklerini söylemeleri mi olduğunu kestirmek zordur.

Tayfa krallıklarının kökenleri oldukça çeşitlidir. Bazıları, Levant'taki sakalibe ve Endülüsyâ'daki Berberîler gibi eski güç yapılarından tamamen bir kopuş örneği gösterirken bazıları da var olan güçlerin gelişmiş hâlleri ya da devamlarıydı. Ancak bir kere kuruldular mı kendilerine has siyasi dinamikler oluşturuyorlardı. Tayfalar arasındaki çekişmelerin sebebinin etnik farklılıklar ve bunun doğurduğu gerginlikler olduğuna dair teoriler geliştirildi, örneğin Sevilla önderliğindeki Endülüsyâ bloğunun Gırnata Zirileri önderliğindeki Berberî bloğuna karşı olması gibi, ancak bu tam anlamıyla ikna edici değildir. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeni gelen Berberîlere karşı geniş çaplı bir düşmanlık söz konusuydu fakat ikinci ve üçüncü kuşak Berberî hükümdarlar giderek daha çok Araplaştılar ve Endülüş medeniyetinde asimile oldular. Kendi aralarında bile yeni gelen Berberîler asimile olanlarla bütünleşemiyordu, Sanhâce Zirileri daha batıdaki Zenâte Berberîlerden daha farklı bir kabiledendi ve düşmanlarına karşı asla birlik olamadılar.

Tayfa krallıklarının siyasi hayatları etnik rekabetle değil güçlü krallıkların komşularını ele geçirip daha fazla kaynak elde etme arzusuyla, hatta buna duydukları ihtiyaçla yönetiliyordu. 1010'dan sonra kurulan devletlerin çoğu XI. yüzyılın ortalarına kadar farklı kimliklerini korudular. Daha sonra bir sürü devralma ve birleşmeler yaşandı, yani 1085'e gelindiğinde daha az sayıda büyük oyuncu kalmıştı.

Krallıklar arasında en yayılmacı olanı Sevilla'ydı. Bu yayılmacılığın ana evresi Mûtezid döneminde (1042-69) yaşandı. Algarve'de, 1044/5'te Mirtule'nin (Mertola), 1051'de Leble'nin, 1051-53'te Huelva ve Saltes'in ve 1063'te Şilb'in alınmasıyla başladı, böylece bütün bölge Abbasi kontrolüne girdi. Aynı dönemde Sevilla, doğudaki ufak Zenâte krallıkları aldı ve 1054/5'te şehrin güneyindeki Cezîretülhadrâ'yı, 1064-66 arasında Ronda'yı, 1056-66 arasında Moron'u, 1066/7'de Karmûne'yi ve 1068/9'da Arcos'u ele geçirdi. 1069-70'de Abbasi askerleri, birçok görkemli hükümdarlık unvanı alan ve daha geleneksel bir Tayfa krallığı oluşturmaya çalışan Beni Cevher'lerin sonuncusu Abdülmelik'ten

eski başkent Kurtuba'yı aldı. Kurtuba, sonunda 1075'te Toledo'ya karşı kaybedildi ve 1076/7'de geri alındı. 1070'e gelindiğinde Sevilla, Batı Endülüsyâ ve Algarve'ye hakim olmuştu. Doğu sınırında artık Gırnata Zîrîleriyle ve Toledo Zünnûnileriyle komşuydular. Kuzeydeyse Batalyevs Aftasidleri vardı, onlarla ilişkiler uzun süredir kötüydü. Hayatta kalan güçler arasında eskiden beri var olan rekabet, mühim meselelerde bile iş birliği yapmanın neredeyse imkansız olduğu anlamına geliyordu.

Gırnata'daki Zîrîler yayılmacılık konusunda daha az hırs sahibiydiler. 1056'da Hammâdi hükümdarların sonuncusundan Maleka'yı aldılar ve burayı hükümdarlık hanedanının daha ufak üyelerine vererek krallığın bir çeşit ikinci başkenti yaptılar. Ancak Zîrîler batıdaki ufak Berberî Tayfaları almayı başaramadılar ve bu topraklar Sevilla'nın kontrolüne girdi. 1066'da Gırnata'ya bir saldırı düzenlendi, Yahudi vezir Samuel b. Naghrila'nın oğlu Joseph, Meriye hükümdarı Mutasım'a çağrıda bulundu ve onu burayı yönetmeye davet etti. Bu girişim Sanhâce tarafından durduruldu ve şehirdeki Yahudilere soykırım yapılmasına neden oldu.

Toledo'daki Zünnûniler de Levant'taki topraklarını genişletti, hanedanın bu bölgede her zaman çıkarları ve tanıdıkları vardı. Yahya el-Me'mûn'un hükümdarlığı sırasında (1043/4-75) Valensiya'yı aldılar (1065). Toledolular güçlerinin zirvesine 1075'te, Sevilla'nın elinden Kurtuba'yı aldıklarında ulaştılar. Ancak Zünnûni'nin Levant'taki nüfuzu Sarakusta Hudîleri yüzünden kısa sürdü. Ahmet el-Muktedir (1049/50-83/4) 1060/1'de, halk şiklâbi hükümdar Nabil'e karşı ayaklandığında Turtuşe'yi işgal etti ve 1076'da Daniye'yi aldı, anlaşılan buna vezir İbnü'l-Royolo'nun çevirdiği dolaplar sebep olmuştu. Daniye'ye bağlı olan Balear Adaları 1115'te Murabıtlar tarafından fethedilene kadar bağımsız kaldı.

Bu birleşme süreci, 1080'e gelindiğinde yaklaşık otuz tane olduğu kaydedilen Tayfa içinden yalnızca dokuzunun bağımsızlığını korumasıyla sonuçlandı. Bunlar: Albarracin, Meriye, Alpuente, Batalyevs, Gırnata, Mayorka, Sarakusta, Sevilla ve Toledo'ydu.³² Öte yandan bu birleşme güç kazandırmadı. 1009'da hilafetin yıkılmasının ardından kuzeydeki Hıristiyan güçler Endülüs halkına hem askerî hem de finansal açıdan rahatsızlık vermeye başladı. Hükümdarları buna karşılık veremeyecek kadar güçsüzdü, işkencecilerine genellikle "parias" denilen büyük meblağlarda paralar ödemek dışında tepki veremiyorlardı.

32 Bu hesaplamalar Wasserstein, *Party Kings*, s. 83-98'deki listeden yapılmıştır.

Süreç, hem Kurtuba halkının hem de Berberîlerin 1010 ve 1013'te şehir için yapılan mücadelede Hristiyan müttefik arayışına çıkmasıyla başladı, artık silahlı Hristiyan atlıları başkentin sokaklarında dolaşabiliyordu. Bundan sonra Endülüs kısa bir süre soluk aldı ama Müslümanlar arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklar rakiplerin yardım çağrısında bulunmasına neden oldu. 1043/4-47 yılları arasında Vâdilhiçâre şehrinin kontrolü için Sarakusta ve Toledo krallıkları arasında yapılan sınır savaşlarında Toledolu Zünnûniler düşman tarafından püskürtüldü ve Navarrelî Garcia Sanchez'le ittifak kurdu.

Onları [Hristiyanları] para ve erzakla donatıp Süleyman b. Hud'un topraklarına gönderdi... Hristiyanlar güven içinde gezinmeye başladılar ve atlıları hiçbir meydan okumayla karşılaşmadan Müslüman topraklarda istediği yerlere gitti. İbn Hud ve oğulları kalelerinde saklandı... Hasat vaktiydi, çoktanrılı halk ovalara yerleşti ve hasatları toplayıp götürmeleri için köylülerini (*ulûc*) çağırdılar. Onlar mahsulleri toplayıp, harman vurup kendi topraklarına taşıyana kadar iki ay geçti. Müslümanlar olanları öylece izledi, kendilerini savunamadılar.³³

Buna karşılık olarak İbn Hud, Leon-Kastilya'dan I. Fernando'nun yardımını istedi:

Ona büyük meblağda para ve mükemmel hediyeler gönderip İbn Zünnûn'un topraklarına saldırmasını istedi. O da büyük bir orduyla Toledo'nun sınır bölgelerine saldırdı ve muhafızları öldürüp toprakları yağmaladı. Allah sınırdaki halkı eşi benzeri görülmemiş bir korkaklıkla cezalandırmış olacak ki kimse düşmanın karşısına çıkamadı... Toledo'nun zenginliklerinin çoğu bu tekrarlanan akınlarla yok olup gitti, felaketler katlanarak çoğaldı ve bu köylerdeki halkın çoğu başkente göçtü.³⁴

Toledo halkı, Fernando'ya özel görevlendirilmiş temsilciler gönderdi. İşleri kolay olmadı. İbn İzârî'nin anlattıklarına göre,³⁵ Kral karşılayamayacakları finansal isteklerde bulundu. Onlar da bunu krala söyledi ve eğer bu kadar paraları olsaydı bu parayı Berberîlere verip bu utanç verici durumdan kurtulmuş olacaklarını eklediler. Fernando ikna olmadı, isteseler parayı bulacaklarını, Berberîleri de çağıramayacaklarını, çünkü onlara düşmanca davranacaklarını söyledi. Hatta Müslümanların tek çaresinin Kuzey Afrika'ya göç etmek ve bir zamanlar Hristiyanların olan toprakları yine onlara bırakmak olduğunu belirtti. Müzakereler durduruldu ve 1047'de Süleyman b. Hud hayatını kaybedene kadar yıkıcı savaş devam etti.

33 İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 278; çeviri s. 230-1.

34 *Age*, iii, s. 279-80; çeviri s. 232.

35 *Age*, iii, s. 282; çeviri s. 233.

Bu olay, aslında Endülüs'ün 1040'lardan beri göze çarpan güçsüzlüğünü ilginç bir şekilde gösteriyor. Müslüman hükümdarlar arasındaki rekabette Müslümanların Hristiyanlara para vererek Müslüman rakiplerinin topraklarını işgal ettirmesi ise bunun en bariz örneğidir. Yine çarpıcı olan bir diğer kısım da hem Sarakustalı Beni Hud'un hem de Toledolu Beni Zünnûn'un topraklarını savunmadaki inanılmaz başarısızlıklarıdır. Bu sayede Hristiyan ordular hiçbir engele takılmadan taşkınlıklarda bulunabildiler. Ekonomik zarar ise sadece ödenen haraç yüzünden değil, yağmalanan topraklar ve boş kalan köyler sebebiyle de oldukça büyüktü.

Süleyman b. Hud'un ölümünün ardından azalan baskı kısa süre sonra tekrar arttı. 1051'de, Lleida hükümdarı Yusuf b. Hud Sarakusta'daki ailesine karşı kendisini korumaları için Katalanlara para ödüyordu. 1060'tan sonra I. Fernando Sarakusta'dan yıllık parias toplar hale geldi.³⁶ Diğer Tayfa krallıklar da Hristiyanlara haraç ödeyeceklerine dair anlaşmalar yapmak zorunda kaldı. Yaklaşık 1058'de Fernando, Batalyevs'deki Aftasilerin topraklarını işgal etti ve Şenterin'e (Santarem) saldırdı. Kral Muzaffer'in, Aşağı Tagus Vadisi'nin anahtarı olan stratejik öneme sahip bu şehri kurtarmak için pazarlık etmekten başka çaresi yoktu. Bir şahidin yaptığı açıklamaya göre, "Şenterin Nehri'nin ortasında buluştular, İbnü'l-Aftas bir tekneydi ve Hristiyanlar ['ile, genellikle Hristiyanları anlatmak için Endülüs'te kullanılan aşağılayıcı bir sözcüktür] atlarının üzerindeydi, sular atlarının karnına kadar geliyordu. Barış ve haraç hakkında uzun bir görüşme yaptılar, Muzaffer reddetti, fakat uzun bir tartışmanın ardından antlaşma yürürlükte kaldığı sürece yılda 5.000 dinar ödemeyi kabul etti."³⁷

Hristiyanlarla sınır komşusu olmamaları Tayfa hükümdarlarını korumaya yetmedi. Yaklaşık 1063'te içlerinden en zengini ve en güçlüsü Sevillalı Mûtezid ödeme yapmak zorunda kaldı.³⁸ Parias, Hristiyan hükümdarlar için yerleşmiş bir gelir toplama sistemi hâline geldi. Kastilya-Leon'dan I. Fernando, 1065'te vefat etmeden önce mal varlığını oğulları arasında paylaştırdı: Sanço (1065-72) Kastilya kralı, VI. Alfonso (1065-1109) Leon kralı oldu ve Garcia'ya bağımsız Galiçya Krallığı verildi. Toprakların yanı sıra parias da bölündü: Sanço'ya Sarakusta'nın, Alfonso'ya Toledo'nunki ve Garcia'ya Sevilla ve

36 Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 77.

37 İbn İzzârî, *el-Beyan*, iii, s. 238; çeviri s. 198.

38 Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 112.

Batalyevs'in verildi. Bu gelirler Pireneler'in de ötesine gitti; VI. Alfonso'nun Cluny Manastırı'na ödediği yıllık 2.000 altın, çağının en görkemli binası olan III. Cluny Kilisesi'nin yapımında kullanıldı.

Parias toplanması hakkındaki en kuvvetli anlatımlar Gırnata'daki Abdullah b. Bulukkin'in anılarında bulunuyor. 1073'te Abdullah'ın tahta çıkmasının hemen ardından, Alfonso:

Daha şanslı olamayacağını ve para istemek için daha doğru bir zamanın gelmeyeceğini düşündü. Bu yüzden elçilerini yolladı. İlk kez müzakere yapıyordu. Pedro Ansurez bu haracı ödememizi talep etti. Biz bunu oy birliğiyle reddettik, çünkü aramızda birileri olduğu sürece, bundan kastım İbn Zünnûn'du [Toledo'daki], Alfonso'nun bize büyük bir zarar veremeyeceğine inanıyorduk. Kimsenin Müslümanlara karşı onunla bir anlaşmaya varacağını düşünmüyordum. Elçiler çabalarına değecek bir şey yapamadan ayrıldılar. İbn Ammar [Sevillalı Mutemid'in veziri, ö. 1084] bu fırsatı kaçırmadı. Priego'daki elçileri bekledi, görevinin sonuçlarını görmek için sabırsızlanıyordu. Elçilerin hiçbir şey başaramadığını görünce İbn Ammar hemen bir anlaşma önerdi ve dedi ki, "Eğer size haraç olarak istediğiniz 20.000 dinarı vermeyi reddettilerse biz size 50.000 verelim ve karşılığında Gırnata üzerine bir anlaşmaya varalım. Kent bizim, içindeki zenginlikler sizin olsun." Bu şartlarda bir anlaşmaya vardılar. Oy birliğiyle Gırnata'yı teslim olmaya zorlayacak bir kale inşa etmeye karar verdiler... İbn Ammar, Alfonso'nun askerlerinden yardım alarak binayı [Belillos Kalesi, Gırnata'nın kuzeybatısında] gerçekten büyük bir maliyetle tamamladı. Mutemid ve Hristiyan askerler kaleden ayrıldığında büyük bir ordu hazırlayıp onlara karşı yürüdüm fakat pek bir şey başaramadım. Bu yüzden halkım Hanedanlığından umudunu kesti. Çünkü topraklarımıza ağgözlülükle bakanlar artık Hristiyanlarla güçlerini birleştirmişti. Onunla en başta bir anlaşma yapmadığım için pişman oldum.

Belillos garnizonu, Vega de Granada'yı yağmalamıştı ve sanki ben bundan yeterince mağdur olmamışım gibi başta vermeyi reddettiğim parayı bana ödetti... Bu işteki aracı İbn Zünnûn'du [Toledo'daki], Hristiyanları memnun etmek adına onlara para kazandırmak için elinden geleni yaptı, belki de bir yandan da krallığımı yok edip ele geçirmeyi ya da payına düşeni almayı amaçlıyordu.³⁹

Daha sonra Abdullah, Alfonso'nun durumu nasıl değerlendirdiğini hayal eder:

"Bu kaybedemeyeceğim bir kumar, şehir [Gırnata] alınamasa bile. Şehri birinden alıp diğerine vermemin bana faydası ne? Sadece kendime daha güçlü bir düşman yaratmış olurum. Ne kadar çok isyancı olursa, aralarında ne kadar çok rekabet olursa benim o kadar işime gelir." Bu yüzden iki taraftan da para alma ve iki tarafı birbirine kırdırma niyetiyle geldi. Ülkeyi kendisi için almak istemiyordu çünkü meseleyi düşündü ve

kendi kendine, “Ben onların inancından değilim ve orada yaşayan halk benden nefret ediyor. Neye dayanarak orayı almak isteyeyim? Boyun eğdirerek mi? Bu mümkün değil. Savaşarak mı? Hayır, adamlarım ölür, param biter ve şehri ele geçirmenin bana sağlayabileceği faydadan çok zararı olur. Şehri ele geçirsem bile halkın desteği olmadan elimde tutamam, üstelik halka güvenemem. Halkı katledip kendi dinimden insanları oraya yerleştirmem de mümkün değil. Bu yüzden en iyi plan, hatta tek plan, birini bir diğeriyle tehdit ederek sürekli onlardan para almak, ta ki şehirleri fakirleşip güçsüzlüğe kadar. Zayıf düştükleri zaman teslim olup kendi istekleriyle bana katılacaklar,” dedi. Toledo durumunda olan tastamam buydu. Prenslerinin zayıflaması ve servetinin azalmasının yanı sıra halk da fakirleşti ve birbirinden uzaklaştı, böylece şehir zorluk çıkarmadan ona teslim oldu.⁴⁰

Daha önce olduğu gibi Tayfa kralları arasındaki düşmanlıkların yıkıcılığını, ordularının Hristiyan ordulara karşı acizliklerini ve ekonomik savaşın zayıflatıcı etkilerini görüyoruz.

Parias ödemesinin yapılmasının etkileri kısa dönemde bile kötüyken, Abdullah’ın da fark ettiği gibi, uzun dönemde de tamamıyla onların hükmü altına girmelerine neden oluyordu. Ona göre bu meseleyi ortaya atan kişi sıklıkla VI. Alfonso ile Müslümanlara aracılık yapan İberya Hristiyanı Kont Sisnando Davidiz idi. Kont şöyle diyordu: “Endülüs aslında Hristiyanlarındır. O dönemde Araplar tarafından yenilgiye uğratılmış ve yaşaması en zor bölge olan Galiçya’ya gönderilmişlerdi. Artık kuvvetli ve kabiliyetli olan Hristiyanlar kaybettikleri şeyleri güç kullanarak geri almayı arzuluyorlar. Bu yalnızca onların güçsüzlüğü ve bizim bu toprakları gasp etmemizle olur. Uzun vadede, Endülüs’ün ne askeri ne de parası kalacak ve onu hiçbir zorlukla karşılaşmadan geri alabileceğiz.”⁴¹

HİRİSTİYANLARIN İLERLEYİŞİ (1057-1086)

Aslında Hristiyanlar Endülüs’e doğru yayılmaya başlamada yavaş hareket ettiler. Kuzeydeki Hristiyan devletler XI. yüzyılın başında köklü değişiklik yaşadıkları bir döneme girdiler. Navarrelî Büyük Sanço (1000-35) dağlık krallığından batıya doğru hızlı bir şekilde yayıldı ve Kastilya ilini ve Leon Krallığı’nı ele geçirdi. Böylece buradaki yerel hanedanların güçlerine son verdi. Ölümüyle toprakları oğulları arasında paylaşıldı: Garcia atalarından kalma Navarre Krallığı’nı, Fernando Kastilya ve Leon’un fethedilen kısımlarını, gayrimeşru oğlu Ramiro

40 *Age*, s. 89-90.

41 *Age*, s. 90.

da ilk kez krallığa dönüştürülen ufak ve dağlık Aragon ilini aldı. Fernando'ya kalan miras en büyüğüydü ve kısa süre sonra, 1037'de, eski hanedanın son kralı III. Vermudo öldükten sonra Leon'da geri kalan toprakları da aldı ve eski kraliyet ailesinin bir üyesiyle evlendi. Yeni bir Hristiyan güç ortaya çıkmış oldu: Leon-Kastilya Krallığı.

Leon-Kastilya'nın I. Fernando'su (1035-65) otoritesini krallığının yeni bölgelerinde kabul ettirirken aynı zamanda Müslümanlardan parias toplamaktan memnundu. Hristiyanlar sadece batıya ilerledi, bunun bedelini de Batalyevsli Aftasiler ödedi. Buradaki Lamego ve Viseu 1057/8'de, Kulumriye 1064'te ve Kuriye 1076'da düştü. Ancak bunların hepsi küçük şehirlerdi ve güç merkezlerinden uzaktalardı, onların kaybı büyük bir paniğe yol açmadı. Aragon'da Barbastro 1064'te kaybedildi ve 1065'te geri alındı ama Alquezar 1065'te son-
suza dek kaybedildi.

Müslüman orduların bu dönemde başarısız olmalarının sebebi net olarak bilinmiyor, sonuçta el-Mansur 997'de muzaffer sayıfesiyle Santiago'ya yürüdüğünden beri sadece yarım yüzyıl geçmişti. Asıl sebep Müslümanlar arasındaki ayrılıklardı. Tayfakralların bir araya getirebildiği küçük orduların hedefleriye genellikle diğer Müslümanlardı. Ayrıca ciddi derecede askere alınacak insan eksikliği vardı. Tayfa krallıkların orduları hakkında çok az bilgiye sahibiz fakat bilgi sahibi olduklarımızın çok küçük orduları olduğunu biliyoruz.⁴² Mûtezid, Cezîretülhadrâ'da el-Kasım b. Muhammed el-Hammâdi'ye saldırdığında yalnızca 200 atlısı vardı. 1069/70'de Kurtuba'yı fetheden Sevilla'nın ordusu 300 atlı öncü birlikten ve 1.000 kişilik bir ana kuvvetten oluşmaktaydı fakat bunun Tayfa devletlerinin içinden en büyüğü ve en güçlüsü tarafından yapılan bir sefer olduğunu unutmamak lazımdır. Buna karşın, İbn İzârî'ye göre I. Fernando 1050'lerin sonunda Batalyevs Krallığı'na baskın düzenlediğinde 10.000 şövalyesi ve 20.000'den fazla piyadesi vardı.⁴³ Bunun çok abartılı bir tahmin olduğu neredeyse kesin olsa da Hristiyan orduların Müslüman ordulardan çok daha büyük olduğu bir gerçektir.

X. yüzyıla damga vuran olaylardan biri, Endülüs'teki yerli Müslüman nüfusun silahlılaştırılmasıydı. Bu durum uygun askerler bulmayı zorlaştırdı. Bildiğimiz en kayda değer girişim, 1030'larda Kurtuba'daki Beni Jahvar'ın "pazardaki halkı" ordusuna katmaya çalışması ve onları silahlandırmasıydı. Bu durum

42 Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 202-3.

43 İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 238; çeviri s. 198.

daha sonra bir tarihçinin⁴⁴ yorumlama ihtiyacı hissedeceği kadar alışılmadık bir durumdu. Öte yandan bu ordu, şehri Sevilla'nın hırslarından koruyamadı. I. Fernando'nun da gözlemlediği gibi Endülüslüler, Berberîlerin sağladığı hizmetleri sağlama konusunda isteksizdi ve sakalibe tamamen tükenmişti.

Emevilerin yaptığı gibi cihat için gönüllü olacak kişileri harekete geçirmek için çok az teşebbüste bulunuldu. 1034'te Sevilalı İsmail b. Abbad, Leonlu Hristiyanlara geleneksel yöntemlerle baskın düzenlemek istediğinde, oraya varmak için topraklarından geçilmesi gereken şehir, Batalyevs'in hükümdarı tarafından sabote edildi. Müslüman halkı harekete geçirmek için yapılan en çarpıcı girişim 1064'te Barbastro'nun Franklara karşı kaybedilmesiyle gerçekleşti. Sarakusta'dan el-Muktedir, şehri geri almaya kararlıydı ve vekili diğer Müslümanlara duygusal bir çağrıda bulundu. Bu dönemde Kurtuba'dan yazan İbn Hayyan, bu fethi ve Müslümanların çektiği sıkıntıları, muhtemelen biraz da propaganda yaparak, etkileyici bir dille anlatır.⁴⁵ Bu başarılı olur. March'tan birçok gönüllü gelir ve hatta Sevilalı el-Mûtezid bile 50 atlı gönderir. Müslümanların 6.000 okçusu olduğu söylenir. Şehir böylece geri alınır, fakat verilen bu sayılara temkinli yaklaşmak gerekir.⁴⁶ Yaşananlar, cihada duyulan hevesin hâlâ sonuçlar doğurabileceğini gösterir ancak bu bir defaya mahsustur.

1065'te I. Fernando'nun ölümüyle oğullar arasında topraklar paylaştırılınca Leon-Kastilya Krallığı bir başka sarsıntı geçirir. Daha önce bahsettiğimiz gibi en büyükleri olan Sanço, Kastilya'yı alır ve burası artık ilk kez bağımsız bir krallık olur, Leon'dan daha büyük ve daha güçlü hâle gelir. İkinci oğlu Alfonso, Leon Kralı olur ve üçüncü oğlu Garcia'ya Galiçya verilir. Sanço ve Alfonso kısa süre sonra bir araya gelir ve Garcia'nın elindeki ufak mirası ondan alıp hayatının sonuna kadar onu hapse atarlar. Fakat bu da uzun sürmez ve ikisi kendi arasında da miras için tartışmaya başlar. Sanço, 1071'de Alfonso'yu uzaklaştırmayı başarır ve Alfonso, Toledolu Zünnûnilere sığınmak zorunda kalır.

Fakat Sanço'nun zaferi kısa sürdü. Ertesi yıl, 1072'de, Duero'daki Zamora'da, Alfonso'nun destekçilerini kuşatırken suikasta kurban gitti. Bundan Alfonso taraftarlarının sorumlu olduğu düşünüldü. Yine de Alfonso'nun Sanço'nun veli-

44 Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas*, s. 105, Abdülvahid el-Merrâkûşî, *el-Mucib*, düzenleme M. al 'Uryan (Kahire, 1963), s. 42-3'ten alıntılanmıştır.

45 el-Makkari, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, çeviri P. de Gayangos (2 cilt, Londra, 1840-1), ii, s. 265-70'te korunmuştur.

46 Bkz. M.J. Viguera Molins, *Aragon Musulman* (Sarakusta, 1981), s. 191-4.

ahd olduğu su götürmezdi ve ölen kardeşin krallığı olan Leon-Kastilya'nın ona geçmesine izin verildi. Fakat önce, el-Cid'in de aralarında bulunduğu Sanço'nun Kastilyalı destekçilerinin zoruyla, halkın önünde abisinin ölümünden sorumlu olmadığına yemin etti. Bu sıkıntılı miras ona kaldıktan sonra Alfonso'nun Müslümanlara karşı harekete geçebilmesi ve topraklarını güneye doğru genişletmeyi amaçlaması için bir süre geçmesi gerekti. Harekete geçtiğinde bile bu, uzun süredir kurulan bir stratejinin ürünündense, Tayfa Krallığı içindeki sorunlara verilen bir tepki olarak ortaya çıktı.

1080'lerin başında Endülüs hızla bir krizin içine sürüklendi ve artık sona yaklaşıyor gibi görünüyordu. Bir açıdan bu, Tayfalar üzerinde hâlihazırda var olan baskıların şiddetlenmesi ve parias miktarlarının arttırılmasının bir sonucuydu. Örneğin 1082'de Sevilalı Mutemid Alfonso'ya değeri düşürülmüş madeni paralarla ödeme yapmaya çalıştı. Ayrıca kendisine karşı çıkan ve Mutemid'in elçisi olan Yahudi İbn Salib'i çarmıha gerdi. Alfonso'nun aldığı intikam Hristiyanların gücünün ne kadar arttığını gösterdi. Sevilla'nın içlerine kadar girdi ve en güneyde, Cebelitarık Boğazı'na bakan Tarif'e kadar ulaştı.

Haraç toplama üzerine kurulu Hristiyan faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar Toledo'da yaşanan siyasi bir krizle değişti. Daha önce bahsedildiği gibi Zünnûniler bu şehrin yerlisi değildi ve buraya 60 yıl kadar önce yerleşmişlerdi. Şehrin güç sahibi şahsiyetleri bu yönetime sinirlenmiş olabilir. İki etkili hükümdar döneminde, İsmail el-Zafir (1018/19-43/4) ve oğlu Yahya el-Me'mûn (1043/4-75) dönemlerinde uyumsuzluklar görünür değildi. Leon-Kastilya'ya parias ödediler ve Hristiyan askerlerin desteği sayesinde el-Me'mûn, 1075'in ilkbaharında Kurtuba'yı almayı başardı. Krallık üzerindeki yetkilerine karşı çıkan yoktu ve VI. Alfonso 1071'de kısa süreliğine tahtından uzaklaştırıldığında el-Me'mûn, ona kendi topraklarına sığınmasını teklif edebilecek bir pozisyondaydı.

1075'te el-Me'mûn öldürülünce ve tahta genç ve güçsüz oğlu Kadir geçti. Bu sırada gücünün zirvesinde olan Sevilalı Mutemid onun zayıflığından faydalanmaya başladı. 1076/7'de Kurtuba'yı ve 1078'de de Kadir'den Valensiya'yı aldı. Böylece Sevilla'dan Levant'a uzanan bir blok kurmuş oldu. Bu bozgunun ardından Toledo'da bir grup 1078/9'da bir darbe düzenledi ve Kadir, Küenke çevresindeki Zünnûni topraklarına kaçmak zorunda kaldı. Buradan, müttefiki VI. Alfonso'ya çağrıda bulundu.

Kadir'in Toledo'daki muhalifleri, Batalyevsli Mütevekkil'i yeni hükümdarı olarak seçmişlerdi. Alfonso, Sevilalı Mutemid'le iş birliği yaparak ona muhalefet etmeye başladı ve Batalyevs Krallığı'nın kuzey sınırlarındaki Kuriye şehrine

saldırdı. Mütevekkil, Toledo'dan vazgeçmek zorunda kaldı ve Kadir görevine geri döndü. Bu dönemde Alfonso, pariasını ödeyen ve sesi çıkmayan itaatkar bir Toledo'yu tercih etmiş gibi görünüyor. Kadir, Toledo'nun doğusunda Zorita'da, ve batıda Cantuarias'ta Leonluların bir garnizon kurmasına izin vermek zorunda kaldı ama hâlâ kraldı. Eğer Kadir otoritesini kabul ettirebilseydi durum böyle devam edebilirdi ancak bunu başaramadı ve 1082'de başka bir isyan çıktı. O zaman Alfonso harekete geçmesi gerektiğine ikna oldu. Yine 1082'de, kurnaz ve deneyimli el-Muktedir hayatını kaybetti ve çıkan taht kavgaları sayesinde Alfonso'nun artık Sarakusta cephesinden korkmasını gerektiren bir durum kalmamış oldu.

1084'ün sonbaharında Alfonso, Toledo'ya bir kuşatma başlattı ancak kendisi Mart 1085'e kadar gelmedi. Ciddi bir direnişle karşılaşmadı. Alfonso, Kadir'e Valensiya Kralı olacağı sözünü verdi ve halka canlarına, mallarına ve camilerine dokunulmayacağıнын garantisi verildi. 25 Mayıs 1085'te Alfonso şehre girdi ve ciddi bir karşı koyma olmadan şehri ele geçirdi. Kısa sürede krallığın büyük çoğunluğu kontrolüne girdi ve güneydoğuda, Aledo'da, kalenin Müslüman güneyden Müslüman Levant'a uzanan yolu denetleyebileceği yerde bir karakol kurdu.

Toledo'nun düşüşü, özellikle askerî zafer sonrasında Hıristiyanların Tagus Vadisi'ne yerleşmesiyle Endülüs'ün geleceği için bir dönüm noktası oldu. Bu, artık Endülüs'ün coğrafi merkezini kaybettiği anlamına geliyordu. Endülüs krallıkları artık Leon-Kastilya Krallığı'nın geniş topraklarının güney ve doğu sınırlarında dağınık vaziyette bulunmaktaydı. Ülkenin hiçbir tarafı Hıristiyanların düzenlediği baskınlara karşı tamamen güvende olamayacaktı ve hiçbir Müslüman güç artık Merkez Cordillera'nın kuzeyine geçemeyecekti. 1085'ten itibaren Endülüs artık devamlılığını sağlayıp kendi kendine yetebilecek siyasi bir varlık olmaktan çıkmıştı.

Toledo'nun fethinin Alfonso'nun son emeli olmadığı kısa sürede anlaşıldı. 1086'nın ilkbaharında, krallığın soylularından Alvar Fanez'in askerleri, görevden alınan Kadir'i Valensiya'ya yerleştirirken, o Sarakusta'yı kuşatmaya başladı. Yaşanan bu felaketlerin ardından ayakta kalabilen Tayfaların kralları, kuruntularını ve gururlarını bir yana bırakıp Kuzey Afrika'daki Berberîlerden askerî yardım istediler.

VII. BÖLÜM

MURABİTLAR¹

MURABİT HAREKETİNİN KÖKENLERİ (1050-1086)

Endülüs'ün VI. Alfonso'nun elinde yavaşça ölmesini engelleme amacı güden Murabıt hareketi güneyde doğmuştu. Fas'ın en güney uçtaki işlenmiş toprakları, Senegal ve Nijer nehirlerinin çevresindeki ova yerleşkeler arasında uzanan geniş, yol geçmeyen boş arazilerde sadece Berberî kabileleri yaşıyordu. O böl-

- 1 Endülüs'ün Murabıtlar dönemi hakkındaki klasik çalışma J. Bosch Vila, *Los Almoravides*'tir. İlk olarak 1956'da Tetuan'da yayımlanmıştır ancak günümüzde E. Molina Lopez'in düzenlediği yeni baskısından (Gırnata, 1990) takip edilmelidir, yazdığı giriş kısmı çalışmayı daha güncel hâle getirmektedir. Kuzey Afrika'daki akımın başlangıç noktası ve Murabıtların Endülüs'e gelişi için bkz. V. Lagardère, *Les Almoravides* (Paris, 1989). Lagardère, kaynakları akıllıca eleştirmiş ve bunu siyasi bir analizle birleştirmiştir, ben bu kaynaktan fazlaca faydalandım. Ayrıca aynı yazarın *Le Vendredi de Zallaqa: 23 Octobre 1086* (Paris, 1989) isimli kitabı, aynı konuların daha halka hitap eden bir şekilde kaleme alınmış halidir, ancak Endülüs'teki Murabıt Hükümdarlığı ve onların Endülüslü *fukaha* ile aralarındaki ilişki hakkında daha çok bilgi vermektedir. Murabıt Hükümdarlığı'nın son dönemleri için bkz. F. Codera y Zaidin, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en Espana* (Sarakusta, 1899). Genel bir araştırma içinse bkz. M.J. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas y las Invasiones Magrebies* (Madrid, 1992). Reconquista ve bu dönemdeki Hristiyan İspanya için bkz. B.F. Reilly, *The Contest of Christian and Muslim Spain, 1031-1157* (Londra, 1992).

gede yaşamak son derece zordu; sonu gelmeyen çakıl ve kumla dolu ovalar, rüzgarlı ama kavurucu hâva, yalnızca deneyimli birinin görebileceği geniş alanlara yayılmış kuyular ve kıt otlaklar. Bu Berberîler tamamen göçebe bir hayat sürdürdüler. Günümüz Endülüs coğrafyacısı el-Bakri, “ne toprak sürmek, ne de ekip biçmek hakkında bilgileri var, hatta ekmeği bile bilmiyorlar. Servetleri yalnızca sürülerinden ve et ve süt gibi yiyeceklerinden ibarettir. İslâm dünyasından ya da Sudan’dan geçen tüccarlar onlara ekmek vermedikçe ya da un hediye etmedikçe bütün yaşamlarını ekmek görmeden geçirebilirler” der.² Ayrıca giydikleri örtüler günümüzdeki Tuareglerinki gibi gözleri hariç her yerlerini kapatıyordu. Ağzılarını göstermenin uygunsuz olduğuna inandıkları ve birbirlerini örtüsüz görseler tanıyamayacakları söylenirdi. Tozlu çöl koşullarında çok kullanışlı olan örtüler, Endülüslü sokaklarında göze batıyordu ve Murabıtlar kolaylıkla fark edilip *el-mülessimun*, örtülüler (Arapça *lisam*’dan gelir, örtü demektir) olarak çağrılıyorlardı. Bu, onların farklı olduklarını ve dışarıdan geldiklerini vurguluyordu.

Bu Berberîlerin Sanhâce kabilelerinden geldiği söylenir, yani Zirilerin ve Kuzey Mağrip’teki diğer Sanhâce grupların uzaktan “kuzenleri” oluyorlardı. Böylece Atlas Dağları’ndaki yerleşik Masmudelerden ve Kuzey Fas’taki Zenâte kabilelerinden ayrılıyorlardı. Farklılık, ortak atalardan gelen akrabalık ilişkilerine bağlı gibi görünse de, aslında kültürelidir. Bu Sanhâce de kendi içinde birçok farklı kabileye ayrılır: Atlas Dağları’nın güneyde kalan eteklerindeki Dara Vadisi’nde Gazzula ve Lamta; çölün iç kısımlarına doğru daha güneyde Massufe, Lamtune, Beni Vâris ve hepsinden daha uzakta ve daha güneyde olan Cüdâle.

Bakri’nin yorumunda görüldüğü gibi dış dünyadan tamamen kopmamışlardı. X. yüzyıla gelindiğinde artık Fas’tan Gana’ya uzanan gelişmekte olan bir ticaret yolu vardı, iki yönde de durmadan süren iki aylık bir yolculuk yapılıyordu.³ Kuzeydeki son durağı meşhur ticaret şehri Sicilmase’ydi, güneydeki son durağıysa bir Müslüman yerleşke olan Evdeguşt kasabasıydı ve ötesinde Gana’nın kendisi vardı. Müslüman tüccarları bu ıssız topraklara çeken şey altındı ve yollarında tekstil ve diğer sanayi ürünlerini getiriyorlardı. En önemlisi, gelirken yolda Avlil madenlerinden aldıkları tuzu getiriyorlardı.

2 el-Bakri’nin Batı Afrika’yı tasviri N. Levtzion ve J.F.P. Hopkins, *Corpus of Early Arabic Sources for West African History* (Cambridge, 1981), s. 62-87’de çevirilmiştir. Bu alıntı için bkz. s. 70.

3 Bu ticaretin açıklaması için bkz. E.W. Bovill, *The Golden Trade of the Moors*, 2. Baskı (Oxford, 1970), s. 67-85.

Bu tüccarların Sanhâce'ye getirdikleri tek şey maddi ürünler değildi, aynı zamanda dinlerini de getiriyorlardı ve X. yüzyılda bu kabileler en azından ismen Müslüman olmuştu. Yaklaşık 1035'te Cüdâle kabilesinden bir lider, Yahya b. İbrahim (her iki adı da Müslüman adıdır) Mekke'ye hacca gitmiştir. Dönüş yolculuğunda Kayravan, Tunus'taki muhteşem İslâmi eğitim merkezini ziyaret etmiş ve aslen Fesli olan harikulade hoca Ebu İmran el-Fasi ile tanışmıştır. Yahya, insanların İslâmiyet'e çok sınırlı baktıklarını gittikçe daha iyi anlar ve bu hocanın öğrencilerinden birinin onunla birlikte gelip kabilesine bildiklerini öğretip öğretemeyeceğini sorar. İçlerinden hiçbirisinin bu sert ve tenha bölgede bir ömür boyu kalmak üzere şehrini terk etmek istememesi pek de şaşırtıcı olmayacaktır. Öte yandan Ebu İmran, Yahya'yı Veccac b. Zellü el-Lamti isimli bir alimle tanıştırır. Veccac b. Zellü, Fas'ın en güney ucundaki Ziz Vadisi'nde, Malkus'ta bir okul işletmektedir. İşte Yahya burada Murabıt hareketinin kurucusu Abdullah b. Yasin ile tanışır.⁴

Abdullah, Sanhâce'nin Gazzula kabilesinden gelmekteydi. Endülüs'ü ziyaret etmiş ve orada İslâm üzerine çalışmıştı. Buradan, halkına gerçek dini yaymaya ve onları bir fetih savaşında bir araya getirmeye kararlı bir şekilde dönmüştü. Siyer, yani Muhammed Peygamber'in yaşam öyküsü üzerine çalışmış ve bu ona ilham kaynağı olmuştu. Yahya b. İbrahim'in kabilesini eğitmesi için yanında götürdüğü kişi böyle birisiydi.

İbn Yasin, Yahya'nın koruması altında Cüdâle'ye karıştığı basit ve sert bir İslâmi görüşü kabul ettirmeye çalıştı. el-Bakri onun açgözlü ve şiddet yanlısı olduğundan şöyle bahseder: “Mundar' malların, yani din değiştirenlerin bütün varlıklarının üçte birinin ona ait olduğu emrini verdi ve yalnızca zina, iftira ve ayyaşlık için değil, dua edilirken yapılan ufak hatalar için de acımasız sopa dayaklarının atıldığı bir rejim kurdu.”⁵ Beklendiği üzere kabilede kendisine bir sürü düşman edinir, onu koruyan Yahya b. İbrahim'in ölümünün ardından kovulur ve kendisini yine efendisi Veccac b. Zellü'nün okulunda bulur.

Ancak üstlendiği bu misyondan vazgeçmez. Bir sonraki görevi, Cüdâle'nin rakibi Lamtune kabilesidir. Burada, ileride üyeleri Murabıt elit sınıfın özünü oluşturacak olan kabilenin başları Yahya b. Ömer b. Targut ve kardeşi Ebu Bekir tarafından karşılandı. Cüdâleli Yahya b. İbrahim, İbn Yasin ile bir üst-alt

4 Bu akımın ilk yılları için bkz. Lagardère, *Les Almoravides*, s. 45-66.

5 Levztion ve Hopkins, *Corpus*, s. 71-2.

ilişkisi kurmuştu. Lamtune liderleri ise onunla daha eşit seviyede oldukları bir ilişki ve başarılı bir ortaklık kurdular.

İbn Yasin ile İslâmlaşma ve fetih birlikte gerçekleşti. Peygamber ve ilk Müslümanları kendisine örnek aldı ve dış dünyayı fethedip kabile liderliğini dinî bir liderliğe dönüştürerek kabileler arasındaki rekabeti yıkmak için onları bir araya getirmek istedi. Lamtune kabilesinde kendi mevkiini güvenceye aldıktan sonra tıpkı Peygamber'in Medine'ye yerleştikten sonra 622'de Mekkelilere yaptığı gibi hemen seferler düzenlemeye başladı. İbn Yasin ve Yahya b. Ömer, Lamtune, Cüdâle (bu dönemde onlara katılmıştı) ve diğer bağlantılı kabilelerden oluşan bir orduya liderlik edip Güney Fas'a cihat ilan ettiklerinde tarih muhtemelen 1054'tü.

Dara Vadisi'ndeki Berberîlerle ilk çatışma çok zorlu geçti, bu zaferden sonra İbn Yasin destekçilerine Murabıtlar (*el-Murabitun*) demeye başladı, bu isim el-Bakrî'nin döneminden beri vardı. Daha sonraki kaynaklar, özellikle İbn Ebu Zer'in (ö. yaklaşık 1315) kaleme aldığı *Ravzü'l-Kırtas*, İbn Yasin ve destekçilerinin bir ara nasıl bir *ribata* (İslâmi bir kale-tekke) çekilmek zorunda kaldıklarını anlatır ve isimlerini buradan aldıklarını söyler.⁶ İbn İzârî, muhtemelen İbn Sayrafi'nin kaybolan eserine dayanarak daha basit ve daha akla yatkın bir açıklama yapar: *murabitun*, savaşmak için bir araya gelmek anlamına gelen kökün etken çatıdaki sıfat-fiil hâlidir ve Kur'an'da da bu anlamda kullanılır.⁷ İbn Yasin'in sert geçen, ama sonuçta zaferle sonuçlanan çekişmeden sonra bu unvanı kullanması gerçekten de Kur'an'ın Ali İmran suresinin 200. ayetine gönderme yapıyor olabilir: "Ey iman edenler! Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin; cihad için hazır ve rabıtalı bulunun ve Allah'tan gereğince korkun ki kurtuluşa eresiniz." Bu ismi seçerek İbn Yasin, destekçilerini ilk Müslümanlarla bir tutuyor ve askerlerini bir araya getiren şeyin kabile dayanışması değil, din olduğunu beyan ediyordu, ayrıca inancı sağlam olan herkesin hangi soydan gelirse gelsin onlara katılabileceğini vurguluyordu.

İbn Yasin ve Yahya b. Ömer'in birlikte önderlik ettiği Murabıtlar ticari yollar üzerinde genişlemeye başladı. 446/1054/5'te kuzey uçtaki Sicilmase'yi

6 Bu *ribat*'lardan birinin yerini belirleme girişimi için bkz. P.F. Moraes Farias, "The Almoravids: some questions concerning the character of the movement during the period of closest contact with the Western Sudan", *Bulletin de l'Institut fondamental d'Afrique noire* 29 (1967), 794-878.

7 İbn İzârî el-Merrâküşi, *el-Beyanü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, cilt iv, düzenleme I. Abbas (Beyrut, 1967), s. 12.

ve güneydeki Evdeguşt'u aldılar ancak çıkan bir isyandan sonra Sicilmase'nin tekrar fethedilmesi gerekti. Bu genişlemenin hepsi güç kullanılarak yapılmadı. 450/1058'de İbn Yasin Yukarı Atlas'taki Masmudelerin arasında dolaştı, onları düşmanlıklarını bir kenara bırakmaya ve Murabıtlara katılmaya davet etti, özellikle Peygamber'den örnek verdi ve büyük başarı kazandı. Ertesi yıl 451/1059'da Fas'ın Atlantik kıyılarındaki Bergavati Berberi'lerine vaaz vermeye gittiye de burada o derece başarılı olamadı. Ortodoks Müslümanlar, Bergavati'yi kafir olarak görüyordu, ancak Bergavatiler inançlarından vazgeçmediler ve İbn Yasin öldürdü: el-Bakri onun hakkında yazmaya başladığında mezarı çoktan bir türbe olmuştu.⁸ Harekatın dinî lideri olduğundan bir halefi yoktu.

Yahya b. Ömer, 448/1056'da öldürülünce harekatın liderliğini kardeşi Ebu Bekir üstlendi. İbn Yasin'in ölümüyle Ebu Bekir artık tek yetkiliydi ve Murabıtlar, Lamtune'nin dinî bir lider olmayan kabile *şeyh*leri tarafından yönetilmeye başlandı. Çöl Sanhâce ve dağlık Masmude'nin ordularında 30.000'e yakın asker olduğu söylene de gerçekte sayıları daha azdı: 450/1058'de Ebu Bekir 400 atlı, 800 deveye binmiş asker ve 2.000 piyadelik bir güce sahipti. Murabıtların çoğu yaya olarak rütbelerine göre savaşıyorlardı, en önde kiler uzun mızraklarla, arkadakiler ciritlerle dövüşürdü. En önden giden sancak taşıyan biri onları komuta ederdi; sancak dik tutulursa ayakta dururlar, alçaltılırsa diz çökerlerdi. Murabıtların kara kuvvetleri çoğunlukla başarılı olmasına rağmen kuşatma savaşlarında belki de hiç deneyimleri yoktu. 1088'de Aledo, Endülüs'ü kuşattıklarında kuşatma makineleri için Mürsiye halkının ustalığına güvenmek zorunda kaldı çünkü onların bu konuda bilgisi yoktu. Teknik konularda yetersiz olduklarından, Toledo'yu ve Endülüs'te Hristiyanlar tarafından alınan toprakları tekrar kazanmaya çalıştıkları sırada müthiş bir iktidarsızlık yaşandı.⁹

Murabıtların söylemi gerçekten basitti, insanlara şu sloganla çağrıda bulundular: "Doğruluğu yayacak, haksızlıkları düzelterek ve kanunsuz vergileri kaldıracacağız." Bu hedeflerin hepsi, bütün dinine bağlı Müslümanların kabul edeceği hedeflerdi. Murabıtların çağrısının önemli bir kısmı da vergilendirme politikalarında yatıyordu. *Megarim*'i, yani bütün bölgelerden kendi hükümdarları tarafından toplanan ve Kur'an'da geçmeyen vergiyi, kaldıracaklarını iddia ettiler. Bu, sadece öşür vergisi ödeyecekleri anlamına geliyordu. İbn Yasin'in

8 Levztion ve Hopkins, *Corpus*, s. 74.

9 Almoravid ordular Lagardère, *Les Almoravides*, s. 187-207'de tartışılmıştır.

ölümünden sonra Murabıt liderlerden hiçbirisi dinî bir otorite kurmaya çalışmadı, Kurtuba'da Emevilerin yaptığı ve Murabıtların ileride yapacağı gibi kendilerini halife ya da emirü'l-müminin olarak göstermediler. Alçakgönüllülük yaparak emirü'l-müslimin (müslümanların emiri) unvanını kullandılar. 1098'de İbn Taşfin, Sevilla'nın önde gelen vatandaşlarından Abdullah b. el-Arabi'nin ve oğlu Ebu Bekir'in başkanlık ettiği bir heyeti, Bağdat'taki Abbasi halifesi Müstehzir'e (1094-1118) gönderdi. Bağlılık yemini etmesi karşılığında İbn Taşfin yazılı bir resmî belgeyle Mağrip hükûmetine atandı. Bu şüpheli hükümdarlık yine de yeni rejime meşruluk kazandıracak öneme sahipti.¹⁰

Yeni rejimin kuruluşu yeni bir başkent kurulmasıyla kesinleşti. Yukarı Atlas'ın hemen kuzeyinde, Fas ovalarında Marakeş kuruldu. Güneydeki çölle yakın bağları koruyarak kuzeye doğru genişlemek için bir üs olarak kullanılacağı açıktı. Burada kimse yaşamıyordu ve Ebu Bekir, Lamtune'nin ve sürülerinin alışkın olduğu bir çöl bölgesine ihtiyacı olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca diğer yerleşik kabilelerin topraklarını işgal etmeyecek bir yerleşke kurmak istiyordu. Yeni şehir 463/1070'te kuruldu: bir karargah, *Darü'l-Hacer* (taş ev), inşa edildi ve diğer konutlar kısa süre içinde onun çevresinde kuruldu. Muvahhidler tarafından genişletilen ve geliştirilen Murabıtlara ait yapılar eski Marakeş şehrine şeklini vermiş ve günümüze kadar böyle kalmıştır.¹¹

Şehrin inşasına başladıktan kısa süre sonra Lamtune'nin Sahra'daki tarihî rakibi Cüdâle'nin bir isyan çıkardığı haberi duyuldu. Bu, Murabıtlara karşı büyük bir tehditti çünkü Sahra'nın kontrolünü kaybederlerse yeni askerlerinin ana kaynağını kaybetmekle kalmayıp büyük zenginlik kazandıran tuz ve altın ticaretinin kontrolünü de kaybedeceklerdi. Ebu Bekir güneye gidip bu zorlukla doğrudan karşı karşıya gelmek istedi. Marakeş'te yerine kuzeni Yusuf b. Tahsin'i bıraktı, Atlas'ın kuzeyinde kalan Murabıtların sorumluluğunu ona verdi ve söylenilenlere göre Ebu Bekir'in güzel ve kurnaz eşi Zeynep'le evlenmesini istedi. Köse sakalı, siyah gözleri ve kemerli bir burnu olan İbn Taşfin muhtemelen yarı siyahiydi. Ayrıca tıpkı bir zahid gibi yaşıyordu, Fas'ın ve daha sonra Endülüs'ün daha fazla insan olan bölgelerine el koymanın zorluğuna karşılık çöl devletini geliştirmede gösterdiği yetenek de ne kadar zeki olduğunun kanıtıydı.

10 Bkz. Lévi-Provençal, "Le titre souverain des Almoravides et sa légitimation par le califat Abbaside", *Arabica* iii (1955), 265-80; Lagardère, *Les Almoravides*, s. 165-7.

11 Marakeş'in erken tarihi için bkz. G. Deverdun, *Marrakesh des origines à 1912*, 1. cilt (Rabat, 1359).

Kontrolün kendisinde kalmasını istediğini kısa sürede belli etti: Ebu Bekir ertesi yıl geri dönüşünde ona hediyeler sunuldu ve kibarca ama net bir şekilde gitmesi söylendi. Ebu Bekir, 1087’de hayatını kaybedene kadar geçen yıllarını çölde ve altın üreten Gana’da Murabıt kontrolünü güvene almaya çalışmakla geçirdi ve bir daha Yusuf’un kuzeydeki otoritesini sınamaya kalkmadı.

Yusuf b. Taşfîn, kendisini Fas’ın kuzeyinde kalan kesimleri de fethetmeye adanmıştı. Buralar çoğunlukla Zenâte grupların kabile liderlerinin kontrolündeydi. 466/1073’te kuzeni Mezdeli, Sale’yi ve Yati b. İsmail, Miknas’ı aldı. 467/1075’te Yahya b. Vasinu, Fe’s’i ele geçirirken aynı yıl Mezdeli doğuda Tilimsan’ı aldı. 469/1076/7 yılında Rif’in ve Kuzey Fas’ın diğer bölgelerinin ele geçirildiğini görüyoruz, 471/1078’de de Tanca düştü. Yalnızca Sebte bağımsız kaldı çünkü emirinin bir donanması vardı ve denizden tedarik sağlayabiliyordu.¹²

Bu “fetihler” büyük ölçüde barış yoluyla yapıldı ve mevcut emirlerin ya evlerinde kalmasına izin verildi ya da Marakeş’e gönderildiler. Elimizde bu konuda bilgi veren tüm kaynaklar bulunmasa da, bulunanlar içinde isteksiz bir halka Murabıt ilkelerinin özellikle kabul ettirilmeye çalışıldığına dair bir bilgi yoktur. Temel İslâmî değerlere yapılan çağrı da bir tartışma ortamı yaratmış görünmüyor.

İbn Taşfîn bu fetihlere bizzat kendisi katılmadı fakat komutayı çok az kişiye vermeye dikkat etti, komutanların neredeyse hepsi Mezdeli ve Sir gibi liderle yakın akraba olan Lamtune kabilesi ve Beni Turgut ailesindendi. Fethedilen Zenâte gibi diğer gruplar orduya seçiliyordu ama komuta Lamtune’nin şeyhlerinde kaldı. Bu ilk dönemde kurulan düzen Murabıt Hükümdarlığı’nın sonuna kadar devam etti. Bazı yönlerden büyük bir güç kaynağıydı: Murabıt rejim, öldürücü düşmanlıklardan ve iç savaşlardan muaftı. Ebu Bekir’in oğlu İbrahim’in, babasının mevkiine geçmeye çalışması gibi kriz yaratması muhtemel olaylar barışçıl bir şekilde çözümlendi ve ilk başta liderlik için hak iddia eden Sir b. Ebu Bekir, İbn Taşfîn’in sadık bir teğmeni olarak kaldı. Diğer yandan Murabıt gücünün kaynağı büsbütün sınırlıydı: Yabancıların, elitler arasına girmesine izin verilmiyordu. Zamanla bu grup gittikçe soyutlandı ve halktan destek göremeyecek kadar koptu.

İbn Taşfîn ilk defa Fas’ı idari bölgelere ayırdı. Vilayetler arasındaki sınırların uzun zamandır belirli olduğu Endülüs’ten farklı olarak, Fas’ta kabilelerin top-

12 Fas’ın fethi için bkz. Lagardère, *Les Almoravides*, s. 80-101.

rakları arasındaki sınırlar çok belirgin değildi ve var olan küçük şehirler de (Fes, Tilimsan, Sale, Tanca) başkent niteliğinde değillerdi. Salé'den Sebte'ye Atlantik kıyıları ve Miknas'a varan iç kesimler İbn Taşfin'in kuzeni ve Endülüs'ün fethinde büyük rol oynayacak olan Sir b. Ebu Bekir'in komutasına bırakıldı. Fes ve çevresi Massufe kabilesinin bir lideri Umar b. Süleyman'ın kontrolündeydi, Sicilmase ve Atlas'ın ötesindeki Dara ise bir diğer Sanhâce lideri Davut b. Aişe'nin kontrolündeyken Marakeş, Tadla ve en zengin bölge Yukarı Atlas ovaları hükümdarın oğlu Tamim'e bırakıldı. İbn Taşfin, Marakeş merkezli ilkel bir merkezî hükümet kurdu, burada da bir çeşit divan oluşturuldu. Daha önce Emevilerin yaptığı gibi haşım ya da muhafızlardan 2.000 siyahi ve 500 ulûc (muhtemelen Frank olan köleler) olmak üzere Endülüs'ten köle asker almaya başladı. Ancak orduların büyük kısmı Sanhâce kabilelerinden sağlanmaktaydı ve İbn Taşfin, hâlâ Sahra'da olan Lamtune, Cüdâle ve Massufe'ye haber yollayıp kendi başarılarını anlattırdı ve kendisine katılmalarını istedi. Onları ödüllendirmek için başkentinde Gana altınlarını işleyerek pek kıymetli Murabıt dinarı bastırmaya başladı.¹³ Altın dışında devletin başka bir düzenli geliri olup olmadığı bilinmiyor, aşar vergisi toplandığı ihtimali olsa da bunu destekleyecek bir mali yönetim yoktu. Bir diğer meşru gelir kaynağı ise cizyeydi, *zımmî*lerden toplanıyordu. İbn Taşfin'in Yahudilerden büyük miktarda topladığı söylenir, ancak Endülüs'ten farklı olarak Fas'ta Hristiyan sayısı pek az olduğundan cizye gerçekten sınırlı bir gelir kaynağıydı. Murabıtlar Devleti aslında bir fetih devleti olarak kaldı, destekçilerini ödüllendirmek için yeni ganimetlere ihtiyaç duyuyordu.

ENDÜLÜS'ÜN MURABITLAR TARAFINDAN FETHİ (1086-1102)

Haziran-Temmuz 1083'te Murabıtlar sonunda Zenâte'nin elindeki son toprak Sebte'yi fethedip hükümdar Muiz b. Sükut'u idam ettiler. Aynı yaz Leon-Kastilya Kralı VI. Alfonso (1072-1109) Sevilla'dan Mutemid'den istediği pariası ödeyememesine kızdı ve bir sefer düzenleyerek Sevilla'nın kırsal kesimlerini yağmaladı, Endülüs'ün en güney ucu olan Tarife ulaştı. Hristiyanlara karşı konulamadı. VI. Alfonso, 25 Mayıs 1085'te zaferle Toledo'ya girdi ve bir sonraki kış Sarakusta'yı kuşatmaya başladı.

İlk kez hangi Tayfa kralın Murabıtları Endülüs'e davet edip onları Hristiyan tehdidine karşı korumalarını istediği konusunda görüş ayrılıkları bulunmak-

13 R.A. Messier, "The Almoravids, West Africa gold and the gold currency of the Mediterranean basin", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* xviii (1974), 31-47.

tadır.¹⁴ Sevilla'nın Tayfa hükümdarı Mutemid'in 1086'dan önce İbn Taşfin'le görüşmüş olması muhtemeldir ve 1083'te Murabıtların Sebte fethi sırasında onlara denizden destek sağladığına dair raporlar vardır. *Ravzü'l-Mitar*'da anlatılanlara göre Mutemid komşuları Bataleyvslı Mutavvakil ve Gırnatalı Abdullah'ı ve onların kadılarını bir toplantıya çağırdı. Burada Kurtuba kadısı İbn Edhem ve Mutemid'in veziri İbn Zeydun'un başkanlık ettiği bir heyetin İbn Taşfin'le görüşüp onun desteğini istemeleri kararlaştırıldı. Mutemid hiçbir şekilde ikna olmadı, tarihî kayıtlarda yazıldığına göre, “Domuz çobanı olmaktansa deve otlatmayı tercih ederim,” sözleri onun fikrini özetleyen sözlerdi.

Daha İbn Taşfin İber topraklarına adım atmadan gerginlikler yaşanmaya başlamıştı. Yerleşeceği Cezîretülhadrâ'nın güvenli olabilmesi için Abbasilerin orayı boşaltmasını istedi. Karşı taraf kaçamak cevaplar verse de Murabıt lider onların karşı koymasına izin vermeden harekete geçti. 500 kişilik bir öncü birlik gönderildi ve Temmuz 1086'da hiç direnişle karşılaşılmadan şehir alındı. Murabıt güçlerinin esas büyüklüğünün 12.000 kişi olduğu söylenir. Yerel halk tarafından coşkuyla karşılandılar, yerliler onlara panayırılar kurdu. İbn Taşfin daha sora Sevilla'ya gitti, orada Gırnatalı Abdullah ona katıldı ve birlikte kuzeye, Bataleyvs'e gittiler. Burada da yerel hükümdar el-Mutavvakil onlara katıldı. Meriyeli İbn Sumadih güçsüz olduğunu söyleyerek geride kaldı, Valensiya ve Sarakusta'nın Tayfa liderleri ise çok uzaktaydı ve kendi sınırları tehdit altındaydı. VI. Alfonso Sarakusta kuşatmasını durdurdu ve bu yeni tehditle karşılaşmaya gitti. İki ordu, 23 Ekim 1086'da, Cuma günü Arapların Zellaka, Hristiyanların Sagrajas dediği, Bataleyvs'in kuzeydoğusundaki bir bölgede karşı karşıya geldi. Savaş hakkında birkaç karmaşık anlatı bulunmaktadır.¹⁵ Ne İbn Taşfin'in *Tunis*'teki Zîrî hükümdarına yazdığı tamamen genel mektup ne de Gırnatalı Abdullah'ın *Memoirs* adlı anı yazıları bize yardımcı olmaktadır. Bu anı yazısında savaştan çok kısa bahsedilmesinin nedeni belki de Abdullah'ın fazla tanıklık etmemiş olmasıdır. En uzun kaynağımız XIII. yüzyılın sonunda el-Himyari'nin kaleme aldığı coğrafi eser *Ravzü'l-Mitar*'dır, ancak olayın yaşandıktan 200 yıl

14 İbn Taşfin'in Endülü'sü işgalleri için bkz. Lagardère, *Les Almoravides*, s. 101-50 ve Bosch Vila, *Los Almoravides*, s. 132-64.

15 Savaşın kaynakları ve tarihi bütünüyle A. Huici Miranda, *Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Almoravides, Almohades y Benimerines* (Madrid, 1956), s. 19-82'de tartışılmıştır.

sonra yazıldığını belirtmek gerekir.¹⁶ Kesin olarak bildiğimiz şeyler şunlardır: Alfonso kesin surette yenildi, tarumar olmuş hâlde Toledo'ya çekildi, Sevilalı Mutemid cesurca savaştı ve iki Murabıt general Sir b. Ebu Bekir ve Davut b. Aişe savaşta önemli rol oynadı.

Savaştan hemen sonra Mutemid düşmanın peşinden gidilmesini ve kovalanmasını öne sürdü ama İbn Taşfin Sevilla'ya dönmek ve daha sonra da Fas'a gitmek istedi. Ancak 3.000 askeri Endülüs'ün doğusunu koruması için geride bıraktı. Bunun en olası açıklaması Fas'taki durum hakkında endişelenmesi ve güç merkezini uzun süre başboş bırakıp Tayfa krallıkların karmaşık siyasetine bulaşmak istememesidir. Ayrıca tam da bu sıralarda en büyük oğlu Sir hayatını kaybetti, ertesi yıl ise zamanında ayağını kaydırduğu kuzeni Ebu Bekir güneyde, Gana'da vefat etti. İbn Taşfin, Ebu Bekir'in oğlu İbrahim'in tekrar tahta geçmeyi deneyeceğinden endişe duymuş olabilir.

Endülüs'ten ayrılmasının sebebi ne olursa olsun Endülüslüler kısa süre içinde onu aramaya başladılar. Alfonso yenilmişti ama asla yıkılmış sayılmazdı. Parias istemeye ve toplamaya devam etti ve adamları Aledo'daki kaleyi ele geçirdi. Böylece Sevilla ve Gırnata'dan doğudaki şehirlere giden yolların önü kesilmiş oldu. Kaleye yerleşen garnizon buradan dilediği gibi Müslüman topraklara baskın düzenledi. Valensiya teoride hâlâ görevden alınmış Toledolu Kadir tarafından yönetiliyordu ve el-Cid onu tehdit ediyordu. Müslümanların sorunları Sevilalı Mutemid ve Mürsiyeli İbn Raşık arasındaki acı rekabetle iyice büyüdü. Artık doğu vilayetlerindeki önde gelen kişilerin (*vücu*) Murabıtları çağırma vaktiydi, bu da Endülüs'te halktan gittikçe daha çok destek gördüklerinin bir işaretiydi.

İbn Taşfin, Mayıs-Haziran 1088'de Cezîretülhadrâ'ya vardı ve Sevilalı Mutemid ile Gırnatalı Abdullah b. Bulukkin ona katıldı. Meriyeli İbn Sumadih ve Mürsiyeli İbn Raşık destek gönderdi. Müslüman kuvvetler Aledo'daki kaleyi ele geçirmeye karar verdi.¹⁷ En başından beri bu sefer, Tayfa krallar arasındaki rekabetten kötü etkilenmişti. Abdullah sürekli Gırnata Krallığının bir parçası olan Maleka'yı ele geçiren kardeşinin ne kadar kötü biri olduğu hakkında İbn Taşfin'e dert yanıyordu. Aledo kuşatması sırasında Yusuf *fukaha*'ya Mutemid ve İbn Raşık arasındaki çekişmeyi karara bağlamasını söyledi. Onlar Mutemid'i haklı buldular

16 İbn Abdülmün'im el-Himyari, *Ravzü'l-Mitar fi Haberi'l-Aktar*, düzenleme ve Fransızca çeviri E. Lévi-Provençal, *La Péninsule Ibérique au Moyen-Age* (Leiden, 1938), metin 83-95, çeviri s. 103-16.

17 Kuşatma için bkz. Huici Miranda, *Las Grandes Batallas*, s. 85-99.

ve İbn Raşîk'in tutuklanmasına ve mülklerine el koyulmasına karar verdiler. Öfkelenen Mürsiye halkı kuşatmacılara destek vermeyi reddetti. Müslümanların sorunları burada da bitmedi, VI. Alfonso'nun etrafı sarılmış olan garnizonun yardımına geleceği haberi duyuldu. Kasım ayının sonunda, sonuçsuz kuşatmanın başlangıcından dört ay sonra, İbn Taşfin Kuzey Afrika'ya dönmeye karar verdi.

Aledo girişimi bir fiyaskoyla sonuçlandı ve İbn Taşfin Tayfa krallarla iş birliği yapma denemelerinin boşa olduğuna karar verdi. Ya Müslümanların tartışmasız tek lideri olarak geri dönecekti ya da dönmeyecekti. Fakat sıra VI. Alfonso'ya geçmişti. Sağ kolu Alvar Fanez'i yeniden parias alması için Gırnata'ya, Abdullah'a yolladı. Fanez, bunu aşağılayıcı bir şekilde yaptıktan sonra Alfonso dikkatini Sevilla'ya, Mutemid'e çevirdi. Zellaka'daki zafer hiç kazanılmamış gibiydi. Abdullah kendisini diğer Müslümanlara affettirmeye çalıştı ama artık İbn Taşfin'in sarayında birçok düşmanı vardı ve Murabıt hükümdar onun Müslümanların amacına ihanet ettiğine inanıyordu.

1090'da İbn Taşfin üçüncü kez Cezîretülhadrâ'ya gitti, bu sefer kendi kendine hareket etmekte kararlıydı. Eylül'de Abdullah Gırnata'yı ona teslim etmek zorunda kaldı ve Ekim'de Maleka'yı kardeşi Tamim'den aldı. İbn Taşfin, Endülüs'te çok fazla vakit geçirmek istemiyordu ve yıl bitmeden Fas'a döndü. Bu sefer yerine yeğeni Sir b. Ebu Bekir'i bıraktı. İbn Taşfin'in düşmanlığı ve Endülüslü fukahanın Tayfa krallarının dine saygısız ve ahlaksız olduklarını beyan etmeleri sonunda Mutemid çareyi VI. Alfonso'yla ittifak kurmakta buldu. Böylece düşmanlarının bütün suçlamaları gerçek oldu. 1091'lerin başında Murabıt güçler Kurtuba'yı ve Vâdilkebir Vadisi'ni aldı, Sevilla'nın yardımına gelen Alvar Fanez'in öncülük ettiği birlikleri yendi. Murabıt gücüyle ve halkının büyük kısmının düşmanlığıyla karşı karşıya kalan Mutemid bitap düştü ve Eylül 1091'de Sevilla, Sir b. Ebu Bekir'e teslim oldu. Gırnatalı Abdullah gibi Kuzey Afrika'ya sürgün edildi ve 1095'e kadar Marakeş yakınlarındaki Aghmat'ta yaşadı. 1091'in ilerleyen vakitlerinde diğer Murabıt orduları Aledo ve Meriye'yi aldı. Batalyevslî el-Mutavvakil çok uzun süre dayanamadı. Murabıtların "koruması" altında kendini güvende hissetmediği için VI. Alfonso'dan medet umdu ve askerî destek karşılığında Lizbon'u ona vermeyi önerdi. Sir, 1094'te bütün krallığı alarak karşılık verdi.

Bu sırada Valensiya'da başka olaylar oluyordu.¹⁸ Murabıtların gelişi Kral Kadir'e büyük bir zorluk çıkarıyordu. Kadir, Toledo'yu VI. Alfonso'ya karşı kaybetmişti

18 Olaylar hakkında yapılan son tartışma için bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la Reconquête* (2 cilt, Şam, 1990), i, s. 65-79.

ve el-Cid tarafından onu koruması için tayin edilen bir Kastilya garnizonuyla birlikte Valensiya'ya yerleştirilmişti. Murabıtlar gelmeden önce bile halk, Hristiyan askerler için ödenmesi gereken vergiler yüzünden Kadir'i pek sevmiyordu. Murabıt ordular artık Mürsiye'ye kadar gelmişken kurtuluşlarının yakın olduğunu düşündüler. Ekim 1092'de el-Cid Sarakusta'dayken bir darbe oldu. Lideri kadı İbn Cahhaf'tı. Ufak bir Murabıt birliği şehre girdi ve Hristiyanlar kovuldu. Bu sırada Kadir saklandığı yerden çıkartıldı ve idam edildi. Sonra olaylar isyancılar için kötü gitmeye başladı. Murabıtlar çok büyük bir kuvvetle gelmemişlerdi ve el-Cid şehri geri almak için hazırlık yapmaya başladı. Dahası, İbn Cahhaf kendisini Tayfa kralları gibi bir hükümdar olarak göstermeye çalıştı, Valensiya'nın aslında gücünün yetmeyeceği gösteriler ve törenler düzenledi. el-Cid'in doğudan geldiğini haber alan ve halkın Murabıtlara daha yakın olduğunu anlayan İbn Cahhaf diğer Tayfa kralların oynadığı oyunu oynamaya kalktı: Murabıtlarla görüşmeler sürerken el-Cid'e haraç ödemeyi kabul etti. İbn Taşfin'in yeğeni Ebu Bekir b. İbrahim'in önderlik ettiği Murabıt ordu, Eylül 1093'te sonunda şehre vardığında el-Cid, İbn Cahhaf'la ittifak kurdu. Öte yandan Valensiya halkının büyük çoğunluğu Murabıtların başa geçmesinden yanaydı. Halk hayal kırıklığına uğradı. Tam olarak bilinemeyen sebeplerden ötürü halkı özgürlüğüne kavuşturacak ordu şehrin duvarlarına kadar geldi ama hiçbir saldırıda bulunmadan çekildi. Gizli kapaklı görüşmeler yapıldı fakat sonunda İbn Cahhaf, el-Cid'in koşullarını kabul edemeyeceğine karar verdi ve şehir bir kere daha Hristiyanlar tarafından kuşatıldı. En sonunda, Mayıs 1094'te açlık yüzünden şehir teslim oldu ve el-Cid'in adamları zafer kazanarak şehre girdi.

İbn Taşfin başka bir ordu gönderdi ve 1094'te diğer bir yeğeni Muhammed b. İbrahim'in önderlik ettiği hatırı sayılır bir birlik şehre vardı. Fakat el-Cid'in gece vakti düzenlediği saldırı sonucu bu birlik dağıldı ve Şatıbe'ye (Jativa) çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra el-Cid, kendisine ihanet ettiğini düşündüğü İbn Cahhaf'ı canlı canlı yaktırarak intikamını vahşice aldı. Ali b. el-Hacc'in önderliğini yaptığı bir diğer Murabıt kuvveti de şehrin güneyindeki Bairen'de 1097 yılında yenilgiye uğradı.

Bu küçük düşürücü yenilgiler, İbn Taşfin'in 1097 yılının yaz ayında bizzat kendisinin bir işgal düzenlemesine neden oldu. Muhammed b. el-Hacc, Toledo'ya gönderildi ve Consuegra'da VI. Alfonso'yu yenilgiye uğrattı ve diğer pek çok kişinin yanı sıra el-Cid'in oğlu Diego'yu da öldürdü. Bu sırada İbn Taşfin'in oğlu Muhammed b. Aişe, Zorita ve Kuenke arasında kalan Beni Zünnûn'un

eski topraklarında Alvar Fanez'e saldırdı. Sonra Valensiya topraklarını yağmalamaya yöneldi. VI. Alfonso ve Alvar Fanez karşısında Murabıt güçler savaş meydanında etkili dövüşüyorlardı ama önemli kalelerden hiçbirisini alamadılar ve zaferleri kısa sürüyordu.

el-Cid'in 10 Temmuz 1099'da hayatını kaybetmesiyle Valensiya'nın direnmesi, eşi Jimena'nın üstün gayretine rağmen imkansız hale geldi ve Nisan-Mayıs 1102'de Hristiyanlar şehri boşalttı. Kıdemli Murabıt komutan Mezdeli'nin birlikleri, boşaltılan şehre yerleşti. Böylece kuzeydoğudaki Sarakusta Krallığı dışında Endülüs'ün Murabıtlar tarafından fethi tamamlanmış oldu. Bu zaferi kutlamak için İbn Taşfın, oğlu Ali'yi herkesin önünde resmen varisi olarak atadı. Sarakusta Kralı akıllıydı; bu durumda kendi oğlunu elçi olarak gönderdi ve artık İber yarımadasında yalnız kalan iki Müslüman güç arasında anlaşma imzalandı.

ENDÜLÜS'TE MURABIT REJİMİNİN KURULMASI

Endülüs'ün, Lamtune ve onların Berberî müttefikleri tarafından fethi şaşırtıcı bir biçimde çok fazla şiddet kullanılmadan gerçekleşti. Bu yaşananlar köklü ve kültürlü bir toplumun, kendi tarihine ve kimliğine sıkı sıkıya bağlı ve barbar olarak görülen bir grubun boyunduruğu altına girmesi anlamına geliyordu, yine de direniş gerçekten azdı.

Direnişin az olması, Hristiyanların başarıları ve Tayfa krallıklarının kendilerini içinde buldukları tehlikeli durumla açıklanabilir. Mutemid'in domuz ya da deveye çobanlık yapma arasında kaldığını söylediği acı nükte, kaldığı durumun üzücü gerçekliğini yansıtmaktadır. Bir açıdan bu, kralların suçuydu. Mutemid ve onun cesur oğlu er-Radi (1091'de Ronda'nın düşmesinin ardından Murabıt komutan Garur tarafından idam edildi) dışında hiçbirisi ne hünerli ne de kararlıydı. Gırnatalı Abdullah kendi anı yazılarında bile kendisini güçsüz, beceriksiz ve bir hayal kırıklığı olarak anlatmaktadır. Güvendiği herkes tarafından terk edilen, kardeşine duyduğu kıskançlıkla kendini yiyip bitiren ve dışarıdan gelen baskılara karşı gelemeyecek kadar aciz biriydi. İçlerinde sivrilene biri olmadı ve Kadir de bir değil iki büyük krallığı (Toledo ve Valensiya) Hristiyanlara karşı kaybetmenin hüznünü yaşıyordu.

Ancak sorun kişisel başarısızlıklardan daha öteydi. Parias konusu, Tayfa'ların başarısız olmasının ana sebebiydi. Murabıtlardan farklı olarak Tayfa kralları para ödenmesi gereken profesyonel askerlerin askerî desteğine muhtaçtı. Parias toplanması, diğer pek çok şeyin yanı sıra, hiçbir Tayfa kralının etkili bir askerî birliğe yatırım yapamayacağı anlamına geliyordu. ez-Zellaka Savaşı'nda Sevil-

lalı Mutemid'in adamları iyi dövüşmüş olsa da Murabıtların desteği olmadan Hristiyanlara karşı direnemezlerdi. Abdullah b. Bulukkin, anı yazılarında kendi krallığındaki ve sınırlarındaki isyancılara düzenlenen akınlardan bahseder. Bize sayı verdiği nadir durumlarda sayıların çok az olduğunu görüyoruz: Gırnata'daki garnizonda 100 Zenâte Berberîsi olduğunu (bunun toplam rakam olup olmadığı kesin değildir) ve abisi Tamim'in Maleka'da 300 askeri olduğunu söyler.¹⁹ Öte yandan Murabıt orduların sayıları çok daha fazladır; yaptıkları diğer uçuk tahminleri göz ardı edecek olursak 20.000 kişilik orduların var olduğu bir gerçek, vilayetlerdeki birlikler de yaklaşık 5.000 kişilikti.²⁰

Tayfa kralların az askeri olmasının yanı sıra olanların da sadakatleri ve yetkinlikleri şüpheliydi. Savaşmaktan ziyade geçindikleri arsaların değeriyle daha fazla ilgileniyorlardı. Abdullah açıkça VI. Alfonso'nun ya da İbn Taşfin'in ordularına karşı savaşmanın söz konusu bile olmadığını düşünüyordu. Diğer Tayfa kralları da aynı şekilde düşünüyordu. Sadece geniş çaplı destek gören Sevilalı Mutemid, Kuzey Afrika'dan gelen el koymalara direniş gösterebiliyordu.

Murabıtların başarısının sebebi sadece Tayfa kralların başarısızlığından kaynaklanmıyordu. Endülüslülerden tamamen farklı bir yaşam tarzına sahip olan Berberîlerden olmalarına rağmen Murabıtlar, toplumun pek çok kesimi tarafından hoş karşılanıyordu. Bu durum Âmîri döneminde ve Tayfa krallıklarının ilk döneminde Berberîlerin sevilmediği günlerle büyük zıtlık oluşturmaktadır.

İşgalciler fukaha ve kadılar arasında büyük destek gördü. Murabıtlar hareketi dinî açıdan yeniden canlanma olarak başladı. Abdullah b. Yasin'in ölümüyle yeni bir lider doğmadı. Güç, Lamtune'nin dindar ama şeriat hakkında bilgi eksikleri olan Ebu Bekir ve İbn Taşfin gibi liderlere geçti. En başından beri dinî zümreye saygı duydular ve hem siyasal hem de dinî konularda onların fikirlerine güvendiler. İbn Taşfin, fukahayı Aledo'ya çağırdı ve Mutemid ve İbn Raşık'ın Mürsiye üzerinde hak iddia etmeleri konusunda onlara danıştı ve verdikleri kararı kabul etti. Şeriat kararları gereğince, Tayfa krallarını yargılanana kadar görevlerinden uzaklaştırmadı. Murabıt liderlerin dindarlığı, cihada duydukları heves ve dinî zümrelere duydukları saygı fukahanın onları desteklemesini sağladı. Bu, Gırnatalı Abdullah b. Bulukkin vakasında açıkça görülmektedir. Gırnata'nın en önemli dinî

19 Abdullah b. Bulukkin ez-Zîrî es-Sanhâcî, *Tibyan*, çeviri A.T. Tibi (Leiden, 1986), s. 106, 140-1.

20 Lagardère, *Les Almoravides*, s. 189-92.

ailelerinin birinden gelen ve İbnü'l-Kuleyî olarak bilinen kadı Ahmet b. Halefû'l-Hassanî,²¹ VI. Alfonso'ya müdahale etmesini istemek için İbn Taşfin'e giden ilk Endüslü heyetindeydi. Kısa süre sonra Abdullah'ın büyük bir rakibi oldu ve Aledo kuşatması sırasında İbn Taşfin'i ona karşı doldurdu. Gırnata'ya dönünce Abdullah onu idam ettirmek istedi ancak annesi onu vazgeçirdi. İbnü'l-Kuleyî hemen Murabıtların safına geçti ve Abdullah, kendisinin görevden alınmasını isteyen kişilerden birinin de o olduğunu düşündü. Gırnata'nın bir sonraki kadısı İsa b. Sehlü'l-Esedî'yle de şans yüzüne gülmedi.²² İbn Taşfin üçüncü kez Endülüs'e girmek için hazırlanırken Sebte'ye vardığında Abdullah, diğer pek çok kişinin yanı sıra İbn Sehl'i oraya yolladı ve cihada sadık olduğunu ve iş birliği yapacağını söylemelerini istedi. Ancak İbn Sehl bu fırsatı Abdullah'ın Gırnata'da ne kadar zayıf olduğunu ve halkın ne kadar hoşnutsuz olduğunu (muhtemelen de haklıydı) söylemek için kullandı. Hem İbnü'l-Kuleyî hem de İbn Sehl eski, köklü Arap ailelerden gelmekteydi ve Abdullah onları, sadakatlerini hak etmeyen sonradan öne çıkmış Berberî bir prens olarak görünüyordu.

İbn Sehl'in, halkın çoğunluğunun Murabıtların tarafında olduğunu söylemekte haklı olduğuna dair kayda değer kanıtlar vardır. Yine en iyi kanıt Abdullah b. Bulukkin'in *Memoirs* adlı eserinden gelmektedir. İlgi çekici bir içtenlikle Abdullah halkının kendisi yerine Murabıtları tercih ettiğini söyler. Aledo kuşatması bunu bariz olarak gösteren Abdullah şöyle yazar: "Bu, prenslerin birbirine karşı duydukları nefreti Allah'ın gün yüzüne çıkardığı bir seferdi. Tebaaları [*reaya*] sürü hâlinde gelip hükümdarlarından şikayetçi oldular. Bu insanlar, fukahayı aracıları olarak seçtiler ve onlara güvendiler. Bunlardan birisi fakih İbnü'l-Kuleyî'ydi, kamptaki çadırı her geleni kendine çekiyor gibiydi... Endülüs prensleri bu dönemde halkından sürekli itaatsizlik görüyordu, vergi yükümlülüklerini [*magarimü'likta*] yerine getirmek istemiyorlardı. Oysa efendilerinin onların masraflarını karşılamak için paraya ihtiyacı vardı, ayrıca halk endişeli ve güpheliydi."²³ İbnü'l-Kuleyî'nin Gırnata'daki arkadaşlarına yazdığından ve ödeme yapmamaları konusunda kışkırttığından dem vuruyordu, böylece Abdullah kamptakilere yiyecek dahi alamayacaktı. "Sonuç olarak büsbütün hırpalandım," diyordu.

21 Abdullah b. Bulukkin, *Tibyan*, çeviri s. 119-21 ve n. 387.

22 Age, s. 247 ve n. 407.

23 Age, s. 119.

Abdullah'ın da fark ettiği gibi daha kötülere de gerçekleşmek üzereydi, “Halkım beni endişelendirdi, çünkü kanuni olmayan vergilerin [*magarim*] kaldırılması için sabırsızlanıyordu ve Murabıtların sadece zorunlu olan zekatı ve öşür vergisini topladıkları bilinen bir şeydi.”²⁴ Bu dönemde (İbn Taşfîn'in üçüncü seferinden yani Abdullah'ın sonunu getiren seferden önce) hâlâ kalelerin halkı yıldıracağına inanıyordu. Ancak Murabıtlar yaklaştıkça kendini kandırmaktan vazgeçti, “Ne zaman bir kale direniş gösterdiyse halk Murabıtlara katıldı ve hepsi teslim olmak zorunda kaldı.”²⁵

İşgalciler Gırnata'ya yaklaştığında Abdullah karşı koyamayacağını anlamıştı. Kral bizlere neden bütün sınıfların yeni rejimi kabul edeceği hakkında bir analiz yapar: Berberî askerler “akrabalarının gelişile mutlu olacaklarından”, tüccarlar işleri açılacağından, sıradan halk sadece zekat ve aşar ödeyeceğinden memnun olacaktı. Mağribi saray mensupları ise (onları rejiminin dayanak noktası olarak görüyordu) düşmanlarını hoşnutlukla karşılayan ilk grup oldu. Köleler ve Slavlar, kadınlar ve hadımların hepsi Murabıtların tatlı sözlerine inanmaya hazırды.²⁶ Sonunda talihsiz kralın yanında yaşlı annesinden başka kimse kalmadı.

Diğer bölgeler hakkındasahip olduğumuz deliller bu kadar fazla değil ancak Gırnata Krallığı'nın, türünün tek örneği olmadığı öne sürülüyor. Sevilalı Mutemid kendisini kutsal savaşa adanmayı kabul etmiş ve kanunsuz vergileri kaldırmış olsa da bütün “kaleleri yıkılmaya müsaitti ve krallığının her yerinde halkı ona karşı ayaklandı.”²⁷ 1094'te Batalyevs'in düşmesine sebep olan da yine içeride yaşanan itaatsizliklerdi. Halkın yaptığı baskı ve Murabıt davası için duyulan coşku Valensiya'da da Kadir'in çöküşüne neden oldu. Hükümdarlar sadece Sevilla ve Sarakusta'da halktan destek görüyordu. Bunda iki hanedanın da eski Endülüslü Arap aileler olması etkili olabilir.

Tayfa hükümdarlar yalnızca resmî vergilerden elde ettikleri kazançla geçinmekte zorlanıyorlardı. Profesyonel ordulara ödeme yapmaları, Emevi Kurtuba'nın şanıyla yarışabilmek için saraylarına bakmaları, gerçekten lüks saraylarla, şairlerle, vezirlerle ve bahçelerle yarışmaları gerekiyordu. Bütün bunlar pahalıya patlıyordu, dolayısıyla hükümdarları *mükus* ya da *magarim* denilen yasadışı vergilere iten şey yalnızca aç gözlülükleri ya da kötü niyetleri

24 Age, s. 128.

25 Age, s. 150.

26 Age, s. 152-3.

27 Age, s. 167.

değildi. 1088'den sonra Gırnatalı Abdullah, ataları tarafından ona miras kalan şahsi servetinden parias ödemek zorunda bırakıldı, dolayısıyla fakirlikten şikayet etmesinin haklı sebepleri olabilir. Bu gayrimeşru vergilerin pek çok türü vardı ve “yasadışı” oldukları için sık sık uydurulduklarından tam olarak sınırlarının ne olduğunu bilmek zordur. Pazarlar, ticaret, şehre giriş ücreti, satın alma vergileri, sùklardaki tezgahlara ödenen vergi ve en onur kırıcısı, Hıristiyan ve Yahudilerden alınan kelle vergilerine benzer şekilde, Müslümanlardan alınan vergi vb. çeşitleri vardı.²⁸ Bu gelirler özellikle değerliydi çünkü toplaması kolaydı, ayniyatla değil peşin ödeniyordu ve acil bir durum olduğunda hemen arttırılabilirdi. Kırsal kesimlerdeki durum daha muğlaktı. Abdullah'ın Berberî askerleri arsalarla (*inzalat*, tekili *inzal*) ödüllendirilmiş ve kendilerinden burada ürettikleriyle geçinmeleri beklenmiştir. Çağdaş bir gözlemci olan İbn Hazm'a göre, elde edilen kazançların üçte biri ya da ikisi vergi olarak alınıyordu ve bu rakam şeriata göre alınması emredilen %10'dan bûsbûtün uzaktı.²⁹

İbn Yasin'in benimsediği katı İslâmi görüşe dayanarak Murabıtlar İslâmi kurallara bağlı yaşıyorlardı ve bu, yalın programlarındaki üç noktadan biriydi: dürüstlüğe çağrı, şikayetlerin çözülmesi ve magarimin yıkılması. Fukaha onaylıyordu, çünkü şeriata uygundu ve fukarahanın çoğu magarimden en kötü şekilde etkilenen ticari sınıflardandı. Sıradan halk onaylıyordu çünkü herkes daha az vergi ödeme ihtimaline sıcak bakıyordu.

Murabıtlar bunu ilk kuruldukları zamanda uygulayabiliyorlardı çünkü devlet hızla büyüyordu. Abdullah'ın anlattıklarına göre Tayfa krallarının servetlerinin peşine düşüp onlara el koyma konusunda sistematik ve acımasız davranıyorlardı, ayrıca Hıristiyanlardan da ganimet toplanıyordu. Şeriata göre hükümdar, toplanan ganimetin beşte birini alabiliyordu, bu da fetih savaşlarına çıkmak için başlı başına bir teşvikti. Bunlar dışında Sahra'daki altın ticaretinden de kâr sağlamış olmalılar. Böylece askerlerini ve destekçilerini ödüllendirmek için birçok altın para basabiliyorlardı. Masraflarının da Tayfa krallarından daha az olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Taşfin'in oldukça sıradan bir yaşamı vardı ve Abdullah'ın el konulan serveti gibi beklenmedik yerden gelen paraları destekçilerine dağıtmaktan

28 Bu vergiler için bkz. Lagardère, *Les Almoravides*, s. 207-19, bu yükümlülüklerin İbn Hazm tarafından açığa vurulan kötü yanları hakkındaki tartışma için bkz. P. Chalmeta, “Concesiones territoriales en al-Andalus hasta la llegada de los almoravides”, *Cuadernos de Historia. Anexos a la revista Hispania vi* (1975), 69-73.

29 *Inzalat*, Tibi tarafından Abdullah b. Bulukkin, Tibyan, n. 121, s. 207'de tartışılmıştır.

memnundu. İbn Taşfin ufak bir grup köle-askeri ve *haşmını* oluşturan Endülüslü atlıları ordusuna katmıştır, fakat bunun dışında ordusunun çoğunluğu Berberî kabilelerinden oluşuyordu. Hareketin ilk dönemlerinde Lamtune ya da diğer Sahra göçebelerinin nakit maaşlar almış olması pek olası değildir. Daha sonraysa mütevazı maaşlar ödenmeye başlandı. Kim tarafından yazıldığı belli olmayan *Hulelü'l-Mevşiyye*, askerlerinin değişmeyen Sahralı kanaatkarlıklarından bahsederken şöyle der: “Hiçbir atlıya harcamaları ve atları için hayvan yemi dışında aylık beş dinardan fazlası verilmiyordu.” Ancak kendisini kanıtlayan kişilere bir yer (*mevzi*) verildiğini ve buradan elde edilen gelirlerin ona ait olduğunu da ekler.³⁰ Murabıt ordulara Hristiyanlarla savaşmak için katılanların çoğu, cihada katkıda bulunmak isteyen ücretsiz gönüllülerdi. Murabıt orduların basit yaşamlar sürdükleri açıktı. Asker ücretlerinde yapılan tasarrufun dışında Murabıtların parias ödemeyi reddetmesi de harcamaları azaltmıştır. Murabıt topraklar genişlerken ve hâlâ ganimet toplanırken bu gerçekten basit olan mali sistem yeterli düzeyde işleyebiliyordu. Ancak bu sistem, savunma savaşlarının ağır yükünü kaldıramazdı ve ileri dönem Murabıt rejiminde, tam da ortadan kaldırmak için geldikleri mali istismaların onlar tarafından da kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

Yusuf b. Taşfin, Müslümanların kullandığı takvime göre 500 yılının ilk gününde (2 Eylül 1106) hayatını kaybettiğinde, Murabıtlar Fas'ı ve Sarakusta Krallığı dışında Endülüs'ün tamamını yönetiyorlardı. Bunları başarabilmek için oldukça az askerî güç gerekiyordu, Murabıtlar Müslüman halkın isteğiyle başa geçmişti. Ancak Valensiya'nın 1102'de yeniden işgal edilmesi dışında, bir önceki yüzyılda Hristiyanlara karşı kaybedilen topraklardan hiçbirisini geri almada başarılı olamadılar. Toledo ve Tagus Vadisi, Kastilya kontrolünde kalmaya devam etti.

ALİ B. YUSUF B. TAŞFİN'İN HÜKÜMDARLIĞI: ZAFER YILLARI (1106-1117)

İbn Taşfin, sadakat yeminini oğlu Ali'ye ettiğinden tahta kimin geçeceği konusunda geniş çaplı bir anlaşmazlık olmadı.³¹ Ali artık yirmili yaşlarının başındaydı, 477/1084'te Sebte'de doğmuştu, annesi Hristiyan kökenli bir köleydi. Yaşam kentlerde geçmişti, çölde yaşadığına ya da atalarının Sahra'daki topraklarını

30 Meçhul müellif, *El Hulelü'l-Mevşiyye*, düzenleme I.S. Allouche (Rabat, 1936), s. 67.

31 Ali'nin hükümdarlık dönemini anlatan en genel ve başarılı eser için bkz. Bosch Vila, *Los Almoravides*, s. 173-251.

ziyaret ettiğine dair bir kanıt yoktur. Karakterini analiz etmekse gerçekten güçtür. Kesinlikle dindardı ve eli açıktı, hatta iyi niyetli biriydi ancak babasının enerjisi onda yoktu. Endülüslülere göre ülkesinde yaşamayan bir hükümdardı. 37 yıllık hükümdarlığında Endülüs'ü sadece dört kez ziyaret etti: 1107'de yönetimi düzenlemek için, 1109 ve 1117 yıllarının yaz aylarında cihat için ve 1121'de Kurtuba'daki kargaşaları durdurmak için gitmişti. Hükümdarlığının son 21 yılında Endülüs'e bir kere bile gitmedi. Yerine hünerli temsilcilerini bırakmış olsa da gerçek güç Marakeş'indi ve 1120'den sonra Murabıt lider Fas'ta yaşanan olaylarla gittikçe daha çok meşgul olmaya başladı çünkü Muvahhid tehdidi büyüyordu.

Ali'nin Endülüs'teki hükümdarlığı rahatlıkla iki döneme ayrılabilir. 1106'da tahta çıkmasından 1117'de Kulumriye'ye düzenlenen sefere kadar Murabıt devlet istikrarlı ve saldırgandı. Ali, Endülüs'teki otoritesini Tamim'e verdi, o da Gırnata'ya yerleşti ve burası başkent oldu. Babasının yakın arkadaşları olan iki kıdemli Murabıt komutan batıda ve doğuda önemli yerlerin kontrolünü ellerinde tutuyordu: Sir b. Ebu Bekir Sevilla'dayken Muhammed b. el-Hacc Valensiya'da ve 1110'da fethedilen Sarakusta'ydı. Cihat uygulaması büyük ölçüde bu iki adama kalmıştı.

Hücumla yönelik ilk büyük hareket 501/1108'in yazında gerçekleşti.³² Mürsiye'den kardeşi Muhammed b. Aişe'nin askerlerini çağıran Tamim ve İbn Ebu Rang bu saldırıyı birlikte yürüttü. Amaçları eski Toledo Tayfa'sının doğu ovalarındaki Ucles'te Hristiyanların elinde bulunan kaleyi düşürmekti, burası İbn Taşfin'in son yıllarında seferlere sahne olmuş bir yerd. Ufak Ucles kasabası alındı ama tepede kalan kale direndi. Çok geçmeden VI. Alfonso'nun, kıdemli Alvar Fanez komutasında bir ordu yolladığı haberleri geldi. 29 Mayıs'ta iki ordu kalenin güneydoğusunda çarpıştı. Hristiyanların savaşı kaybettiği su götürmez bir gerçektir ve liderlerinin çoğu hayatını kaybetti. Bunların arasında VI. Alfonso'nun tek oğlu ve varisi genç Sanço da vardı. Bu zafer, Murabıt kara ordusunun etkili bir ordu olduğunu göstermiş olsa da daha sonra yaşananlar zayıf noktaları da olduğunu ortaya koydu. Tamim hemen ganimetiyle birlikte Gırnata'ya döndü ve katibine, Marakeş'teki kardeşine göndermek için güzel bir zafer mektubu yazdırdı. Kazanılan zafere rağmen Ucles'teki ordu, kaleyi almayı tam anlamıyla başaramadı. Ancak son anda çekiliyormuş gibi yapıp garnizonu

32 Bu sefer, Huici Miranda, *Las Grandes Batallas*, s. 103-34'te bütünüyle tartışılmıştır.

şaşırtarak kaleyi alabildiler. Ucles'in düşmesiyle birlikte Hristiyanlar Küenke ve Vebze'yi de boşalttı, böylece Toledo'ya giden yol açılmış oldu.

Bir sonraki yaz Ali Toledo'ya saldırarak zaferini taçlandırmak istedi. 1109'da Haziran ayının sonlarında VI. Alfonso'nun hayatını kaybetmesi de işine yaradı. Çünkü Kastilyalılar kimin tahta çıkacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşamaktaydı. 14 Ağustos'ta adamları Toledo'nun doğusuna doğru Teja'da bulunan Talabire'nin surlarına saldırdılar. Daha sonra, tamamen Hristiyan kontrolüne giren tek Tayfa başkenti olan şehre saldırdı. Şehrin bu statüsü, Müslümanların itibarını zedelemekteydi. Ülke güneyden ve kuzeyden yağmalandı, şehir bir ay kuşatıldı. Ancak Alvar Fanez'in önderlik ettiği garnizon, direniş gösterdi. Murabıt ordu bu doğal, harikulade kalenin savunma hattını aşamadı ve sonunda vazgeçti. Bir kere daha kuşatma savaşlarındaki yeteneksizleri açıkça ortaya konuldu.

İbn Taşfin'in yayılmasına karşı ayakta durabilen tek Tayfa krallık Sarakusta'ydı. Onun bu krallığı Hristiyanlarla arasında bir tampon bölge olarak bırakmak istediğine dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. Hükümdar el-Müstain becerikli birisi olmasına ve Murabıtlara çabucak teslim olmasına rağmen diğer Tayfa devletlerin karşılaştığı iç sorunlarla o da karşılaştı. Hükümdarlar Hristiyanlara parias ödemek zorundalardı ve bu da onları halklarının gözünde suçlu duruma düşürüyordu. Şehirde güçlü bir Murabıt yanlısı kesim oluşmaya başladı ve el-Müstain iyi niyetini göstermek için kendisini 1110'da Hristiyanlara sefer düzenlemek zorunda hissetti. Başarılı olamadı ve Valtierra'da öldürüldü. Oğlu Abdülmelik, İmâdü'd-din unvanını aldı, fakat kendisini pek gösteremedi ve şehirden kaçmak zorunda kaldı. 30 Mayıs'ta İbnü'l-Hacc'ın komutasındaki Murabıt askerler şehre girdiğinde ve son Tayfa krallığına son verdiklerinde çok az direnişle karşılaştılar.

Batıda ve doğuda saldırı savaşları düzenlenmeye devam etti. Sir b. Ebu Bekir, 1111'de bir sefere çıktı ve Lizbon ve Şenterin'i işgal ederek Portekiz'le Teja sınırını güvenceye aldı. 1112'de İbnü'l-Hacc Sarakusta'daki yeni üssünü kullanarak yakın zaman önce Aragonlular tarafından alınan Veşka şehrinin kuzeyine akınlar düzenledi. Bu, Müslüman bir ordunun Pireneler'in eteklerine ulaştığı son seferdi. 1114'te, İbnü'l-Hacc ve Valensiyalı İbn Aişe Katalonya'ya geniş çapta bir sefer düzenledi. Murabıt ordular kırsal kesimleri yağmaladı ve hatırı sayılır ganimet topladılar. Ancak dönüş yolunda pusuya düşürüldüler ve iki komutan da hayatını kaybetti. Bu sebeple saygınlıklarını kaybetmekle kalmayıp iki kıdemli ve işinden anlayan komutanlarından da oldular.

Fakat Murabıtlar henüz yenilgiye uğramamıştı ve bir sonraki yıl Sarakusta'nın yeni valisi, Ali'nin kuzeni Ebu Bekir b. İbrahim b. Tifilvit, Kont III. Ramon Berengar Mayorka'dan dönene kadar yirmi gün boyunca Barselona'yı kuşattı. Aynı yıl Balear Adaları, Murabıt donanma tarafından alındı. Aslen Daniye Tayfa'sının kralının bir çalışanı olan son yerel yönetici Mübaşir Seyfüddevlet'in ölümünün ardından burası Katalanlar ve Pisalılar tarafından kısa bir süreliğine işgal edilmişti. İşin garip yanı, yapılan bu son Murabıt fethi, ileride İber yarımadasının ana karasından Muvahhidler tarafından atıldıklarında son sığınakları olacaktı. Son olarak 1117'de Ali, batıya bir sefere çıktı ve Tagus'u geçip Kulumriye'yi aldı. Ancak birkaç gün geçtikten sonra şehir terk edildi. Bu sefer, Murabıtların gücünü kanıtlamaktan ziyade hücum kapasitelerinin hızla azaldığının sinyali veriyordu.

ENDÜLÜS'TE KURULAN MURABİT HÜKÜMETİNİN YAPISI

Murabıtların tarihinin büyük kısmının askerî olaylardan oluşmasının sebebi, Endülüs'teki rollerinin bu olmasıdır. Bu döneme ait anlayışımızı oluşturan kaynaklar büyük oranda askerî olaylara yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla Murabıtların Endülüslülerin hayatı ve toplumu üzerine bıraktığı genel etki hakkında bir şeyler keşfetmek gerçekten zordur. Ancak farklı bakış açısı sunan iki kaynağımız daha var. Bunlardan birisi İbn Abdun'un bilimsel incelemesidir.³³ Hakkında hiçbir şey bilmediğimiz yazarın sadece Murabıtlar döneminde Sevilla'da yaşadığını biliyoruz. Bu eser, *hisbe*, yani şehirdeki pazarların ya da diğer kentsel yapıların düzeni ve sistemi üzerine bir el kitabı olma amacı güdüyor. Kitapta, Murabıtlar döneminde büyük Endülüs kentinin günbegün nasıl idare edildiği anlatılıyor. İkincisi ise el-Venşerîsî'nin *el-Mi'yar* adlı, daha kapsamlı eseri.³⁴ Venşerîsî'nin çalışması, saygın kadıların zor davalar hakkında verdiği fetvalar ya da dinî kararların bir derlemesinden oluşuyor. Bunların çoğu aslında şahsi mülkler ya da ticaret hukuku hakkında ufak çaplı davalar olsa da İbn Abdun'un kitabı gibi el-Venşerîsî'nin kitabı da bu dönemdeki yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişki hakkında ilginç ayrıntılar sunuyor.

33 İbn Abdun, *Risale fi'l-kada' ve'l-hisbe, Trois Traités de Hisba*'da yayımlanmıştır (Kahire, 1955), ancak en iyi Fransızca çevirisinden takip edilmektedir bkz. E. Lévi-Provençal, *Sevilla Musulmane* (Paris, 1947).

34 el-Venşerîsî, *el-Mi'yarü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulema'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. 1314-15'te Fes'te yapılmış on iki ciltlik resim baskılı düzenlemesi vardır. Ben Lagardère, *Le Vendredi de Zallaqa*, s. 127-63'teki tartışmadan yararlandım.

Endülüs'e Lamtune ya da Murabıtları destekleyen diğer Berberîlerden kaçının gerçekten yerleştiğini söylemek imkansızdır. ez-Zellaka savaşında kendilerinin yaptığı tahminler oldukça uçuktur ama İbnü'l-Kerdebûs'un önerdiği 12.000 ile Abdülvahid el-Merrâkûşî'nin önerdiği 20.000 arasında bir sayı olabilir. 495/1101-2'de İbn Taşfin, oğluna Endülüs'te 17.000 atlıya,; 4.000'i Sevilla'da, 1.000'i Kurtuba'da, 1.000'i Gırnata'da, 4.000'i Levant'ta ve geriye kalan 7.000'i sınırlara dağıtılacak şekilde bakmasını (*terakub*) söyler. Bu, Aledo kuşatması sırasında İbn Taşfin'in Levant'a gönderdiği 4.000 askerle tutarlılık gösteriyor.³⁵ Bu sayıların yalnızca atlıları gösterdiği ve onlara eşlik eden daha birçok piyade olabileceği doğrudur ancak öyle olsa bile onların varlığından kaynaklarda bahsedilmiyor. Bunların hiçbiri tek başlarına büyük rakamlar değildirler. Dahası, kabilelerin kalabalıklar halinde yeni yerleşkelere göç ettiğine dair bir kanıt yoktur. 1140'larda Murabıt karşıtı hareket sırasında kasabalarda, Murabıt olduğu anlaşılan az sayıda kişi yakalanmış ve öldürülmüştür. Bu da dağınık şekilde yerleştiklerini ve farklı kimliklerini koruduklarını göstermektedir. Murabıtlar, esasen askerî alanda etkili olmuş ve kentlerde yoğunlaşmışlardır.

Murabıt Endülüs'ün yönetici sınıfı oldukça az kişiden oluşmaktaydı. Gırnata, Sevilla ve eş-Şark başta olmak üzere önemli şehirlerin valiliklerini yapıyorlardı. Endülüs'te en önemli mevkilerde, hepsi İbn Taşfin'in büyük dedesi Turgut b. Vartasin'in soyundan gelen akrabaları bulunuyordu. İbn Taşfin'in kendi soyundan gelenler dışında, bu kişiler de birkaç kuşak boyunca önemli askerî liderlik görevlerinde bulunan Beni Hacc ve Beni Mezdeli gibi alt hanedanlar kurdular.³⁶ Belki de Berberîler arasında annenin soyunun önemli bir yer tutmasından ötürü bu alt hanedanlardan bazıları kadın atalarının isimlerini kullandılar. Buna örnek olarak Beni Ayşe (İbn Taşfin'in eşlerinden biri) ve Sir b. Ebu Bekir'in kızının soyundan gelen Beni Fatima gösterilebilir.

İbn Taşfin'in en tanındık akrabalarından bazıları Mezdeli İbn Tilankan, Sir b. Ebu Bekir ve Muhammed b. el-Hacc'dı. Mezdeli 1073'te Sale'yi ve 1076'da Tilimsan'ı alarak kendisini gösterdi. Müzakere yapma konusundaki becerisiyle biliniyordu, 1076'da Ebu Bekir'in oğlu İbrahim'i, babasının yerine geçmemeye ikna eden oydu. Endülüs'ün işgalinden sonra, 1091'de Kurtuba'ya vali olarak

35 Bkz. *Hulelî'l-Mevşîyye*, s. 57; Lagardère, *Le Vendredi de Zallaqa*, s. 44.

36 Bkz. Lagardère, *Les Almoravides*, s. 167-80.

atandı. 1102'de diplomasi yoluyla bir sınır sorununu çözmek üzere Tilimsan'a geri gönderildi. Ayrıca 1106'da o zamanki Fes valisi Yahya b. Bekir'i, Ali b. Yusuf'un tahttaki hak iddiasına meydan okumaktan vazgeçiren de oydu. 1111'de Gırnata valisi oldu ve kariyerinin geri kalanını Endülüs'te, Kastilyalılara sefer düzenleyerek geçirdi. 1115'te bu savaşlardan biri sırasında hayatını kaybetti. Oğullarının birçoğu onun gibi Endülüs'te önemli yerlere geldiler: Muhammed 1115'te savaşta Kastilyalılar tarafından öldürüldüğünde Kurtuba valisiydi, Yahya Sarakusta'nın son Müslüman valisiydi, 1118'de burada vefat etti. Diğer oğulları da Fas'ta Muvahhidlere karşı Murabıtları desteklediler ve Murabıt hareket 1142/3'te tamamen bozguna uğradığında Ebu Bekir b. Mezdeli, Tilimsan valisiydi.

İbn Taşfîn'in yeğeni ve kayınbiraderi Sir b. Ebu Bekir ise, 1077/8'de Miknas'ın valisi olarak ortaya çıkıyor, ayrıca 1086'daki ez-Zellaka Savaşında önde gelen Müslüman liderlerden birisiydi. 1091'de Sevilla'yı, 1094'te Batalyevs'i aldı ve valilik görevine devam etti. 1113'te eceliyle hayatını kaybedene kadar Endülüs'ün batısında Hristiyanlara karşı hem hücum hem de savunma savaşları yürüttü. Oğlu Yahya, kısa bir süreliğine Sevilla'da onun yerine geçti, ancak aile geleneği kızı Fatima'nın oğlu Muhammed tarafından devam ettirildi. Muhammed b. Fatima, 1102'de Valensiya'nın geri alınışında aktif bir rol oynadı ve daha sonra oranın valisi oldu. 1108'de Ucles'te zafer kazanan Müslüman generallerden birisiydi. 1111-15 arası kısa bir dönem Fes'te valilik yapmasının dışında Endülüs'te kaldı ve 1117/18'de Sevilla valisiyken vefat etti.

Muhammed b. el-Hacc, 1091'de Murabıtlar adına Kurtuba'yı aldı ve sonra Gırnata valisi oldu. Kardeşi Ali, 1103'te Talabire yakınlarında Kastilyalılarla savaşırken hayatını kaybetti. 1106'da Kurtuba valisi olarak, genç Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in tahta geçmesine karşı çıktı. Fakat destek göremedi ve Sarakusta ve Valensiya valisiyken Hristiyanlarla yaptığı bir savaş sırasında, 1115'te hayatını kaybedene kadar yeni hükümdara hizmet etti.

Onunkine benzer kariyerler ailenin diğer kollarından gelen kişilerde de görüldü. Murabıt hükümet bir aile hükümeti olarak kaldı. Oldukça az yabancı bu sınıfa dahil oldu. Endülüslü Müslümanların askerî güçten tamamen dışlanması bir yana, Berberî gruplar arasında bile güç sadece Lamtune'nin elinde toplanmıştı; elbette Massufe ve Cüdâle kabileleri gibi çöldeki diğer kabilelerden birkaç istisna bulunmaktaydı. Güney Atlas'taki Lamta ve Gazzula gibi diğer Sanhâce kabileler büyük oranda dışarda bırakılmıştı, Zenâte ve Masmude gibi

büyük kabilelerden de asker alınıyordu ancak general yapılmıyordu.³⁷ Gücün bu şekilde bir yerde toplanması doğrudan Murabıt devletin yıkılmasına yol açtı. Daha önce de söylediğim gibi bu yapı dikkat çekici biçimde homojendi ama aynı zamanda büsbütün kısıtlayıcıydı. Bu, özellikle fatihler kuşağı öldükçe daha açık görülmeye başlandı: Sir b. Ebu Bekir 1113'te, Mezdeli ve Muhammed b. el-Hacc 1115'te hayatlarını kaybetti ve lider kadroda ciddi açıklar oluştu.

Murabıt valiler, yerel halktan destek göremediler ve Endülüs nüfusuyla kaynaşamadılar. Örneğin Kurtuba halkı, 1106'da İbnü'l-Hacc, Ali b. Yusuf'un başa geçmesine karşı çıktığında onu desteklemedi. Endülüslülerin kendi içlerinde yaşayan Murabıtları nasıl gördüğünü anlamak için bu yabancıların varlığının ne gibi sonuçlar doğurabileceğini tartışan İbn Abdun'a bakabiliriz:

Sanhâce, Lamtune ya da Lamti'den başka kimse örtü örtünmemelidir. *Haşm* [paralı askerler] ya da '*abid* [köle askerler] ve örtünmesi gerekmeyen diğer kişiler, halk arasında onları korkutmak için örtünerek dolaşıyorlar. Akla gelebilecek bütün suçları işliyorlar, çünkü örtü yüzünden *sultan* [yetkililer] onlara yumuşak davranıyor [kesin değil, çünkü metin burada bozulmuş], zapt edilemiyorlar. Bu kişiler yüzünden onurlu ve saygıdeğer Murabıtlar ya da şikayetçi olanların ayırt edilebilmeleri için görülmeleri gerekiyor. Eğer örtünenler abid ya da haşm ise görüntüleri değişiyor ve insanlar onlara daha yüksek statüden insanlarmış gibi hak etmedikleri bir saygı ve özenle davranıyorlar. Kimse, özellikle de canları sıkıldığı zaman birini öldüren ya da yaralayan Berberîler, şehirde silahlı dolaşmamalıdır çünkü bu şiddete davetiye çıkarmaktadır.³⁸

İbn Abdun'a göre XII. yüzyılın başında Murabıtlar Endülüs toplumunda dışlanmış bir azınlıktı, örtülü ve farklılardı. Onlara saygıyla davranılması gerekiyordu ama peşlerine bazı şaibeli dalkavuklar da takılıyordu. Ancak tam da bu sebepten, yabancı bir askerî güç olduklarından ötürü yerel, sivil halktan önde gelen kişiler güç ve nüfuz sahibi oldular. X. ve XII. yüzyıllar arasında Türklerin Yakınoğu'ya gelişiyle birlikte Şam ve Halep'teki şehirli aristokratların zenginleşmesi gibi Endülüs'te de Berberîlerin yabancılıkları ve deneyimsizlikleri yüzünden yerli ailelerin önde gelen liderleri faaliyet alanlarını genişletti.

Birçok yönden Murabıtlar dönemi Endülüs şehri, bir Murabıt askerî vali ile bir Endülüs kadısının ortaklığıydı.³⁹ Önemli ve daha az önemli yerler için farklı

37 Agedeki tabloya bakınız, s. 190-1.

38 İbn Abdun, çeviri Lévi-Provençal, s. 61-3.

39 Kadıların rolleri ve göreve atanma sistemleri için bkz. Lagardère, *Le Vendredi de Zallaqa*, s.

rütbelerde kadılar vardı ve bunlar dışında evlilik gibi konularla ilgilenen, bir alanda uzmanlaşmış kadılar vardı. Fakat içlerinde en önemlileri, üç kişiden oluşan *kudatü'l-cemaat* idi. Murabıtlar döneminde Endülü'sün batı, merkez ve doğu olmak üzere üç askerî komutaya ayrılmasıyla şehir aynı zamanda Sevilla, Kurtuba ve Mürsiye'deki kadınların denetimi altında olmak üzere üç hukuki bölgeye de bölünmüştü. Gırnatalı Ebu'l-Kasım b. Vard (ö. 1136), Kurtubalı Ebu'l-Velid b. Rüşd (filozof Averroes'in dedesi, ö. 1126) ve Sevilalı Ebu Bekir b. el-Arabi gibi, hepsi Arap olduğunu iddia eden kadılar, dönemlerinin en güçlü ve nüfuzlu şahsiyetleri arasındaydı. Gerekliğinde halk ve Murabıtlar arasında aracılık yaptılar: 1120'de halk, Murabıt valiye karşı ayaklandığında barışçıl bir çözüm bulan kişi İbn Rüşd'dü, Sevilla valisi Ömer b. el-Hacc el-Lamtuni şehrin duvarlarında VII. Alfonso'nun askerleri tarafından öldürüldüğünde yardım çağıran kadı Muhammed b. Asbağ idi.

Gündelik idari işlerde kadı kendi hiyerarşik yapısını kendisi oluşturuyordu. İbn Abdun'a göre bunların içinde hakim ve *muhtesip* adı verilen rütbesi daha düşük yargıçlar vardı. Bunlar pazarları denetleyen, kadının sağ kolu görevini üstlenen kişilerdi. Bütün bu görevliler Endülüslü olmak zorundaydı. Camiden sorumlu olan ve Cuma vaazlarını veren kişi Murabıt valiler (reis) değil, kadıydı. Kadı ayrıca dinî amaçlar için kullanılmak üzere camide tutulan hazine *beytü'l-müsliminden* de sorumluydu. İbn Abdun, kadınların hükümetin diğer meselelerinde de rol oynadığını söylüyordu. Örneğin, vergi toplayan kişilerin (*harra*) görev ve zorunlulukları konusunda eğitilmesi gerekiyordu. İbn Abdun ayrıca beytü'l-müsliminden valilere para verilebileceği durumları açıklıyordu (bu para sadece toplumun faydasını gözeten projelerde kullanılabilirdi, yani Hristiyanlara karşı savunmada).⁴⁰ Valinin vezirinin de tavsiye almak için günde en az iki kere kadıyı ziyaret etmesi gerekiyordu ve efendisiyle görüşmeden önce kadıyla aynı fikirde oluyordu. İbn Abdun'un bu değerlendirmeleri siyaset hakkında bilgiler sunuyor ve şehrin ve ülkenin günlük yaşamında geniş çaplı kontrol sahibi olan kadının karar alma sürecinde ne kadar etkili olduğunu gösteriyordu. Dahası, Endülüslülerin yönetimde ne kadar etkili olduklarını da gözler önüne seriyordu.

127-84. Bu dönemdeki ulema için ayrıca bkz. D. Urvoy, *Le Monde des ulemas du Ve / XIe au VIIe / VIIIe siècles: étude sociologique* (Cenevre, 1978).

40 İbn Abdun, çeviri Lévi-Provençal, s. 21-3.

ALİ B. YUSUF B. TAŞFİN'İN HÜKÜMDARLIĞI: GERİLEME DÖNEMİ (1118-1142)

Endülüs'teki Murabıtlar hükümdarlığı ancak bir kuşak sürdü. Örneğin dinî lider Ebu Bekir b. el-Arabi (1076-1148) gibi, bu dönem başlamadan önce doğan ve bittikten sonra ölen pek çok Endülüslü vardı. Diğer göçebe imparatorluklar gibi, yayılma durur durmaz gerileme dönemine girildi. 1118'den sonra, yeni kurulan ve genişleyen Hıristiyan krallıkların yeni kuşak liderleri, güney sınırından baskı kurmaya başladılar ve bu da Murabıt hükümetin bocalamasına sebep oldu.

1086'da Zellaka'da ve 1108'de Ucles'te yenilmesine rağmen Leon-Kastilya Kralı VI. Alfonso, Hıristiyan İspanya'nın en önemli lideri olarak kaldı. Ancak o hayatını kaybettiğinde krallığı yıkılmanın eşiğine geldi. Fakat bunun sebebi Murabıtların akınları değil, arkasında bir erkek varis bırakamamasıydı. Ucles'te tek oğlu Sanço'nun ölmesi üzerine kızı Uracca onun varisi oldu. Uracca, Burgonya'dan Raymond ile evliydi ancak o da ölmüştü ve geriye sadece onların genç oğulları Alfonso kalmıştı. Bu genç çocuk daha sonra VII. Alfonso olacaktı. Erkeklerin ege-men olduğu bu toplumda kızının mevkiini koruyabilmek için VI. Alfonso kızını 1104'ten beri Aragon Krallığı'nın hükümdarlığını yapan I. Alfonso ile evlendirdi.

1109'da babası ölünce usule uygun olarak Urraca babasının yerine geçti ama evliliği başarılı olmamıştı ve kısa süre içerisinde Alfonso ve onun Aragonlu destekçileri ve Kastilyalılar arasında bir düşmanlık başladı, böylece iki taraf tertipsiz bir savaşa sürüklendi. 1126'da Uracca hayatını kaybedince, oğlu VII. Alfonso Leon-Kastilya Kralı oldu. Sonunda hükümdar olarak gücünü toplamayı başarsa da bu geniş krallıktaki zayıflıklar ve ayrılıklar diğerlerinin siyasi gücü ellerine almasına neden oldu.

Tarihte "savaşçı" olarak bilinen Aragonlu I. Alfonso, kısa süre içinde krallığını bu ufak dağlık alandan Ebro'nun geniş ve zengin ovalarına yaymak için kolları sıvadı. 1118'de Sarakusta'yı ve Ebro topraklarının merkezini ele geçirdi ve 1120'ye gelindiğinde nehrin güneyinde kalan tepelerde bulunan Kal'atüeyyub ve Derûka'yı almak için baskı kurmaya başlamıştı. Böylece krallığının topraklarını rahatça iki katına çıkarmış ve büyük bir şehir almıştı. 1134'te vefat edene kadar kendisini yeni fethettiği toprakları korumaya ve Murabıtların zayıf noktalarından faydalanmaya adanmıştı. Öldüğünde Aragon, İber yarımadasındaki en önemli siyasi varlıklardan biri olmuştu. Aragon'un 1137'de Katalonya'daki vilayetlerle birleşmesi, yarımada'nın doğu kısmında büyük bir Hıristiyan bloğun kurulmuş olduğu anlamına gelmekteydi.

1109'dan sonra Leon-Kastilya'nın zayıflaması batıda genişlemelerini de kolaylaştırdı. 1096'da Burgonya'dan göç eden Kont Henry, VI. Alfonso'nun gayrimeşru kızı Teresa'yla evlendirildi ve Portekiz vilayeti ona geçti. 1112'de Henry hayatını kaybettikten sonra Teresa kendi adına krallığı yönetmeye devam etti fakat 1128'de kendi oğlu Alfonso onu görevinden aldı ve Portekiz Kontu oldu. Önce Kont, daha sonra Kral olarak 1185'e kadar hükümdarlığını sürdürdü ve Portekiz'i bağımsız bir siyasi güç olarak kabul ettirdi. 1140'larda Kral unvanı aldı ve bu durum İspanyol komşuları ve Papa'nın dikkatinden kaçmadı. Daha yaşlı akrayı Aragonlu Alfonso gibi Portekizli Alfonso da krallığını güneye doğru genişleterek ömrünü uzatmak istiyordu ancak bu, Müslümanların zararına olacaktı. Bunu gerçekleştirmek için Kuzey Avrupa'dan kutsal topraklara giden Haçlıların yardımını aldı ve 1147'de Lizbon'u aldılar.

Endülüs'ün karşısında artık sadece kuzeydeki bir krallık yoktu, üç krallık vardı. Kendi aralarında rekabet etmelerine rağmen Portekiz, Leon-Kastilya ve Aragon krallıklarının hükümdarları Müslümanların zayıflığından faydalanmak için kararlılardı, gerçi bunun sebebi daha sonra Hristiyan komşularına karşı kendilerini savunmak için kaynaklar bulmaktı. Bu dönem Murabıt hükümetinin sınava tabi olduğu bir dönemdi.

Hulelü'l-Mevşiyye'ye göre Yusuf b. Taşfin 1106'da ölüm döşeğindeyken, büyük ihtimalle Murabıt bürokrat İbnü'l-Sayrafi'nin öngörülerine dayanarak, oğlu Ali'ye üç tavsiye vermiştir. Birincisi, Atlas Dağları'ndaki halkı ve diğer Masmude kabilelerini kıskırtmaması gerektiği, ikicisi Sarakusta'daki Beni Hud'la bir ateşkes yapması ve Hristiyanlara karşı onları siper olarak kullanması ve son olarak da Kurtuba halkını önde tutması ve onlara saygı göstermesiydi.⁴¹ Bu sözlerle ima edilen ama dile getirilmeyen şey ise Ali'nin bunların hiçbirisini yapmadığı ve felaketlerin yaşandığıdır.

İlk büyük terslik bunlardan ikincisinin, yani Sarakusta'nın bağımsızlığının korunması gerektiği ögüdünün gerçekleşmemesiyle yaşandı.⁴² Murabıt yönetimi buraya daha 1110'da gelmişti ve buradaki garnizon oldukça küçüktü (bir garnizon olduğu da şüphelidir). Ayrıca Murabıtların parias ödemeyi reddetmesi,

41 *Hulelü'l-Mevşiyye*, s. 67'den alıntılanmıştır.

42 Sarakusta'nın fethi için bkz. J.M. Lacarra, "La conquista de Sarakusta por Alfonso I", *Al-Andalus* xii (1947), 65-96; Sarakusta'nın ve Ebro Vadisi'ndeki diğer Müslüman kasabaların düşüşü hakkında genel bir anlatı için bkz. D. Lomax, *The Reconquest of Spain* (Londra, 1978), s. 80-6.

Aragon Kralı Savaşçı Alfonso'nun (1104-34) bu şehri Müslümanlara bırakmanın artık işine gelmemesi demektir.⁴³ 1118 yılının başında vali Abdullah b. Mezdeli hayatını kaybetmişti ve yerine birisi getirilmemişti. Alfonso bu fırsatı kaçırmadı. Kuşatma 22 Mayıs'ta başladı, yaz ve sonbahar boyunca devam etti. 3 Aralık'ta çaresiz kalan ve yardıma ihtiyaç duyan kadı Sabit b. Abdullah, Valensiya'daki Tamim b. Yusuf b. Taşfin'den yardım istedi fakat sadece ufak bir birlik gönderildi ve 18 Aralık'ta şehir teslim olmak zorunda kaldı. O sırada Kurtuba'da olan Ali b. Yusuf kaybedilen toprakları geri almak için hem Murabıtlardan hem de Endülüslü *muttavi'*adan (gönüllüler) oluşan bir ordu yolladı. Ancak bu ordu da 1120 yılının yazında Cutanda'da kesin bir yenilgiye uğradı, Meriye'nin ünlü ve bilgili kadısı Abdullah b. el-Ferra'nın da içinde bulunduğu pek çok kişi hayatını kaybetti. Kal'atüeyyub da uzun süre dayanamadı ve 1121'de kaybedildi, 1122'de de Derûka düştü. Yusuf'un vasiyetinde oğlunu uyardığı üzere Sarakusta'ya Murabıtların el koyması, doğrudan Murabıt toprakları saldırılara açık bıraktı.

Sarakusta'nın kaybedilmesiyle bir sonraki sorunun doğmasını dolaylı olarak hızlandırdı. Bu sorun, İbn Taşfin'in vesayetindeki üçüncü uyarıydı, yani Mart 1121'de Kurtuba halkının Murabıtlara karşı ayaklanmasıydı. İbnü'l-Esir olayları en detaylı şekliyle şöyle anlatıyor:

Emîrül-müslimin [Ali b. Yusuf], Ebu Bekir Yahya b. Ravad'ı vali [Kurtuba'nın] olarak atadı. Kurban Bayramı'nda, insanlar eğlenmek için sokaklara döküldüğünde bir abid [İbn Abdun'un uyardığı köle askerler] bir kadını yakaladı. Kadın, Müslümanlardan yardım istedi ve insanlar yardımına koştu. Abid ve şehir halkı arasındaki dövüş bütün gün sürdü. Gece olup iki taraf birbirinden ayrılana kadar savaş sürdü. Haberler Emir Ebu Bekir'e ulaştığında fakihleri ve önde gelen vatandaşları [ayan] topladı, onlar "Bu karışıklığı başlatan abidlerden birisini idam etmelisin," dediler fakat o buna karşı çıktı ve sinirlendi. Ertesi sabah halkla savaşmak için silahları ve malzemeleri hazırladı. Buna karşılık fukaha, şehrin delikanlıları ve önde gelen vatandaşlar bir araya gelerek onunla dövüştü ve o kaçmak zorunda kaldı. Bu topluluk daha sonra sarayı kuşatıp sarayın altını üstüne getirdi ve şiddetli bir dövüşmenin ardından oradan da kaçtı. Saray talan edildi ve Murabıtların evi yakıldı, toprakları yağmalandı ve şehirden kovuldular.

Bu haber Emîrül-müslimin'e ulaştığında endişelendi ve Sanhâce, Zenâte, Berberiler ve diğerlerini toplayarak büyük bir ordu kurdu. Sonra 515 yılında, [22 Mart 1121-11 Mart 1122] saldırmak üzere Endülüs'e girdi ve şehri kuşatmaya aldı. Halk, hayatlarını,

43 Sarakusta'nın düşüşü hakkında daha günümüze yakın anlatılar için bkz. M.J. Viguera Molins, *Aragon Musulman* (Sarakusta, 1981), s. 225-37 ve C. Stalls, *Possessing the Land: Aragon's expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134* (Leiden, 1995), s. 24-40.

ailelerini ve topraklarını korumak isteyen herkesin yapacağı gibi savaştı. Emîrül-müslimin direnişin ne kadar kuvvetli olduğunu gördüğünde onlara elçi yolladı ve Murabıtlardan çaldıkları mal mülkleri telafi etmeleri karşılığında barış yapmak istedi. Sonra şehir sakinleşti ve savaş durdu.⁴⁴

Bütün bu yaşananlar Murabıt Hükümdarlığı hakkında ilginç bilgilere ışık tutuyor. Murabıtlar, sarayda birlikte yaşayan küçük bir grup gibi görünüyor. Bu grup, halkı yenemiyordu. Olanlara bakılırsa Endülüs'ün bir başka yerinde bunu başarabilecek yeterli sayıda Murabıt da yoktu. Başarabilmeleri için Fas'tan destek güçlerinin gelmesi gerekiyordu. Şüphesiz bu isyan, halk arasında geniş çaplı bir hoşnutsuzluk olduğunun göstergesiydi ve bunun sebebi Sarakusta'nın düşüşü olabilirdi. Murabıtlara, İslâm'ın koruyucusu olarak düşündükleri için katlanıyorlardı, eğer bunu başaramıyorlarsa varlıklarının bir amacı yoktu. Fuka-ha da dahil olmak üzere Kurtuba halkının bütün kesimlerinin bu ayaklanmaya katılmış olması da dikkate değerdir. Öte yandan diğer kaynaklara bakınca kadı Ebu'l-Velid b. Rüşd'ün anlaşılmaya varılması için müzakerelerde önemli bir rol oynadığını da biliyoruz.

Sarakusta'nın kaybı ve Kurtuba'da çıkan isyan Murabıtların şöhretini zede-liyordu fakat bunlar kesinlikle ölümcül darbeler değildi. Murabıt imparator-luğu yok edecek olan güç, İbn Taşfîn'in uyardığı tehlikelerden ilkiydi: Atlas Dağları'ndaki Masmude.⁴⁵ Muvahhid hareketin kökenlerini⁴⁶ tartışmanın yeri burası değil ancak bunun Murabıtlar üzerinde olan etkilerini tartışmalıyız. Muhammed b. Tumert Doğu'dan doğduğu topraklara, Fas'a döndüğünde ve İslâmiyet'e Murabıtların din anlayışıyla çatışan bir yorum getirip vaaz vermeye başladığında sene 1120' ydi. Marakeş'te destek bulamadığı için Yukarı Atlas'a, kendisinin aslen geldiği kabile Masmude'nin topraklarına gitti. Masmude, ova-larda yaşayan Sanhâce'ye karşı onun öğretilerini ve liderliğini kabul etti. Gelecek on yıl boyunca İbn Tumert, Fas'ın güneyindeki ve batısındaki dağlarda gücünü sağlamlaştırdı. Bu durum onu Sus'un Murabıt valisi Ebu Bekir b. Muhammed el-Lamtuni ile karşı karşıya getirdi. 1124'te Tinmal'de bir üs kurdu. Artık Mura-bıt başkent, Fas'a bir tehdit oluşturabilecek kadar yakındı, ama çevresindeki dik dağlar ova halkının saldırılarından onu koruyordu.

44 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tâ'rih*, düzenleme C.J. Tornberg (12 cilt, Leiden, 1853-67), x, s. 558.

45 Muvahhidlerin erken tarihi için aşağıya bkz. s. 196-200.

46 Aşağıya bkz.

Ali b. Yusuf ona birçok sefer düzenledi fakat Murabıtlar yüksek dağlarda etkili olarak dövüşemedi ve orduları kolaylıkla pusuya düşürülüp yenilgiye uğratıldı. 1125'ten sonra büyük ölçüde savunmaya geçtiler, bir sürü kale inşa ettiler. Bunlardan birisi, etkileyici kalıntıları hâlâ görülebilen eskiden başkentin bulunduğu ovaların sınırları boyunca, Marakeş'in güneyine doğru uzanan Tasgimut Kalesi'ydi. Başkentin dağlara bu kadar yakın olması Ali b. Yusuf'un şanssızlığı olmuştu, ancak başkenti daha güvenli bir yere taşımak için bir teşebbüste bulunulmadı. 1130'a gelindiğinde Muvahhidler, ovalarda Murabıtlarla çarpışabilecek, hatta Marakeş'e saldıracak kadar kendilerine güveniyorlardı. Bu sefer başarıya ulaşmadı. Ali b. Yusuf, Fas ve Sicilmase Garblarından askerleri çağırmişti. Kuşatma için gelen ordu şehrin duvarlarını aşamadan yenilgiye uğratılmış ve çekilmek zorunda bırakılmıştı. İbn Tumert birkaç ay sonra Tinmal'de hayatını kaybetti.

Bu aksilik Muvahhid hareketini düşünüldüğünden daha çok etkiledi. Abdül-Mümin, iki yıldır varis olarak kabul ediliyordu ve komuta hemen ona geçti. Saldırıları devam etti ama Muvahhidler dağları siper almaya devam ettiler. 1132'de Tasgimut Kalesi onların eline geçti ve 1140'a gelindiğinde Sus tamamen onların olmuştu, çok geçmeden Sicilmase ve Tafilalt'ı da aldılar.

Ali b. Yusuf, Muvahhidlere karşı savaşırken Endülüs kaynaklarından gittikçe daha çok faydalanmaya başladı. Söylentiye göre Endülüslü bir eşkıya olan el-Feleki'nin cezası Ali b. Yusuf tarafından ertelenmiş ve el-Feleki'ye 1125'ten itibaren Marakeş çevresindeki surları inşa etme görevi verilmiştir. 1130 zaferini Abdullah b. Hamşak Endülüs'ün sınır bölgelerindeki 100 atıyla kazandı. 1132'den itibaren Ali bir zamanlar Barselona vikontu olmuş Katalan paralı asker Reverter'e gittikçe daha çok güvenmeye başladı ve o ve adamları Murabıt ordunun elit tabakasını oluşturdu. 1138'de Ali, Boğazların ötesinden oğlunu ve sonunda onun yerine geçecek olan Taşfin'i çağırarak zorunda kaldı. Taşfin 1126'dan beri Endülüs valisi olarak başarılı bir kariyer sürüyordu ve burada Murabıtların pozisyonunu korumak için elinden geleni yapmıştı, onun burayı terk etmesi ciddi bir darbe oldu.

1140'tan sonra Murabıtların Fas'taki konumları zedelenmeye başladı, kuzeydeki Sanhâce de dahil olmak üzere pek çok kabile bu yeni harekete katıldı. Yine de Taşfin ve Reverter, Fes çevresi ve Fas merkezindeki ovaları sertçe korumaya devam etti. Yaşlanan Emîrül-müslimin Ali b. Yusuf Ocak 1143'te vefat etti. 1130'daki Marakeş Kuşatması'ndan beri ülkesini korumada aktif rol almamıştı,

hatta başkentten bile ayrılmamıştı. Oğlu Taşfin onun yerine geçti, daha etkili bir hükümdardı, ancak artık kurtarılacak bir şey kalmamıştı.⁴⁷ Murabıtlar hareketi ordudaki parçalanmalar sebebiyle büsbütün zayıflamıştı. Yenilgilerin ardından yaşanan stresle Lamtune ve diğer kabileler arasındaki eski kızgınlıklar tekrar su yüzüne çıktı. Bir diğer darbe de 1144 yılının Mayıs ya da Haziran ayında Reverter'in öldürülmesi oldu. Tilimsan bölgesindeki çetin savaş bir yıl sürdü, Taşfin Cezayir'deki Sanhâce ile ittifak kurmak istediye de başarılı olamadı. Mart 1145'te ise Taşfin daha Marakeş'te güçlenmeyi başaramadan öldürüldü. Halefleri, artık ovalara yerleşecek kadar güçlenen Muvahhidlere mani olamadı, iki yıl içerisinde Fes ve Batı Fas'ın ovaları kaybedildi. Mart 1147'de sonunda Marakeş'e saldırdılar ve yaptıkları katliamla Murabıt Hükümdarlığı'nı yıktılar. Tanca ve Sebte'nin Mayıs-Haziran 1148'de düşmesi Fas'ın fethini tamamladı.

Ali b. Yusuf'un sürekli Muvahhid tehdidiyle meşgul olması Endülü's'teki Murabıtların başının çaresine bakmak zorunda kalmalarına sebep oldu. 1126'ya kadar genel komutan Ali'nin kardeşi Ebu Tahir Tamim'di, ancak Murabıtların yaşadığı büyük aşağılanmadan sonra görevden alınmıştı. Eylül 1125'te Aragonlu I. Alfonso, büyük ihtimalle Murabıt yönetimi altında zorluklar yaşayan İberya Hristiyanlarının çağrısıyla, 4.000 şövalyelik bir orduyla güneye yürüdü. Doğu kıyılarını geçti, şehirlere uğramadı ve bir muhalefetle karşılaşmadan kırsal kesimlerden geçerek gitti. Aralık'ta Vadiâş'a vardı. Temel amacı Gırnata gibi görünüyordu fakat bu şehrin duvarları çok güçlüydü, bu yüzden Kurtuba'nın kırsal kesimlerini yağmaladı. Mart 1126'da Tamim'in onunla savaşması için gönderdiği orduyu Lusina (Lucena) yakınlarındaki Arinzul'da yendi. Sonra güney kıyılarındaki Motril'e geçti, burada sembolik olarak balık avlamaya çıktıktan sonra evine döndü. Murabıtlar 1129'da bir kere daha aşağılandı, I. Alfonso Valensiya'nın içlerine kadar girdi ve birçok siyahi köleden oluşan ve Sevilla valisi Macuz'un önderlik ettiği büyük bir orduyu muhtemelen Ceziretü'sükkere (Alcira) yakınlarındaki Cullera ya da el-Kal'a'da (Alcala) yenilgiye uğrattı.⁴⁸

Alfonso'nun Gırnata'ya düzenlediği sefer İberya Hristiyanlarının rolü açısından Müslümanların kafalarında soru işaretleri oluşturdu. Murabıtlar döne-

47 İbn Taşfin'in hükümdarlığı Bosch Vila, *Los Almoravides*, s. 255-6'da açıklanmıştır.

48 Bu olay detaylarıyla Guichard, *Musulmans de Valence*, s. 87-92'de tartışılmıştır. Ayrıca bkz. Stalls, *Possessing the Land*, s. 51-2.

minde Yahudilerin statülerinin düştüğünü biliyoruz. Tayfa krallar döneminde sahip oldukları önemli görevler artık başkalarının ve bazen onlardan, yüksek miktarda para toplanabiliyordu. İberyâ Hristiyanlarının statülerinde böyle bir değişiklik olup olmadığı muğlak, çünkü zaten sadece birkaç kişi yüksek mevkilerde bulunuyordu. I. Alfonso'yu Endülüs'e onların çağırıp çağırmadığı belli olmasa da Müslümanların çoğu onların çağırıldığına inandı. Dahası, pek çok İberyâ Hristiyanı bu sefere katıldı ve haklı olarak misilleme yapılabileceğinden korkarak onunla birlikte kuzeye döndü. Seferden sonra kadı Ebu'l-Velid b. Rüşt, İberyâ Hristiyanlarının Müslümanlarla yaptıkları, onlara ibadet ve toprak sahibi olma özgürlüğü veren anlaşmayı bozduklarını söyledi. Birçoğu Fas'a sürgün edildi, kilise ve manastırların mal mülkleri devlete geçti.⁴⁹ Birçok sınır dışı durumunda olduğu gibi baskın olan taraf sakinleşti. Ne var ki, Murabıt devletinin kaynakları ciddi ölçüde azaldı. Çünkü Kur'an'a göre yasal olan birkaç vergiden biri olan, cizye vergisi toplanamamaya başladı.

Gırnata ve el-Kal'a'daki yenilgilerin ardından Endülüs'teki Murabıtlardan oluşan üst komuta tamamen yeniden yapılandırıldı. Ali b. Yusuf, 1129'da dinamik ve etkili oğlu Taşfin'i Gırnata ve Meriye'ye vali olarak atamıştı. 1131'de Kurtuba da onun kontrolüne bırakılmıştı. 1138'de meşru mirasçı olarak görevinin başına geçmesi ve Muvahhidlere karşı mücadelede önderlik etmesi için Fas'a çağırılana kadar Endülüs'te naib olarak görev yaptı.

Bu dönemde ayrıca Endülüs'teki Murabıtlar arasından da yeni bir güç doğdu: Beni Ganiye. Yahya b. Ali b. Ganiye, anne tarafından hanedanın bir üyesiydi. Annesi, Yusuf b. Taşfin'in akrabasıydı ve babası, Massufe kabilesinin bir lideriydi. Bu kabileden gördüğü destek sayesinde Murabıt güçlerini canlandırmış olabilir. Bu aile tarih sahnesine ilk olarak 1126/7'de Yahya'nın kardeşi Muhammed, Balear Adaları'nın valisi olduğunda çıkmıştı, Balear Adaları 1203'te Muvahhidler tarafından fethedilene kadar Beni Ganiye'nin kontrolünde kaldı. Yahya 1133'e kadar Mürsiye valisiydi, bu tarihte Aragon tehdidiyle savaşmak için Valensiya'ya gönderildi. 1134'te Fraga Savaşı'nda Müslüman birliklere önderlik etti ve 1136'da o ve Fraga valisi Said b. Merdeniş, Mequinenza'yı tekrar fethetti. Aşağı Ebro bölgesinde Müslümanları eski konumlarına getirdi. Yahya 1143'e ya da 1144'e kadar Levant'ta kaldı, sonra Algarva bölgesinde büyüyen İbn Kasi isyanını bastırmak üzere Sevilla'ya gönderildi.

49 Lagardère, *Le Vendredi de Zallaqa*, s. 135-7.

On yıl boyunca bu yeni komuta bir nebze de olsa Hristiyanları uzakta tutmayı başardı, hatta hatırı sayılır başarılar da yakalandı. 1130'da Taşfin, Toledo'nun güneyinde kalan Aceca Kalesi'ni aldı ve garnizonun çoğunu Fas'a sürgün etti. Ancak, 1133'te Toledolu militanlar Sevilla'nın kapılarına ulaştığında ve vali Ebu Hafız Ömer b. Ali b. el-Hacc'ı öldürdüğünde Endülüs merkezinin hâlâ saldırılara açık olduğu görülmüş oldu. Yalnızca Taşfin'in verdiği hızlı tepki sayesinde daha büyük zarara uğramaktan kurtuldular. 1134'te Taşfin, Caceres bölgesinde Hristiyan güçlere karşı başarılı bir akın düzenleyerek karşı saldırıda bulundu. 1136/7'de San Juan Alcazar'ın yakınlarında Kastilyalıları yendi ve Escalona Kalesi'ni yağmaladı, böylece Müslüman güçler bir kere daha Tagus'un kuzeyine varmış oldu.

Levant'ta da 1130'lu yıllarda Müslümanlar başarılı oldu. 1130'da Valensiya valisi yakındaki bir Aragon ordusunu yenilgiye uğrattı ve I. Haçlı Seferinin kahramanı ve Sarakusta Kuşatması'nın önde gelen kişilerinden Gaston de Bearn'ı öldürdü. Kellesi Gırnata sokaklarında sergilendi, bu sayede 1125/6'daki aşığılanmanın izleri bir nebze de olsa silindi. 1134 Fraga zaferi ve I. Alfonso'nun ölümü daha da önemliydi. 1118'de Sarakusta Hristiyanların eline geçince, Lleila çevresindeki Müslüman bölge ayakta kalabilmek için Barselona'ya parias ödedi. Alfonso, kalan bu tek Müslüman bölgeyi yok etmekte kararlıydı. 1134 yılının yaz ayında küçük kasaba Fraga'yı kuşattı, halk ciddi direniş gösterdi ve yardım çağrısında bulundu. Tamim'in 1118'de yaptığından farklı olarak Taşfin hemen harekete geçti, Yahya b. Ganiye'nin önderlik ettiği bir ordu çıkardı. Alfonso kendisine fazla güvendi fakat sonuç yenilgi oldu. Fraga garnizonun yanındaki ufak bir ordu kampını yok etti. Kral da kısa süre sonra yaralarından öldü.

Ancak 1140'larda Murabitların durumu hızla kötüye gitti. Gerçek sorunlar Fas'ta yaşanıyordu, Muvahhidlerin saldırgan tavırları imparatorluğun kaynaklarını eritiyordu. Askerî başarısızlıklar ve vergilerin yükseltilmesi, Endülüs halkını huzursuz etmeye başladı. 1129'da Valensiya ordusu yenilince Emir Ali b. Yusuf, katiplerinden Ebu Mervan b. Ebu Hisal'e mektup yazdırmış ve onların gösterdiği zayıf performans karşısında ne kadar öfkeli olduğunu iletmıştır. Bu uyarıyı sağduyusuyla değil o anki hararetiyle yapmıştı: "Ciğeri beş para etmeyen nankörler. Korkak herifler gibi kaçtınız. Muhafiflerin bu utancınızı herkese duyurması ve tek bir atlının sırtında evlerinize dönmeniz bakalım ne kadar sürecek? Atınızın koşumlarından koyunları mı besliyorsunuz? Sizi öyle bir cezalandıracağız ki yüzlerinizi örtüp vatanınıza geri dönemeyecek ve pis-

liklerinizi yarımadaya saçamayacaksınız.” Bunlar ağır sözlerdi ve olayı anlatan tarihçi Abdülvahid el-Merrâküî bu mektubun herkes tarafından bilindiğini ve hatta Murabıtların hükümdarlığından memnun olmayan Endülüslülerin bu mektubu ezberlediğini söyler.⁵⁰

VII. Alfonso'nun *Vekayiname*'si Endülüslülerin yine bu duygularından bahseder. 1133'te Sevilla'ya baskın düzenlendiği sırada Endülüslüler (yazar onlara Agareni der) o sırada Kastilyalılarla savaşıyor ve Hudîlerdenmiş gibi davranan Seyfûddevellet'e yazarlar ve şöyle derler: “Hristiyanların kralıyla konuş ve onunla birlikte bizi Murabıtlardan kurtar. Leonlu krallara atalarımızın atalarına ödediğinden daha fazla parias [*tributa regalia*] ödeyeceğiz ve sana hizmet edeceğiz. Sen ve oğulların bize hükmedeceksiniz.”⁵¹ Tabii ki hem Muvahhidler için çalışan Merrâküî hem de adı bilinmeyen Kastilyalı tarihçi tuttukları taraf yüzünden konuyu abartmış olabilirler, ancak yaşanan olaylara bakılacak olursa Murabıtlara olan düşmanlık gerçekten de çok yaygındı. Bu düşmanlık daha sonra halkın çıkardığı isyanlara kadar gitti, sonuçta Endülüs'teki Murabıt Hükümdarlığı yıkıldı.

50 Abdülvahid el-Merrâküî, *el-Mucib*, düzenleme M.S. el-Uryan (Kahire, 1949), s. 176; Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 92 ve Viguera Molins, *Los Reinos de Taifas*, s. 182'de tartışılmıştır.

51 Meçhul müellif, *Chronica Adefonsi imperatoris*, bölüm 41.

VIII. BÖLÜM

İKİNCİ TAYFALAR

Murabıt rejiminin Endülüs'te zayıflamasıyla birlikte topluluklar siyasi ve askerî liderliklerini yapmaları için başkalarından medet ummaya başladı.¹ Leon-Kastilya Kralı VII. Leon'la ittifak kurmak zorunda kalsa bile, Murabıt valilerden yalnızca Sevilla'daki Yahya b. Ganiye rejimin devamlılığını sağlamak için kararlılıkla çaba sarf etti. 1148'de Sevilla'yı Muvahhidlere karşı kaybetti ve 1149'da hayatını kaybedene kadar Gırnata'da yaşadı. Gırnata'daki Murabıt direnişi 1155'e kadar sürdü. 1155'ten sonra bile Beni Ganiye Balear Adaları'nı elinde tutmayı başardı ve Endülüs'ün yeni efendilerine sorun yarattılar. Bazı yerlerde Murabıtlara karşı isyanlar çıkmıştı ve oralardan uzaklaştırılmışlardı. Örneğin Batalyevs'de Übeydullah b. Muhammed el-Maridi'nin mezarında "Örtülüler tarafından haksız yere 25 Mart 1145'te öldürülen şehit"² yazmaktadır. Bu kişi muhtemelen Murabıtların şehri terk etmesine neden olan mücadeleler sırasında vefat etmişti. Murabıtlar diğer bölgelerden barış içinde ayrıldılar, yerel halk kendi düzenlemelerini yaptı. Yaklaşık olarak 1145 ve 1147 arasında yeni kuşak

- 1 Bu dönem hakkındaki en iyi genel kaynak hâlâ F. Codera y Zaidin, *Decadencia y Desaparicion de los Almoravides en Espana* (Sarakusta, 1899)'dır. Ayrıca bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la Reconquete* (2 cilt, Şam, 1990-91), i, s. 101-24.
- 2 E. Lévi-Provençal, *Inscriptions Arabes d'Espagne* (Leiden/Paris, 1931), no. 45, s. 56-7.

Tayfalar ortaya çıkmaya başladı. Kısa süre ayakta kalabildiler, istikrarsızdılar ama hikayeleri Endülüs siyasetinin görüneninden daha fazlasını ortaya sermektedir ve altında yatan yapılar göz atma şansı sunmaktadır. Bu yeni Tayfaların hükümdarları üç farklı gruptan gelmektedir: neredeyse hepsi yerel ve soylu Arap ailelerden gelen kadılar, çoğu Murabıtlarla az da olsa çalışmış olan Endülüslü askerî liderler ve farklı dinî liderler.

Bu yeni Tayfaların varlığı Hristiyanların topraklarını genişletmesiyle gölgede ve tehdit altında kaldı.³ Leon-Kastilya Kralı VII. Alfonso, hiç tereddüt etmeden Murabıt Hükümdarlığı'nın çöküşünden faydalandı. Daha tarihler Mayıs 1146'yı gösterirken Kurtuba'ya girdi ve Murabıt vali İbn Gania'yı kendisinin egemenliğine girmeye zorladı. Ocak 1147'de Calatrava'yı aldı ve Meriye'ye hem karadan hem de denizden sefer düzenledi. 1147 Meriye Seferi; Alfonso'nun, Aragon-Katalonya'dan IV. Ramon Berengar ve Navarre'dan Sanço Ramirez ile yaptığı iş birliği ve Cenovalıların denizcilikteki başarılarıyla dikkat çeker. Bu ölçüde bir Hristiyan birliği daha önce hiç gerçekleşmemişti ve bu Endülüs için kötüye işaretledi. Alfonso ve Sanço Ramirez Endülüsy'a dan geçerek geldiler ve gidiş yollarındaki Andujar ve Beyyase'yi aldılar. Meriye'de Ramon Berengar ve Cenovalılarla buluştular. Murabıt donanma geri çekildi ve 17 Ekim'de şehir teslim olmak zorunda kaldı ve Cenovalılara bırakıldı. Meriye on yıl sonra Muvahhidler tarafından alınıp tekrar Müslümanlara geçti ancak birleşmiş Hristiyan ordularının İtalya'nın deniz gücüyle bir araya geldiğinde Endülüslülerin baş edebileceğinden daha büyük bir güç oluşturdıkları görülmüş oldu.

Hristiyanlar diğer bölgelerde daha kalıcı kazançlar elde ettiler. Mart 1147'de Portekizli Afonso Enriquez, beklenmedik bir saldırıyla Tagus'daki Şenterin'i aldı ve 24 Ekim'de Köln, Flanders ve İngiltere'deki Haçlıların yardımıyla Lizbon'u ele geçirdi. Bu sırada Katalonya'daki Müslümanlara ait son karakollar da düşürüldü: 1148'de Turtuşe, 1149'da Lleida ve Fraga. Calatrava ve Meriye dışında bu şehirlerin hiçbirisi Muvahhidler tarafından geri alınamadı, karmaşıklıkların ve ayrılıkların yaşandığı bu birkaç yıl içinde hem doğuda hem de batıda Endülüs değerli ve stratejik öneme sahip topraklar kaybetti.

Endülüs'ün içinden Murabıtlara karşı ilk büyük meydan okuma Algarve'deki farklı dini liderlerden geldi.⁴ Murabıt hükümeti ve onların Endülüs fukahası

3 Hristiyanların ilerleyişi için bkz. B. Reilly, *The Contest of Christian and Muslim Spain*, 1031-1157 (Londra, 1992), s. 211-15.

4 Bu dönemde Sufilerin siyasi hareketleri için bkz. V. Lagardère, "La Tariqa et la Revolte des

arasındaki müttefikleri sert ve hatta belki de hayal gücüne hiç meydan vermeyen bir İslâmi görüşü benimsiyorlardı, ibadetlerin doğru şekilde yapılması insanın manevi olarak kendisini geliştirmesinden daha önemliydi. Endülüs'teki pek çok insan bundan daha fazlasını istedi, çoğunlukla Meriye'de yaşayan ve destekçilerinin Allah'la daha kuvvetli ve yakından iletişim kurmasından yana olan bir grup Sûfi'nin liderliğini aradı. İçlerinden en önemlileri İbn Berrecan ve İbnü'l-Arif'ti. İlhamlarını çoğunlukla büyük imam el-Gazzali'nin yazılarından ve öğretilerinden aldılar, özellikle de kitabı *İhya-i Ulumi'd-Din*'den. Murabıtlar bu eserin yarattığı etkiden o kadar endişelendiler ki başa geçtikten kısa süre sonra Emir Ali b. Yusuf b. Taşfin, Kurtuba kadısı İbn Hamdin ve şehrin fukahası bulabildikleri bütün kopyaları halkın önünde yaktılar. Hem İbn Berrecan hem de İbnü'l-Arif, Ali b. Yusuf'un emriyle 1141'de Marakeş'e çağrıldı ve çapraz soruguya çekildi. İbn Berrecan hapse atıldı ve kısa süre sonra orada hayatını kaybetti. İbnü'l-Arif'in ise Meriye'ye geri dönmesine izin verildi, ancak o da yaşamadı, söylenilenlere göre kadının verdiği zehirli patlıcanlar yüzünden can verdi. Bu olaylar Muvahhid propagandacıları tarafından büyütüldü, böylece Sûfiler ve Sufizm, Endülüs'teki Murabıt karşıtı görüşlerin önemli bir odağı hâline geldi.

Meriye, Sufist aktivitelerin tek merkezi değildi. Şilbli, Hıristiyan iken Müslüman olmuş Ebu'l-Kasım Ahmet b. el-Hüseyin el-Kasi, Algarve'de ufak bir Sufi düzeni kurdu ve Müridin (müritler) adı verilen birçok destekçi kazandı. Bunların arasında, İbnü'l-Arif'in saygın bir tanıdığı olan Muhammed b. Ömer b. el-Münzir de vardı. Sûfiler, kişisel zevklerden arınmayı ve dünyevi meselelerden el ayak çekmeyi öğütüyordu. İbn Kasi'nin hareketi de efendilerinin 1141'de Meriye'de tutuklanıp ölmesine kadar bu öğütlere uygun devam etmiş görünüyor. Bu tarihten sonra İbn Kasi bu sessiz sakin tutumu bırakmış ve kendisini İmam ilan edip destekçilerini açıkça isyana davet etmiştir.

Şilb'i alan İbnü'l-Münzir ve Bâce valisi Sidray b. Vezir hemen onu desteklemeye başladı. İbnü'l-Münzir ve İbn Vezir birlikte Monchique Kalesi'ni aldılar ve Murabıt garnizonu öldürdüler. 12 Ağustos 1144'te Mirtule hazırlıksız yakalandı ve sadece 70 adamla alındı. İbn Kasi burayı başkent yaptı. Kısa süre sonra Leble valisi, Endülüslü Yusuf b. Ahmet el-Bitrûci Müridinlere katıldı. Böylece

Sevilla'ya giden yol açılmış oldu. Ancak burada güçlü Yahya b. Ali b. Ganiye ile karşı karşıya geldiler ve geri püskürtüldüler. Ganiye muhtemelen Şilb'i de fethederdi, fakat o sırada Kurtuba'da isyan çıkaran İbn Hamdin'le uğraşıyordu. Askerî açıdan yaşanan bu tersliği, hareketin bir yanda İbnü'l-Münzir ile İbn Kasi, diğer yanda Sidray b. Vezir olmak üzere ikiye parçalanması takip etti. Bu sebeple İbn Kasi Muvahhidlerden yardım istedi. Eylül 1145'te Marakeş'e gittiğinde hem Muvahhid halife hem de Endülüs'ün önde gelenleri onu hoş karşıladı. 1146 yılının yaz ayındaysa Muvahhid desteğiyle Algarve'ye döndü. Ancak Muvahhidlerin liderliğini kabul etmek konusunda isteksizdi ve Şilb'i Hristiyanlara vermek için müzakereler yaptı. Tabii ki bu hareketine halk son derece karşı çıktı ve Ağustos/Eylül 1151'de sarayında öldürüldü. Arkadaşı İbnü'l-Münzir ise şehri Muvahhidlere teslim etti.

Muvahhid hükümdarlığında kadılar, birçok yönden sorumlu oldukları şehrin sivil yöneticileri hâline geldiler, yani insanların liderleri olarak onları görmesi doğaldı. Maleka, Ceyyan, Gırnata, Valensiya ve Kurtuba'da kadılar idareyi ele geçirdiler. Bunun nasıl gerçekleştiğine dair en açık örneği Kurtuba oluşturuyor.⁵ Diğer pek çok şehirde olduğu gibi Kurtuba'da da bu mevkii için yarışan iki rakip aile vardı: Beni Rüşt ve Beni Hamdin. Ancak kadı atama görevi hâlâ Murabıt hükümdarlardaydı. 1137/8'de, Arap kabile Tağlib'den geldiğini ve atalarının Endülüs'e Belc b. Bişrül-Kuşeyri'nin maiyetinde 741'de geldiğini iddia eden Hamdin b. Muhammed b. Hamdin, Ebu'l-Kasım b. Rüşt'ten yanaydı. Ancak şehirde yaşanan bazı kargaşalardan ötürü üst sınıflar (*hassa*) yeni kadının çok güçsüz olduğunu düşünmeye başladılar. İbn Hamdin'e çağrıda bulundular ve İbn Rüşt istifa etmek zorunda kaldı. Murabıt hükümdar Ali b. Yusuf bu şekilde zorlanmaktan hoşlanmadı ve 1141/2'ye kadar şehre bir yıl boyunca resmî olarak kadı atamadı. Bu tarihte Kurtubalıların seçim yapmasına izin verdi ve İbn Hamdin seçildi. 1145'in başında Kurtubalılar Murabıt valiyi kovdular ve Murabıtların egemenliğini reddettiler. Şubat ayında Kurtuba halkı, hem *hassa* hem de *amme*, camide toplandı ve İbn Hamdin'e bağlılık yemini etti, sadece kadıları olarak değil ayrıca reisleri, yani şehrin dinî olmayan önderi olarak da yemin ettiler. Böylece kendisinden önce Murabıt valilerin üstelendiği yönetim

5 İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-A'lam fîmen Büyi'a Kable'l-İhtilâm min Mülûkî'l-İslâm*, düzenleme E. Lévi-Provençal (Beyrut, 1956), s. 290-2; Codera y Zaidin, *Decadencia y Desaparicion*, s. 56-63; Guichard, *Musulmans de Valence*, s. 107-8.

işlerinin hepsi onda toplandı. Emîrû'l-müslimin ve Nasirüddin unvanlarını aldı ve halifelerin sarayına yerleşti, bir yüzyıl önce Abbasilerin Sevilla'da yaptıklarını örnek aldı ve kendisini Tayfa hükümdar olarak kabul ettirmek istedi. Ancak bu görkemli dönem kısa sürdü ve çok geçmeden İbn Ganiye tarafından görevinden uzaklaştırıldı.

Valensiya'da da benzer olaylar yaşandı.⁶ Mart 1145'e gelindiğinde Murabıt karşıtı görüşler güçleniyordu, özellikle de buradaki tek askerî güç olan Endülüs cündleri arasında. Murabıt vali Abdullah b. Muhammed b. Ganiye ve kadı Mervan b. Abdülaziz insanları yatıştırmaya çalıştı. Kadı camide insanlarla konuştu, cihada yaptıkları büyük katkılardan dolayı Murabıtları kabul etmelerini öğütledi, fakat insanlar ikna edilemeyecek kadar güçlü hisler besliyorlardı. Kamuoyu ve özellikle Endülüslü askerî lider İbn İyad tarafından baskı altına alınan İbn Abdülaziz reis olmayı kabul etmek zorunda kaldı. Ancak kısa süre sonra finansal zorluklar yaşadı ve cünde ödeme yapamadığından Kasım 1145'te görevinden alındı. Yerine İbn İyad getirildi.

Diğer şehirlerdeki kadılar hakkında daha az şey biliyoruz ama büyük ihtimalle onlar da aynı kaderi paylaştılar. Onları güç sahibi yapan halk desteğine rağmen hiçbirisi ne güvenilir bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayabildi ne de otoritelerini uzun süre koruyabildi. Burada, XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılda İtalya'nın kuzeyindeki şehirlerde yaşanan olaylarla ilginç bir zıtlık vardı. Orada da imparatorluk hükümeti sistemi çökmüştü ancak halk şehirlerin önde gelen şahsiyetleri *boni hominese*⁷ bel bağlamayı tercih etti ve siyasi gücü bir kişiye vermektense şehrin çıkarlarını gözetmek için ettikleri antla bir araya gelmiş yeminli bir birlik olan bir zümreye verdi. İtalya'da gücün yitirilmesiyle birlikte ilk yerel idareler ortaya çıktı ve şehirler kendi kendilerini yönetmeye başladı. Endülüs'te ise güç önce bir şahsa sonra da yeni askerî gücün temsilcilerine geçti.

İbn İyad, bu karmaşık yıllarda gücü eline almayı başaran üçüncü grubu, yani Endülüslü askerî liderleri simgelemektedir. Valensiya'da cündün oynadığı rolün de kanıtladığı üzere bu kişilerden bazıları kovulan Murabıtların eskiden sahip oldukları gücü ellerine alabilecek kadar kuvvetlidirler. Bâce'deki Sidray b. Vezir ya da Ronda'daki Ebu'l-Hamra b. Azzun hakkında çok az şey biliyoruz ama Murabıt askerî hiyerarşisinde alt rütbelerde bulunan fakat daha sonra

6 Guichard, *Musulmans de Valence*, s. 110-12.

7 Boni Homines (İyi İnsanlar) kavramı bazı Katolik Kilise tarikatları için kullanılır.

kendilerini bağımsız hanedanlar olarak kabul ettirmeyi başaran kişiler oldukları açık. Kısmen benzer durumda olan bir kişi de Murabıt donanmadan sorumlu olan Abdullah b. Meymun'du. Meriyye halkı ondan reisleri olmasını istedi, ama o reddetti ve onları denizden gelen her düşmana karşı koruyacağını fakat şehrin yönetimini başka birine vermeleri gerektiğini söyledi.⁸ Bütün hepsinin Muvahhidlerin boyunduruğuna girmek için dünden razı olmaları ve üç ailenin de Muvahhid rejim sırasında XIII. yüzyıla kadar Endülüslülerin liderleri olarak kalması ilginçtir. Böylece Murabıt ve Muvahhid hükümetler arasında bir devamlılık sağlanmıştır.

Endülüslü iki maceracı asker, el-Muntasır olarak bilinen Seyfûddevet b. Hud ve İbn Merdeniş, iki Berberî rejimi arasındaki geçiş sürecinde büyük bir rol oynadılar. Seyfûddevet, Sarakusta'nın son Hudî hükümdarının oğluydu, 1110'da Murabıtlar tarafından görevinden alınmıştı.⁹ Kastilyalılar tarafından eski krallığın batı tarafındaki Rueda de Jalon Kalesi'ne yerleştirildi. Bir fırsat yakaladığını düşündü ve VII. Alfonso'nun desteğiyle Endülüs'te şansını denemeye karar verdi. İlk teşebbüsünü Kurtuba'da gerçekleştirdi, burada Mart 1145'te kısa süreliğine gücü İbn Hamdin'in elinden almayı başardı ancak halkın düşmanlığı yüzünden mevkiini koruyamadı. Daha sonra Levant'a gitti ve burada, Ocak 1146'da Endülüslü komutan İbn İyad ona, Valensiya ve Mürsiye'nin kontrolünü almasını önerdi. Kendisini emirü'l-müminin ya da halife olarak ilan etti ve hükümdarlık ismi olarak el-Mustansır'ı seçti, muhtemelen bu yolla Endülüs'teki bütün hizipleri kendi liderliğinde birleştirmeyi umuyordu. Ancak bu görkemli günler çok uzun sürmedi ve 5 Şubat'ta el-Basit (Albecete) yakınlarında Hristiyanlar tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü.

Sonunda Levant'ta onun yerine geçmeyi başaran kişi, İbn Merdeniş daha başarılı oldu.¹⁰ Merdeniş adı, Kastilyalı Martinez'in Arapçalaştırılmış hâli olabilir, bu da kökenlerinin Hristiyan olduğunu gösterir. Ancak Arapça kaynaklar ısrarla ona el-Cüzami¹¹ demektedy ve Hudîler gibi onun da Cüzâm adındaki Arap kabilesinden geldiğini iddia etmekteydi. Bu aileden adını duyduğumuz

8 Age., s. 114.

9 Codera y Zaidlin, *Decadencia y Desaparicion*, s. 71-88; Guichard, *Musulmans de Valence*, s. 109, 112.

10 Codera y Zaidlin, *Decadencia y Desaparicion*, s. 111-53; Guichard, *Musulmans de Valence*, s. 116-24.

11 İbnü'l-Hatib, *A'mal*, s. 298.

ilk kişi Said b. Merdeniş'ti, Fraga ve çevredeki diğ er sınır bölgelerinin valisiydi, 1134'te I. Alfonso'ya karşı şehri korurken kendisini kanıtlamıştı. Aile daha sonra güneye taşınmış ve İbn İyad'ın kontrolünde bulunan Valensiya'daki Endülüslü c ndlere katılmış olmalıdır. 1146'da el-Basit yenilgisinde öldürülenler arasında Seyfûddevet b. Hud'un yanı sıra Abdullah b. Merdeniş de vardı.

Ağustos 1147'de İbn İyad ayrıntıları tam olarak bilinmeyen bir çatışmada öldürüldü. Ancak  lmeden önce Endülüslü cündleri komuta görevini, Fraga Koruyucusunun oğlu Muhammed b. Said b. Merdeniş'e bırakmıştı. İbn Merdeniş, 1172'ye kadar Levant'ın hükümdarı olarak kalmıştır.  evresi saldırgan düşmanlarla doluydu. Kuzeyde, Ebro Vadisi'ndeki son Müslüman karakollar 1149'a gelindiğinde tamamen kaybedilmışti. Güneyde, Kastilyalılar 1157'ye kadar Meriye'yi ellerinde tuttular. Endülüs' n batı kısmıysa 1147'de Sevilla'yı ele geçiren Muvahhidler tarafından alınıyordu. On yıl boyunca İbn Merdeniş ve onların arasında Gırnata'daki son Murabıtlar (1155'e kadar) ve Meriye'deki Hıristiyanlar (1157'ye kadar) vardı. Ancak bu gruplar aradan çıkarıldığında Muvahhidler tüm güçleriyle İbn Merdeniş'e saldırıya geçebildiler.

Bu tehditlerle karşı karşıya kalan İbn Merdeniş müttefik olarak Kastilya'yı seçti. Kastilyalıların, Muvahhidlerin büyüyen gücüne karşılık bu Müslüman grupla ittifak kurması onların tarzıydı. Onlara asker yolladılar ve askerî destek sağladılar. Böylece İbn Merdeniş, Muvahhid propagandacılara koz vermiş oldu. Ancak İbn Merdeniş devletinin i  işleriyle ilgili kardeşi Yusuf'un bütün bu süreç boyunca Valensiya valisi olduğu ve 1169'a kadar Segura'daki Muvahhid sınırında bağımsız bir beyliğı olan kayınpederi İbn Hamuşk'tan destek aldığı bilgileri dışında bir şey bilmiyoruz.

Bu devlet, kurucusu kadar yaşadı, Muvahhid g  lere karşı kendisini koruyamadı. İbn Merdeniş 1172'de vefat ettiğinde krallığı bir direnişle karşılaşılmadan ele geçirildi ve ailesi, daha önce Sidray b. Vezir, İbn Azzun ve İbn Meymun'un ailelerine olduğu gibi Muvahhid elitin içine alındı.

IX. BÖLÜM

MUVAHHİD HİLAFETİ'NİN İLK YILLARI

MUVAHHİDLER HAREKETİ'NİN KÖKENLERİ (1100-1130)

Muvahhidler hilafetinin hikayesi, Murabıtlarınki gibi genç bir Berber'in Fas'ın güneyinden Müslüman Doğu'ya yeni şeyler öğrenme arayışı içerisinde göç etmesiyle başlar.¹ Muhammed b. Tumert'in erken yaşamı, Muvahhidler hareketinin destekçileri tarafından birkaç eserde anlatılmıştır. Bunlardan biri de yaşanan olaylara şahit olan el-Beyhakî² tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserler daha

- 1 Muvahhid İmparatorluğu hakkındaki en iyi anlatı A. Huici Miranda'nın *Historia Política del Imperio Almohade* (2 cilt, Tetuan, 1956-7) isimli yankı uyandıran eseridir. Bu ana eser artık oldukça zor bulunur, ikinci cildini bulmaksa imkansız denebilir; kesinlikle yeniden basılması gerekmektedir. R. Le Thourneau, *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Princeton, 1969) ise ilginç ve daha hafif bir eserdir. J.F.P. Hopkins, *Medieval Muslim Government in Barbary* (Londra, 1958) adlı eserdeyse faydalı bilgiler bulunmaktadır. M.J. Viguera Molins, *Los Reinos de Ta'fya y Las Invasiones Magrebies* (Madrid, 1992), s. 205-347 de son dönemlerde yapılmış iyi bir çalışmadır. M. Fletcher'in *Western Islam: the Almohad Renaissance*'ı bu eserin yazıldığı tarihte yayımlanmadı, fakat okuyucular aynı yazarın iki makalesine bakabilirler: "The anthropological context of Almohad history", *Hesperis-Tamuda* 26-7 (1988-9), 25-51 ve "Al-Andalus and North Africa in the Almohad ideology", S.K. Jayyusi (düzenleme), *The Legacy of Muslim Spain* (Leiden, 1992), s. 235-258.
- 2 Düzenleme ve Fransızca çeviri E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'Histoire Almohade* (Paris, 1928).

sonra İbn İzârî ve İbn Haldun gibi daha şüpheci yaklaşan editörler tarafından düzenlenmiş ve bu tarihçilerin derlemelerine eklenmiştir. Konu hakkında pek çok bilgi olmasına rağmen yazarlarının taraflı olması sebebiyle bazı ayrıntılar örtbas edilmiştir. Diğer durumlarda da olaylar neredeyse Hz. Muhammed'in hayatını anlatır gibi ayrıntılarla verilmiştir. Örneğin hareketin tarihçesinde kritik öneme sahip olan İbn Tumert ve Abdü'l-Mümin arasındaki görüşmenin, olayla doğrudan alakalı olmayan ayrıntılarla dolu ve birbirleriyle bağdaşmayan en az iki versiyonu vardır. Sonuç olarak bazı detayların gerçekliği sorgulanabilir de olsa hayatının nasıl olduğu hakkında insanların ne düşündüğü ve sonraki yıllarda Muvahhid hiyerarşisinde nasıl anlatıldığı hakkında fikir sahibi oluyoruz.

İbn Tumert muhtemelen 1078 ve 1082 tarihleri arasında İcilliz'de, Yukarı Atlas'ın batıda kalan sıradağlarını güneyde kalan Anti-Atlas'tan ayıran Sus'un bir köyünde doğmuştu.³ Atlas'taki köylerin çoğunda yaşayan yerliler gibi Masmude'nin bir kolu olan Harga kabilesinden geliyordu. Coğrafi olarak çok yakın olmalarına rağmen Murabıtlar hareketinin kurucularından büsbütün farklı bir çevrede yetişmişti. Murabıtlar güneydeki geniş çöllerde büyümüşken İbn Tumert tarımsal bir bölgede yetişmişti. Burası dar patikaların olduğu, köylerin insanların sebze ve meyve yetiştirdikleri taracalı tarlalar üzerindeki kayalıklarda kurulduğu, hayvancılık olarak sadece etinden ve sütünden faydalanan keçilerin yetiştirildiği bir yerdi. İnsanlar yabancılara karşı birbirlerine destek olmak için kabileler hâlinde yaşıyorlardı, ama köyler pek çok yönden kendi kabile şeflerinin komutasında kendilerine yeten birimlerdi.

1106/7'de İbn Tumert, eğitim almak için önce Endülüs'e, sonra da Fas'a gitmiştir. Bundan önce hayatında neler olduğunu bilmiyoruz. Müslüman Doğu'daki zengin öğretiler onu çekmiş ve oraya doğru yola çıkmıştır. Dinî bir efsaneye göre Bağdat'a gitmiş ve burada çağının en büyük din hocası ve delikanlının potansiyelini fark eden İmam Muhammed el-Gazzali'nin (ö. 1111) öğrencisi olmuştur. Gazzali, ünlü eseri *İhya-i Ulumi'd-Din*'i (*Dinî İlimlerin Yeniden Canlanması*) daha yeni yayınlamıştı ve büyük eserinin Murabıtlar tarafından halkın gözü önünde yakıldığı haberi geldiğinde İbn Tumert onun yanındaydı. Bunu duyan el-Gazzali, genç İbn Tumert'in, bu gerici ve dine saygısız hanedana son vereceği kehanetinde bulundu. Bu hikayenin vermek istediği mesaj açıktır: İbn

3 İbn Tumert'in yaşamının ilk zamanları ve kariyeri hakkında bkz. Huici Miranda, *Historia Politica*, i, s. 23-65.

Tumert, çağının en büyük Müslüman entelektüelinin iltimaslı bir öğrencisiydi ve hocası onun gelecekte büyük bir insan olacağı kehanetinde bulunmuştu. Bu mühim bir mirastı.

Ona böyle bir görev verildiyse de bunu gerçekleştirmek için acele etmedi. Doğu'dan yaklaşık 1117'de ayrıldı ve Trablusgarp ve Mehdiye üzerinden geçerek Ocak 1119'da Bicaye'ye (Bougie) vardı. Gittiği her yerde sade ve tutucu bir İslâmi görüşle vaazlar verdi; süslü kıyafetler giyinmeyi, kutlama günlerinde kadın ve erkeklerin aynı yerlerde bulunmalarını, şarap satılmasını ayıpladı. Bütün müzik aletlerini kınadı, destekçilerine onları yok etmelerini öğütledi. Onun bu eylemleri, doğal olarak birçok kesim tarafından sevilmemesine neden olduysa da bir grup insanı safına çekmeyi başardı. Bunların içinde el-Beşir olarak bilinen ve Oran bölgesinden gelen Abdullah el-Muhsin el-Venşerîsî, Tilimsan yakınlarındaki Kumye Berberî kabilesinden Abdü'l-Mümin b. Ali ve efendisinin biyografisini yazan el-Beyhakî vardı.

Bu ufak grup Bicaye'den yola çıktı ve Fes'ten geçerek kıyıya vardı, sonunda 1120'de Marakeş'e ulaştılar. O ve destekçileri çok fakirleştiler (bir kaynağa göre Abdü'l-Mümin Rabat'tayken vapura binecek parası olmadığı için Bou Regreg Nehri'ni yüzerek geçmek zorunda kaldı). Yine de morallerini yüksek tutmaya devam ettiler. Marakeş'e gittiklerinde İbn Tumert ana camiye gitti ve biyografisini yazan kişilere göre hemen Murabıt Emir Ali b. Yusuf b. Taşfin'le yüzleşti. Yanlarındaki kadınlar ise münazara yapmalarını istediler. Burada bütün ayrıntıları dikkate almamalıyız, çünkü açık sözlü din adamının bir hükümdara karşı çıkma teması İslâm tarihinde oldukça yaygındır ve hiç şüphesiz detaylar anlatıldıkça eklenmiş ve geliştirilmiştir. İbn Tumert'in Murabıt yapıyı ikna etmeye çalıştığı ve başarısız olduğu açıktır, ancak hangi konularda anlaşmazlığa düştüklerini kesin olarak bilemiyoruz. İki taraf da tutucu bir İslâmi görüşe sahipti, ancak düşmanlıkla yaklaşan kaynaklara bakacak olursak Murabıtlar en başta sahip oldukları sade hayat tarzından sapmışlardı. İbn Tumert şeriata kaynak olarak sadece Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri almaktaydı, şeriatçıların yazılarını değil; bu da ulemayı dışlamak anlamına geliyordu. Ayrıca Allah'ın mutlak birliğine inanıyordu. Elbette bütün Müslümanlar Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyordu ama o buna özellikle vurgu yapıyordu ve O'nun özelliklerinden hiçbirisinin insanlar tarafından fark edilebilir olmadığını ve O'nun insanlara benzer hiçbir özelliği olmadığını savunuyordu. Bu sebeple destekçileri Muvahhidun ya da Muvahhidler olarak bilinmektedir, yani Allah'ın birliğini savunanlar.

İbn Tumert, öncelikle bir Mehdiye inandığını, daha sonra Mehdinin kendisi olduğunu söyledi. Mehdi, Ali ve Fatima'nın, yani doğrudan Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve Allah'ın yardımıyla gerçek İslâmiyet'i geri getireceğine inanılan dinî bir liderdir. Bu inanış çoğunlukla Ali'nin soyuna büyük bir saygı besleyen Şiiilerle bağlantılandırılır. İbn Tumert de bu iddiada bulunmaya başladığında kasıtlı olarak Ali'nin soyundan geldiğini söyledi. Böylesi bir inanış, tabii ki Murabıtların düşünce yapısıyla birlikte yürütülemezdi, bu yüzden 1120'de Murabıtlarla bağlarını kesene ve dağlara çekilene kadar bu inancını benimseyip benimsemediği net değildir. Belki de bu iddiası, Murabıtlar tarafından geri çevrildikten sonra ortaya çıkmıştır.

İbn Tumert'in Mehdi olduğu iddiası dışında Muvahhidlerin öğretilerini düşmanları Murabıtlarinkinden ayıran çok az şey vardı. İbn Tumert'in de zaten Murabıtlara islahatlar yaptırmaya çalışarak yola çıktığı unutulmamalıdır. Murabıtların insani nitelikleri Allah'a atfettiği iddiası ve onlara özgü örtünme biçimleri gibi nispeten ufak olan konuların vurgulanmasının sebebi muhtemelen bunların tek görünür farklar olması ve propaganda açısından öne çıkarılmasının gerekliliği idi. İbn Tumert'in eleştirisinin ana noktası Abdullah b. Yasin zamanındaki gibi ahlâki değerlerin çok gevşetilmiş olmasıydı. Ayrıca Murabıt erkeklerini, kadınlar örtünmezken kendileri örtündüğü için alaya aldı (bu büyük ihtimalle Muvahhidlerin, Murabıtlarda kadınların baskın olduğunu söylemelerinin temel sebebiydi, aynı şeyi birkaç çağdaş tarihçi de tekrarlamıştır).

Kadılar Ali b. Yusuf'a, bu dili uzun vaizi idam etmesini öğütledi ancak o doğası gereği yumuşak huylu bir adamdı ve diğerlerinin tavsiyesine uyup onu sadece şehirden kovmakla yetindi. Böylece on dört yılın ardından İbn Tumert Marakeş'ten ayrıldı ve doğduğu dağlara döndü.

1120'de Tizintes geçidine çıktı ve ötesinde uzanan anavatani Sus'a vardı. Yolda giderken muhtemelen bölgedeki en önemli kabile Hintate'nin (ya da İnt) lideri Ebu Hafız Ömer b. Yahya el-Hintati'nin desteğini kazandı. 1176'da vefat edene kadar Ömer İnti, Muvahhid hiyerarşisinde halifelerden ve ailesinden sonra gelerek en önemli pozisyonlardan birinde yer aldı ve göze çarpan bir savaşçı oldu. Genellikle Hafsiler olarak bilinen, onun soyundan gelen kimseler 1574'e kadar Tunus'u yönettiler. O yılın sonlarına doğru bir mağaraya yerleşti ve vaaz vermeye başladı. Hep Berberîlerin anadilini kullandı ve destekçilerine gerçek dine sahip çıkmalarını ve Murabıtlara saldırmalarını öğütledi. Allah'a insana ait özellikler atfeden ve örtünerek gezen Murabıtlar ölmeyi hak ediyorlardı. Bu

dönemde Berberîler arasında saygın olmasının sebebi harikalar ve mucizeler yaratması, doğaüstü güçleri kontrol etmesiydi. Bu unsurlar ilerleyen dönemde Endülüs'teki Muvahhid yazarlar tarafından azaltılmış ya da tamamen göz ardı edilmiştir.⁴ Ayrıca erdemleri ve başarıları Müslüman dünyaya dönüşüm geçirecek olan Mehdi'nin rolüne gittikçe daha çok vurgu yapmaya başladı. O hâlde, 515'te (Kasım-Aralık 1121) Ramazan'da etkili bir vaaz verdikten sonra destekçilerinin onun gerçekten de beklenen Mehdi olduğunu kabullenmeleri ve duyurmaları onu memnun etmiş olmalı. Kazandığı bu statü sayesinde artık yasaları yorumlama ve belirleme gücüne sahipti ve ona başkaldırmak aynı zamanda Allah'a baş kaldırmak olarak görüleceğinden, cezası ölüm olan dinden dönme suçuyla eşdeğer olacaktı.

Bu hareketli günleri sekiz yıl süren savaşlar takip etti, Muvahhidler Sus ve Marakeş'ten gelen Murabıt saldırılara karşı kendilerini korudular. Sonunda Mehdi ve destekçileri komşu Berberî kabileleri de taraflarına çektiler. Bunu her zaman barışçıl yollarla yapmadılar. 1122'nin sonlarına doğru İbn Tumert faaliyet merkezini Tinmal'e taşıdı. Tinmal, Yukarı Nafis Vadisi'nin sınırındaki ufak ama bereketli toprakların merkezindeydi. Marakeş'in çevresindeki ovalara uzak değildi fakat az sayıda birliklere karşı kolayca savunulabilecek dar vadilerle çevriliydi. Aslen Tinmal'de yaşayan halkın çoğunluğu kovulmuş ya da katledilmişti ve diğer "münafıklar" da ya tasfiye edilmiş ya da idam edilmişti. İbn Tumert, Hz. Muhammed'in Medine'deki düşmanlarına muamelesini unutmuş olamazdı. Tumert'in en kapsamlı uygulaması 1129-1130 yılının kış aylarında el-Beşir tarafından gerçekleştirdiği büyük tasfiyeydi. Toplu katliam yapılarak insanlar öldürüldü ve korku hükümdarlığı kuruldu. Bu sırada Murabıt hükümdar Ali b. Yusuf Endülüs'teki olaylarla meşguldü, Savaşçı Alfonso (Aragon Kralı, 1104-1134) fetihlerini genişletmeye çalıştığından Murabıtlara tehdit oluştuyordu. Bu sebeple Muvahhidlere sefer düzenlemek için ne bir lideri ne de birkaç askeri gözden çıkarabiliyorlardı. İbn Tumert Tinmal'de güçlenirken Murabıtlar da onun yayılmasını önlemek için bir dizi güçlü kale inşa ettiler. Tinmal çevresindeki dağlık bölgede Muvahhidlerin gücünün gittikçe büyümesini 1130'da Marakeş'e feci bir saldırının düzenlenmesi takip etti. Bu saldırıda hareketin ilk taraftarlarından çoğu hayatını kaybetti. Kısa süre sonra da, Ağustos 1130'da, Muhammed b. Tumert'in kendisi de vefat etti.⁵

4 Fletcher'in "Almohad ideology"sinde tartışılmıştır, burada Huici Miranda'yı erken kariyerinin bu kısmının önemini yabana attığı için eleştirmiştir.

5 Bkz. Huici Miranda, *Historia Política*, s. 78-89.

ABDÜ'L-MÜMİN VE MUVAHHİDLER HİLAFETİ'NİN KURULMASI (1130-63)

Askerî yenilgiler, hareketin önderinin ölümüyle birlikte bütün hareketin çökmesine yol açabilirdi ama İbn Tumert kendisinden sonra da hareketin devamlılığını sağlayabilecek yeterli adanmışlığa ve kararlılığa sahip hiyerarşik yapıda bir sınıf kurmuştu.⁶ Bu konudaki ayrıntılar kaynaktan kaynağa farklılık gösteriyor olsa da sistem zamanla gelişti ve genel hatları belirginleşti. İbn Tumert'in ilk destekçilerinden oluşan ayrıcalıklı bir Onlar Kurulu vardı, bu kurula ayrıca *Cuma* da deniliyordu. Daha sonra Atlas bölgesindeki kabile liderlerinden oluşan Elliler Kurulu da oluşturuldu. Bu kurulların yanı sıra temelde İbn Tumert'in ailesinden oluşan *Ehli'd-dar* ve aslen Muvahhid öğretileri yayma misyonu için kurulan *Tullab* (tekili *Talip*) ve *Huffaz* (tekili *Hafız*) da vardı.

Başlangıçtaki Onlar Kurulu'ndan (en güvenilir kaynak olan *Kitabü'l-Ensab*'da verilen listeye göre) en azından üçü, Abdü'l-Mümin, el-Beşir ve İbn Melviye olarak bilinen Abdullah b. Ya'la, İbn Tumert Bicaye'deyken ya da kısa süre sonra ona katılmıştı. Diğerlerinin çoğu yerel halktandı, içlerinde Hafsid Ömer el-Hintati gibi kabile liderleri de vardı. el-Beşir de dahil olmak üzere beşi 1130'daki talih-siz Marakeş saldırısında hayatlarını kaybetti ve oğulları Muvahhid siyasetinde önemli bir yer tutmaya devam etse de babalarının yerlerine geçemediler. İbn Melviye, 1132'den sonra Abdü'l-Mümin'in gücü üstlenmesine karşı çıktığı için idam edildi ve Ömer Esnac 1142/3'te hastalıktan öldü. Böylece geriye sadece Ömer el-Hintati, İsmail el-Hazreci ve Abdü'l-Mümin kaldı.

Elimize geçen kaynaklar Abdü'l-Mümin'in Mehdi İbn Tumert'in ardından halife olarak seçilmesinin doğal olduğunu söylüyorlar ancak bunu söylerken gerçek bir güç mücadelesini gizliyor olabilirler.⁷ Harekete çok erken katılması, örgütleyici ve asker olarak yetenekli olduğunu kanıtlamış olması onun lehineydi ancak Muvahhidlerin ana askerî desteğini oluşturan Berberî liderlerin

6 Bu hiyerarşi pek çok tartışmaya konu olmuştur: bkz. *age*, s. 100-5; Hopkins, *Medieval Muslim Government*, s. 85-111, burada şunu söylemiştir: "Bütün bu sistem gerçekten var mıydı yoksa sadece kağıt üzerinde ya da kurucularının kafasında mı vardı, merak konusudur" (s. 110). Kaynaklar üzerine yapılan en son değerlendirme için bkz. M. Kisaichi, "The Almohad social-political system or hierarchy in the reign of Ibn Tumert", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 48 (1990), s. 81-101.

7 Tahta çıkışı ve Marakeş'in düşüşünü kapsayan dönem Huici Miranda, *Historia Politica*, i, s. 105-46'da açıklanmıştır.

yabancıydı. İbn Tumert'in kardeşlerinden ve Onlar Kurulu'nun sağ kalan diğer üyelerinden biri olan İbnü'l-Melviye'nin muhalefetiyle karşılaştı. Yalnızca kendisine bir güç üssü kurmakla kalmayıp bir hanedan da kurmayı başarması hem liderlik özelliğinin hem de acımasızlığının bir göstergesiydi.

Liderlik yaptığı ilk on beş küsur yılda Murabıtlara karşı mücadele etmekle meşguldü. 1141'e kadar savaşı kimin kazanıp kimin kaybettiği belli olmadı. Murabıtlar, Muvahhidleri dağlık arazilerde yenemiyordu, Muvahhidler de Murabıtlara ovalarda meydan okuyamıyordu ve ara ara Sus'taki kabileler arasında yaşanan kargaşalarla dikkatleri dağılıyordu. 1141 yılının ilkbaharında Abdü'l-Mümin yedi yıl sürecek ve Marakeş'in düşüşüyle sonuçlanacak bir sefere çıkarak Tinmal'den ayrıldı. 1142/3'ün kışına gelindiğinde Muvahhid birlikler dağlardan çıkıp Abdü'l-Mümin'in Tilimsan çevresindeki anayurduna vardılar. Burada, kendisinin de mensup olduğu Kumye kabilesinden ve bağlantılı gruplardan kişiler ona katıldı, böylece Murabıtlara karşı onun elini güçlendirmenin yanı sıra kendi destekçileri arasındaki konumunu da pekiştirdi. Talihli Katalan asker Reverter'in ölümü, daha sonra, Şubat 1145'te Oran'da Taşfin b. Ali'nin hayatını kaybetmesi, Muvahhidlerin engebesiz şehirlere, Fes, Sale ve Marakeş'e son bir sefer düzenlemesine olanak sağladı. Bu şehirler 24 Mart 1147'de sonunda düştü.

Abdü'l-Mümin yılın geri kalanını Marakeş'i arındırmaya ve Sus'ta çıkan yeni bir ayaklanmayı bastırmaya harcadı. Ayrıca Endülüs'e ufak bir birlik gönderecek vakti de buldu.⁸ Marakeş düşmeden önce bile Endülüs'ün çok köklenememiş hükümdarları Hristiyanların güçlerinin iyice artmasından endişelenerek Müslüman rakiplerine karşı güçlü bir müttefik arayışına girmişler ve Abdü'l-Mümin'e ulaklar yollamışlardı. Endişelenmekte haklıydılar. 1147'de Lizbon'u Alfonso Henriques (Portekiz Kontu, o dönemde kraldı, 1128-85) ve kuzeylilerden oluşan bir Haçlı ordusu aldı. Meriye de Leon-Kastilyalı VII. Alfonso tarafından fethedilmişti. Fraga'nın kuzeydoğusunda da Laride (Larida) ve Turtuşe 1149'a gelindiğinde tamamen kaybedilmişti. Böylece Ebro Vadisi'ndeki dört yüz küsur yıllık Müslüman hükümdarlığı sonlandı. Muvahhidlere ilk ulaşan, Şilbli Sûfi lider İbn Kasi'ydi; onun topraklarına komşusu, Batalyevs ve Bâce lordu Sidray b. Vezir saldırıyordu. 1145'te daha Abdü'l-Mümin Tilimsan'dayken, ona elçi

8 Muvahhidlerin Endülüs'ün işlerine karışması kronolojik olarak sıkıntılı bir mevzudur fakat ben Huici Miranda'nın *Historia Politicia*, s. 145,156-158'de geçen sıralamasını izledim. Bu sıralama İbn Haldun'un *el-İber ve Divanü'l-Mübrede ve'l-Haber* (8 cilt, Beyrut, 1981), vi., s. 312-15'deki sıralamasına dayanmaktadır.

yollamıştı ama İbn Kasi'nin elçisi Abdü'l-Mümin'i Mehdi olarak tanımadığı için müzakereler durdurulmuştu. Kısa süre sonra Murabıt donanma komutanı (*şahibü'l üstül*) Ali b. İsa b. Meymun kaçtı ve Kadis'de (Cadiz) bağımsızlığını ilan etti. O dönemde topraklarından kovulmuş olan İbn Kasi onunla yüz yüze görüştü ve Endülüs'e saldırması için onu cesaretlendirdi. 1147 yılının ilkbaharında Abdü'l-Mümin, Murabıtlardan ayrılarak taraf değiştirmiş önde gelen kişilerden biri olan Ebu İshak Berraz b. Muhammed el-Massufi'nin önderlik ettiği bir birliği yollamaya karar verdi ve Tarif ve Cezîretülhadrâ alındı. Şerişli (Jerez) Ebu'l-Hamra b. Azzun onlara teslim oldu. Hâlâ Murabıtların elinde olan Sevilla'yı pas geçerek Algarve'ye gittiler, burada Lebleli Yusuf b. Ahmet el-Bitrûci sadakat yemini etti. Ardından İbn Kasi'nin gözetimine bırakılan Mirtule ve Şilb'e gittiler. Sonunda Batalyevs ve Bâce'den Sidray b. Vezir de teslim olunca ordu kış ayını geçirmek için Mirtule'ye çekilmeden Algarve boyunduruk altına alınmış oldu.

Ocak 1148'de yerel halk içindeki destekçileriyle kuvvetlenen Berraz, zor kullanarak Sevilla'yı aldı. Murabıt garnizonu dağıttı ve bu süreçte kadı Ebu Bekir b. el-Arabi'nin oğlunu öldürdü. Baba, şehri teslim etmeyi teklif etmek üzere Marakeş'e Abdü'l-Mümin'le görüşmeye giderken (kadının sivil lider olarak oynadığı rolün bir kanıtıdır) yolda vefat etti. İbnü'l-Arabi ve Endülüs elitinin diğer üyeleriye önce Murabıtlara daha sonra Muvahhidlere hizmet etmekte hiçbir tezat görmediler. Bu aşamada boyun eğdikleri sürece yerel liderler beyliklerini ellerinde tutmaya devam edebiliyorlardı.

Muvahhid ordularının ilerleyişi Sus ve Batı Atlas kabilelerinin arasında çıkan büyük bir isyanla birlikte sekteye uğradı. Bu isyan kısa sürede Mağrip'e, kuzeyde Sebte'ye ve güneyde Sicilmase'ya yayıldı ve bu bölgeler isyancıların eline geçti. Murabıt İbn Ganiye isyancılara yardım etmesi için Endülüs'ten askerler yolladı. Ancak Mayıs 1148'de, halife ve onun sağ kolu Ömer el-Hintatî'nin kararlılığıyla, isyancı lider el-Massati yenilgiye uğratılabildi ve öldürüldü. O zaman Abdü'l-Mümin, görevlerin kötüye kullanılmasını ve valilerin baskıcı tutumlarını önlemek için yönetim alanında reformlar yaptı ve neredeyse Stalin'inkine benzer, kötücül bir tavırla ast Berberî kabileler arasında şüpheli olarak gördüğü şeyleri hedef aldı. Bu sebeple 30.000'e yakın kişinin idam edildiği söylenmektedir.⁹

Bu sarsıcı olaylar Endülüs'te büyük sonuçlar doğurdu. Muvahhidlerin hükümdarlığını kabul eden birçok kişi kararından şüphe duymaya başladı. İbn

Haldun'a göre Sevilla'ya yarı sürgüne gönderilmiş Mehdi İbn Tumert'in iki kardeşi Abdülaziz ve İsa dolayısıyla durum daha da kötüleşti. Ancak burada, Abdü'l-Mümin'in güce el koymasını meşrulaştırmak amacıyla İbn Tumert'in kardeşlerini karalamak konusunda özel bir çaba harcadığını belirtmek gerekir. Bu kardeşlerin Lebleli Yusuf el-Bitrûci'yi öldürmek için komplo kurdukları söylenir. O ve diğer Endülüslü liderlerin çoğu ittifaktan çekildiler ve İbn Ganiye, Cezîretülhadrâ'yı Murabıtlar için fethetmeye geldi. Sadece Şerîş ve Ronda'dan İbn Azzun sadık kaldı.

Bu anlar Muvahhidlerin talihinin dibe vurduğu anlardı ancak kısa sürede karşı saldırıya geçmeyi başardılar. İbn Azzun, İbn Tumert'in kardeşleriyle birlikte Cezîretülhadrâ'yı aldı. Daha sonra Abdü'l-Mümin, Yusuf b. Süleyman (Tinmal'deki Elliler Kurulunun bir üyesiydi) önderliğindeki büyük bir Muvahhid ordusunu görevlendirdi ve bu ordu Şilb ve Batalyevs'e kadar uzanan geniş bir bölgeye akınlar düzenlemeye başladı. Bu yeni işgalle ve Hristiyanların artan baskısıyla karşı kaşıya kalan İbn Ganiye artık Ceyyan beyi olması karşılığında anlaşma yapmaya yanaşmaya başlamıştı. Fakat VII. Alfonso'nun (Kastilya ve Leon Kralı, 1126-1157) askerleri onu Ceyyan'dan kovdu ve o da Gırnata'ya çekilmek zorunda kaldı. Gırnata artık Murabıtların son karakoluydu. Burada vali Meymun, Bedrü'l-Lamtuni'yi şartları kabul etmesi yönünde ikna etti. Ama 1148'in sonunda ya da 1149'un başında eceliyle öldü. Mezarının nerede olduğu, İbn Haldun'un yaşadığı dönemde bile bilinmekteydi.

Kurtuba hâlâ tehdit altındaydı ve Muvahhidler, VII. Alfonso'nun şehri almasını önlemek için Endülüslü müttefiklerini araya sokmak zorunda kaldılar. İbn Azzun ve el-Bitrûci Kurtuba'ya gönderildi, daha sonra destek olarak Elliler'den Yahya b. Yumur'un önderliğindeki Muvahhid birlikleri de gönderildi.¹⁰ Şehir Hristiyanlardan kurtarıldı ve halk 1149 yılının yazında halifeye bağlılıklarını bildirmek istediklerini ilettiler. Ancak bu olay, Hristiyanların ilerleyişine karşı Muvahhidlerin, büyük ölçüde yerli halktan müttefiklerine bağımlı olduğunu gösterdi. 1150/1'de bir grup Endülüslü lider, Sale'de halifeyle görüşmeleri için Fas'a çağırıldı. Aralarında Bâce'den Sidray b. Vezir, Leble'den el-Bitrûci, Batalyevs lordu olarak görünen İbnü'l-Hiccam ve sadakatini hiç bozmamış, Şerîş'den İbn Azzun vardı. Halifenin beğenisini kazandılar ve Muvahhid elitine girdiler. Daha sonra Sevilla'daki Muvahhid valiye bağlı olduklarını kabul etmeleri şartıyla

kendi şehirlerine dönmelerine izin verildi. Bu şartlarla Muvahhid yetkililer yerel Endülüs yönetici sınıflarıyla ortaklık kurmaya başladılar ve ilerleyen dönemde bu ortaklık iki tarafın da yararına oldu. Sidray b. Vezir ve İbn Azzun kardeşler Ebu Hamra ve Ebu'l-Alâ'nın kariyerleri özellikle etkileyiciydi. Endülüs lordları arasından sivil lideriğin yanı sıra dinî lider de olduğunu iddia eden tek kişi olan ve fevkalade kötülükler yapan İbn Kasi dışarıda bırakıldı. Algarve'de gittikçe büyüyen bir güvensizlik vardı. 1151'den 1167'ye kadar Tavira, karadan ya da denizden yolculuk eden insanları tuzağa düşüren korsanın ve eşkıya Abdullah b. Übeydullah'ın kontrolünde kaldı.

Endülüs'te kurulacak olan Muvahhid gücün mütevazı başlangıcı böylece atılmış oldu ve gelecek birkaç yıl boyunca fazla bir gelişim göstermedi. 1151'den 1155'e kadar halife Afrika'daki olaylarla ilgilendi: öncelikle Rabat'taki yeni kalenin yapımıyla (günümüzdeki Kasbah des Ouaia, antik şehrin duvarla çevrilmiş merkezi), daha sonra Mağrip'teki uzun seferle. 1152/3'te Bicaie'nin ve Konstantin'in büyük kasabaları dahil günümüzdeki Cezayir topraklarının çoğunu ele geçirdi ve Konstantin yakınlarındaki Setif'te yapılan savaşta Arap kabileleri yendi. Bu savaştan sonra Arap kabileleri, özellikle de Beni Hilal ve Beni Riyah, cihada katılmaları için Fas'ın ovalarına yerleştirilmek üzere batıya getirildi. Bu kabileler Muvahhid ordunun önemli bir parçası hâline gelecekti. Bunun sebebi muhtemelen başarılı süvariler olmalarıydı fakat disiplin altına alınmaları çok zordu ve savaşta onlara sırtını yaslamak bazen hata olabiliyordu. Arap kabilelerin bu kırsal kesime taşınması o ana kadar tamamen Berberî olan bir bölgenin Araplaşmaya başlamasına neden oldu. XIII. yüzyılda Fas'ta Muvahhid güç parçalanmaya başladığında bu kabilelerin varlığı karışıklıklara sebep olacaktı. Eylül 1153'teyse Abdü'l-Mümin Marakeş'e dönmüştü. Onun yokluğunda İbn Tumert'in kardeşlerinin ona karşı komplo kurduğu söylenir. Bu kardeşler tarihî kaynaklarda sürekli ahlâksız oldukları söylenerek kötülenirler. Bu suçlamaların ardındaki gerçek ne olursa olsun, abilerinin kurduğu yönetimin rakip bir hanedan tarafından ele geçirileceğinden korkmak için yeterli sebepleri vardı. Mensubu oldukları Harga kabilesinden İbn Tumert'e yakın olan kişiler arasında destekçileri de vardı. Bu kişilerin çoğu idam edildi ve kardeşler daha kolay gözlem altında tutulabilecekleri Fes'e gönderildiler.¹¹

1155'in başında bu komplo, yani buna komplo denebilirse, ortaya çıkınca Abdü'l-Mümin hilafeti tamamen ailesinin kontrolüne geçiren köklü bir siyasi

11 Age, ii, s. 167-8.

örgütlenmeye gitti.¹² İlk adım oğlu Muhammed'i, İbn Tumert'in en baştaki Onlar Kurulunda bulunmuş ve imparatorlukta halifeden sonraki en nüfuzlu kişi Ebu Hafs Ömer el-Hintati'ye varisi olarak kabul ettirmektir. Görünüşe bakılırsa ilk olarak yeni gelen Araplar tarafından, sonra da geleneksel olarak Muvahhid elitinin dışında bulunan gruplar tarafından kabul edildi. Arapların onayını diğer gruplarının üzerinde baskı kurmak için kullandı. Sale'de düzenlenen bir toplantıda Ömer ve eski Muvahhidlerin çoğu Muhammed'i kabul etmeye karar verdi, bu kararın üzerine İbn Tumert'in kardeşleri Abdülaziz ve İsa son kez başkaldırıda bulundular. Fes'ten kaçıp Marakeş'te bir darbe girişiminde bulundular. Ancak insanlar tarafından engellendiler ve çıkan arbedede öldürüldüler.

1155/6'da Abdül-Mümin ikinci hamlesini yaptı ve en önemli il idarelerine on dört oğlunu getirdi. Bu ana kadar valiler kıdemli Muvahhidler arasından seçiliyordu, bu konumlarından alındıkları için muhtemelen karşı çıkmışlardır ancak halife, birçok şehrin temsilcisini oğullarının atanmasını talep etmeleri için ikna etti, böylece bir kere daha herkes durumu kabullenmek zorunda kaldı. Karşı çıkmayı düşünen olduysa bile muhtemelen şimdiye kadar yaptığı korkutucu tasfiyeler yüzünden vazgeçmiştir. Durum, her *seyit*, yani her genç prens için bir kıdemli Muvahhid atanarak hafifletildi.¹³ Kuzey Afrika'da Bicaye, Tilimsan, Fes, Sus ve muhtemelen Tadla'ya prensler atandı. Endülüs'te, Sevilla'ya seyit Ebu Yakup Yusuf ve vezir Ebu Cafer Ahmet b. Atiya; Sebte, Tanca ve Boğazların yanı sıra Cezîretülhadrâ ve Maleka'ya ise seyit Ebu Said Osman atandı.

Bu değişikliklerle Muvahhid devleti miras yoluyla babadan oğula geçen bir devlet hâline geldi. Birkaç istisna dışında Sevilla, Kurtuba ve Gırnata gibi Endü-

12 Age., s. 169-71. Kabile ile hanedan arasındaki ilişki için bkz. C. Hames, 'De la chefferie tribale á la dynastie étatique: généalogie et pouvoir á l'époque Almohade-Hafside', haz. P. Bonte v.d., *Al-Ansab: la quête des origines* (Paris, 1991).

13 Muvahhidlerin isim koyma uygulamaları son derece kafa karıştırıcıdır çünkü hanedan ve önde gelen destekçileri, İncil'de ya da Kur'an'da geçen yalnızca birkaç tane Müslüman ismini (Yakub/Jacob, Yusuf/Joseph) ya da İslâmiyet'in kabul edildiği ilk dönemde kullanılan isimleri (Ömer, Osman) kullanmayı tercih etmiştir. Onları ayırt edilebilmek için genelde *künyeleri* (Ebu vb.) kullanılmıştır. Ancak bu da her zaman faydalı olmamaktadır. Özellikle Berberî Hintate *seyh* Ebu Hafs Ömer'in ailesini Halife I. Yusuf'un kardeşi ve en büyük destekçisi *seyit* Ebu Hafs Ömer'in ailesinden ayırmak zordur, ikisi de önemli aileler kurmuşlardır. Yanlış anlaşılmayı aza indirmek için güncel kullanıma uygun olarak Müminid hanedanının üyeleri için seyit unvanını kullanacağım. Ebu Hafs Ömer el-Hintati'nin soyundan gelenler içinse Hafsid unvanını kullanacağım. Okuyucular ayrıca s. 314'teki soy ağacını da incelemelidir.

lûs'teki önemli şehirlerin valilikleri halifenin ailesinin elindeydi. Ancak Muvahhid elitine mensup aileler de bu durumdan faydalandı. Onlar ve Elliler'in oğulları kalıtsal olarak yönetici sınıfın üyeleri oldular, sarayda saygıdeğer konumlarda bulundular, ordularda komutanlık yaptılar ya da ufak şehirlerin valiliğini üstlendiler. *Hafız* unvanı sadece bu kişiler için kullanılırken, bu dönemde aynı zamanda sivil ya da askerî komutanlara da verilmeye başlandı. Öte yandan *talip* unvanı askerî yükümlülükleri olmayan dinî sınıflar için kullanılıyordu. Yönetici sınıfın dışarıya böyle kapalı olması tutarlı davranışlarını açıklayabilir, ayrıca neredeyse hiç iç savaş çıkamıştır. Ancak aynı sebepten liderlik yetenekleri çağın gerisinde kaldı ve azaldı.

Elit grup Muvahhid orduların kontrolünü elinde tutuyordu. Orduların farklı unsurlardan oluştuğu söyleniyor. Merkezde Muvahhidler vardı, yani İbn Tumert'in ilk baştaki destekçileri, Atlas Dağları'ndan Masmude kabilesi. Onlar hakkındaki en kapsamlı tanımlamayı XIII. yüzyılın başında yazan Muvahhid bürokrat Abdülvahid el-Merrâküşî yapmaktadır:

Bu isimle çağrılan ve orduyu [*cünd*] oluşturan Muvahhid kabileler, iş birliği içinde oldukları kişiler ve yardımcıları [*ensar*] (geriye kalan diğer Berberîler ve Masmude üyeleri onların tebaasıydı [*reaya*] ve otoritesi altındaydı) yeditaneydi. Bunlardan ilki İbn Tumert'in kabilesi Harga'dır, diğer kabilelere kıyasla az kişiden oluşmaktadır. İkincisi Abdül'l-Mümin'in kabilesi Kumye'dir ve birçok kolu olan büyük bir kabile. Ne eski zamanlarda ne de günümüzde liderlikleriyle ya da iyilikleriyle ün salmışlardı: tam olarak köylü çiftçiler, çobanlar ya da pazarda süt, çıra ya da diğer ucuz malları satan tüccarlardı... Günümüzdeyse Mağrip'te en tepede onlar var ve hiç rakipleri yok, çünkü Abdül'l-Mümin onların soyundan geliyor. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi kimileri onun başka bir soydan olduğuna inanıyordu. Üçüncü grubu ise Tinmal halkı oluşturunuyordu. Farklı kabilelerden geliyorlardı ama bu yörenin ismini alarak aynı çatıda birleşiyorlardı. Sonra Hintate geliyordu. O da gerçekten büyük bir kabileydi, eski zamanlarda liderlik yapmış ve saygı duyulmuş bir kabileydi. Beşinci olarak, Berberî dilini en sade ve en güzel şekilde konuşan şanlı ve güçlü bir kabile olan Ganfise geliyordu. Sonra, tamamen olmasa da bir kısmı tebaa [*reaya*] olan Gadmivi vardı. Son olarak da Muvahhidlerin çağrısına yanıt veren Sanhâce ve Heskure vardı. Bütün bunlar Muvahhid kabilesi tanımına giren gruplardır. Maaş ['ata'] alırlar, orduları kurarlar ve seferlere katılırlar. Diğer bütün Masmude kabileleri tebaayı oluşturmaktadır.¹⁴

Muvahhidler iki gruba ayrılmaktaydı; yaklaşık 10.000 kişiden oluşan ve büyük seferlere çıktıkları dönemler dışında sürekli olarak Marakeş'te yaşayan maaşlı *cemaat* ve daha düşük statüdeki, taşralarda yaşayan *umum*.

14 Abdülvahid el-Merrâküşî, *el-Mucib*, düzenleme M.S. el-Uryan (Kahire, 1949), s. 339-40; çeviri A. Huici Miranda (Tetuan, 1955), s. 279-80.

Daha sonra Araplar da vardı, ilk olarak Abdü'l-Mümin tarafından Tunus'a düzenlenen seferler sırasında seçilmişler ve batıya getirilmişlerdi. Bu Araplar da Muvahhidler gibi kabileler hâlinde savaşıyordu, hepsi kendi kabile liderinin komutası altındaydı. Üçüncü temel unursa Endülüslülerdi, onları da hâlâ savaşta kendi komutanları yönetiyordu. 1186/7'de el-Mansur, Mısır'daki Eyyubilerin hizmetinden ayrılan birkaç Oğuz Türk'ünü orduya kattığında yeni bir grup daha eklenmiş oldu. Ayrıcalıklı askerî elitler hâline geldiler, bunun sebebi muhtemelen at üstünde okçulukta yetenekli olmalarıydı. Şüphesiz Muvahhidler arasında bu yeni gelenlere kin besleyenler vardı, çünkü Muvahhidlere yılda üç kere ödeme yapılırken onlara her ay maaş veriliyordu. Halife, onların ikta sahibi olmadıklarından bu maaşa bağımlı olduklarını bahane ediyordu. Ancak el-Merrâküşî'nin, aslında Türklerin liderine de Muvahhidlere olduğu gibi "ya da onlarınkinden daha büyük" iktalar verildiğini ve Şaban isminde birine Endülüs'teki birçok köyün verildiğini, gelirlerinin 9.000 dinara ulaştığını söyler.¹⁵

Büyük bir sefere çıkarken sayısı 100.000'e ulaşan bu orduların ödemesinin nasıl yapıldığı net değildir. Muvahhidler divan ya da *zimam*, yani ödeme yapılması gereken askerlerin bir listesini tutuyorlardı, ister Muvahhid ister Arap ister Endülüslü olsun bütün askerler buraya kaydediliyordu (*mersum*). Ödeme (atâ) nakit ödeniyormuş gibi görünüyor, ancak zaman zaman kıyafet ya da silah şeklindeki hediyelerle de ödeme yapılıyordu. Bu ödemelere ayrılan gelirler sivil bir bürokrat tarafından toplanıyor ve dağıtılıyordu. Böylece ordu üzerinde bir nebze kadar hükümet kontrolü sağlanmış oluyordu. Bazen ikta adındaki tımar toprakları dağıtılıyordu, ancak bunun ne kadar yaygın olduğu açık değildir. Böyle tımarların paylaşılması, gelirlerini elde ettikleri bu topraklarda yaşadıkları ya da gelirlerini doğrudan kendilerinin topladığı anlamına gelmiyordu. Bu sebeple ikta, Avrupa'daki bilinen tımar sisteminden bütünüyle farklıydı. Ayrıca askerlerin belirlenmiş bazı bölgelerden elde edilen gelirden pay, *siham* aldıkları da oluyordu. Bütün potansiyel askerlere düzenli olarak maaş ödenip ödenmediği kesin olarak bilinmiyor. Garnizonlardaki Muvahhidlere düzenli ödemeler yapılıyormuş gibi görünüyor, yani en azından kaynakların yeterli olduğu dönemde. Muvahhid garnizon, 1162'de Gırnata tekrar alındıktan sonra oraya yerleştiginde *bereketleri* ve *muvasatları* arttı, bu

15 *Age*, s. 288-9; çeviri s. 240-1.

sözcükler maaş yerine kullanılan bazı sözcüklerdir.¹⁶ Öte yandan bazı seferlere çıkılırken çok sayıda asker alınıyordu ve halifenin yeterli parası olduğunda ödemeleri yapılıyordu.

Muvahhid hilafetinin ve sarayın büyük bir kısmının halifeyle birlikte hareket etmesi Muvahhidlerin belirleyici özelliklerinden biridir. Halifenin yokluğunda sadece kısa çaplı seferler ya da savunma savaşları yapılabilirdi. Abdül-Mümin'in önce Bicaye seferiyle daha sonra siyasi açıdan yeniden örgütlenmeyle meşgul olması Endülüs'te Müslümanların konumunu koruyacak çok az şey yapıldığı anlamına gelmekteydi. VII. Alfonso, Gırnata'yı hâlâ tehdit ediyordu ve Leble'de yeni bir Muvahhid karşıtı hareket doğmuştu. Yahya b. Yumur bu olayda halkın büyük çoğunluğunu katlettiği için gözden düşmüş ve yerine bir başkası getirilmiştir.

Halifenin oğulları seyit Yusuf ve seyit Osman'ın 1156'da Sevilla ve Maleka'ya atanması daha aktif bir dönemin başladığının sinyallerini verdi. Gırnata'nın Murabıt valisi Meymun b. Bedrül-Lamtuni şehri Muvahhidlere teslim etti ve Osman başa geçti. 1157'de başka zaferler de kazanıldı. İlkbaharda Osman, on yıl önce VII. Alfonso tarafından alınan Meriye'deki Hristiyan garnizonunun etrafını kuşattı. Alfonso'nun ve Mürsiye'den Müslüman lider İbn Merdeniş'in tüm çabalarına rağmen garnizon Ağustos ayında teslim olmak zorunda kaldı. Müslümanların talihine bir yenisi eklendi ve 21 Ağustos'ta VII. Alfonso, Meriye'nin kuzeyindeki yollarda hayatını kaybetti. Yakın zaman önce Hristiyanlar tarafından alınan Ubeda ve Beyyase şehirleri terk edildi. Alfonso'nun ölümünün, 1072'de birleşen Leon-Kastilya'nın ikiye bölünüp farklı hükümdarlar tarafından yönetilmesine neden olmasıysa uzun vadede daha büyük öneme sahip olacaktı. Bu bölünme, iki krallık arasındaki kıskançlık ve rekabetten ötürü Muvahhidlerin Endülüs'te başarıya ulaşmalarında kritik öneme sahipti. Daha ufak ve daha zayıf olan Leon, devamlı olarak kendisini doğudan Kastilya'nın ve batıdan Portekiz'in tehdidi altında hissediyordu. Kralları II. Fernando (1157-1188) ve IX. Alfonso (1188-1230) Müslümanlarla ittifak kurmayı düşünebilirlerdi ya da eğer bu bağımsızlıklarını korumaları anlamına gelecekse en azından iyi niyetle tarafsızlıklarını koruyabilirlerdi. Dahası, özellikle Castro ailesinin üyelerinden oluşan bir grup önde gelen Hristiyan, Muvahhidlerin hizmetine girip askerî

16 İbn Sahibüssalat, *el Men bi'l-İmâme*, düzenleme A. el-Hadi et-Tazi (Beyrut, 1964), s. 196; İspanyolca çeviri A. Huici Miranda (Valensiya, 1969), s. 47.

destek sunmaya ve daha da önemlisi Müslümanlara istihbarat ve bağlantı sağlamaya dünden razıydı.¹⁷

Endülüs'ün batısında durum daha az güvenliydi. 1158'in ilkbaharında Avilalı militanlar Sevilla'ya kadar akınlar düzenlediler, seyit Yusuf'u yenilgiye uğrattılar ve birkaç kıdemli Muvahhidi ve Endülüs lordları Şerişli İbn Azzun ile Batalyevslu İbnü'l-Hiccam'ı öldürdüler. Genç prens Yusuf, Sevilla'nın güvenli duvarlarının ardına zar zor kaçabildi.¹⁸

Bu aksiliklere rağmen Abdü'l-Mümin Doğu Mağrip'teki olaylara öncelik vermeye devam etti. Bir sonraki projesi Tunus'u almaktı, burada büyük kıyı şehirlerinin çoğuna garnizonlar yerleştiren Sicilyalı Normanlar bulunuyordu. Büyük bir gösterişle ve törenlerle Ekim 1158'de Marakeş'ten ayrıldı. Temmuz 1159'da Tunus şehrinin sınırına vardı. Kısa süre geçmeden şehir teslim oldu ve halife, daha güçlü korunan Mehdiyye şehrini kuşattı. Norman garnizon burada altı ay Muvahhidlere karşı koydu ancak Ocak 1160'da sonunda teslim oldu. Temel hedeflerini gerçekleştirdikten sonra Mağrip üzerinden ağırdan alarak geri döndü, bir çeşit toprak vergisi olan *haraç* vergi sistemini kurdu, belki de bu bölgeden toplanan ilk vergi buydu. Ayrıca daha fazla Arap'ın batıya, Fas'a taşınması için düzenlemeler yapıldı.

Sevilla'daki Müslümanların Abdü'l-Mümin'den gelen Mehdiyye zaferini duyuran haşmetli mektubu okuduklarında içlerinin rahatlayıp rahatlamadığını bilmiyoruz.¹⁹ Ancak kesinlikle iyi haberler duymaya ihtiyaçları vardı çünkü onları mutlu edecek çok az şey vardı. Her zamanki gibi halifenin yokluğu askerî aktivitelerin sekteye uğramasına yol açtı. Hristiyanlar Kurtuba'dan Algarve'ye kadar uzanan sınırlarda baskı kuruyorlardı, aynı zamanda Muvahhidler doğu sınırındaki kontrollerini kaybediyor, burada Mürsiyeli İbn Merdeniş ve İbn Hamuşk güçleniyordu. Bütün bunların üstüne, Sevilla'da bile halk içinde Muvahhidlere karşı nefret duyanlar epeyce artmıştı ve moraller bozulmuştu.

İbn Sahibüssalat'ın eserinin günümüze kalan kısmı tam da bu kritik anları anlatmaktadır ve Muvahhid Endülüs'ün o ana dek anlaşılması zor ve karmaşık

17 Castros'un bu dönemdeki tarihi için J. Gonzalez, *El Reino de Castilla en la Epoca de Alfonso VIII* (3 cilt, Madrid, 1960), i, s. 321-36, ancak hiçbir Arapça kaynaktan faydalanmayan yazar, Pedro Fernandez de Castro'nun (ö. 1214) Muvahhid sarayında oynadığı rolü önemsiz göstermiştir.

18 Huici Miranda, *Historia Politica*, i, s. 184.

19 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 119; çeviri s. 16.

olan tarihine ışık tutmuştur. Kaynakta İbn Maradaniş'in Kurtuba'ya saldırı-
dıldığı tarih 1159'la başlar: "Şarap yüzünden sapıttığından ve aklını oynattı-
ğından [Hıristiyanlarla o veya bu şekilde bir bağlantısı olan herkes ayyaşlıkla
suçlanıyordu] Emir'ül-müminin Abdü'l-Mümin'in yokluğunda Endülüs'teki
Muvahhidleri fethedebileceğini sandı."²⁰ En başta olaylar onu haklı gösteriyordu.
Halifenin kabilesi Kumye'den gelen Ceyyan valisi Muhammed b. Ali el-Kûmî,
Muvahhid hareketinden vazgeçmesi için ikna edildi.

İbn Merdeniş daha sonra gözünü Kurtuba'ya dikti, Kurtuba'yı dedesi Onlar
Kurulu'nun ilk üyelerinden biri olan ve 1130'da öldürülen hafız Zeyd Abdur-
rahman b. Ticit koruyordu. Şehir düşecek gibi görünüyordu fakat Ebu Zeyd
kadı Akil b. İdris'le bir oyun tezgahladı; kadının hizmetkarlarından birisini
Sevilla yakınlarındaki Aljarafe'den gelen yağ satıcıları kılığına sokarak eline
Endülüslü soylu Sidray b. Vezir'in ağzından İbn Merdeniş'e yazdıkları sahte
bir mektup verdiler. Mektupta İbn Merdeniş'in Sevilla'ya saldırmasını, onun
(Sidray b. Vezir'in) şehre girişini sağlayacağı yazıyordu. Bu dolap işe yaradı
ve İbn Merdeniş Kurtuba kuşatmasından vazgeçip Sevilla'ya doğru yola çıktı.
Ancak şehir ona karşı tamamen koruma altına alınmıştı. Bu olay Muvahhidlerin
askeri açıdan bu dönemde ne kadar zayıf olduklarını ve Sevilla'daki Endülüs
lordlarının Muvahhidlerden kurtulmak için İbn Merdeniş'le iş birliği yapma
ihtimalinin olduğunu göstermektedir.

Aynı endişeler Sevilla'da da yaşanıyordu. Kadı Ebu Bekir el-Gâfiki ve abisi
Ebu'l-Hamra'nın yerine geçen ve aile geleneğine uyarak Muvahhidlere sada-
katini sunan Ebu'l-Ala b. Azzun gibi bazı Endülüslüler yeni rejime bağlılık-
larını göstermişlerdi. Ancak kapıların ardında İbn Merdeniş varken yetkililer
endişelenmeye başladılar ve sadakatinden şüphelendikleri herkesi idam ettiler.
Şubat-Mart 1160'ta Abdü'l-Mümin'in Tunus'taki başarılarını ballandıra ballan-
dıra anlatan mektup ellerine ulaştı. Bundan en iyi şekilde faydalandılar. Seyit
Ebu Yakup Yusuf, taliplere mektubu kopyalamalarını ve halka dağıtmalarını
emretti, davullar eşliğinde içinde yazan zafer şiirlerini okutmalarını söyledi.
Halkın kutlamalara katılabilmesi için şehirde ziyafetler verildi. Muvahhidlerin
propaganda yapmadaki becerileri çoğunlukla savaştaki becerilerinden daha
iyiydi. Ayrıca aynı zamanlarda Ebu Zeyd Kurtuba'dan temkinsiz bir şekilde
ayrıldı ve İbn Hamuşk'un askerleri tarafından pusuya düşürülüp öldürüldü.

1160 yılının yazında Fas'a döndüğünde halife, Endülüs'teki zayıf Muvahhid varlığını güçlendirecek büyük bir sefer yapmaya hazırlanıyordu. Daha Mart ayında Gırnata'daki oğlu Ebu Said Osman'a yazmış ve onun yanı sıra on üç yıl önce Endülüs'e ilk Muvahhid askerleri girdiğinde onlara önderlik eden Berraz b. Muhammed'e ve ünlü mimarlar Sevellalı Ahmet b. Baso ve Malekalı el-Hacc Yaiş'e Cebelitarık'a gelmelerini ve saraylar inşa edip çevrelerini güçlendirmelerini emretti. Endülüs'ün her yerinden duvarcılar ve ustalar getirildi. Cebelitarık Kayası'nı Endülüs'teki olayları yakından denetleyeceği ve eğer ihtiyaç duyulursa Fas'a hızla dönebileceği güvenli bir üs olarak kullanma niyetindeydi. Cebelitarık'tan günümüze kalan en erken yapılar bu döneme aittir.²¹

Halife Kasım 1160'ta Cebelitarık'a geçti ve Sevilla'dan gelen oğlu seyit Ebu Yakub Yusuf, Gırnata'dan gelen oğlu seyit Ebu Said Osman, Muvahhidler ve Endülüs toplumunun liderlerini karşılamak üzere hazırlık yaptı. Muvahhidlerin siyasi yaşamının büyük kısmını oluşturan o resmî, hiyerarşik karşılaşma törenlerinden biri gerçekleşti. Yakınlardaki Karmûne'de İbn Hamuşk'un adamlarının desteklediği bir isyan çıktığı haberleri ulaşınca seyit Ebu Yakup Yusuf'un Sevilla'dan yola çıkması gecikti. Ancak bu isyanı bastırmak için adamlarını görevlendirdikten sonra babasıyla buluşmak üzere yola çıkabildi. Abdül-Mümin, Onlar Kurulu'ndandı, yani Muvahhid protokolüne göre oğluna Onlar Kurulu'nda bulunan kişilerin oğullarının eşlik etmesi gerekiyordu. Böylece Yusuf Umar Esnac'ın oğullarını, İsmail b. Tijit'in oğlunu ve Ömer el-Hintatî'nin kardeşini yanına alarak yola çıktı. Yanlarında daha birçok Muvahhidlerin çekirdek kadrosundan kişilerin yanı sıra kadı Ebu Bekir el-Gâfiki ve hafız Ebu Bekir b. el-Cedd gibi önde gelen Sevellalı şahsiyetler de vardı.

Cebelitarık'taki saray kesinlikle muhteşem olmalıydı zira hakkında vaazlar verildi, şiirler okundu ancak saray aynı zamanda Endülüs'te kalan Muvahhid destekçileri için bir hayal kırıklığı olmuştu. Ocak 1161'de halife Endülüs'e daha fazla girmeden Marakeş'e, oğulları da valileri oldukları şehirlere döndüler. Halife Marakeş'e vardığında Muvahhid Yusuf b. Süleyman'ın liderlik ettiği bir destek kuvvetini Kurtuba'ya gönderdi. Yusuf b. Süleyman Kurtuba'ya yerleşti, burası güçlendirildi ve garnizon kuruldu.

Kısa süre sonra seyit Ebu Yusuf Yakup, babasını ziyaret etmek üzere Marakeş'e çağrıldı, babasının Endülüs'e büyük bir sefer hazırlığı içinde olduğu söyleni-

21 Age, s. 129-33; çeviri s. 21-3.

yordu. Yusuf Yakup yokluğunda Sevilla'nın kontrolünü ve Karmûne'deki isyancılarla savaşın komutasını Onlar Kurulu'ndaki Umar Esnac'ın oğlu hafız Ebu Muhammed Abdullah'a bıraktı. Hükümet kayıtlarında bulunduklarından maaşa bağlı oldukları ve Muvahhid ordunun bir parçası olarak görüldükleri farz edilen Ebu'l-Ala b. Azzun ve destekçilerinin de içinde bulunduğu bir birliğe Ebu Muhammed önderlik etti.²² Şehrin güçsüz düşmesi bir yıl sürdü ve sonunda 30 Aralık 1161'de düşürüldüğünde aslında bunun sebebi ihanetti. İsyancıların işgalinin kaldırılmasının ardından Ebu Muhammed temizlenmesi için camiye yıkatmak zorunda kaldı ve İbn Hamuşk'un güçlerini kumanda eden İbn Ebu Cafer Sevilla'ya götürülüp orada çarmıha gerildi.

Ceyyan'daki üssünde bulunan İbn Hamuşk, Muvahhidlere daha da aşağılayıcı bir misilleme yaptı. 1162'nin ilkbaharında, askerleri söylentilere göre zorla Müslüman yapılan bir Yahudi tarafından Gırnata şehrinin içine sokulmuştu. Vali seyit Ebu Said Osman, Marakeş'te babasının yanındaydı ve gafil avlanan Muvahhid garnizonu Darro Nehri'nin kuzey kıyısında yer alan, günümüz Albayzin semtine denk gelen bölgedeki eski Alkazaba'ya çekilmek zorunda kaldı. İbn Hamuşk da hemen karşıdaki el-Hamra tepesine yerleşti. İbn Maradaniş'ten yardım alabilmek için hemen Mürsiye'ye birilerini yolladı. İbn Merdeniş de hemen kendi adamlarıyla ve yaklaşık 1.000 kişilik Hıristiyan atlı ve daha da fazla süvariyle oraya geldi.

Garnizon, halifeye yardım çağrısında bulundu. Halife hemen oğlunu gönderdi, Ebu Said Osman cebri yürüyüşle yola çıktı. Yolda Karmûne Fatihi Ebu Muhammed Abdullah ve Sevilla askerleri ona katıldı. İbn Hamuşk ve müttefikleri onları karşılamak üzere Vega'ya vardılar. İbn Merdeniş'i ve Hıristiyan müttefiklerini görünce hayrete düşen Muvahhidler tamamen bozguna uğradılar, çoğu şehirdeki sulama kanallarına atıldı. Ebu Muhammed Abdullah öldürüldü ve seyit Ebu Said Osman kıl payı kaçarak Maleka'ya gitti. Muvahhid ordularının Endülüs'te karşılaştığı en ciddi yenilgi buydu.

Bu fiyaskonun haberleri Rabat'taki halifenin kulağına gitti. Hemen kaybettikleri konumlarını ve etrafı sarılan Muvahhid garnizonu kurtarmak için bir ordu göndermeye karar verdi. Muvahhidlerden, Araplardan ve maaşlı askerlerden (*ecnadü'l-mersum*) oluşan 20.000 kişilik bir ordu kuruldu.²³ Onlara oğlu Ebu

22 Age., s. 179, çev., s. 36. Destekçiler burada *mersumun zimam* olarak geçer.

23 Age., s. 188; çev. s. 42.

Yakup Yusuf önderlik etmiş ve kıdemli Muvahhid Yusuf b. Süleyman da ona yardımcı olmuştur. Huici'nin değerlendirmesine göre²⁴ sonunda kazanılan zafer de aslında Yusuf b. Süleyman'ın başarısıydı. Halifenin hanedanı için uyguladığı politikaların temelinde oğullarına askeri komutanlıklar vermek vardı, bunun amacı hem deneyim kazanmaları hem de orduyu doğrudan hanedan ailesine bağlamaktı. Ordu, Maleka'dan geçerken şüphesiz yaşadığı rezilliği düzeltmek için sabırsızlanan seyit Ebu Said Osman onlara katıldı. Gırnata'ya vardıklarında İbn Hamuşk ve adamlarını el-Hamra tepesindeki kalelerinde kamp yaparken buldular. İbn Merdeniş ise 2.000 Hristiyan ve ondan daha fazla kendi adamıyla birlikte Darro vadisinin diğer tarafındaki Albaicin tepesindeki eski Alkazaba'daydı. 12-13 Temmuz 1162 gecesinde Muhammed b. Süleyman cesur bir saldırıda bulundu ve İbn Hamuşk'un adamları daha çadırlarında uyurken şafakta üzerlerine çöktü. Zaferleri kesindi, İbn Hamuşk'un adamları panik içinde Darro vadisinden kaçmaya başladı. Birçoğu burada hayatını kaybetti, İbn Hamuşk da kıl payı kurtuldu ve Ceyyan'daki üssüne sığındı. İbn Merdeniş de ordusunun bir kısmını ve ekipmanları geride bırakarak kaçtı. Muvahhid güçler kaçan düşmanlarını Ceyyan'a kadar takip ettiler ve kırsal kesimleri yağmaladılar.

Muvahhidler artık "Endülüs'ün hörgücünü" (en lezzetli parçasını) geri kazanmıştı ve halife burayı elinde tutmaya kararlıydı. Alkazaba'da direnç gösteren garnizon ödüllendirildi ve yapılmayan ödemeleri telafi edildi. Burada sadık Endülüslülerden ve Muvahhidlerden oluşan bir garnizon kuruldu ve düşmanlık gösteren yerliler kovuldu. Halife ayrıca Alkazaba'ya erzak da götürdü: "Alkazaba'daki bütün depoları buğday, arpa, tuz ve mızraklar, kalkanlar, kılıçlar, yaylar, oklar ve zırhlarla doldurdu."²⁵ Bütün bunlar Kuzey Afrika'dan deniz yoluyla kıyıdaki Münekkbe'e getirilmiş, daha sonra Gırnata'ya taşınmıştı. Bu stokların ya da silahların Endülüs'te olmadığı, imparatorluğun Afrika kesiminden karşılandığı çıkarımı da yapılabilir. Bu stoklar 1167/8'e kadar Alkazaba'da tutuldu, sonra Muvahhidler arasında ödeme olarak dağıtıldı, bir kale dolusu adamın ihtiyaçlarını karşılamak hiçbir vakit kolay olmamıştır.

Bu zaferin ardından halife başkenti Sevilla'dan Kurtuba'ya taşımaya karar verdi. Bunun sebebi hem Kurtuba'nın merkezî olması hem de daha önce Emevilerin başkenti olmasıydı. Bu seçim en azından halifenin yeniden özgüven kazandığını ve hem Hristiyanlara hem de İbn Merdeniş'e ve müttefiklerine

24 Huici Miranda, *Historia Politica*, i, s. 202-3.

25 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 196; çeviri s. 47.

karşı yeni bir saldırı politikası benimsediğini göstermektedir. Çıkan iç savaşlardan Kurtuba çok kötü etkilenmişti. Bu olaylara şahit olan İbn Sahibüssalat halkının başka yerlere kaçtığı yıkılmış ıssız bir şehirden bahsediyordu. Geride sadece 82 erkeğin kaldığını iddia ediyordu. Bu bilgiyi İbnü'l-Ebbar da doğruluyor ve onların şehirdeki terk edilmiş arazileri işleyerek hayatlarını sürdürmeye çalıştıklarını söylüyordu.²⁶

Yönetimin yeni başkente taşınması işi, Endülüs'e giren ilk Muvahhid ordusuna önderlik eden eski komutan Berraz b. Muhammed el-Massufi'ye bırakılmıştı. el-Massufi, 1163/4'te hayatını kaybedene dek yönetimde önemli bir şahsiyet olmaya devam etti. *Küttabların* (katibler) ve *müşrifun* (vergi görevlileri) ve önde gelen vatandaşların çoğunun Sevilla'dan taşınmasını emretti, fakat İbn Sahibüssalat Sevilla'da kalıp hesaplara ve zekatın toplanmasına yardım ederek bu uygulamadan kaçtı.²⁷

26 Eylül'de zafer kazanan seyit Ebu Yakup Yusuf, seyit Ebu Said Osman ve komutan Yusuf b. Süleyman Gırnata'dan geldiler, eski ve yeni yerleşik halk tarafından Babü'l-Kantara'da (Köprü'nün Kapısında) karşılandılar. Yeniden inşa çalışmalarına hemen başlandı, mimar Ahmet b. Baso çağrıldı ve saraylar, evler ve surlar ya baştan yapıldı ya da restore edildi. Kurtuba'nın *talipleri* maaş alan kişilerin listesine kendilerini de eklettiler. Muhammed b. Süleyman çok geçmeden Muvahhid ve Arap birliklerle Fas'a döndü. Aralık'ta seyit Ebu Yakup Yusuf, varisi konusunda yeni düzenlemeler yapan babası tarafından çağrıldı, kardeşi Kurtuba'da kaldı.

Başkent in oraya taşınması Kurtuba'ya yeni bir soluk kazandırdı mı bilemeyiz ama Sevilla'yı fakirleştirdiğini biliyoruz, Sevilla artık yalnızca bir ildi. İbn Sahibüssalat kaybedilen pozisyonun yasını tutar ve bunu yaparken Muvahhid illerinin yönetiminin iç yüzünü gösterir. Ufak bir kabilenin lideri olan Yalul b. Caldas şehirdeki Muvahhidlerden ('*ala şuguli'l-muvahhidin*) ve İbnü'l Mualim olarak bilinen Muhammed b. Abi Said mali idareden ('*ala şuguli'l-mahzin*: görünüşe göre Latin alfabesiyle *mahzen* olarak yazılan bu terim XII. yüzyıla kadar Fas'ta hükümetin mali idaresi için yaygın olarak kullanılıyordu ve ilk kez Muvahhidler döneminde kullanılmaya başlanmıştı) sorumluydu.²⁸ Her sabah

26 Age, s. 199; çeviri s. 49; Huici Miranda, *Historia Política*, i, s. 204.

27 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 203; çeviri s. 50-1.

28 Bkz. R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes* (2 cilt, Leiden, 1967), i, s. 369.

güvenlik meseleleri hakkında karara varmak için bir araya geliyorlar, sonra herkes kendi işinin başına gidiyordu.

Halife Mayıs 1163'te, uzun zamandır üzerine düşündüğü ancak hiç gerçekleştirmedeği büyük Endülüs seferi için asker toplarken Rabat'ta vefat etti. İbn Sahibüssalat, askerlerin 100.000 atlı ve 100.000 süvariden oluştuğunu ve kamplarının Gabula'ya kadar uzandığını söylüyordu, Rabat'tan 19 kilometre öteye kadar uzanıyordu.²⁹ Eğer bu sayılar gerçeğine biraz olsun yakınsa Muvahhidlerin şimdiye kadar topladığı en büyük ordu buydu. O sırada orada bulunan Endülüslü lord Sidray b. Vezir'e göre niyetleri dört yönden saldırmaktı: Portekiz'e karşı Kulumriye'ye, Leon'a karşı Ciudad Rodrigo'ya ve Kastilya'ya karşı Toledo ve Barselona'ya. Halifenin ölümü muhtemelen Hristiyanlara büyük bir sefer düzenlenmesini önledi. Ancak zaten böylesi büyük ve çeşitli bir ordunun çok etkili olabileceğini hayal etmek zordur, çünkü ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları bulmak büyük bir sorundu.

EBU YAKUP YUSUF'UN HİLAFETİ: İLK YILLAR (1163-1172)

Daha 1154'ün başlarında Abdül-Mümin oğlu Muhammed'in varisi olmak üzere aday gösterilmesini garantiye almıştı. Kaynaklar onu içki içmek gibi dindışı hareketlerde bulunmakla suçlarlar, ancak bu onun şöhretini lekelemek için sonradan yapılan bir girişim olabilir. Gerçek ne olursa olsun Abdül-Mümin'in diğer oğlu seyit Ebu Hafs Ömer, kardeşi Muhammed'i koltuğundan etmiştir. Ömer babasının hükümdarlığının son yıllarında onun baş danışmanlığını yapmıştı ve öldüğünde onun yanındaydı. Babasının ölümünü bir şekilde sır olarak tutmayı başarmış ve bu sürede diğer kardeşi, Sevilla valisi seyit Ebu Yakup Yusuf'un tahta geçmesini sağlamıştır. Buna, Abdül-Mümin'in oğulları arasındaki gruplaşma sebep olmuş olabilir: Ebu Hafs Ömer ve Ebu Yakup Yusuf'un anneleri birdi, Elliler'den Musa b. Süleyman'ın kızı Zeynep. Bu sebeple ikisi takım olarak hareket etmiş olabilir. Ancak olayların bu şekilde gelişmesinden rahatsız olan sadece konumundan edilen Muhammed değildi. Kıdemli Muvahhid Ömer el-Hintati o dönemde orada değildi fakat ses çıkarmadı. Diğer üç kardeş, Bica'ye'den Ebu Muhammed Abdullah, cenaze için babasının naaşını Tinmal'e götüren Ebu'l-Hasan Ali ve Kurtuba'dan Ebu Said Osman duruma karşı çıkmış gibi görünüyor. Çok geçmeden Ebu Muhammed gizemli bir şekilde hayatını

29 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 214-15; çeviri s. 55-6.

kaybetti, fakat Kurtuba'daki hassas durumlardan ötürü kolaylıkla İbn Merde-niş ve müttetiklerine katılabileceği düşünülen Ebu Said'e daha saygılı davra-nıldı. Yaşlı Muvahhidlerden oluşan bir heyet onu ziyarete gitti ve Ebu Said, yeni hükümdara bağlılığını bildirmede gecikmesinin sebebinin hastalık olduğu ve ona karşı çıktığına dair gelen haberlerin iftira olduğu bahanelerini sundu; heyet bu açıklamaları kabul etti. Görevinden olan Muhammed'in emekli olup Marakeş'te yaşamaya devam etmesine izin verildi. Bu darbe Müminid ailesinin içinde gücün tek bir merkezde toplanmasına yol açtı. Bu andan itibaren yalnızca doğrudan Yusuf'un ve kardeşi Ömer'in soyundan gelenler Muvahhidler devletinde önemli pozisyonlara getirildi. Abdü'l-Mümin'in diğer oğullarının aileleri bu tarz görevlerden mahrum bırakıldı.

Yeni halifenin (1167/8'de resmî olarak emirü'l-müminin, yani halife olarak ilan edilene kadar yalnızca emir unvanını aldı, ancak bu andan itibaren karışık-lıkları önlemek için ondan I. Yusuf olarak bahsedeceğim) ilginç bir kişiliği vardı. Artık 25 yaşındaydı ve siyasi açıdan deneyimliydi. On sekiz yaşından beri aralıklarla Sevilla'nın valiliği görevini üsteleniyordu ve Gırnata'nın İbn Hamuşk'tan geri alındığı başarılı seferde yer almıştı. Babası orduları çok güzel yönetiyordu ama Yusuf babasının bu özelliğini almamıştı. Seferlerde kritik anlarda mütereddit ve kararsız davranıyordu ve 1184'teki Şenterin Seferi'nde bu zaafın ne kadar vahim olduğu ispatlanacak ve bu olay Hristiyanlar tarafından öldürülmesiyle sonuçlanacaktı. Ayrıca uzun süre hastalıklarla boğuştu, muhtemelen bunalım geçiriyordu, bu sebeple hükümetin çalışmaları sekteye uğruyordu. Aynı zaman-da gerçek bir entelektüel ve kitapseverdi, Sevilla'da kaldığı süre boyunca Arap edebiyatı ve dinî yazılar konusunda engin bilgilere sahip olmuştu. Çevresine İbn-i Tufeyl ve İbn Rüşd gibi birçok eğitimli kişi topladı ve kendinden önce Emevi II. el-Hakem'in yaptığı gibi kitap koleksiyonculuğu yaptı. Sevilla'daki özel bir koleksiyoncu bunu nasıl yaptığını anlatır:

Emirü'l-müminin [koleksiyonlarımı] duymuş, Hadım Kafur ve seçilmiş bir grup köleyi ben hükümet konağındayken [divan] ve haberim olmadan evime yollamış. Evdeki kim-seyi korkutmamaları ve kitaplar dışında hiçbir şey almamaları konusunda onları uyarmış ve eğer evden bir iğne bile kaybolacak olursa hepsini en kötü şekilde cezalandıracağını söyleyerek tehdit etmiş. Olanları duyduğumda ben hâlâ konaktaydım ve bütün mal var-lığıma el koyacağını düşünerek neredeyse aklımı kaybetmiş hâlde evime gittim. Hadım Kafur kapıda dikiliyordu ve kitaplar ona getiriliyordu. Ne kadar korkmuş olduğumu görünce, "Panik yapma," dedi ve halifenin bana selamlarını yolladığını, benden çok iyi bahsettiğini söyledi ve beni rahatlatana kadar gülümsedi. Sonra, "Ailene içlerinden

birinin korkup korkmadığını ya da bir şeylerinin kaybolup kaybolmadığını sor” dedi. Buna karşılık onlar da “Kimse bizi korkutmadı ve kaybolan hiçbir şey yok. Ebu'l-Musk (Kafur) geldi ve üç kere iznimizi aldı, gitmekte serbest olduğumuzu söyledi. Sonra kendisi kütüphaneye gitti ve kitapların alınmasını emretti” dediler. Bunu duyduğumda bütün endişelerim kayboldu.³⁰

Bu koleksiyoncuya daha sonra aklına bile gelmeyecek bir pozisyon verildi. Buradan çıkarılan mesaj ilginç: Bir açıdan halifenin kültürlü ve insancıl bir yanını gösterirken diğer yandan keyfi kullanılan yetkisinin sıradan halkı ne kadar ürküttüğünü gösteriyor.

Öte yandan kitap koleksiyonculuğu yeni halifenin önceliği değildi. Babası ölmeden hemen önce Endülüs'te cihat yapmak için Rabat'ta büyük bir ordu kurmuştu. Abdü'l-Mümin'in ölümü bu planları sekteye uğrattı. Tahta çıktıktan sonra yeni halife konumunu güvenceye almak için başkent Marakeş'e gitmek zorundaydı. Ancak sene 1165'te halife ya da doğrusu o dönemde artık hükümetten büyük oranda sorumlu olan kardeşi seyit Ebu Hafs Ömer Endülüs'e destek güçleri gönderme fırsatı buldular. İlk aşama Kurtuba'daki üvey kardeşi seyit Ebu Said Osman'ın sadakatinden emin olmaktı. Bu sebeple Ocak 1165'te bir ordu Marakeş'ten yola çıktı, yanında birçok kıdemli Muvahhid, Sidray b. Vezir gibi Endülüslü liderler ve yaklaşık 400 Massufe ve Lamtune'den eski Muvahhid şeyhler vardı. Bu gücün çekirdeğini 4.000 Arap atlısı oluşturuyordu ve onlardan sorumlu olan iki kıdemli Muvahhid vardı. Şubat ya da Mart'ta Cebelitarık'a vardıklarında Ebu Said Osman, halifeye bağlılığını bildirmek üzere Kurtuba'dan yola çıktı. Yanında ona eşlik eden bir heyet vardı. Bu heyet; İbnü'l Cedd, Kadı Ebu Bekir el-Gafiki, Mahzenbaşı İbnü'l-Muallim ve Ebu'l-Hasan b. Ayyaş isimli katibininin seyide tanıttığı (seyidin de gayet hoş karşıladığı) İbn Sahibüssalat gibi önde gelen Endülüslülerden oluşmaktaydı. Muvahhidlerin başarılı oldukları bir siyasi gösteriydi bu. Şiirler okundu, davullar çalındı. İki haftanın sonunda Ebu Hafs Ömer Marakeş'e geri döndü, kardeşi Ebu Said Osman'ı da yanında götürdü. Arap askerler ve başlarındaki Muvahhid komutanlar şehrin İbn Merdeniş'e karşı savunulmasına yardımcı olmak üzere Kurtuba'ya gittiler. İçlerinden 500 askerse her zamanki gibi Hristiyanların tehdidi altında bulunan Batalyevs'e gitti.

Ebu Hafs Ömer ve Ebu Said Osman, Marakeş'e ulaşır ulaşmaz Endülüs'e tekrar dönmek zorunda kaldılar ve Eylül'de Kurtuba'da oldular. Amaçları

30 Abdülvahid el-Merrâküşî, *el-Mucib*, s. 238-9.

İbn Merdeniş ve destekçilerinin oluşturduğu tehlikeyi ortadan kaldırmaktı. İlk hedefleri, Kurtuba'nın 60 kilometre doğusunda, Andujar'daki topraklarının batısındaki karakoldu, burası devamlı olarak şehre tehdit oluşturunuyordu. Andujar kolaylıkla alındı ve çevresindeki kırsal kesimin yağmalanması için birlikler gönderildi: "Yakın uzak demeden ellerindeki bütün hayvanları aldılar, Muvahhidler ganimetlerle ve esirle döndüler." Elde edilen bu beklenmedik kazanç, komutanların yiyecek ve para dağıtabilmelerini sağladı. Böylece "onların sadakati iyice arttı."³¹ Bölgedeki halk Müslüman olmasına rağmen Muvahhidler bir fetih ordusu gibi davrandı. Görünüşe bakılırsa askerlere ödeme yapmak için yanlarında ne erzak ne de nakit para getirmişlerdi ve ordunun kazanılan ganimetle geçinmesi beklenmişti.

Andajur'dan İbn Merdeniş'in başkenti Mürsiye'ye doğru yola çıktılar. Bütün Levant halkını, hem maaşlı askerleri hem de Hristiyan müttefikleri toplayan İbn Merdeniş onları karşıladı. Muvahhid ordunun temeli Tinmallilerden ve Harga ve Hintate gibi ilk Muvahhid kabilelerin askerlerinden oluşuyordu, Hilal ve Riyah gibi kabilelerden gelen Araplar ve köleler de onlara eşlik ediyordu. 15 Ekim'de Mürsiye yakınlarında Arapların Faslü'l-Cüllab dediği yerde savaş başladı ve Müslüman kaynaklara göre (elimizde hiç Hristiyan kaynak bulunmuyor) İbn Merdeniş'in güçleri ağır bir yenilgiye uğradı. İbn Merdeniş Mürsiye'nin güvenli duvarlarının arkasına kaçarken Muvahhidler hiçbir engelle karşılaşmadan yayılıp şehri yağmaladı. Kazanılan zaferi öven mektuplar hemen Sevilla'ya ve Marakeş'e gönderildi (Marakeş'e gönderilen mektup 31 Ekim'de ulaşmıştır). Muvahhidlere özgü bir şatafatla klasik bir zafer duyurusu olması bakımından İslâmiyet öncesi Arapların İranlıları yendiği Zû Kar Savaşı'na benzetilmektedir.³² Çoğu zaman olduğu gibi gerçekte savaşın sonucu bu kadar kati değildi. İbn Merdeniş küçük düşürülmüştü, ancak Muvahhidler Mürsiye şehrine ciddi bir zarar verememişlerdi. Kısa süre sonra buradan da çekildiler, Ebu Said Osman Kurtuba'da kalırken Ebu Hafs Ömer askerlerin çoğuyla Marakeş'e döndü. Halife burada muzaffer ordusuna bir karşılama töreni düzenledi. Her askere bir türban, örtü ve keten kumaş verildi. Her athya 20 altın dinar verilirken Muvahhid liderlere ve Araplara 100'er altın dinar dağıtıldı. Ödemelerinin adil bir şekilde yapılabilmesi için hepsinin ismi not alındı.

31 Age, s. 277; çeviri s. 78.

32 Age, s. 282-3; çeviri s. 79-80.

Hükümete yeni atamalar yapıldı. Nisan 1166'da Sevilla yönetimi, hane-dan ailesinin bir üyesine değil (bunun sebebi muhtemelen uygun bir adayın olmamasıydı) İbn Tumert'in en yakınlarından biri olan İsmail b. Tîjî'tin oğlu hafız Abdullah'a verildi. Marakeş sokaklarından Endülüs'e giden yola açılan Fes kapısına kadar davullar ve sancaklarla uğurlandı. Yanında birkaç kıdemli Muvahhid, bazı Arap askerler ve babası Elliler'den olan vezir, hafız Ebu Zekeriya b. Yahya b. Sinan vardı. 4 Mayıs'ta Sevilla'ya vardı ve Sevilla komutanlarının ve şeyhlerinin başı olarak bilinen Endülüslü Ebu'l-Ala b. Azzun'dan görevini devraldı. Eylül'deyse halifenin kardeşlerinden biri, seyt Ebu İbrahim İsmail onun yerine geçti, ertesi yılın başındaysa Gırnata valiliğine getirildi. Bu transfer emirlerinin Marakeş'ten gelmiş olması ilginçtir: Sevilla, Muvahhid Endülüs'ün başkenti olsa da önemli durumlarda gerçek güç Marakeş'indi. Ebu Abdullah, 1174'te, daha 36 yaşındayken hayatını kaybedene dek Endülüs'te hatırı sayılır bir şahsiyet olmaya devam etti. Baza'nın fethi gibi askerî başarılarının yanı sıra entelektüel ilgileri de vardı: Tefsir ve fikhî alanda bilgiliydi, edebiyat ve tarih konularında zengin bir kütüphanesi vardı. Muvahhid yönetici sınıf, belki de halifeden etkilenecek eğitime büyük önem veriyordu.

Ertesi yıl, 1168'de, hükümette değişiklikler yapmaya devam edildi. Endülüs'teki Muvahhid yönetiminin karşılaştığı ana sorun Hristiyanların ilerleyişi değil, İbn Merdeniş tehdidiydi. Mürsiye yakınlarında yenilmesine rağmen hâlâ Kurtuba'ya ve Muvahhid kontrolündeki diğer şehirlere saldırılarda bulunabilecek gücü toplayabiliyordu. 1168 yılının ilkbaharında bir grup askeri, Ronda'ya kadar akınlar düzenledi ve oradaki hayvanların çoğuna el koydu (bu dönemde akın yapma tanımının koyun ve sığır çalmakla bu kadar bağlantılı olması ilginçtir). Vadiâş'taki üslerine dönerken Gırnata valisi Ebu Abdullah'ın liderlik ettiği bir birliğin saldırısına uğradılar ve yenildiler. Elli üçü Hristiyan, esirlerin hepsi idam edildi.

Muvahhid hükümdarlığına ayrıca batıdan gelen tehditler de vardı, özellikle Portekizli lider Giraldo Sempavor'un (Korkusuz) uyguladığı çete savaşı taktikleri büyük bir meydan okumaydı.³³ 1165'te, Muvahhid güçler Faslı'l-Cüllab'da İbn Merdeniş'le savaşıp savaşı kazandığı sırada, Giraldo yıldırım hızında peş peşe düzenlediği saldırılarla Tercale (Trujillo), Yabure ve Cáceres'i aldı. Ertesi

33 Kariyerinin bir özeti için bkz. D. W. Lomax, *The Reconquest of Spain* (Londra, 1978), s. 113-14.

İlk bahar Montanchez ve Jurumena'yı aldı. Burayı Batalyevs'e saldırmak için bir merkez olarak kullanacaktı. İbn Sahibüssalat onu kapalı, fırtınalı kış gecelerinde duvarlara merdiven dayayıp aşarak, nöbet bekleyen askerleri şaşkırtan bir kimse olarak tanımlar. Giraldo bir nevi paralı askerd, Tercale ve Yabure'yi aldıktan sonra Portekizli Hristiyanlara sattığı söyleniyordu. Mayıs 1169'a gelindiğinde Giraldo Batalyevs şehrine girmişti. Portekiz Kralı Afonso Henriques, hâlâ Alkazaba'da duran Muvahhid garnizonunu kuşatan Giraldo'ya yardıma geldi.

Batalyevs ve çevresindeki bölge çok fazla dayanamayacak gibi görünüyordu. Marakeş'teki halife harekete geçti, İbn Tumert'in kurduğu Onlar Kurulu'nun hayatta kalan tek üyesi Ömer el-Hintati'nin komutasında bir orduyu oraya yolladı. Müslümanların şansına, Batalyevs'in Portekizlilerinin eline geçmesi çıkarlarına ters düşecek olan Leon Kralı II. Fernando Müslümanlarla ittifak kurdu, eğer birisi Batalyevs'i Müslümanlardan alacaksa bu kendisi olmalıydı. Bu sebeple Muvahhidlerle iş birliği yaptı. Batalyevs'deki etrafı sarılmış garnizon onun şehre girmesine yardım etti. Mücadele sırasında Alfonso Henriques esir alındı. Son dönemde kazandığı bütün her şeyi onlara teslim etmesi karşılığında serbest bırakıldı. II. Fernando kendi topraklarına döndü ve Batalyevs bir kere daha Müslümanların kontrolüne geçti. Ancak Giraldo hâlâ serbestti, Jurumena'daki üssünden şehri tehdit etmeye devam ediyordu ve çevresindeki toprakları yağmalyordu. Mayıs 1170'te, Giraldo, garnizona erzak ve stok getiren bir konvoyun önünü kesip her şeye el koyunca ve komutanlarını öldürünce durum daha da kötüleşti.

Bir kere daha Marakeş'ten destek kuvvetleri göndermek zorunda kalındı. Bu defa askerlere halifenin kardeşi Ebu Hafs Ömer önderlik ediyordu. Kardeşi Ebu Said Osman'ın da dahil olduğu bir grup Muvahhid, birkaç hafız ve Elliler'in oğullarının dışında ülkeyi iyi tanıdıkları için seçilen, içlerinde Muvahhidlerin en büyük Endülüslü destekçileri Sidray b. Vezir ve Ebu'l-Ala b. Azzun'un bulunduğu Marakeş'te yaşayan bir grup Endülüslü ona eşlik ediyordu. Eylül-Ekim 1170'te Endülüs'e vardıklarında seyit Ebu Said Osman, Endülüslü liderlerle birlikte Batalyevs'e gönderildi. II. Fernando'yla kurulan ittifak, 84 yıl önce Murabıtların VI. Alfonso'yu bozguna uğrattığı uğurlu topraklar olan ez-Zellaka'da düzenlenen ve İbn Vezir ile İbn Azzun'un bulunduğu bir toplantı sırasında yenilendi. Tarihçi İbn Sahibüssalat'ın arkadaşı ve önemli bir kaynağı olan İbn Vezir, buraya İspanyolca konuşabildiği için gönderildiğini söyler. Görüşme sırasında birkaç Hristiyan türbanını çalınca başı açık hâlde komutanı

seyit Ebu Said'in yanına dönen İbn Vezir'e komutanı kendininkini vermiştir. Bu çok düşünceli davranış karşısında İbn Vezir minnettar olmuştur.³⁴

İttifak kurulduktan sonra Giraldo, Jurumena'dan atıldı ve Batalyevs güvence altına alındı. Fakat Batalyevs hakkındaki yağmalanmış ve saldırganlaşmış topraklarda bulunan ıssız bir garnizon kasabası olduğu, yalnızca Sevilla ile arasındaki bağlantı sayesinde ayakta kaldığı izlenimi devam etti. 1171'de bir konvoy daha yola çıktı ve İbn Azzun Giraldo'nun adamlarını şehrin 30 kilometre doğusundaki Lobon kalesinden attı.³⁵ 1173'te bir konvoy daha gönderildi. 4.000 atlı asker, buğday, arpa, un, yağ, tuz, silah ve halkın ihtiyaç duyduğu bütün kumanyaları taşıyan 3.000 katırı koruyordu.

Batalyevs dikkatleri dağıtacak küçük bir hadise olmaktan öteye gitmedi. 1170 seferinin temel amacı İbn Merdeniş'in tamamen yenildiğini garanti altına almaktı. Hep cihattan bahsedilmesine rağmen Endülüs Müslümanlarının boyunduruk altına alınması hâlâ en büyük öncelikti. Faslû'l-Cüllab'da yenilmesine rağmen İbn Merdeniş, Mürsiye'nin ve Valensiya'nın kontrolünü sıkıca elinde tutuyordu. Ancak 1169'un yazında, Muvahhidlerin ilk geldiği günden beri müttefiki olan kayınpederi İbn Hamuşk'un ihanetiyle ciddi anlamda zayıfladı. İbn Hamuşk'a ecel terleri döktüren bu ihanetin sebebinin İbn Merdeniş'in kızını aşağılayarak ondan boşanması olduğu söylene de nedeni siyasi anlaşmazlıklar da olabilirdi. İbn Hamuşk bağlılığını bildirmek üzere Kurtuba'ya gitti. Muvahhid doktrinini kabul ederek kendilerine katılan Endülüslüleri hoş karşılamak ve onlara hürmet etmek her zaman Muvahhidlerin uyguladığı stratejilerden biri olmuştu. İbn Hamuşk, Marakeş'te saygıyla karşılandı ve kendisine Miknas yakınlarında arsalar verildi. Çok geçmeden Endülüs'te faaliyet gösteren Muvahhid ordularda öne çıkan şahsiyetlerden biri hâline geldi.

Endülüs'teki Muvahhid liderler seyit Ömer ve Osman, 1170/1 kışını Hafsi Ömer el-Hintati ile birlikte Sevilla'da bir sonraki hamlelerini planlayarak geçirdiler. İbn Hamuşk'un rehberliğinde Lorca üzerinden geçerek Kurtuba'dan Mürsiye'ye gittiler. Görünüşe bakılırsa İbn Merdeniş'in destekçileri de parçalanıyordu. Lorca'daki halk İbn Merdeniş'in hisardaki, yarısı Müslüman yarısı Hristiyan garnizonundan kurtarmaları için Muvahhidlere çağrıda bulunmuş-

34 Bu seferler için bkz. İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 397-407, s. 424-6; çeviri s. 139-46, 154-7.

35 *Age*, s. 497; çeviri s. 187.

lardı. Meriye, Baza ve Elche bağılıklarını bildirdi. Bütün bu ihanetler yüzünden İbn Merdeniş gittikçe daha çok Hristiyanların desteğine bağımlı hâle geldi. Valensiya'daki garnizona daha fazla Hristiyanın katılması Müslümanları yabancılaştırdı. Ceziretü'sükkere lordu Muvahhidlerin safına geçti ve 1171 yılının yaz mevsiminde İbn Merdeniş burayı kuşatarak almaya çalışsa da başarısız oldu. el-Beyhakî'ye göre³⁶ ihanetler gittikçe arttı ve İbn Merdeniş'in kendi kardeşi, Valensiya valisi Ebu'l-Haccac Yusuf bile Muvahhidlere katıldı. Nedeni kesin olarak bilinmeyen bazı durumlardan ötürü Muvahhid birlikler Mürsiye'yi almadan orayı terk ettiler ve Mürsiye, ertesi yıl İbn Merdeniş vefat edene kadar onun kontrolünde kaldı.³⁷

VEBZE SEFERİ (1172)

Haziran 1171'de halife de sonunda Sevilla'ya gitti. Babasının yerine geçeli sekiz yıl olmuştu. Bu süre zarfında Endülüs'e destek kuvvetlerinin yanı sıra en güvendiği kişileri, kardeşi seyit Ebu Hafs Ömer ve Ömer el-Hintati'yi göndermişti ama kendisi gitmeyi hep ertelemişti. Bunun sebebi muhtemelen Marakeş'ten ayrılmadan önce orada hiçbir terslik çıkmayacağından emin olmak istemesiydi, Abdü'l-Mümin'in asıl varisi, kardeşi Muhammed hâlâ orada yaşıyordu. Dahası, halife 1169 ve 1170'in büyük bölümünde hastaydı ve tanınmış başarılı doktorlar tarafından tedavi görüyordu, bunların arasında ünlü doktor ve filozof İbn-i Tufeyl de vardı.³⁸

Seferi en ince detayına kadar planlamıştı. Muvahhid birlikleri güçlendirmek için Tunus'tan daha çok Arap getirildi, onları cihada çekmek için İbn-i Tufeyl ve vezir İbn Ayyaş tarafından özellikle şiirler yazıldı. Bu Araplar arasından en çok sivrilene kişi, Muvahhid kontrolünden kaçmak için Mısır ve Hicaz'a giden, ancak geri dönmeye ikna edilen Beni Riyah'tan Ebü'l-Ayneyn'di. Tunus'tan 4.000 at ve 500 yük para, Tilimsan bölgesinden 1.000 at ve 50 yük para olmak üzere para ve at da toplandı.

Ocak 1171'de Arapların halifeye, ailesine ve Muvahhid elitine sadakatini güçlendirmek için Marakeş'te kabul ve geçit törenleri düzenlendi. Şehrin

36 *Documents inédits d'Histoire Almohade*, düzenleme E. Lévi-Provençal (Paris, 1928), s. 215.

37 Bu yıl yaşanan karmaşık olaylar için bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la Reconquête* (2 cilt, Şam, 1990-1), i, s. 125-6.

38 İbn Tufeyl'in rolü ve Muvahhid sarayı hakkındaki diğer önemli gözlemler için bkz. L. Conrad, "An Andalusian physician at the court of the Muwahhids: some notes on the public career of Ibn Tufayl", *Al-Qantara* xvi (1995), 1-12.

duvarlarının ötesindeki Buhayrabad bahçelerinde 3.000 kişiye ziyafet verildi ve bütün askerler teftiş edildi. Endülüslülerden oluşan bir heyetle birlikte orada bulunan İbn Sahibüssalat, Araplar ve Muvahhidler arasında rütbeler üzerinde şiddetli tartışmalar yaşandığını söyler.³⁹ Araplar, halifeye alışık gelmiş hatır ve hürmetleriyle yaklaşmadılar, halife de onların itaatsiz davranışlarına göz yummayı tercih etti. Bu durum sefer için iyiye işaret değildi.

10.000 Muvahhid ve 10.000 Arap'tan oluştuğu söylenen⁴⁰ birliklere de ödeme yapıldı. Ebu Abdullah b. Muhsin, ödeme yapılması gereken kişilerin listesinin tutulduğu divanın sorumlusuydu. Halifeye, bu kişilerin sayısının gittikçe arttığı konusundaki uyarılarına rağmen efendisinin endişelerini ciddiye almadığını ve askerleri için elinden gelenin en iyisini yapmak istediğini anlatır. Sayılara bürokratların bakış açısıyla bakan İbn Sahibüssalat ödemelerin farklı oranlarda olduğundan bahseder: Muvahhidlerin içinden tam teçhizatlı bir atlıya 10, kısmen teçhizatlı bir atlıya 8, tam teçhizatlı bir süvariye 5 ve geriye kalanlara 3 dinar veriliyordu. Arapların maaşları daha yüksekti: tam ve kısmen teçhizatlı atlılara sırasıyla 25 ve 15, süvarilere 8 dinar ödenirken her Arap şeyhine 50 ve her reise (en yüksek rütbeli lider) 1.000 ödeniyordu. Kıyafet ve türbanların yanı sıra Araplara 3.000 at dağıtılmıştı. Bu ödemeler düzenli maaştan ziyade, kaynaklar el verdikçe sunulan hediyeler gibi görünüyor. İbn Sahibüssalat bütün askerlerin memnun olduğunu ve iyi ilişkilerin devam ettiğini söylese de⁴¹ Muvahhidlerin yeni gelen Arapların kayırılmalarına alınmadıklarına inanmak zordur.

Mart 1171'de bu büyük ve yönetilmesi zor birlik, Halife Osman'ın ve Mehdi İbn Tumert'in çok güzel şekilde saklanan Kur'an-ı Kerim'leriyle birlikte Marakeş'ten müthiş bir görkem içinde ayrıldı. 8 Haziran'da Sevilla'ya, on bir gün sonra da Kurtuba'ya vardılar. Halife, İbn Merdeniş'e düzenlenen seferden zaferle dönen kardeşi sayit Ebu Hafs Ömer'i karşılamak için burada kaldı. Eylül'ün başında Sevilla'ya döndü, inşaat ve restorasyon projeleri başlattı.

1172 senesinin ilkbaharında halifeye iyi haberler geldi. 8 Mart 1172'de, kardeşi Ebu'l-Haccac da dahil olmak üzere bütün müttetikleri tarafından yalnız bırakılan İbn Merdeniş eceliyle öldü. Devleti tamamen çökmek üzereydi ve ölümüyle bütün direniş son buldu. Toplanan konseyde ailesi ve destekçileri

39 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 463-5; çeviri s. 174-7.

40 *Age*, s. 482-3; çeviri s. 183.

41 *Age*, s. 465-6; çeviri s. 176-7.

Muvahhidlere teslim olmayı kararlaştırdı. Uzun yıllardır süregelen düşmanlığa rağmen Muvahhidler bunu kabul etti ve Nisan'ın sonunda oğlu Hilal, Sevilla'ya geldi ve saygıyla karşılandı. Muvahhidler, politikaları gereği Endülüs'ün diğer lordlarına olduğu gibi İbn Merdeniş destekçilerini Muvahhidlerin elit topluluğuna kattılar, yeteneklerinden ve desteklerinden faydalandılar. Hilal b. Merdeniş ve destekçileri, Sevilla'nın Tayfa Kralı Muhammed b. Abbad'ın eski sarayına yerleştirildi ve hepsine hediyeler yağdırıldı. Sınır lordu (*sahibü's-sağr*) olarak betimlenen Said b. İsa da dahil olmak üzere emrindeki askerleri ise Muvahhid ordunun önemli bir kısmını oluşturdular.⁴² Böylece ordudaki Endülüslülerin sayısı arttı ve Muvahhid ve Araplarınkiyle dengelenmiş oldu. Bu sırada İbn Merdeniş'in eskiden sahip olduğu topraklar ileri gelen bir Muvahhid tarafından yönetiliyordu. el-Beyhakî'ye göre, Muvahhid ordunun bir kısmı da oraya yerleşmişti: Valensiya'ya Araplar ve Zenâte, Şatıbe ve Mürsiye'ye Heskure Berberîleri, Lorca'ya Tinmal halkı ve Meriye'ye Kumye Berberîleri. Fakat bu yerleşkelerin ne kadar alana yayıldığı bilinmiyor.⁴³

Guichard, Muvahhidlerin Levant'ı devralmasının ne gibi etkiler doğurduğunu incelemiştir.⁴⁴ Vardığı sonuç şudur: Muvahhidlerin "fethi", en tepedekiler dışında diğer kişiler için çok az değişiklik yarattı. En tepedekiler bile aslında büyük farklılıklar yaşamadı. Yusuf b. Merdeniş Valensiya valisi olarak kaldı, ancak 1186'da ölümünün ardından onun yerine bir Muvahhid getirildi. İbn Merdeniş'in usulen hâlâ benimsediği Abbasi halifesinin adının yerini Cuma hutbelerinde Muvahhid halifeninki aldı. Görünüşe göre eski rejimin cündleri ve dinî erkanları görevlerini yerine getirmeye devam ediyordu, ama ortada daha çok kariyer hareketliliği vardı. Örneğin, aslen Gırnatalı olan İbnü'r-Rumalye İbn Merdeniş'in topraklarındaki Şatıbe'nin kadısı oldu, fakat 1172 yılında tekrar Gırnata'ya dönüp 1180'e kadar oranın kadılığını yaptı. İbn Merdenişlerle çalışmak bir kimsenin Muvahhidler için yüksek rütbeli bir görevde çalışamayacakları anlamına gelmiyordu: Mürsiye'deki camide vaizlik yapan İbn Hübeyş devir teslimden sonra kadı oldu. En muhteşem kariyerse Ondalı (Valensiya'nın yaklaşık 50 kilometre kuzeyi) İbn Havtullah'ınkiydi. Peş peşe Kurtuba, Mürsiye, Sebte, Sale, Sevilla, Mayorka ve son olarak Gırnata valiliği

42 Age, s. 507-9; çeviri s. 193-4.

43 el-Beyhakî, *Documents inedit*s, düzenleme Lévi-Provençal, s. 215.

44 Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 127-9.

yaptı, 1215'te Gırnata'da hayatını kaybetti. Şaşırtıcıdır ki Levant'ın Muvahhid hilafetine katılması, toplum yapısı ve bölgedeki yönetici kadrosu üzerinde çok az etkiye bulundu.

Halifenin ziyaretinin temel nedeni Hristiyanlara büyük bir sefer düzenlemektir. İbn Merdeniş'in adamları ona Vebze'nin bu sefer için uygun bir yer olduğunu söylediler. Çünkü insanlar oraya daha yeni yeni yerleşiyordu ve savunmaları yetersizdi. Halife, sonunda Haziran 1172'de Sevilla'dan yola çıktı. Bu sefer, bir Muvahhid halifenin Reconquista başarısını tersine çevirmek için yaptığı ilk kararlı girişimdi. Sefere katılan İbn Sahibüssalat olayı tüm detaylarıyla dürüstçe anlatır.⁴⁵ Bazı noktaları açıklamak faydalı olacaktır. Böylece savaş sırasında Muvahhid Devletinin güçlü ve zayıf yönlerinin neler olduğunu görmüş oluruz. Muvahhidler, Fas'tan gelen Araplar ve Endülüslülerden oluşan ordu büyüktü, muhtemelen 20.000'den daha fazla asker vardı.⁴⁶ Ayrıca, bizim yazarımız gibi savaşçı olmayıp da sefere katılan pek çok kişi vardı. Çünkü bu, o çağdaki diğer birçok Hristiyan krallık gibi gezgin bir krallıktı. Bu yüzden bürokratlar ve dinî erkan da gelmişti.

Kurtuba'da mola verdikten sonra ordu, İbn Merdeniş'in İbn Hamuşk'la yaşadığı tartışmadan sonra Hristiyanlara verdiği Vilches Kalesine saldırdı. Bu kale önceden İbn Hamuşk'a aitti. Bu Hristiyan kaleyi almak tek bir gün sürdü ve 25 Haziran'da kale İbn Hamuşk'a geri verildi. 30 Haziran'a gelindiğinde ordu Alcaraz'a varmıştı, buradaki Hristiyan ordu ateşkes yapmak istedi. Daha sonra Müslümanlar su kıyıları boyunca Hristiyan topraklara taşındı. 6 Temmuz'da halife askerlerinin dinlenmesi için Şukar (Jucar) Nehri'nin kıyısında kamp kurdu, bu sırada 1157'den beri Endülüs'te görev yapan kabiliyetli ve deneyimli kardeşi seyit Ebu Said Osman, Endülüslü liderler İbn Azzun, İbn Hamuşk ve onların destekçilerinden oluşan bir birlikle önden bir akın düzenledi. İbn Sahibüssalat'ın, dövüş yetenekleri hakkında pek de iyi şeyler düşünmediği Arap birliklerinin başarısız olduğu çarpışmalar yaşansa da 11 Temmuz'da bütün ordu Vebze'de tekrar bir araya geldi.

Tarihçi, ordunun detaylı bir betimlemesini yapar. Kabile birimlerini bozmak için hiç teşebbüste bulunulmadı ve her kabile kendi liderinin komutasında

45 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 525-53; çeviri s. 204-24.

46 Lomax 100.000 sayısını verir ancak alıntıyı nereden yaptığını söylemez (*Reconquest*, s. 114). İbn Sahibüssalat genel bir sayı vermez, ancak 12.000 kişilik birliğin önden gönderildiğini söyler (*el-Men bi'l-İmâme*, s. 528; çeviri s. 207).

savaştı. En tepede tabii ki halife vardı, Onlar ve Elliler'in oğullarıyla diğer ileri gelen Muvahhidler ona eşlik ediyordu. Daha sonra sağ kolu ve kardeşi seyit Ebu Hafs ve diğer kardeşleri geliyordu. Her kardeşin yanında eski Muvahhid kabilelerinden biri bulunuyordu: Ebu Said Osman Hintate ile, Bicaye valisi Ebu Zekeriya Yahya Kumye ile, Ebu Ali el-Hüseyin Gumari ile, Ebu İshak İbrahim Gadmiva ile ve Ebu İbrahim İsmail Ganfise ile birlikteydi. Aynı zamanda, fakihler Ebu Bekir b. Cedd ve Malekalı Ebu Muhammed ve kadılar İsa b. İmran, Ebu Muhammed b. Saffar ve Ebu'l-Velid b. Rüşd'ün de dahil olduğu dinî erkan bulunmaktaydı. Ordu ilerleyişe devam etti ve halife, al hükümdarlık çadırını dikkat çeken bir yere kurdu.

Vebze, Toledo değildi, hiçbir zaman çok büyük bir yer olmamıştı. Güçlü surları da yoktu. Yuvarlak bir tepenin üstünde bir hisar ve tepenin eteklerinde, nehrin kıyısında ufak, yeterince korunmayan bir mahalle vardı. 12 Temmuz'da saldırıya geçildi ve mahallenin büyük kısmı ele geçirildi, muhafızlar hisara sığınmak zorunda kaldılar. Ancak saldırının kritik bir anında, hücum şansı yitirildi ve vaziyeti kurtarabilecek destek güçleri gönderilmedi. Bu saldırıda liderlik rolü üstlenen Endülüslü komutan Ebu'l-Ala b. Azzun daha sonra İbn Sahibüssalat'a neyin ters gittiğini anlattı:

Ben Vebze şehrinin direnişinin kalbi olan kulede Hristiyanlarla savaşırken, zafer neredeyse avuçlarımızın arasındayken bana destek olması gereken yiğit askerlerden, şeyhlerden ya da komutanlardan hiçbirisini göremedim. Aceleyle şanlı kardeşi seyit Ebu Hafs ve sarayın talipleriyle dinî dogmalar üzerine konuşmakta olan halifenin yanına gittim. Ona, "Haşmetli halifem! Lütfen bana destek gönderin, bu gidişle zafer kazanabilecek gibi değilim," dedim. Sadece askerlerin onu atının üzerinde görmesini istiyordum, o zaman askerler şehri hemen alacaklardı. Ancak o bana bir cevap vermedi ve beni görmezden gelerek yaptığı işe devam etti. Şanlı seyit Ebu Hafs bana yanıt verdi ama anladım ki cihat, amacından sapmıştı ve bu sefer başarısız olmuştu. Geri döndüğümde galibiyetten umudunu kesmiş, kaygılı ve dalgındım.⁴⁷

Hücumda başarısız olan Muvahhid ordu kuşatmayla yetindi ve Hristiyanların su almalarını önlemeyi amaçladılar. Ordunun çeyreğini de yiyecek aramaya yolladılar. Halife, kuşatma silahlarının ve kulelerinin inşa edilmesini emretti. Muvahhid vali Ömer el-Hintatî'nin ve Levant askeriyle gelen Ebu'l-Haccac'ın önderlik ettiği destek güçleri Mürsiye'den geldi.

47 İbn Sahibüssalat, *el-Men bi'l-İmâme*, s. 534; çeviri s. 211.

Çok geçmeden olaylar sarpa sarmaya başladı. Aylardan Haziran olmasına rağmen hava kötüleşti. Ayın 14'ünde birçok çadırı tahrip eden bir fırtına çıktı. 16'sındaysa gök gürültülü fırtına yaşandı. Ertesi sabah halife saldırı emri verdi ancak yoğun yağış onları geri çekilmeye zorladı. Öğle vakti hava açıldığında tekrar saldırıya geçildi ama bir sonuç alınamadı. Ertesi sabah halife çadırından hiç çıkmadı. Görünüşe bakılırsa o ve maiyeti ya bunalımdan ya da tembellikten hareket edemez hâle gelmişti. 19'unda Hristiyanlar Heskure Berberîlerine karşı başarı kazandılar, Heskure Berberîleri kaçtı ve daha da kötüsü stoklar tükenmeye başladı. Her kabilenin üçte birlik kısmı yiyecek ve içecek aramaya yollandı, ama bulamadılar ve fiyatlar yükseldi. İki gün sonra, 21 Temmuz'da (Cuma günü) vaiz orduya önce Arapça, sonra Berberîce öğütler verdi, eğer gerçek Muvahhidlerse cihada olan bağlılıklarını hatırlamalarını söyledi. Ancak sorun askerlerde değil, komutanlardaydı.

Hristiyan kampından, VIII. Alfonso'nun (Kastilya Kralı, 1158-1214) Hristiyan birliklerinin kuşatmayı kaldırmaya geleceği duyuruldu. Bunu duyan halife cesaretini kaybetti, cumartesi gecesi kuşatma silahlarının yakılmasını emretti. Katır kervanı sorumlusuna ilk saldırıda kasabadaki kiliseden alınan çanları taşımaları için hayvanlarını hazırlaması söylendi. Ertesi gün, 23 Temmuz'da, oradan ayrılacaklarını duyuran ezgi, davullarla çalınmaya başladı, ordunun büyük kısmı buna şaşırdı ve kafaları karıştı. Kuşatma iki haftadan daha az sürdü. Şaşkınlık ve kargaşa içinde oradan ayrırlırlarken Hristiyanlar harekete geçti ve kampı yağmaladı, hasta ve güçsüzleri katletti ve çadırları ateşe verdiler.

Ordu doğuya, Küenke yönüne gitmeye başladı, en yakın Müslüman kasabası orasıydı. İbn Sahibüssalat saldırının intizamlı yapıldığını vurgulasa da ordunun muazzam boyutuna rağmen olayın bir fiyaskoya döndüğünü saklamak mümkün değildir. Başarısızlığın sebebinin kısmen liderlerde olduğu açıktır, kritik anlarda halife de etrafındaki Muvahhidler de etkili kararlar alamamıştır. Ancak başka sorunlar da vardı. Doğru dürüst bir kuşatma yapmak için hiçbir çaba gösterilmedi. Silahlar ve kuleler hiç kullanılmadı (inşaları tamamlanmamış dahi olabilir), zaten birkaç gün sonra da yakıldılar. Sorun baş edilemeyecek derecede büyüyen kadar erzak ve stok sorununun nasıl çözüleceği üzerine hiç düşünülmedi. Vebze çevresindeki topraklar çıplaklaştığında hiçbir rezerv kalmadı. Orduda iki farklı dilin konuşulması ve iki tarafın da birbirini anlayamaması da tuz biber olmuştu. Ayrıca kabilelerin ayrı ayrı savaşması da işbirliği yapılmasını zorlaştırıyordu. En etkili dövüşen tarafın İbn Azzun ve Ebu'l-Haccac b. Merdeniş gibi Endülüslü

askerî liderler olduğu görünüyor, ancak bu tamamen İbn Sahibüssalat'ın şahsî görüşü de olabilir.

25 Temmuz'da ordu, Küenke yakınlarındaki ovalara vardı. Ana kuvvet Şukar Nehri'nin kıyısında kamp yaparken halife, kardeşleri ve İbn Sahibüssalat gibi diğer birkaç saray mensubu şehri tefitiş etmeye gitti. Yazar, Hristiyanlar tarafından sadece 5 yıl sonra yeniden fethedilecek olan Küenke hakkında büyüleyici bir betimleme yapar. Konumu son derece harikaydı. Bölge doğası gereği ulaşılmazdı, güçlü duvarlar sayesinde bu özelliği kuvvetlendirilmişti. Saklı merdivenler nehre ve değirmenlere iniyordu ve saldırı altındayken suya kolay ulaşım sağlıyordu. Şehir ağaçlarla ve tarlalarla çevriliydi, özellikle de ceviz ağaçlarıyla. Yine de bu etkileyici bölge onu tehdit eden tehlikeleri gizlemiyordu. Çevresindeki kırsal kesimin büyük bölümünü İbn Merdeniş Hristiyanlara teslim etmişti ve şehir son beş aydır abluka altındaydı. Buradaki halk güçsüzleşmişti, erzak ve stok kıtlığı yaşıyorlardı. Halife bu durumu düzeltmek için elinden geleni yapmaya çalıştı. Hafız İsa b. Mahluf Gadmivi nüfus sayımı yaptı ve kadın, erkek ve çocuklar da dahil sadece 700 kişinin orada yaşadığını belgeledi. Halife atlılara 12, süvarilere 8, kadınlara ve çocuklara da 4'er dinar olmak üzere ödeme yapılmasını emretti. Onlara ayrıca silahlar ve 70 sığır verdi, kampta o an sadece bu kadar vardı. İleri gelen Muvahhidler, onlara zekat olarak ya nakit para ya da tahıl vermeye teşvik edildi.

26 Haziran'da VIII. Alfonso ve askerlerinin yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Halife, ordunun Şukar boyunca yayılmasını ve düşmanla aralarına nehir almalarını emretti. Vebze'de olduğu gibi kampın taşınması kargaşaya neden oldu, hızlı akan nehirden yaya olarak geçerken insanlar panikledi. Ertesi sabah halife bir savaş konseyi düzenledi. Muvahhidler ve Endülüslüler, artık nehrin karşı kıyısında olan Hristiyan orduya saldırmak isterlerken yazarımızın açık korkaklıkla suçladığı Araplar bunu reddettiler ve bir meydanda savaşmak gerektiğini söylediler. 28 Temmuz Cuma günü, yorulmak bilmez İbn Azzun'un liderlik ettiği Endülüslülerden ve Muvahhidlerden oluşan küçük bir birlik, ana kuvvet ertesi günkü savaş için hazırlanırken düşmanla çarpıştı. Ancak ertesi gün şafakta İbn Azzun devriye gezerken gece düşmanın kampa saldırıp gittiğini gördü. Muvahhidler peşlerinden gitmedi, ordunun doğuya yürümesi emredildi. Küenke'daki 700 Müslüman kendi kaderine terk edildi. Şehri koruması için bir garnizon bırakılmadı ve vatandaşlara bırakılan ürünler çok geçmeden tükenecekti. Zaten Muvahhid ordu ayrılır ayrılmaz Hristiyanlar döndü.

Halifenin niyeti Mürsiye'ye gitmek ve Muvahhidlerin, İbn Merdeniş'in krallığındaki otoritelerini pekiştirmekti. Aradaki mesafe çok değildi ama halife yazın ortasında ıssız dağlarda yolculuk eden bu büyük ve zor yönetilen ordu-nun ihtiyaçlarını karşılama konusunda başarısız olmuştu. Yolculuk, bir açıdan Muvahhidlerin Moskova'dan çekilmesine benzedi. İlk gün (30 Temmuz) yük katarı ve ordu ayrı düşünce 31'inde hem insanlar hem de katırlar açlıktan ölmeye başlamışlardı. Cabriel Nehri üzerinden geçen köprüye çıkan dik tepede daha da fazla kişi hayatını kaybetti. Moralleri yükseltmek için halife, liderlere kabilelerini toplamalarını söyledi ve atılara 5 dinar, süvarilere 2 dinar olmak üzere ödeme yapıldı. Bu, iki ay önce sefere çıkıldığından beri askerlere yapılan ilk ödemeydi ve kampta fiyatlar hemen yükselmeye başladı. Gelişmeler çok yavaş kaydedili-yordu ve rehberler yollarını kaybedip ordu Rekuniye (Requena) yakınlarındaki dar boğazlara saçılmaya başlayınca durum daha da kötüleşti. Halife ve kardeşi Ebu Hafs geceyi farklı yerlerde yükleri yanlarında olmadan geçirdi.

6 Ağustos'ta Valensiya ovasının kenarında bulunan Bunol'daki kaleye vardı-lar. Ordu, yayan olarak dokuz günde yaklaşık 150 kilometre katetmişti, bu da bir günde ortalama yaklaşık 16 kilometre demekti. Birçoğu için Bunol'a varmak çilelerin sona erdiği anlamına geliyordu ve muhtemelen önden giden Ebu'l-Haccac b. Merdeniş Valensiya'dan un konvoyları yollamıştı. Endülüslülerin çoğu ve isimleri kayıtlarda bulunmayan kişiler (bu sebeple ödeme yapılmadığını düşündüğümüz kişiler) artık ya Valensiya'ya ya da kendi evlerine dağılmışlardı. İbn Sahibüssalat ise Bunol Kalesi'nde kendisine yiyecek bir şeyler almak istemiş ve fahiş fiyatlı, olgunlaşmamış incirlerden başka bir şey bulamayınca Valensiya'ya gitmişti. Şehrin etrafındaki harika bahçelerin namını duymuştu ve hayal kırıklığı-na da uğramamıştır. Ancak Valensiya'nın güçsüzlüğünün ve sıkıntı çıkmasından duyulan korkunun daha şimdiden kendisini gösterdiğinden üstü kapalı bir şekilde bahseder. Üç gün sonra Bunol'a halifenin yanına döndü ve ordunun geri kalanı güneye, Şatıbe'ye yol almaya başladı. 17 Ağustos'ta halife çoktan Mürsiye'de güvendeydi. Hilal b. Merdeniş onu burada karşıladı. Bu dönemde Beni Merdeniş artık onun gözünde önemli bir yere sahipti. Ebu'l-Haccac Yusuf'un Valensiya ve bölgelerinden, yerel liderlerin de sınırdaki kalelerinden sorumlu oldukları kesinleştirilmişti. Tarihçi, halife ve Beni Merdeniş arasındaki bu ilişkiyi Abbasi halifesi el-Me'mûn'un (813-833) çok güçlü veziri Hasan b. Sehl'le olan ilişki-siyle kıyaslar. Halife Ekim'de Sevilla'ya döndüğünde Beni Merdeniş'i daha da onurlandırdı. Onlar Kurulu'nun üyelerinin statülerine getirildiler ve Hilal'in

kardeşi Ganim b. Muhammed'e bütün Endülüs askerlerinin komutası verildi. En büyük onur nişanesi olarak halife, Hilal'in kız kardeşiyle evlendi.

Kayrahan ve Tunus şehirlerinden dinî liderler halifeyi tebrik etmek için ziyarete geldiler, ancak aslında çok az şey başarılmıştı. Vebze alınamamıştı, Küenke kaderine terk edilmişti. Ertesi ilkbahardaysa Muvahhidlerin güçsüzlüğü, Avila şehrinin Hristiyan ordusu Endülüsyâ'da İstice çevresine kadar ve Kurtuba'nın kırsal kesimlerine akınlar düzenleyince bariz olarak görünür hâle geldi. 50.000 koyun, 12.000 inek ve 150 insan kaçırdılar. Bir Muvahhid gücü onların arkasından gitti, Calatrava ovalarında Hristiyanları yendi ve çalınan malları geri aldı. Daha sonra Talabire çevresindeki Tagus Vadisine bir sefer düzenlendi, kendilerini memnun edecek kadar çok sayıda hayvana el koyuldu, fakat şehri almak için bir çaba gösterilmedi. Söylemeye gerek yok, Sevilla'da bir zafer kutlaması yapıldı, halifeye ve Muvahhidlere methiyeler dizildi. Fakat Hristiyanların düzenlediği bu akın Endülüs'ün en merkezi yerlerinin bile saldırıya ne kadar açık olduğunu gösterdi.

EBU YAKUP YUSUF: SONRAKİ YILLAR (1173-1184)

1173'ten sonra hikayemizin temposu biraz değişiyor. Çünkü İbn Sahibüssalat'ın eserinin günümüze kalan kısmı burada sona eriyor. Bu tarihten itibaren yaşananları, İbn İzârî'nin *Beyanü'l-Muğrib* kitabının Muvahhidler bölümünden takip edeceğiz. Zaten bu bölümün büyük kısmı da İbn Sahibüssalat'ın kaybolan sayfalarının alıntılarından oluşmaktadır. İbn İzârî, olayların genel hatlarını vermiş, ancak aslını ilginç ve eğlenceli kılan ayrıntıların çoğunu atmıştır.⁴⁸

Halife, Vebze Seferi'nden döndükten sonra Mart 1176'ya kadar üç yıl boyunca Endülüs'te kaldı. Fakat görünüşe bakılırsa bu sürenin tamamını Sevilla'da geçirmiş ve kesinlikle büyük bir sefer düzenlenmemiştir. Bu dönem daha çok bir tarafın düzenlediği baskınlara karşı diğer tarafın da aynı şekilde karşılık verme-siyle geçmiştir. Ayrıca kendileri arasında rekabete tutuşan Hristiyan Kastilya ve Hristiyan Portekiz ile yapılan ateşkeslerin damga vurduğu bir dönemdi.

Vebze'de yaşanan fiyasko, Endülüs'teki Müslümanların konumlarını korumalarına katkı sağlamamakla birlikte, Bâce'nin kasvetli tarihinden ötürü

48 I. Yusuf'un hükümdarlığının kalan kısmı üzerine yazılan ana kaynak İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyanü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, bölüm III, düzenleme Huici Miranda (Tetuan, 1963), s. 99-140'tır ve bu dönem Huici Miranda, *Historia Política*, i, s. 266-312'de tartışılmıştır.

genel bir güvensizlik hissinin de yayılmasına sebep olmuştur. Bu izlenim, İbn Sahibüssalat'ın kaybolan sayfaları aracılığıyla İbn İzârî tarafından iletilmiştir.⁴⁹ İbn Sahibüssalat'ın şehrin önde gelen şahsiyetleriyle akrabalık bağları vardı ve halifenin sarayından uzakta, şehirde yaşamın nasıl olduğuna dair ilginç görüşler sunuyordu. Muvahhidler gelmeden önce şehri Endülüslü soylu Sidray b. Vezir yönetiyordu, ama onun yerine bir grup Muvahhid *Huffaz* geçmişti. Tarihçiye göre içlerinden en iyisi Berberî Ömer b. Timsalit et-Tinmali idi. Anlaşıldığı üzere şehirdeki ileri gelen kişilerle (*ayan*) ve alt sınıflar (*suffe*) arasında epeyce gerilim vardı. Ancak bu gerilimlerin sebebinin ne olduğu açıklanmamıştır. 1172'nin başında, Muvahhid talip Ömer b. Sahnun vali olmuştur. Anlatılan olaylardaki kötü adam odur. O ve sabırsız ve düşüncesiz kadı Ömer b. Zerkeşî, önde gelen kişilere zulüm etmeye başlar, onlardan zor ve tehdit kullanarak para toplar. Böylece itibarsız kişiler güçlenmeye başlar.

Aynı yılın yaz mevsiminin sonunda Portekiz Hristiyanları gece vakti beklenmedik bir saldırı düzenledi. Alkazaba'nın ve şehrin duvarlarında muhafızların nöbet tutuyor olması gerekiyordu fakat İbn Sahnun bu muhafızlardan birinin zaten az olan maaşına el koymuştu ve o da görevi bırakmıştı. Hristiyanlar şehrin duvarlarındaki kaleleri ele geçirmeyi başardılar ve şehirde panik yaratmak için naralar atmaya başladılar. Halk kaçtı, giden ilk kişilerden biri İbn Sahnun'du, idam edilmesini emreden halifenin öfkesinden korktuğu için bir yerlerde saklandı. Diğerleri bu kadar şanslı değildi ve kargaşa sırasında birçok insan hayatını kaybetti. Bunların arasında tarihçinin bir akrabası Ebu Cafer b. İsmail b. Sahibüssalat da vardı. Hristiyanlar şehri ellerinde tutamayacaklarını anladıklarında şehri yaktılar ve yıkık dökük bıraktılar. Burada yaşayan halk da Marakeş'e kadar imparatorluğun bütün topraklarına yayıldı, başış ve sadakalarla yaşamlarını sürdürdüler.

1174'te yapılan ateşkesle Portekizliler Bâçe'yi geri vermeyi kabul ettiler. Hâlâ Sevilla'da olan halife mektup yazarak halkı yanına çağırdı. Sevilla'da saygıyla karşılandılar ve vezir İbn Cami onları, ileri gelen Muvahhidlerin, Beni Azzun, Beni Merdeniş ve Beni Hamuşk gibi saygın Endülüslü ailelerin ve Ebu Muhammed el-Maliki ve Ebu Bekir b. Cedd gibi önde gelen âlimlerin (*tullab*) bulunduğu saraya götürdü. Halife iyi haberi verdi ve onları geri dönmeleri için cesaretlendirdi. Kısa zaman içinde onların yanına yerleşmek üzere eşleriyle birlikte bir grup Muvahhid askerini yollayacağına söz verdi.

49 İbn İzârî, *el-Beyan*, iii, s. 101-5.

Bu eve dönüş pek de uğurlu gelmedi. Her yer harap olmuştu, evler yaşanabilecek gibi değildi. Yalnızca 200 erkek vardı ve onlar da kendilerini daha iyi koruyabilecekleri, kaleden şehrin içine geçiş sağlayan Alkazaba'ya yerleşmeye karar verdiler. Aralık ayında, artık Şilb valisi olan Ömer b. Timsalit şehrin yeniden inşa edilmesine yardımcı olmak için 500 adamla geldi. Alkazaba'nın duvarları onarıldı ve şehrin duvarlarında çalışma başlatıldı. Fakat Ömer bir sonraki ilkbaharda şehirden ayrılınca çalışmalar durdu ve halifenin sözünü verdiği Muvahhid garnizonu hiç gelmedi. Daha da kötüsü eski gerginlikler tekrar gün yüzüne çıktı ve Endülüslü soylu vali Ebu Bekir b. Vezir, ileri gelen vatandaşlara üstünlük taslamakla suçlandı. Sonuçta Ömer b. Timsalit tekrar vali oldu, ileri gelen vatandaşlar bu karardan memnundu (Berberî İbn Timsalit'i Endülüslü İbn Vezir'e yeğlemeleri ilginçtir). Birkaç ay boyunca her şey yolunda gitti. Evler yeniden inşa edildi, şehrin etrafındaki topraklar ekildi ve insanlar aşar vergilerini ve mal mülklerinin kiralalarını Sevilla'ya ödemeyi başardı.

Bu mutluluk fazla sürmedi. 1178'in başında İbn Timsalit ve Ali b. Vezir Hristiyanlara sefer düzenlediği sırada Şenterin'den gelen bir birlik onları hazırlıksız yakaladı ve esir aldı. İbn Timsalit idam edildi, İbn Vezir ise 4.000 dinarlık fidye karşılığında geri verildi. Bâce halkı bir Hristiyan birliğinin daha gelmesini beklemedi ve nispeten daha güvenli olan Mirtule'ye sığındı. Bu, şehirdeki dört yüz elli yıllık Müslüman hükümdarlığının utanç verici bir şekilde sona ermesi demekti.

Halife ve sarayı, Mart 1176'da Fas'a gitmek üzere Sevilla'dan yola çıktı. Endülüslü Beni Merdeniş ve Beni Hamuşk'un yanı sıra Muvahhidlerin büyük çoğunluğu ailelerini de yanlarına aldılar. Marakeş'e döndüklerinde bir salgın hastalık yayıldı, ileri gelen Muvahhidlerin bir kısmı hayatını kaybetti. Bunların arasında halifenin dört erkek kardeşi ve Kurtuba'dan Marakeş'e giderken yolda hayatını kaybeden kıdemli Hafsi Ömer el-Hintati de vardı. Onun ölümü bir devrin kapanmasına neden oldu. Çünkü o, İbn Tumert'i destekleyen asıl Onlar Kurulu'nun hayatta kalan son üyesiydi. Ayrıca o ve ailesi Hintate ve diğer Berberî kabilelerin sadakatini kazanması için Abdü'l-Mümin'e ve hanedanına büyük yardımlarda bulunmuştu.

Halifenin ayrılışı Endülüs'te sağlanan güveliğin bozulmasına neden oldu. Hristiyan kuvvetler daha saldırgan davranmaya başladılar. Kurtuba'dan sorumlu olarak bırakılan seyit Ebu'l-Hasan Ali ve Sevilla'dan sorumlu olarak bırakılan seyit Ebu Ali el-Hüseyn etkili bir direniş gösteremediler. Muvahhidler savunma savaşları düzenlemede ya da tehdit altındaki karakollara garnizon

çıkarmada zorluk yaşadılar. Hristiyanların düzenlediği baskınlara onların karşılığı, çoğunlukla dikkatlerini dağıtmak ya da intikam almak için karşı baskınlar düzenlemek olmuştur. Bu yöntemler kısa dönemde etkili olabilir-
di ama Bâce'de yaşananlardan gördüğümüz kadarıyla, tekrar eden saldırılar karşısında Müslüman toplumu koruyabilecek bir taktik değildi. İlk meydan okuma Küenke'de yaşandı. Bu, VIII. Alfonso'nun şahsi olarak yönettiği ilk askerî seferdi. 1177'nin başında kuşatmaya başladı. Muvahhidlerin tepkisi, şehrin korumalarını güçlendirmek yerine baskınlar düzenlemek oldu. Kurtuba ordusu Calatrava yönünde yola çıktı ve seyit Ebu Ali el-Hüseyn 4.000 atlı ve 4.000 süvariyle birlikte Sevilla'dan Talabire'ye doğru yola çıktı. Hiçbir sefer amacına ulaşamadı ve Küenke Ekim'de düştü.

VIII. Alfonso'yu fetihlerine devam etmekten alıkoyan şey Muvahhidlerin gücünden ziyade Leon'du. Mart 1181'de Rioseco Barışı imzalandıktan sonra rahatladı. Ertesi yıl Endülüs'e büyük bir akın düzenledi; Kurtuba'nın çevresindeki toprakları, Gırnata'yı ve Ronda'yı bastı, hatta Cezîretülhadra'ya kadar ulaştı. Lora del Rio'nun kuzeyindeki tepelerde kalan Setefilla'da bir üs kurdu. Bununla Vâdilkebir Vadisi'nde bir garnizon kurmayı amaçlıyordu. Ancak Kral gittikten sonra Muvahhidlerin baskısının artması üzerine bundan vazgeçildi. Bu sefer, Kastilyalıları kalıcı olarak toprak kazandırmamış olsa da ganimetler, sığırlar ve koyunlar toplamalarını sağladı. Ayrıca 700 kişi esir alındı ve onlar için 2.775 dinar fidye ödendi.

Portekizlilerin Sevilla'nın batısı ve kuzeyine düzenlediği baskınlar zararı iyice arttırdı. 1178'de Bâce'yi aldıktan sonra başkentin sadece bir nehir ötesindeki Triana'yı yakdılar. 1182/3'te Lizbon ve Şenterin'den yola çıkan bir birlik, Sevilla'nın batısında kalan köylerin ve zeytin ağaçlarının bulunduğu Aljarafe'yi yağmaladı. 1.000 atlı ve 1.000 süvariden oluşan bu birlik birçok esir aldı ve bir kez daha neredeyse Sevilla'nın duvarlarına varmayı başardılar.

Muvahhidlerin tepkisi zayıftı. Sevilla'daki seyit Ebu Ali el-Hüseyn ve halifenin küçük ve deneyimsiz oğlu seyit Ebu İshak etkili şekilde liderlik yapamayınca ilk Elliler Kurulu'nun bir üyesi olan ve İbn Sahibüssalat'ın çok saygı duyduğu kıdemli Muvahhid Yusuf b. Vannudin liderliği eline alıp Talabire ve Yabure'ye baskınlar düzenledi.

Ayrıca denizde de mücadele veriliyordu. 1179'da Sebte'deki donanmanın komutası Ganim b. Merdeniş'e verilmişti ve Lizbon'a düzenlenen akında iki gemiye el konulmuştu. Bu sebeple Hristiyanlar da Rio Tinto'nun girişindeki

Şeltiş (Saltes) Adası'na saldırmış ve Müslümanları esir almıştı. Ertesi yıl Ganim, Portekiz kıyılarına başka bir akın düzenledi. Bu akın felaketle sonuçlandı. Ganim, kardeşi Abdü'l-Ula ve diğer Müslümanlar esir alındı. Ganim, halifeye hüznü bir mektup yazdı. Halife, Ganim'in Tilimsan'daki yeğeni Hilal b. Muhammed'e hemen Marakeş'e gitmesini ve fidyeyi ödemek için para toplamasını emretti. 1181 yılının yaz mevsiminde Ganim'in Sebte'deki varisi Abdullah b. Cami ve Ebu'l-Abbas es-Sicillî Sevilla donanmasıyla birlikte başka bir deniz seferi düzenlendi. Toplamda 40 gemiden oluşan iki donanma Kadis'de bulundu. Batıya doğru açılırken Şilb yakınlarında, tam da İbn Ganim'in yakalandığı yerde Lizbon donanmasıyla karşılaştılar. Burada büyük bir zafer kazanıldı. Bir Müslümanın kaybına karşılık 1.800 Hristiyan yakalandı ve bütün teçhizatlarıyla birlikte 20 gemiye el konuldu.⁵⁰

Bütün Endülüs baskı altındaydı. İbn İzârî şöyle der: "Halife yokken Tole-dolu ve Şenterinli Hristiyanlar Endülüs topraklarına rahat vermedi ve İslâm topraklarını yakın uzak demeden bastılar. Emirü'l-mümininin döndüğü haberi geldiğinde Allah'ın inançsız düşmanlarına karşı cihada coşkuyla yaklaşma-ya başladılar. İntikam almak için cesaretlendiler."⁵¹ Sorun, halifenin her şeyi yavaştan alması ve ikna olmasının zaman almasıydı. 1176'da Marakeş'e dön-dükten sonra salgın hastalık sebebiyle şaşkına dönmüştü ve 1180'de önceliğin Tunus'ta olduğuna karar verdi. Buraya uzun sürecek ve büyük maliyetli bir sefer düzenledi (askerlere toplamda 1.000.000 dinar ödeme yaptığı söylenir). 1182'nin başında başkente döndüğü haberleri yayılınca Endülüs'ten bir heyet, onu büyük bir seferin gerekliliğine ikna etmek üzere yola çıktı. Bu heyette Sevilla'daki oğlu Ebu İshak, Mürsiye'deki kardeşi Ebu Abdurrahman Yakup ve Muvahhid General İbn Vannudin vardı.

Onların bütün yakarmalarına rağmen halife hâlâ ağırdan alıyordu ve genişle-yen maiyetine yılın geri kalanında kalacak yer sağlama amacıyla Marakeş şehrin-i güneye doğru genişletmek için çalışmalara başladı. Ancak Eylül 1183'te Endülüs'e bir sefer düzenlemek için ordu toplamaya ve on adet mancınık inşa etmeye başla-dı. Hazırlıklarının bir parçası olarak Endülüs'ün yönetim sınıfını yeniden yapılan-dırdı, oğullarını dört başkent (kavaid) valiliklerine atadı: Ebu İshak Sevilla'ya, Ebu Yahya Kurtuba'ya (kayıtlara göre bunu Ebu'l-Velid b. Rüşd rica etmiş),

50 Age, s. 116-19'da deniz savaşı anlatılmaktadır.

51 Age, s. 116.

Ebu Zeyd Gırnata'ya ve Ebu Abdullah Mürsiye'ye atandı. Bu, Abdü'l-Mümin ailesinin yeni kuşağının gücü eline aldığı dönemin başlangıcına işaret eder. Bu kuşak, hayatta olan kardeşlerinin ve onların oğullarının yüksek makamlara gelmelerine engel olmuştur. Halife ayrıca büyük şehirlere yeni kadılar atamıştır.⁵²

Halife yine her zamanki yavaşlığıyla hareket etti ve ordu ancak Haziran 1184'te Boğazlardan geçip Sevilla'ya vardı. Şenterin, seferin hedefiydi. Bu mantıklı bir tercihti. Burası, Talabire ve Toledo gibi Hristiyan üslere nazaran kolay ulaşılabilir bir yerdi ve şehirdeki Portekizliler Sevilla'nın duvarlarının yakınındaki Gharb'taki halka terör saçıyorlardı. İleri gelenler onu usule uygun olarak karşıladı. İbn Sahibüssalat'ın söylediğine göre, o sırada hasta olan İbn Vannudin'i görevden almaya karar verdi, böylece Muvahhid ordudaki en deneyimli komutanından oldu. Ordu hemen Batalyevs üzerinden Şenterin'e doğru yola çıktı, 27 Haziran'da da Şenterin'e vardı.

Daha sonra yaşanan olaylar farklı kaynaklarda farklı ve çelişkili şekilde anlatılmıştır. Ancak Huici Miranda, İbn İzârî'nin raporlarına dayanarak olayları yeniden inandırıcı bir temelde anlatmıştır. İbn İzârî'nin raporları da olaylara tanıklık etmiş olan İbn Sahibüssalat ve Ebu'l-Haccac Yusuf b. Ömer'in yazılarına dayanmaktaydı.⁵³ Şenterin, Tagus Nehri'nin kuzeydeki sağ kıyısında doğal koşulları sayesinde korunaklı olan bir bölgede bulunmaktaydı. Halife saldırmak üzere nehrin karşısına geçti. Her türlü donanım bulunan orduda moraller yüksekti. En başta her şey iyi gitti, duvarların dışındaki *rabad*, yani kenar mahalle alındı. Daha sonra halifeye Portekizlilerle barış yapan Leon Kralı II. Fernando'nun (1157-88) şehre destek olmaya geleceği istihbaratı geldi. 1172'de Vebze'de olduğu gibi cesaretini kaybetti. Ordunun nehrin kuzey kıyısında kabak gibi meydanda kalacağından korktuğundan 2 Temmuz'da kampın güney kıyıya taşınmasını emretti. Çabalarına rağmen, çıkan karışıklılar yüzünden halife dikkat çekici kırmızı komuta çadırında nehrin kuzey kıyısında neredeyse tamamen yalnız kaldı. Tam da bu sırada Hristiyan garnizon saldırıya geçti ve halife ağır yaralandı, birkaç gün sonra hayatını kaybetti. Yenilen ve moralleri bozulan ordu da Sevilla'ya geri döndü.

52 *Age*, s. 129.

53 Huici Miranda, *Historia Política*, iii, s. 290-308.

X. BÖLÜM

MUVAHHİD HİLAFETİ'NİN SONRAKİ DÖNEMİ

EBU YAKUP EL-MANSUR'UN HALİFELİĞİ (1184-1199)

Ebu Yakup Yusuf'un 30 Temmuz 1184'te hayatını kaybetmesinin ardından Muvahhid ordu yavaşça Sevilla'ya döndü.¹ Ölümü özenle herkesten saklandı, sır olarak tutuldu. Kırmızı çadır her zaman olduğu gibi kuruldu ve hizmetkarlar her zamanki gibi içeriye girip çıkmaya devam ettiler. Bu sırada kuzeni seyit Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ömer b. Abdü'l-Mümin, ölen halifenin oğullarını, önemli Muvahhid şeyhlerini topladı ve halifenin oğlu Ebu Yusuf Yakup'un atanmasını önerdi. Bu öneriye hiçbir karşı çıkma yaşanmamış gibi görünüyor. Ancak yeni halife, ordu Sevilla'ya dönene kadar olanları kimseye duyurmamaya özen gösterdi, böylece bütün dizginleri eline aldı. Yine de tedbirli davranmayı

1 Muvahhid Hilafeti'nin son dönemi üzerine yazılan oldukça az çağdaş kaynak bulunmaktadır. En iyi kaynak hâlâ A. Huici Miranda, *Historia Política del Imperio Almohade* (2 cilt, Tetuan, 1956-7)'dir. el-Mansur'un hükümdarlığı cilt i, s. 313-90'da verilmiştir. R. Le Tourneau, *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Princeton, 1969), s. 71-114 ve M. J. Viguera Molins, *Los Reinos de Tayfas y Las Invasiones Magrebies* (Madrid, 1992), s. 283-354 kaynakları da kısa ama faydalıdır. Ayrıca bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la Reconquête* (2 cilt, Şam, 1990-1), i, s. 125-65, özellikle Muvahhid hükümetinin Endülüs'teki çöküşünü anlatan önemli bir kaynaktır.

ihmal etmedi ve babasının onu varis olarak seçtiğini ve herkesin ona bağlılık yeminini tazelemesini emrettiğini söyledi, ülkedeki bütün önde gelen kişiler sadakatlerini resmen bildirdikten sonra babasının öldüğünü açıkladı.

Yeni halife, el-Mansur, yani Muzaffer unvanını aldı ve tahta çıktığında muhtemelen 24 yaşındaydı. Arap kaynaklarına göre bodur ve esmerdi, simsiyah gözleri vardı. Babasından daha kararlı ve askerî açıdan daha aktif bir şahsiyet gibi görünüyordu ancak babasının entelektüel ilgileri ona pek geçmemişti. Belki de edebî hamiliğinin olmamasından ötürü onun hakkında çok az bilgiye sahibiz. Bize sarayın ve hükümetin içinden yaşananları anlatacak bir İbn Sahibüssalat bu dönemde yoktur. Bu yüzden büyük ölçüde olayları yaşandıktan yüz yıl sonra kaleme alan ve en azından bazı bilgiler için Ebu'l-Haccac Yusuf b. Ömer adındaki saraylı bir tarihçinin yazılarına başvuran İbn İzzârî'nin yalın anlatılarına bel bağlıyoruz. Bu anlatı, neredeyse tamamen halifenin aktivitelerinden ve özellikle düzenlediği seferlerden bahsetmektedir. Muvahhid Hilafeti'nin diğer kesimlerinde neler olduğu hakkında neredeyse hiçbir bilgimiz yoktur, hatta Kurtuba valileri gibi en basit şeyler bile gerçekten muğlaktır.

Yeni halifenin ilk hamlesi Marakeş'e dönüp gücünü burada sağlamâ almaktı. Bir kere daha Endülüs ve cihat ikinci plana atılmış ve halife kendisini Mağrip'in yönetimine adanmıştır. Sevilla'dan 2 Eylül'de ayrıldı. Yolda, cihat için Tilimsan'dan 700 Arap atlı askeriyle gelen kuzeni Ebu Zekeriya Yahya b. Ömer'le buluştu. Tarif yakınlarında kardeşleri Ebu İshak İbrahim, Ebu Yahya ve Ebu Zeyd Muhammed'e Endülüs'te valilikler verdi, ancak maalesef ayrıntıları bilmiyoruz. Buradan çıkarılan izlenim, önemli görevlerin kesin olarak Müminid hanedanının elinde olduğu ve bu dönemde artık bu hanedanın sadece iki kolunun hatırı sayılır güce sahip olduğudur. Bunlar, Halife Ebu Yakup Yusuf'un oğulları ve en yakın müttefiki ve kardeşi Ömer'di. Bu geniş ailenin diğer bütün kolları etkili bir şekilde, önemli görevler için yapılan seçimlerde devre dışı bırakılmışlardı.

Halife Boğazları geçti ve Rabat üzerinden geçerek yolculuk etti. Burada ilk başta resmî olarak emirü'l-müminin unvanını aldı ve Marakeş'e vardı. Ekim'in başında buraya yerleşti. Görünüşe bakılırsa halife gençken ahlâk kurallarına saygı duymadan yaşayan bir kimse olarak tanınmıştı ve bu imajını yıkmak için alkollü içeceklere sınırlamalar getiren bir dizi önlem aldı. Müracaat eden kimselerin şikayetlerini ona daha rahat anlatabilmeleri için ilk başta haftada iki kere halka açık bir mahkeme düzenlemeye karar verdiğini duyurdu. Ancak bu

mahkemeler kaosa sürüklenmeye başlayınca bu uygulama Ebu Zeyd ve diğer ileri gelenlerin baskılarıyla terk edildi. Marakeş'in eski Muvahhid duvarlarının güneyinde kalan es-Saliha civarında yeni bir sarayın yapımına başladı. Onun inşa ettiği cami ve duvarlar günümüzde hâlâ ayaktaadır.

Hükümdarlığının başından beri el-Mansur sefer düzenlemedeki coşkusunu göstermişti ve eğer Mağrip'in merkezinde ve batısında çıkan büyük kargaşalar olmasaydı Endülüs'te cihadı devam ettirirdi. Bu kargaşalar Mayorka'da başladı. Bu ada hiçbir zaman resmî olarak Muvahhidler tarafından işgal edilmemişti ama hâlâ Muvahhidlerin bir uzantısı olan Beni Ganiye tarafından kontrol ediliyordu. İki grup arasında uzun süredir düşmanlık olmasına rağmen İshak b. Muhammed b. Ganiye, Muvahhidlerle arasını iyi tutmuştu, Akdeniz'deki savaşta adamlarının topladığı ganimetlerden hediyeler yollamıştı. İshak'ın yerine oğlu Muhammed geçti, o da uysal bir tavır takındı. Ancak 1184'te Ebu Yakup'un hayatını kaybetmesinin ardından Muhammed'in kardeşleri Muvahhid elçileri tutukladı, onu görevinden uzaklaştırdı ve Muvahhid otoritesini reddetti. Ayaklanma sadece Balear Adalarıyla sınırlı kalsaydı çok da mühim olmayacaktı, çünkü bu adalar Muvahhidlerin asıl sorunlarından değildi. Ancak yeni lider Ali, Bicaye'deki Hammadid hanedanına mensup partizanlarla iletişime geçti. Hammadidler Muvahhidlerden önce Tilimsan'ı yönetiyorlardı ve Muvahhidler gibi onlar da Sanhâce Berberilerdi. Fas'taki Muvahhid hükümdarlığının son yıllarında müttefiklerdi ve bu eski dostluk şimdi yeniden canlandırılmıştı. Ali 30 gemi, 200 atlı ve 4.000 süvariyle Bicaye'ye açıldı ve orayı ele geçirdi.

Böylece Muvahhidler ve Beni Ganiye arasında Kuzey Afrika'da batıda Tilimsan'dan başlayıp doğuda Tunus'a kadar uzanan uzun süreli, şiddetli ve yıkıcı savaş başladı. Ali b. Ganiye'nin askerlerinin yokluğunda Mayorka başıboş kalmış oldu, 1185'te ne olduğunu bilmediğimiz sebeplerden ötürü Muvahhidlere katılan Katalan General Reverter'in oğlu Ebu'l-Hasan Ali b. Ruburtayr'ın komutasındaki bir birlik adaya gönderildi. Adaya ulaşan birlik, Hristiyan esirlerle bağlantıya geçip onlarla birlikte şehri aldı. Bir süre mücadele ettikten sonra Beni Ganiye'nin partizanlarıyla bir anlaşmaya vardı. Hristiyanlar serbest kaldı, Beni Ganiye'den rehin alınan kişiler için İbn Ruburtayr'a büyük miktarda fidye ödendi. Karşılığında İbn Ruburtayr adayı terk etmeyi kabul etti, Muvahhidlere sonuna kadar sadık kalan esir alınmış kardeş Muhammed b. İshak da serbest kalacaktı.²

Ancak darbenin sonunda Mayorka, Muvahhidlerin kontrolüne girmede, 1186 senesinin yaz mevsiminin başlarında Abdullah b. Ganiye adaya geri dönmüştü ve Muvahhidler Mağrip’le o kadar meşgullerdi ki buna karşı çıkamadılar.

Kuzey Afrika’daki savaş hız kesmeden devam etti ve halife müdahale etmek zorunda kaldı. Marakeş’ten ayrıldı ve 1187’nin ilkbaharında Tunus’a vardı. Haziran 1187’de Ali b. Ganiye, halifenin kuzeni Ebu Yusuf Yakup’un komuta ettiği Muvahhid ordusunu Tunus’un batısında kalan Kafsa yakınlarındaki Umre’de büyük bir bozguna uğrattı. Eylül’de ise halife Beni Ganiye ve onların Arap ve Berberî mütteliklerini el-Hamma’da yenilgiye uğratarak intikamını aldı. Dahası, 1188 yılının başında Kafsa’daki kaleleri ele geçirildi. Kısa süre sonra el-Mansur Marakeş’e dönmeye karar verdi.

Marakeş’te akrabalarının onun yokluğundan faydalanarak ona karşı komplo kurduğuna dair rivayetler duymaya başladı. Bunlardan birisi Tilimsan valiliğine getirilen amcası Ebu İshak İbrahim’di, yeni konumunu halifenin planlarını eleştirmek için kullanıyordu. Görevinden alındı ve halifenin huzurundan ayrılırken kalabalık tarafından linç edildi. Halifenin bir diğer amcası, Merkez Fas’taki Tadla’nın valisi Ebu’r-Rebi Süleyman da komploya dahil olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Endülüs’teyse Mürsiye valiliği yapan kendi kardeşi Ebu Hafs Ömer er-Reşit, Umre’deki yenilgiyi duyunca VIII. Alfonso’yla görüşmeler yapmıştı. Kastilyalıların desteğiyle, İbn Merdeniş gibi bağımsız bir devlet kurmayı ummuş olabilirdi.³ Halife zaf er kazanıp geri döndüğünde er-Reşit’in destekçileri onun safını terk ettiler. Öyle olunca er-Reşit, kardeşinin iyi yürekliliğine güvenerek Marakeş’e gitti. Abdü’l-Mümin ailesinden kimse daha önce idam edilmemişti ama el-Mansur riske girmek istemedi. Süleyman ve er-Reşit Sale’ye götürülüp orada öldürüldü. el-Mansur’un ölüm döşegindeyken akrabalarını katlettiğine çok pişman olduğu söylenir. Yaşanan bu olay, hilafetin parçalanmasında ana etken olan hanedan ailesi içindeki keskin ayrılıkların ilk göstergesiydi.

Kuzey Afrikalı isyancıların bastırılması, Muvahhidlerin kaynaklarının tamamına mâl olan uzun ve zorlu bir süreçti. el-Mansur askerî faaliyetlerinin yönünü ancak Şenterin’deki yenilgiden ve tahta çıkışından altı yıl sonra, 1190’da

3 Bkz. İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyanü’l-Muğrib fî Ahbari’l-Endülüs ve’l-Mağrib*, Bölüm III (Muvahhidler) düzenleme A. Huici Miranda (Tetuan, 1963), s. 172, çeviri (2 cilt, Tetuan, 1953), s. 146; Guichard, *Musulmans de Valence*, ii, s. 337’de er-Reşit’in kendi amaçları için Mürsiye’nin mali yönetimine nasıl el koymaya çalıştığı anlatılır; *ummalı* elindeki nakit paraları vermeye zorlamış ve Mürsiye müşriflerine vergi mükellefleri listesini vermeyi reddetmiştir.

cihada çevirebildi. Bu altı yılda Hıristiyanların daha da genişlemek için pek çok fırsatı oldu ve halifenin yokluğundan yararlanarak büyük bir hücum savaşı düzenlemelerinin önünde artık tek bir engel vardı: Hıristiyan güçlerin kendi aralarındaki çekişmeler. Ancak, 1189'da Portekizli I. Sanço, Üçüncü Haçlı Seferinden faydalanarak Kuzey Avrupalı gönüllülerin yardımını aldı ve Algarve'deki önemli Müslüman merkezi Şilb'i ele geçirdi. Şilb valisi Endülüs'teki Muvahhid hükümetinde alışılageldiği gibi bir hafızdı. Hafız İsa b. Ebi Hafs b. Ali'nin deneyimsiz olduğu ve şehri savunmayı beceremediği söylenir.⁴ Saldırganlar öncelikle güney kıyısındaki Alvor Kalesi'ni aldılar, burada yaşayan 6.000 kişiyi kılıçtan geçirdiler. Şilb kuşatması, Sanço 21 Temmuz'da oraya vardığında başladı ve yaklaşık üç ay sürdü. Bu süre zarfında hem saldırganlar hem de halk erzak yetersizliği sebebiyle zor günler geçirdiler. Ne Sevilla valisi seyit Ebu Hafs Yakup b. Ebi Hafs'ın ne de bir başka Muvahhid komutanının şehre yardıma gitmek için hiçbir teşebbüste bulunmaması, Muvahhidlerin askerî açıdan ne kadar zayıf olduklarını göstermektedir. Sonunda, 2 Eylül'de aç ve susuz kalan Müslümanlar ateşkes istedi, gitmelerine izin verildi ancak sahip oldukları her şeyi kaybettiler. Müslümanların harekete geçmemesinin nedeni, VIII. Alfonso'nun aynı yaz aynı anda Endülüs'ün içlerine kadar baskınlar düzenlemesi olabilir. Öncelikle Kurtuba bölgesine, daha sonra Sevilla'ya baskın düzenlediği, ancak Sevilla'daki direnişin bölük pörçük ve iyi tasarlanmamış olduğu söylenir.

Hıristiyanların düzenlediği saldırılara karşılık yalnızca halifenin bir mücadele düzenleyebileceği düşüncesi Muvahhid devletinin doğasında vardı. Huici Miranda'ya göre halifenin bunu hiç acele etmeden yapması ise Muvahhidlere özgü bir davranıştı.⁵ Ocak 1190'da Marakeş'ten ancak ayrıldı ve asker toplamak için 40 gün Rabat'ta kaldıktan sonra 23 Nisan'da Tarife geçebildi. Burada dinlendi. Ayrıca Muvahhid valilerin yaptığı adaletsizliklerle ilgili Endülüs heyetinin sunduğu şikayetleri de dinledi, ancak onları tehdit ederek ve Müslümanların davalarını hafife almakla suçlayarak geri yolladı. Sevilla valisi, kuzeni Yakup b. Ebi Hafs'tan Sevilla ve Gırnata askerlerinden, gönüllülerden (*muttavi'a*), Sanhâce ve Heskure Berberî kabilelerinden oluşan bir birlik oluşturmasını istedi ve Şilb'e doğru yola çıktı. 6 Haziran'a gelindiğinde Şilb'in dışında kamp kurmuştu ve 5 Temmuz'da Muvahhid donanması kuşatma silahlarını ve askerî donanımları

4 İbn İzârî, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 175; çeviri s. 151.

5 Huici Miranda, *Historia Politica*, i, s. 341.

getirdi. Ancak bütün bu hazırlıklar faydasızdı, Müslümanlar şehrin koruma hattını hiçbir şekilde aşamadılar.

Bu sırada halife Kurtuba'ya gitti ve kuzeni olan Vali Yakup b. Abi Hafs'ın sarayında kaldı. Burada atılacak ciddi adımlar vardı. Kastilyalılarla bir barış imzalandı. Leonlularla çoktan anlaşmış olduğundan bu durum Portekizlilerin tamamen yalnız kaldığı ve Müslümanların öfkesinin tamamının onlara yöneleceği anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda turistik bir gezi yapmış oldu. Medinetü'z-Zehra'daki çok uzun zaman önce terk edilmiş Emevi sarayının harabelerine bakmaya gitti, burası 1013'te Berberiler tarafından harap edilmişti. Halifenin tarihî anıtlara ilgisinin görüldüğü tek yer burası değildi, Tunus'ta Beni Ganiye'ye karşı savaşırken Kayravan'daki ulu camiye ziyaret etmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş halde bulunca buranın onarılması ile buraya İspanya'dan yeni kumaşlar getirilmesini emretmişti. Muvahhidlerin görkemli geçmişiyle özdeşleşme endişesi burada taş ve harç endişesine dönüşmüştü.

Fakat halife Endülüs'e gezmek için gelmemişi ve çok geçmeden askerlerine *bereket* (muhtemelen sadece bir kere verilen yardımdı) ödedikten, tıpkı Emevilerin cihada gitmeden önce yaptıkları gibi Kurtuba'daki camide sancıklar dağıtıttıktan sonra⁶ Portekizlilere karşı sefere çıktı. Ordu Portekiz'in güneydeki sınır topraklarından geçti ve Şenterin'in Torres Novas bölgesine vardı. Burada vali ateşkes istedi, duvarlar yıkılırken o ve adamlarının gitmesine izin verildi. Muvahhidlerin yeni kazandıkları toprakları ellerinde tutmak amacıyla olmadıkları bir kez daha anlaşıldı. Ordu daha sonra kuzeye, tapınak şövalyeleri tarafından korunan muhteşem Tomar Kalesi'ne gitti, ancak duvarların ardında altı gün askerî tören düzenlendikten sonra gerçek manada bir kuşatma düzenlemenin becerilerinin ötesinde olduğu görüldü. 1172'de Vebze Seferi'nde olduğu gibi Muvahhid ordu, Kurtuba'dan getirdikleri erzaklar bitince ve yağmalanan topraklardaki kaynaklar tükenince kıtlık yaşamaya başladı. Açlığın ardından dizanteri geldi, halife de hastalanınca ordu 26 Temmuz'da Sevilla'ya döndü.

Ordunun dönüşünü kutlamak için ihtişamlı bir geçit töreni düzenlendi ve zaferi anlatan mektuplar dağıtıldı. Aslında Muvahhid ordu Hristiyanlar üzerinde gerçek bir etki yaratmayı yine başaramamıştı ama halife hatalarından ders almaya kararlıydı. Gelecek kış Sevilla'da geçirdi ve ertesi yıl seferlere çok

6 Muvahhidlerin belli ki taklit ettiği Emevi töreni için bkz. E. Lévi-Provençal, *HEM*, iii, s. 90.

daha önce başladı. Nisan'da Sevilla'dan ayrıldı ve Arapların Kasr Ebu Deniz diye adlandırdığı, Lizbon'un güney kıyısındaki küçük kasaba Alcacer do Sal'i kuşattı. Stratejik olarak önemi olan bir nokta değildi, muhtemelen denize kıyısı olduğu için hedef alınmıştı. Böylece zorunda kalırsa gemilerle erzak ulaşabilirdi. Bu saldırı geçen sene Tomar'a düzenlenen saldırıdan daha gayretli bir saldırıydı. İlk hücum başarısız olduktan sonra on dört mancınık deniz üzerinden buraya taşındı ve çok geçmeden halk ateşkes istedi. Diğer fetihlerden farklı olarak, Alcacer do Sal'de kalıcı bir Müslüman yerleşkesi kurmak için azmedildi. Halife, Endülüslü lider Muhammed b. Sidray b. Vezir'i komutan yaptı ve insanları bu korunmasız bölgede kalmaya teşvik etmek için Sevilla ve Sebate hazinelerinden buraya yerleşenlere aylık harçlıklar ödenmesini emretti.⁷ Bu ufak detaylar ilginçtir, çünkü Muvahhidlerin sınır politikalarının en zayıf noktasını ortaya koymaktadır. Hristiyan bölgelerin sınırlarına kurulan şehirler ekonomik açıdan yaşanabilir yerler değildi, başka yerlerden gelen desteklerle ayakta kalabilirlerdi. Muvahhidlerinki gibi mali yönetimi yeterince gelişmemiş olan devletlerde bu tür düzenli devlet bağışları sağlamak zordu, iç savaş çıkması durumunda ya da memlekete daha yakın acil durumlar yaşanması durumunda hemen kesilmesi gerekiyordu. Bu bağışın Sevilla'dan ve Sebate'den bekleniyor olması, Algarve'nin bu karakolu destekleyecek ne kaynağı ne de mali araçları olmadığını gösteriyordu. 27 Haziran 1191'e gelindiğinde halife Şilb şehrinin duvarlarına varmıştı, çok geçmeden muhafızları hazırlıksız yakalayan bir saldırıyla şehir düşürüldü. 25 Temmuz'a gelindiğinde hayatta kalan kişilere geçiş izni verildi, onlar da şehri terk ettiler. Böylece Muvahhidlerin düzenlediği sefer başarıya ulaşmış oldu.

Mütevazı, ancak çok reklam edilmiş başarısından memnun kalan halife Fas'a dönmeye karar verdi. 22 Eylül günü Sevilla'daki Buhayrabad'da Ramazan ayının başlangıcı için büyük bir tören düzenledi. Endülüslü'nün yönetimini akrabalarına bıraktı (maalesef isimlerini bilmiyoruz) ve 6 Ekim'de boğazları geçti. Marakeş'e vardığında ciddi bir hastalığa tutuldu. Kendisinin kuşkulu tahta çıkışını hatırlamış olacak ki daha sonra en-Nâsır adını alacak olan oğlu Muhammed'i varisi ilan etti. En önemli seyitler, yani Sevilla'daki kardeşi Ebu Yahya ve İfrikiye'deki Ebu Zeyd Muhammed sadakatlerini bildirmek için heyet yolladılar. Kastilya Kralı'nın özel görevlisi Yahudi Yusuf b. el-Fahhar barış anlaşmalarını tazelemek

7 İbn İzâri, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 184-5; çeviri s. 169-70.

için ziyarete geldi. İyileşmeye başlayınca kendisini inşaat projelerine adadı. Endülüs'e gidecek olan Muvahhid ordular için toplanma noktası olan Rabat şehri Abdü'l-Mümin'in zamanında inşa ettiği ufak kaleden ibaretti, burayı genişletti. Şehrin etrafına bir tur daha duvar örüldü ve yeni, büyük bir caminin yapımına başlandı ancak sadece minare tamamlandı. Sevilla'da, Vâdilkebir Nehri'nin batı kıyısında kalan Aznalfarache'de (Hısnü'l-Ferec: Dinlenme Kalesi) yeni bir kale ve yeni bir saray inşa ettirdi. Tunus'ta kargaşalar hâlâ devam ediyordu. Ali b. Ganiye'nin yerine, Araplara ve Muvahhidlere karşı olan diğer muhaliflere başkanlık eden kardeşi Yahya geçmişti. Halife bu sefer kendisini doğuya gitmek zorunda hissetmedi ancak huzursuzluklar yüzünden her zamanki gibi Tunus'a para ve adam yollamaya mecbur oldu. Kendisini tamamen Endülüs'ün güvenliğini sağlamaya adayamadı.

1 Haziran 1195'te halife bir kere daha Endülüs'e gitti. İlk durağı Sevilla'ydı. Şehre yaklaşırken vali Ebu Yahya ve gencinden yaşlısına birçok vatandaşla karşılaştı. Kendisi Buhayra bahçelerine yerleşti ama saray ahalisi şehirdeki evlerde konakladı. İlginç bir şekilde bunu ayarlayan vali değil, şehrin diğer şeyhlerinden (*şeyhü'l-beled*) yardım alarak konutların tayinini hazırlayan, yani *berat* dağıtımını yapan şeyh Ebu Bekir b. Zühr'dü. Bu şeyhlerin kim olduğu kesin değildir ama yerel güçlerin bir şekilde yönetime katıldığı anlaşılmaktadır. Ertesi gün halife Hısnü'l-Ferec'deki yeni binaları teftiş etmeye gitti. Babasının şehirde inşa ettirdiği harikulade camide katip Ebu Ali b. el-Haccac vaaz verdi. Sonra ordu rütbelere ve kabilelere göre ayrılarak halifenin, ailesinin, küttab'ın ve vezirlerin önünde sıralandı, ödemeleri (*muratibat ve'l-bereket*) yapıldı.⁸

22 Haziran 1195'te halife Sevilla'dan ayrıldı. Kurtuba ve dar boğaz Despenaperros'tan geçip Temmuz'un başında Calatrava ovasına ulaştı. Bu sırada Kastilyalı VIII. Alfonso güneye ona meydan okumaya geldi, Kastilya'nın en güney ucundaki Erek (Alarcos) yerleşkesine, yeni inşa edilen kalenin yakınlarına yerleşti.⁹ Ordusunun boyutu ve gücüne sonsuz güven duyan Kastilya Kralı, Leon'dan gelecek destek güçlerini beklemedi ve hemen savaşmak istedi. Bu büyük karşılaşma hakkında özellikle de Müslümanlar tarafında elimizde güvenilir çok az bilgi vardır. İleriki dönem birçok Arap kaynağı efsanevi öğelerle

8 Age, s. 192-3; çeviri s. 183-4.

9 Erek (Alarcos) Seferi ve sonrası için bkz. A. Huici Miranda, *Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Almoravides y Benimerines*, (Madrid, 1956), s. 138-216. Bu eserde kaynaklar hakkında detaylı bir eleştiri yazısı bulunmaktadır.

doludur. Hakkında daha çok bilgi sahibi olduğumuz ez-Zellaka Savaşı (1086) hakkında bile kafa karıştıran pek çok durum vardır. İbn İzârî'nin yazısı kısa ama akla yatkındır, muhtemelen Yusuf b. Ömer'in el-Mansur'un hayatını anlattığı biyografiyi temel alarak yazmıştır. Huici Miranda da Şerif el-Gırnatî'nin (ö. 1359) Kartacennî'nin bir şiirine yaptığı eleştiriyi keşfetmiş ve bu oldukça faydalı bir kaynak olmuştur. el-Gırnatî, efendileri Tunuslu Hafsi hanedanının atalarını öven bazı detaylar paylaşmıştır.

13 Temmuz'da Müslüman ordu Campo de Calatrava'da toplandı. Abdül-Mümin'in müttefiki Ebu Hafs Ömer el-Hintatî'nin torunu vezir Ebu Yahya liderleri topladı ve hepsi el-Mansur'dan günahlarını bağışlamasını diledi. Sonra Ebu Ali b. Haccac Müslüman askerlere ilham verici bir vaaz verdi. Daha sonra Endülüslü lider Ebu Abdullah b. Sanadid'in önerisiyle Müslüman ordu iki gruba ayrıldı. En önde Ebu Yahya vardı. Endülüslüler sağ kanatta, Mağripliler sol kanatta görevliydi. Gönüllüler, Oğuzlar (Türkmen) ve okçular öncü birlikler olurken, halifenin kendi kabilesi Hintate, merkezdeydi. el-Mansur, Merini hanedanının atası Ebu Halit Mahyu b. Ebu Bekir'i, Zenâte'nin komutanlığına atadı ve Araplardan ve diğer Berberî kabilelerden askerler toplandı. Müslümanlar yavaş ilerledi ve savaş 17 Temmuz'da Erek Kalesi'nin yakınlarındaki düz ovada başladı. Kastilyalıların ilk saldırısı öncü birlikteki pek çok kişinin kaybına yol açtı ve Ebu Yahya ile birlikte Hintate kabilesinin çoğu hayatını kaybetti. Ancak sonuçta Kastilyalılar da ağır kayıplar verdi ve uzaklaştırıldı. İbn Sanadid, kalenin etrafındaki yokuşlarda Kastilyalılara karşı saldırıya geçti, muhtemelen tam da bu anda el-Mansur arkadan savaşa katıldı ve Hristiyanları hezimete uğrattı. Bazıları kaleye kaçarken Alfonso Toledo'ya doğru yola çıktı. Arap kaynaklarında Hristiyanların çok kayıp verdiği yazar, şehit olan 500 Müslümana karşılık 30.000 Hristiyanın hayatını kaybettiğini söylenir. Bu sayılar abartılmış olsa da, Hristiyanların bozguna uğradığı açıktı. Birkaç gün sonra Erek Kalesi teslim olmak zorunda kaldı ve Malagon, Benavente, Caracuel ve Calatrava Kaleleri ciddi bir direnişle karşılaşılmadan alındı.

Müslümanların galip gelmesinde pek çok faktör etkili oldu. 1172'de Vebze'deki, 1184'te Şenterin'deki zayıflıklarından sonra VIII. Alfonso kendisine fazla güvenmişti fakat Müslüman ordunun verimliliği karşısında hayrete düştü. Ayrıca destek güçlerini beklememesi de tuz biber oldu. Müslümanlara bakacak olursak, el-Mansur'un babasından daha iyi bir komutan olduğu açıkça belliydi. Müslüman okçular da büyük hasar vermişlerdi. el-Mansur ayrıca Kastilyalı soylu

Pedro Fernandez de Castro ve onun adamlarının desteğinden ve önerilerinden de faydalanmaktaydı. Ancak Müslümanlar başarılarının büyük kısmını, savaş başladıktan kısa süre sonra kırlık alanlarda etkili şekilde savaşabilmelerine borçludurlar. Önceden düzenlenen akınlarda erzak kıtlığı ve hastalıklar nedeniyle başarılı olunamıyordu. Muhtemelen el-Mansur bunu fark ettiği için kaçan ordunun peşinden gitmedi ve Sevilla'ya çekildi. Böylece 7 Ağustos'ta buraya zafer içinde döndü.

Halife 1195-96 yılının kışını, sevdiği Hısnü'l-Ferec'de geçirdi. İlkbaharda ise VIII. Alfonso'nun elçilerinin barış yapılması için gösterdiği tüm çabalara rağmen yeni bir sefere çıktı. 15 Nisan'da şehri terk etti ve kuzeye, Ekstremadura'ya ilerledi. İlk önce Mantanchez'i kuşattı. Garnizon, en yakındaki Hristiyan karakoluna gitmelerine izin verilmesi şartıyla teslim olmayı kabul etti. el-Mansur ordusunun Endülüslü öncü kollarının lideri olan İbn Sanadid onlara refakat ediyordu fakat bir grup Arap onlara pusu kurdu ve hepsini katletti. Halife bu duruma çok öfkelenildi. Bir sonraki hedef terk edilmiş Tercale'ydi, daha sonraysa VIII. Alfonso'nun yeni yerleştiği Plasencia. Plasencia, savaşarak alındı. Piskopos ve din adamlarının çoğu öldürüldü ve diğerleri Rabat'taki yeni binaların yapımında çalıştırılmak üzere esir alındı. Savaş daha sonra Tagus ve Orta Cordillera arasındaki bölgeye doğru doğuya kaydı. Ordu Talabire çevresindeki kırsal kesimi ve sonra Escalona ve Maqueda'yı yağmaladı. Toledo'nun dışında on gün süren bir gövde gösterisiyle tarlalar ve bağlar da yağmalandı. Aynı anda Leon Kralı IX. Alfonso, Müslüman bir birliğin yardımıyla batıdan Kastilya'ya saldırdı, kuzeydoğudan da Navarrelı Sanço saldırıya geçti. Temmuz ayının ortasında el-Mansur güneye yöneldi ve 6 Ağustos'ta emniyet içinde Sevilla'ya döndü. Galibiyetlerini öven mektuplar her yere dağıtıldı.

Ertesi yıl başarısını tekrarlamakta kararlıydı. Bu sefer 14 Nisan'da Sevilla'dan ayrıldı ve Kurtuba'ya gitti. Burada erzak toplamak ve stok yapmak için bir süre kaldı. Ayrıca filozof Averroes'in mahkemesi ve sürgünüyle de ilgileniyordu. Averroes'i Kurtuba halkı inançsızlıkla suçluyordu. el-Mansur bu davayı muhtemelen Endülüş'ün muhafazakar dinî liderlerine gelenekselci olduğunu kanıtlamak ve insanları cihada heveslendirmek için takip ediyordu. Daha sonra kuzeydeki Hristiyan topraklara girdi, Tagus Vadisi'ni yağmaladı ve Hristiyanlarla savaş başlatmaya çalıştı. VIII. Alfonso yeni müttefiki Aragonlu II. Pedro ile sağduyulu davranarak Guadarrama Dağlarının arkasına çekildi, Muvahhidlerle bir meydan savaşını daha yapma riskine girmek istemiyordu. Müslümanların bir sonraki hedefi

Madrid'di. Burayı 1195'teki yıkıcı savaştan sonra Erek Kalesi'nin komutasını alan Diego Lopez de Haro başarılı bir şekilde savundu. Daha sonra Vâdilhiçâre'ye saldırıldı. Muvahhid askerler yiyecek içecek ararken onların yük katarlarını alt üst eden şehrin koruyucuları kaçıştı. Daha sonra halife güneye yöneldi, babasının 1172'de sefil bir yenilgi yaşadığı Vebze'den ve artık yirmi yıldır Hristiyanların elinde olan Küenke'den geçti. 19 Ağustos'ta Sevilla'ya döndü.

Bu iki hücum yarımada'daki Muvahhid gücünün zirveye ulaştığı andı ama aynı zamanda bu gücün ne kadar kısıtlı olduğunu da gösterdi. el-Mansur, senenin başında harekete geçip hem serin havadan hem de kaynaklardan daha iyi faydalanmanın ve hızlı hareket etmenin önemini kavırıyordu. Hristiyan birlikleri savaşa çekmek istediye de başarılı olamadı. Muvahhid ordusunun zayıflıkları göze batmaya başladı. Ana sorun yiyecek içecek sorunuuydu. Muvahhid ordusu düzgün bir tedarik zinciri sağlayamayacak kadar az gelişmişti ve yalnızca yağmaladıklarıyla yaşamlarını sürdürmek zorundaydı. Bu durum, Toledo'yu geçelim Talabire veya Madrid'i ele geçirebilmek için gerekli olan uzatmalı seferleri bile imkansız hâle getiriyordu. Anlaşılan el-Mansur bunu fark etti ve yanında kuşatma silahları götürmedi. Muvahhid ordunun tek umudu Erek'te kazanılan başarıyı tekrarlamak ve Hristiyanlarla açık meydanlarda savaşmaktı. Ancak VIII. Alfonso dersini almıştı ve yemi yutmuyordu. Bütün söylemlere, trompetlere ve davullara rağmen Muvahhidler kesinlikle Tagus Vadisi'ndeki Hristiyan karakolları alabilecek askerî dayanıklılık gücüne sahip değildi, hatta Merkez Cordillera'nın kuzeyinde kalan bölgeler için şansları daha da azdı.

Halife kışı Sevilla'da geçirdi, camideki ve Giralda'daki çalışmaları tamamladı ve Hısnü'l-Ferec'deki sarayında keyif yaptı. 1196-97'nin kışından itibaren Sevilla'nın mülki idaresinin nasıl yapıldığına dair bazı detaylar öğreniyoruz. Halife yolsuzlukla savaşma konusunda kararlıydı. Bu yüzden Ebu Muhammed Abdullah b. Yahya ve Ebu Abdullah el-Katib'in emrinde çalışacak 50 katibin, çeşitli görevlilerin hesaplarını incelemelerini istedi. İncelemelere Davut b. Ebu Davut'la başladılar, tam olarak ne iş yaptığını bilmesek de önemli bir memur olduğu kesindi. Görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle 15.000 dinar cezaya çarptırıldı, ancak ne ailesi ne de çalışanları sorgulanmadı. Daha sonra Ebu Ali Ömer b. Eyyub'a 50.000 dinarlık bir ceza yazıldı ve ikisi hapse atıldı. Maalesef ikisi hakkında da bilgimiz bundan ibarettir. Gözden düşmüş bu iki görevli yerine, tanınmış Ebu Hafs Ömer el-Hintati'nin yeğeni Ebu Zeyd Abdurrahman b.

Yuccan¹⁰ hem Endülüs'te hem de Fas'ta mali işlerin (*eşgal*) başına getirildi. Aynı zamanda halifenin, hükümetin (*sultan*), *Vüzera'*nın ve Muvahhidlerin de mali işlerine bakıyordu. İbn Yuccan için bu, onu Muvahhid tarihinde kötü şöhretli bir insan hâline getirecek kariyerin başlangıcıydı. Ziyadesiyle para toplandı. Ebu'l-Kasım b. Nusayr, Sevilla *müşrif*¹¹liğine atandı, tarihçi Yusuf b. Ömer, seyit Ebu Hafs'ın oğulları için yaptığı Aljarafe ve Leble'deki hükümdara ait mülklerin (*müstahlas*) gözetmenliği ve tımarların (*siham*) dağıtımını görevlerinden alındı.

Halife Fas'tan uzakta neredeyse üç yıl geçirmişti ve geri dönme vaktinin geldiğini düşünüyordu. 30 Mart 1198'de Boğazları geçti. Marakeş'e dönerken sağlığı bozulmaya başladı. Son yılını, hastane kurmak ve Yahudilere karşı önlemler almak gibi çoğunlukla dindar atılımlara adadı.

Askerî eylemleri hakkında pek çok kaynağımız olmasına rağmen el-Mansur döneminde Endülüs'ün iç idaresinin nasıl yapıldığına dair bir şeyler söylemek çok zor. Yine de geride bıraktığı söylenen, İbn Haldun'un döneminde hâlâ geniş bir kesim tarafından bilinen siyasi vasiyetnameden bazı genel çıkarımlar yapılabilir.¹¹ Muvahhid rejiminin bütün önde gelen şahsiyetlerini es-Saliha'daki yeni sarayında toplamış ve onlara bir konuşma yapmıştır. Oğlu ve varisi Muhammed en-Nâsir erginliğe ulaşana kadar devletin nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda onlara talimatlar vermiştir. En yüksek mevki, el-Mansur'un babası Ebu Yakup'un tahta çıkışını güvence altına alan seyit Ebu Hafs Ömer'in oğulları seyit Ebu'l-Hasan ve seyit Ebu Zeyd'e gitmiştir. el-Mansur'un tahta çıkışını da İfrikiye valiliği gibi önemli bir görevde olan Ebu Zeyd ayarlamıştı. Ebu'l-Hasan da halifenin Marakeş'te vekilliğini yapıyordu ve es-Saliha'daki inşaat işlerinden sorumlu olmanın yanı sıra seyitlerin liderliğini de üstlenmişti. Bu kişilerin halifenin kendi kardeşlerinden daha önde gelmeleri dikkate değerdir. Diğer seyitler kendi görevlerinde tutulmak zorundaydı. Çünkü onları görevlerinden almaya çalışmak her iki taraf için de öldürücü olan bir zıtlasmaya sebep olabilirdi.

Sırada, Ebu Hafs Ömer el-Hintati'nin soyundan gelen Hafsi şeyhler Ebu Zekeriya ve Ebu Muhammed Abdülvahid vardı, ileride genç halifenin danışmanlarından olacaklardı. Listede daha sonra dedesi ya da babası Muvahhid güçleri 1147'de memnuniyetle karşılayan ilk kişilerden birisi olan ve ailesi Muvahhid orduda Endülüslü güçlere liderlik yapan Endülüslü soylu Ebu'l-Hamra b. Azzun

10 Huici Miranda, *Historia Política*, ii, s. 390.

11 İbn İzâri, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 206-9; çeviri s. 206-12.

vardı. Bir sonraki isim daha da şaşırtıcıdır: Muvahhidlere olan bağlılığı sebebiyle kardeşleri tarafından reddedilen, Mayorka'nın Beni Ganiyeli hükümdarının oğlu Muhammed b. İshak.

Halife daha sonra en meşhur lafını söyledi: Allah'tan korkmalarını, kız erkek bütün öksüz ve yetimlere sahip çıkmalarını tembihledi. Bu kişilerin kim olduğu sorulduğunda, onların Endülüs Müslümanları, hatta Endülüs'ün kendisi olduğunu söyledi. Ordulara bakmalarını ve sınırları güçlendirmelerini emretti. Ordudaki farklı gruplarla da ilgilendi. Bunlardan ilki Oğuz Türkleri idi, onların maaşlarının (*bereket*) ödenmesini söyledi. Muvahhidlerin kendilerini geçindirecek tımarları (*siham*) olduğunu, fakat Oğuzların tamamen bu maaşlara bağımlı olduklarını açıkladı. Araplara iyi davranılmalıydı. Sorun çıkarmalarını önlemek için boş bırakılmayıp sefere çıkarılacaklardı. Başkentteki âlimlere genç prensin ahlâki eğitimiyle ilgilenmeleri için talimat verildi.

Bunların üzerine mali yönetimin (*eşgal*) başına iki memur getirildi, baş kadı Ebu'l-Kasım b. Baki ve Ebu Zeyd Abdurrahman b. Yuccan. Son olarak Muvahhid kabilelere değindi, hepsine kendi liderlerinin adını söyleyerek seslendi.

Ölüm döşeginde yapılan bütün konuşmalar gibi bu da muhtemelen gelecek nesiller ya da o an dinleyenler tarafından ayrıntılandırıldı. Yine de bu belge, el-Mansur'un yaşamının son günlerinde Muvahhid rejiminin yapısı hakkında bizlere bazı bilgiler sunmaktadır.

EN-NÂSİR HİLAFETİ (1199-1213)

Mansur Ocak 1199'da hayatını kaybetti ve yerine oğlu en-Nâsir geçti. Genç prensi şahsen tanıyan birinin yaptığı tasvir şöyledir:

Açık tenli, kızıl sakallı, koyu mavi gözlü, tombul yanaklı ve orta boyluydu. Çoğunlukla yere bakardı ve sessizdi, bunun başlıca sebebi konuşma bozukluğu yaşamasıydı. Gizemliydi ama aynı zamanda kibar, cesur, kan dökme hevesi olmayan ve bir şeyi tamamen incelemeden o işin altına girmeyen biriydi. Para konusunda hırslı olmakla suçlanıyordu.¹²

Yeni halife 12 yaşındaydı ama 9 yaşından beri Muvahhidler tarafından yasal varis olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle babasının ya da dedesinin tahta çıkar-ken yaşadığı belirsizlikleri yaşamadı. Beklendiği üzere, babasının vesayetinde yaptığı düzenlemeler doğrultusunda devam edilmesine çalışılıyordu. el-Mansur

12 Bkz. Abdülvahid el-Merrâküşi, *el-Mucib*, düzenleme M.S. el-Uryan (Kahire, 1949), s. 307; çeviri A. Huici Miranda (Tetuan, 1955), s. 255. Ben, Le Tourneau, *The Almohad Movement*, s. 80'deki çeviride çok az düzeltme yaparak onu kullandım.

döneminde Endülüs'ün iç tarihi için “loş” tabirini kullanırsak, oğlunun hükümdarlığının büyük kısmına “zifri karanlık” diyebiliriz. Babası Hıristiyanlarla iki tarafın da bozmak istemeyeceği barışlar yapmıştı ve ülke içinde büyük kar-gaşalar yaşanmamıştı. XIII. yüzyılın ilk on yılı, muhtemelen 711'den 1492'ye kadarki Endülüs siyasi tarihinin en muğlak dönemidir. Bu dönemdeki en önemli şahsiyetlerin bile isimlerini bilmiyoruz.

Kuzey Afrika'da yaşanan sorunlar Muvahhid devletinin hem enerjisini hem de kaynaklarını tüketti. el-Mansur on yıl önce Tunus'tan ayrıldığından beri isyancılar, özellikle de Yahya b. Ganiye, gittikçe daha fazla toprağı ele geçiriyordu. Yeni yönetim seferler düzenlediyse de başarılı olamadı. Hatta merkeze, yani Muvahhid hareketinin çıkış noktasına epeyce yakın olan Sus'ta bile isyan çıkmıştı. Bu sorunlarla karşılaşınca en-Nâsır'ın vasileri Beni Ganiye'nin Balear Adaları'ndaki sığınaklarına saldırmaya karar verdi.

1188'de Muvahhidlerden Mayorka'yı aldığından beri Mayorka'nın hükümdarı olan Abdullah b. Ganiye, Aragon Krallığı'yla iyi ilişkiler içindeydi ve Cenova ile ticari bir anlaşma imzalamıştı. 1199-1200'ün kışında topraklarını genişletmek ve İbiza'yı almak istedi ama bu girişim Muvahhidler tarafından geri püskürtüldü. Ancak ertesi kış, Muvahhid donanması Sebt'deyken Minorka'yı almayı başardı. Ertesi yaz, 1202'de, seyit İhtiyar Ebi'l-Ula'nın emrindeki Muvahhid donanma Minorka'yı geri aldı. 1203'te Ebi'l-Ula ve Hafsi Ebu Sait Osman b. Ebi Hafs büyük bir saldırı planladı ve yönetti. 1.200 atlı, 700 okçu ve 15.000 piyadeden oluşan birlikler Daniye'de toplandı. Ayrıca çok sayıda gemi de vardı, farklı boyutlarda 130'dan fazla gemi gelmişti. Ordunun mancınıkları ve stokları tamamdı, Muvahhidlerin neler yapabileceğini gösteriyordu. Sefere 3 Eylül 1203'te çıkıldı. Coşkulu bir direnişle karşılaşılmasına rağmen Abdullah b. Ganiye öldürüldü ve başkent teslim oldu, halk için genel af ilan edildi. Bu, Muvahhid İmparatorluğu'nun son büyük zaferiydi.¹³

Mayorka'nın fethi, Kuzey Afrika'daki mücadeleyi arttırdı. Artık Yahya b. Ganiye, Balear'daki faciadan kaçan sığınmacılar tarafından destekleniyordu. Bir kere daha halife müdahale etmek zorunda kaldı. Şubat 1205'te ordu eskiden olduğu gibi Rabat'ta toplandı ve batıya doğru yola çıktı. Tunus'ta Ali b.

13 İbn İzâri, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 215-16; çeviri s. 223-6. Fethin kronolojik sıralaması, Huici Miranda çevirisinin 225. sayfasında detaylarıyla anlatmıştır. Ayrıca bkz. Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 133-4.

Ganiye'nin Mehdiyye'deki kalesini uzun süre kuşattı, sonunda 11 Ocak 1206'da kale düştü. 1207 yılının ilkbaharında Tunus boyunduruk altına alındı ve halife'nin amcası Ebu İshak İbrahim'in emrindeki bir Muvahhid ordu Trablusgarp'ta güç gösterisinde bulundu. Halifenin Marakeş'e dönmesinin vakti gelmişti. Fakat o (ya da onun danışmanları) gider gitmez isyanın tekrar patlak vereceğini anladığından büyük bir siyasi girişimde bulunarak Hafsi Abdülvahid'i Tunus'a naip olarak atadı, ona vergi toplama ve asker yetiştirme konularında tam yetki verdi. Kısa vadede, Muvahhid hazinesini kurutan, onlara kan döktüren bu çalkantılı bölgeyi yönetme sorununa akıllıca bir çözüm bulmuştu ve halife böylece Endülü's'te yaşananlara odaklanabilmek için elinin rahatlayacağını düşündü. Hafsiler çok geçmeden Tunus'ta bağımsız oldular fakat Muvahhid halifenin varlığını sembolik olarak hâlâ kabul ediyorlardı. Bu durumda halifenin gücünde aslında çok az bir azalma olmasına rağmen kurulduğu ilk andan beri halifelerin sağ kolu olarak çalışan Hafsiler için artık başka bir odakları olduğu anlamına geliyordu. Böylece Hafsiler artık kariyer yapmaya ve yeteneklerini doğudaki aile çıkarlarını korumaya adamaya başladılar. Dahası, Hafsiler dağ kabilelerinin, özellikle kendilerinin de geldiği Hintate kabilesinin Muvahhidler devletine bağlılığını sağlamada çok önemli bir rol oynamışlardı. Onların ayrılması bu bağların zayıflamasına da yol açtı.

Aslında Hafsilerin gelişi bir açıdan başkaldırıların çıkış noktasının Merkez Mağrip'e kaymasına sebep oldu. Yahya b. Ganiye dikkatini Tilimsan'a çevirdi. 1185'ten beri, yaklaşık çeyrek asırdır şehri yöneten yaşlı vali sayit Ebu'l-Hasan b. Ömer karşı koyamadı. Hanedan ailesinin genç kuşağından Ebu İmran Musa b. Yusuf b. Abdü'l-Mümin onun yerine geçti ama o da yenildi. Daha sonra Fas'ın hükümdarı olacak olan Yahya ve müttefiki Zenâte Berberîlerinden Beni Marin onu öldürdü. Sonunda Fes valisi sayit Ebu Zekeriya ve Hafsi Ebu Zeyd b. Yuccan, Tilimsan'ı Muvahhidler için geri alabildi ama tehdit ortadan kalkmış değildi. 1209'un sonuna gelindiğinde Tilimsan'daki, yani yalnızca günümüzdeki Fas-Cezayir sınırının hemen doğusundaki bölgedeki Muvahhid gücü sona ermiş gibi görünüyor.

Bu sırada Endülü's nispeten huzur içindeydi. Hanedan ailesinin üyeleri geleneksel Muvahhid tarzında çeşitli valilikler arasında dönüşümlü olarak görev almaya devam ediyordu. 1203'te halife Sevilla'ya yazdı ve silah yapılmasını ve zırh getirtilmesini emretti. Amcası sayit Ebu İshak Sevilla valiliğine atanırken sayit Abdülvahid b. Ebu Yakup, Şilb ve Algarve valisi oldu, daha önce bir hafız

tarafından yerine getirilen bu görevin ona verilmesi muhtemelen bu makamın derecesini artırmak anlamına gelmekteydi.¹⁴ Büyük olasılıkla Berberî bir hafız olan Ebu Yahya b. Ebu Sinan, Batalyevs valisi oldu ve kendini şehrin duvarlarını yeniden inşa etmeye verdi. Burada, Muvahhidler döneminde Endülüs'ün her yerinde muazzam bir güçlendirme çalışması yapıldığını söylemek gerekir. Sevilla yakınındaki el-Kal'a ve Guadaira Kalesi gibi terk edilmiş muhteşem kaleler restore edildi. Ancak asıl çaba şehir duvarlarına harcandı. Bu çalışmaların çoğunun tarihi bilinmiyor fakat önemli olan her şehir en baştan duvar inşa edildiği ya da var olanların güçlendirildiği dönem Muvahhidler dönemi idi. Sevilla dışında, hâlâ ayakta olan en güzel örnekler Ekstremadura, Algarve, Batalyevs, Caceres, Reina, Elvas ve Şilb'de bulunmaktadır.¹⁵ Bu yeni çalışmalar çoğunlukla geleneksel Müslüman tarzına uygun olarak kilden yapılmıştı ancak Muvahhidlere özgü nitelikler de taşıyordu: Geniş sekizgen kuleler, *torres albarranas* adı verilen duvardan bir kemer ya da cumbayla birbirine bağlanan burçlar, dış duvarlar ve gözetleme kuleleri gibi.

1208/9'da Endülüs'te yine bir dizi hükümet ataması gerçekleşti. Halife, kardeşleri Ebu İshak'ı Sevilla'ya, Ebu Muhammed'i Mürsiye'ye ve Ebu Yahya'yı Valensiya'ya atadı. Onlarla birlikte yeni devlet memurları da atandı: Hasan b. Abdülaziz yüksek mahkemeye (*tevkîat*), Ebu Abdullah b. Mani de ordu görevine (*divanü'l asker*). Aynı zamanda Ebu Abdullah el-Baci Sevilla kadılığı görevinden alındı ve yerine Abdülhak b. Abdülhak getirildi.¹⁶ 1210/11'de bir yığın atama daha gerçekleştirildi. Mayorka ve Mürsiye'de valiler değişti, Mürsiye'de Ebu İmran b. Yasin el-Hintatî'nin yerine Ebu'l-Hasan b. Vccac geçti (ikisinin de seyit değil de şeyh olduğunu vurgulamak gerekir). Halifenin kardeşi Ebu İshak kendi isteğiyle Sevilla'daki görevinden ayrıldı ve yerine Gırnata'da görev yapmakta olan amcası İbrahim geldi. Gırnata'ya ise Fas'ın güneyindeki Sicilmase'den Ebu Abdullah b. Abi Yahya b. Abi Hafs getirilmişti. Kadılarda da değişiklikler yapıldı. Ebu'l-Hasan el-Kastallî ikinci kez Mürsiye'ye atandı, bir önceki kadı Ebu Muhammed b. Havtullah ise Kurtuba'ya transfer oldu. Ebu Ali el-Malaki, Kurtuba'dan Marakeş'e çağırıldı ve babası ve abisi gibi sarayın taliplerinin başına getirildi. İlginçtir, Ebu'l-Ceyş b. Muharip adında biri Hristiyan kralların elçilerini karşılama, kalacak yer sağlama, eğlendirme ve onlara tercümanlık

14 İbn İzârî, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 218; çeviri s. 227-8.

15 Bkz. L. Torres Balbas, *Ciudades Hispano-Musulmanas* ikinci baskı (Madrid, 1985), s. 475-501.

16 İbn İzârî, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 230-1; çeviri s. 252-3.

yapma görevine getirildi. Bu kayıtlar sıkıcı ve kuru bir dille yazılmıştır ama bu dönemdeki Muvahhid devlet hakkında bize en azından bir şeyler söylemektedir.¹⁷ Önemli görevler ufak ve seçkin bir grup insan arasında devridaim yapmaktaydı, valiler hanedan ailesinden ya da ileri gelen Muvahhidlerden seçilirken kadınların çoğu Endülüslü ailelerdendi. Ayrıca büyük bir hareketlilik vardı, hem valiler hem de kadılar sıklıkla bir şehirden diğer şehre transfer ediliyorlardı. Beni Vezir ve Beni Azzun gibi Endülüslü askerî elit sınıf orduda önemli bir rol oynamış olsa da, yönetimdeki üst makamların tamamen dışında bırakılmışlardı. Bir kişi görevinde nadiren uzun süre kaldığı için yerel anlamda güç kazanamadılar. En azından dışarıdan bakıldığında yönetim çok merkeziydi, insanlar görev için hükümetin emriyle bir yerden başka bir yere gönderiliyordu ve bu tür bir emre karşı gelen kimse olmamıştı. Bu politika nedeniyle Muvahhid yönetici sınıf Endülüs halkından büsbütün ayrı kalmış, kendi yönetimlerini kurabilecekleri yerel bağlantıları ve ağları kuramamışlardır. Bu da sonuçta Endülüs'ün farklı şehirlerinde yaşayan Müslümanların bir araya gelmelerine, kendilerini ve toplumlarını savunmalarına yol açmıştır.

Hristiyanlar ancak 1209'da bir daha hücumla geçtiler. Yaşlı Kral VIII. Alfonso, Erek yenilgisinin intikamını almak için sabırsızlanıyordu, hırslı oğlu Fernando da kutsal savaşa katılıp ünlenmeye hevesliydi. Papa III. Innocentius, doğuda ya da batıda fark etmez, dini uğruna savaşmaya dünden razıydı ve önemli bir destek sağladı. Her şeyden önemlisi, eskiden beri Muvahhidlerin müttefiki olan Leon kralını, Kastilyalıları saldırmalarını önlemek için dinî yaptırımlar kullanarak tehdit etti. Calatrava şövalyelerinin ise akılları fikirleri 1195'te utanç içinde kovuldukları topraklarını geri almaktı. Kral, Ceyyan ve Beyyase çevresindeki bölgelere akın ederken Calatrava Efendisi geriye kalan tek kalesi, Campo de Calatrava'nın güney sınırlarındaki Salvatierra Kalesi'nde adamlarını topladı ve Andujar ve Mintur'daki (Montoro) dağlara doğru güneye baskınlar düzenledi. Burası Kurtuba'dan yalnızca 50 kilometre uzaktaydı. Bütün bunlar olurken Aragonlular da Valensiya bölgesine akın etmeye başladılar.

1210'da Levant'tan bu akınları şikayet etmek için gelen bir heyet en-Nâsır'ı ziyaret etti ve artık Kuzey Afrika nispeten istikrarlı hâle geldiğinden en-Nâsır dikkatini Endülüs'e çevirmeye karar verdi.¹⁸ Sevilla ve Kurtuba valilerine yazdı.

17 *Age*, s. 233-4; çeviri s. 257-8.

18 1211 ve 1212 seferleri için bkz. Huici Miranda, *Las Grandes Batallas*, s. 231-327. Daha yakın zamanda yazılmış bir eser olan Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 134-6'ya bakınız.

Ordularını toplamalarını, yolları düzeltmelerini ve erzaklarını hazırlamalarını emretti. 6 Şubat 1211'de Marakeş'ten ayrıldı ve her zamanki gibi ordularıyla buluşmak için Rabat'a gitti, oradan da Boğazlara. Emirlerine rağmen erzakların hazır edilmediğini görünce Fes ve Alcazarquivir valilerini tutuklattı ve daha sonra ihmalkarlıkları yüzünden idam ettirdi. Haziran ayının başında Sevilla'daydı, Endülüs askerlerini topluyordu. Hedefi, Müslüman toprakların arasında bulunan, Calatrava şövalyelerinin akınları için bir üs olarak kullandıkları ıssız Salvatierra Kalesi'ydi. Kuşatma 15 Haziran'da başladı. Kale, 400 şövalyeden oluşan garnizonuyla azimle kaleyi savunuyordu, ama Muvahhid ordusu büyüktü ve kuşatma makineleri vardı. O sırada Talabire'de olan VIII. Alfonso savaşa sürüklenme riskini göze alamadı ve 51 günlük kuşatmanın ardından garnizonun teslim olmasına izin verildi.¹⁹ Zafer layıkıyla duyuruldu ve halife Sevilla'ya galibiyetle döndü.

Ancak ertesi yıl Aragon Kralı ve Hristiyan İspanya'dan ve Pireneler'in ötesinden gelen askerleri kapsayan büyük bir orduya komutanlık yapan Alfonso intikam için hırslandı. Despenaperros ve Endülüs geçidine yakın Calatrava Ovası'na doğru güneye yürüdü.

1195'teki Erek Savaşı'ndan beri Müslümanların elinde olan Campo de Calatrava Kalesi, Eski Calatrava haricinde çok az direniş gösterebildi. Burada Endülüslü *kaid* (komutan) Ebu'l-Haccac b. Kadis, 3 Temmuz'a kadar yalnızca 70 atıyla gayretli bir savunma yürüttü ancak bu tarihte sonunda şartlı olarak teslim olmak zorunda kaldı. Pek güvenilir bir kaynak olmayan tarihçi İbn Ebu Zer'e göre o, birçok kez halifeye kalenin güvenliğini pamuk ipliğine bağlı olduğunu söyleyen mektuplar yollamıştı, ama bu mektupları halife görmeden vezir İbn Cami imha etmişti.²⁰ Haziran ayının sonunda Sevilla'dan ayrılan en-Nâsır bekleyerek şansını denemeye karar verdi. Hristiyanların stoklarının çoktan tükenmekte olduğunu biliyordu ve Endülüs'e ulaşana kadar aç ve yorgun düşmüş olmalarını umuyordu. Böylece Muvahhid ordu, Meseta'yı Vâdilkebir Vadisi'ne bağlayan Despenaperros Boğazının güney ucunda beklemeye başladı.

19 İbn Abdülmün'im el-Himyari, *Ravzü'l-Mitar fî ahbarü'l-aktar*, Fransızca çevirisi E. Lévi-Provençal, *La Péninsule Ibérique au Moyen-Age* (Leiden, 1938), s. 108-9, çeviri s. 132-3; kuşatmayı en ayrıntılı anlatan kaynaktır. Kalenin yıkıntıları Calatrava la Nueva'daki Order karargahından karşı vadiye bakarak görülebilir.

20 İbn Ebu Zer, *Ravzü'l-Kırtas*, düzenleme C. Tornberg (Uppsala, 1843-46); İspanyolca çeviri A. Huici Miranda (2 cilt, Valensiya, 1964), s. 462-3.

Ancak Hıristiyanlar farklı bir yoldan geçerek dağları aştılar ve 16 Temmuz'da Muvahhid ordusu bozguna uğrattılar. Bu savaşa Hıristiyanlar Las Navas de Tolosa derken Müslümanlar İkab Savaşı demektedir.

Hem Müslüman hem de Hıristiyan kaynaklar savaşı anlatır ancak hiçbirinde Muvahhid ordusunun neden bu kadar başarısız olduğuna dair bir açıklama yapılmaz.²¹ en-Nâsir'da babasının askerî kararlılığı yoktu, savaş alanından o kadar hızlı kaçtı ki gece olmadan Ceyyan'a vardı. Görünüşe bakılırsa Müslümanlar daha az silahlanmıştı ve Hıristiyanların saldırılarını savuşturabilecek süvari gücü onlarda yoktu. Müslüman ordunun içinde ayrılıklar olduğuna dair de işaretler vardı. en-Nâsir'ın 1212'de iki valiyi idam etmesi Muvahhid devleti için tümüyle alışılmadık bir durumdu ve ileri gelen pek çok Muvahhidi devletten uzaklaştırmıştı. Zaten halifenin acımasız biri olduğuna ve maaşları ödemediğine dair söylentiler vardı. Olaylardan yalnızca birkaç yıl sonra yazan Abdülvahid el-Merrâküşî'ye göre el-Mansur döneminde askerlere dört ayda bir ödeme yapılırken en-Nâsir arayı açıyordu, özellikle de bu seferde arayı daha da açmıştı. el-Merrâküşî, savaşmayı reddeden ve buldukları ilk fırsatta kaçan Muvahhidlerin olduğunu bile duymuştu.²² İbn İzzârî'ye göre bu hükümet düşmanlığının sebebi, en-Nâsir'ın erzak sağlamayı başaramayan görevlileri acımasızca cezalandırmasıydı.²³

Bir asır sonra yazmaya başlayan İbn Ebu Zer'den alıntı yapan el-Makkari'ye göre²⁴ asıl sebep Endülüslüler ve Muvahhidler arasındaki gerginlikti. Halifenin ve vezirinin deneyimli Endülüslü liderlerin tavsiyelerini dinlememesiyle yenilgi süreci hızlanmıştı. İbn Kadis'e edilen muamele ise bardağı taşıran son damla oldu. İbn Kadis, halifenin çadırına gitti ancak vezir İbn Cami efendisiyle görüşmesine izin vermedi. Halifeye onu kötüledi ve sonunda halife onun idam edilmesine karar verdi. Bu sebeple birçok Endülüslü lider hükümete karşı düşmanlık beslemeye başladı. İbn Kadis onlar için bir kahraman hâline geldi, ölümünün yasını tutan şiirler yazıldı. Savaş hakkında kaynaklarımız yok denecek kadar az olduğu için bu suçlamaların gerçek olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak şunu biliyoruz ki en-Nâsir ve Muvahhidler günah keçisi yapıldı ve yaşanan felaketten ötürü onlar suçlandı.

21 Huici Miranda, *Las Grandes Batallas* eserindeki tartışmaya bakınız, ben bu eserden faydalandım.

22 Abdülvahid el-Merrâküşî, *el-Mucib*, s. 322; çeviri s. 267.

23 İbn İzzârî, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 269; çeviri s. 242.

24 el-Makkari, *Nefhü't-Tib min Ğusn'l-Endelüsî'r-Râtib*, çeviri P. De Gayangos, *History of the Muhammadan Dynasties in Spain* (2 cilt, Londra, 1840-41), ii, s. 323-4.

Hıristiyanlar bir sürü esir alarak Ubeda'ya doğru ilerlerken halife utanç içinde kaçtı. Bunun dışında ilk anda askerî açıdan kayıp çok yıkıcı değildi. Erzak kıtlığı yüzünden Hıristiyanlar geri çekilmek zorunda kaldı. Ceyyan, Gırnata ve Kurtuba valileri durumu dengelemeyi başardılar. Ertesi yıl Hıristiyanlar düzenledikleri seferlerle birkaç ufak kaleyi almayı başardılar. Bunlardan birisi de Müslüman komutan İbn Ferec'in uğruna cesurca savaştığı Alcaraz Kalesi'ydi. Ancak Müslümanların askerî örgütlenmelerinin hafife alınmaması gerektiğini Sevilla'nın kırsal kesimlerini yiyecek bulmak için basan 70 atlı ve 4.000 piyadeden oluşan Talabireli birlik de çok geçmeden anlayacaktı. Bu birlik yerel kuvvetler tarafından yok edildi. en-Nâsır farklı biri olsaydı ya da ömrü daha uzun olsaydı yaşanan felaketler telafi edilebilirdi. Ancak o Marakeş'e çekildi ve alınan hasarı onarmak için hiçbir çaba harcamadı. 25 Aralık 1213'te, daha 32 yaşındayken, burada suikasta uğrayarak hayatını kaybetti. Kimileri suikastçının onun maiyetinden biri olduğunu söylemektedir.

ENDÜLÜS'TEKİ MUVAHHİD HÜKÜMDARLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜ (1213-1228)

Hıristiyanların, Las Navas de Tolosa'da Müslümanları yenmelerinin hemen ardından durumu avantaja çevirememelerinin nedeni kısmen içte yaşanan siyasi değişikliklerdi. 1213'te, Las Navas'ta Kastilyalılarla güçlerini birleştirmiş olan Aragon-Katalonya'dan II. Pedro, güneydeki Fransız soylulara destek olmak için Albigeois Haçlılarına karşı Pireneler'in kuzeyinde savaşmak zorunda kalmıştı. II. Pedro Muret Savaşı'nda öldürülünce yerine beş yaşındaki oğlu Jamie geçmiştir, Jamie'nin otoritesini sağlaması biraz zaman alsa da daha sonra "Fatih" ünvanı kazanacaktı.

Ertesi yıl, 1195'te Ereğ'le bozguna uğrayan ancak 1212'de Las Navas'ta zafer kazanan tecrübeli Kastilya Kralı VIII. Alfonso vefat etti. Oğlu I. Enrique daha on bir yaşındaydı ve Kastilya kralının naibi olmak için verilen mücadeleyle sarsıldı. Portekiz'deki genç Kral II. Alfonso (1211-23) ise sağlık sorunları ve ülke içindeki bölünmeler sebebiyle Endülüs'e saldıracak fırsatı bulamadı. Kastilyalı Enrique yalnızca üç yıl tahtta kaldıktan sonra 1217'de hayatını kaybetti. O dönemde kocası Leonlu IX. Alfonso'dan ayrılmış olan dişli ablası Berenguela, ufak oğlu III. Fernando'nun tahta çıkmasını sağladı. 1225'e gelindiğinde Fernando yaşlanmış ve Müslümanlara sefer düzenleyecek kadar güçlenmişti. 1230'da annesinden ayrılmış babası Leon Kralı IX. Alfonso'nun yerine geçti, böylece Leon ve Kastilya Krallıkları birleşmiş oldu. Bu birleşme Reconquista tarihinde büyük önem taşır. Bu iki krallık 1157'de VII. Alfonso öldüğünden

beri ayırdı ve ayrı oldukları 73 yıl boyunca Leon kralları Kastilyalıları baş düşmanları, Muvahhidleri de olası müttefikleri olarak görmüşlerdi. Bu ayrılık olmasaydı halifeler muhtemelen Hristiyanların ilerleyişine karşı bu kadar direnç gösteremezlerdi. Leon ve Kastilya'nın birleşmesinin yanı sıra Aragon-Katalonyalı Jamie'nin büyümesi, Hristiyan krallıklarının sorunlarının sona erdiği ve hem Kastilya'nın hem de Aragon'un genç ve hırslı hükümdarlar tarafından yönetilmeye başladığı anlamına geliyordu. Bu durum, parçalanmış ve lidersiz kalmış Endülüs Müslümanlarının kaderini belirleyecekti.

en-Nâsır'ın ölmeden önce oğlu Yusuf'u varisi seçtiği söylenir. Bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz ama bu durum kesinlikle Marakeş'teki sarayın ileri gelen şahsiyetlerinin işine geldi. Vezir İbn Cami ve sahibü'l-eşgal Abdülaziz b. Ebu Zeyd, on yaşlarındaki bu utangaç çocuğun tahta çıkışını güvence altına aldı. Babasının cenazesinin kalktığı gün ona sadakat yemini edildi.

Bu döneme ait kısa ve büsbütün tekdüze kayıtlardan birinde yemin törenine şahit olan Abdülvahid el-Merrâkûşî tarafından bu olay anlatılmıştır. Onun eğlenceli fakat güvenilir yazıları törenden kısa süre sonra Mısır'a sürgün edildiğinde aklında kalanları gösterir:

Ebu Yakup denen kişiye sadakat yemini babasının cenazesi kalktığı gün edildi. Babasının onu varisi olarak seçip seçmediğine emin değilim. Ancak son günlerinde onun ettiği fenalıkları duyduğunda ondan soğuduğunu biliyorum. Kraliyet ailesinden yemin eden kişilerden ilki Bicaye'de Mayorkalıların [İbn Ganiye'nin destekçileri] saldırısına uğrayan, Abdül'l-Mümin'in hayatta kalan son oğlu, yeni halifenin dedesinin amcası Ebu Musa İsa b. Abdül'l-Mümin'di, öldüğüne dair hâlâ bir haber almadım. Bir diğer kişi, Ebu Zekeriya Yahya b. Ebi Hafs b. Ömer b. Abdül'l-Mümin'di. Bu ikisi, halkı çağırmak için Ebu Yakub'un başında bekliyordu. Muvahhidlerden ise, babası Ebu Yusuf'un ilk veziri olan Ebu Muhammed Abdülaziz b. Ömer b. Zeyd el-Hintati ve daha önce bahsettiğim gibi Ebu Ali Umar b. Musa b. Abdülvahid eş-Şarki ve Tinmal halkından Ebu Mervan Muhammed b. Abdülmelik b. Yusuf b. Süleyman vardı.

Yakın çevre [*hassa*] perşembe günü, Muvahhid şeyhler ve hanedan cuma günü ve genel halk cumartesi günü yemin etti. Ben törene o gün katıldım, katip Ebu Abdullah b. Ayyaş ayağa kalktı ve halka şöyle dedi:

"Emirü'l-mümininin oğlu emirü'l-müminine, Allah'ın Peygamberi'nin sahabilerinin ona ettiği gibi bağlılık yemini edin; hem iyi hem de kötü, hem kolay hem de zor koşullarda ona itaat edin; ona, onun için çalışanlara ve Müslüman halka yol gösterin. Bunu ona borçlusunuz. O da (seferlerden sonra) askerlerini alıkoymamalı, halkın çıkarlarını kendilerinin üstünde tutmamalı, maaşlarınızı ['ata'] zamanında ödemeli ve kendisini halkından uzaklaştırmamalıdır. Allah bunları başarmamız için hem sizin

hem de onun yar ve yardımcısı olsun.” Sadakat yemini töreni bitene kadar her gruba bu sözleri tekrarladı.²⁵

Bu kısa hikaye yine yönetici sınıfın ne kadar az kişiden oluştuğunu vurgulamaktadır. Dedesi ya da büyük dedesi Abdü'l-Mümin'e hizmet etmemiş olan kişiler bu yakın çevreye dahil olamıyordu. Örneğin Beni Marin'in gittikçe güçlenen Berberî liderlerden oluşan yönetici sınıfı katılmasına imkan yoktu. Bir önceki yüzyılda ordunun önemli bir parçasını oluşturan Araplar ve Oğuzların da burada yeri yoktu. Bu muhafazakar yönetici sınıfın ana kaygısı, kârlı valilik mevkillerini kendi üyeleri arasında paylaştırmaktı. Bu sebeple, değişen dünyada imparatorluğa tehdit oluşturan durumları fark edemediler. Edilen yemin de ilginçtir. İnsanlar halifeye, sahabelerin Peygamber'e itaat ettiği gibi itaat etmeye teşvik ediliyordu. Bu, Muvahhidlerin en başından beri yaptıkları halifenin Peygamber'in haklı mirasçısı olduğu propagandasını pekiştiriyordu, ancak çarpıcı olan kısım Mehdi'den bahsedilmemesi ve özel olarak bazı dinî yükümlülükler konmamış olmasıdır. Daha basitçe söyleyecek olursak, burası karşılıklı sözleşmeye dayanan bir hükümdarlıktı ve yeni halifenin asker alımı ve vergilendirmede karşılaşılan bazı sorunları çözmek için sözler vermesi ve dinleyicilerin toplanma şekli, çağdaş Hıristiyan dünyada yaşanan gelişmelerin silik bir yankısıydı.

Resmî olarak el-Müstansır unvanını alan²⁶ yeni halife etkili bir şekilde otorite sağlayamayacak kadar gençti ve siyasi açıdan etkili olan zümre imparatorluğun kazançlarını bölüştü. Halife başkentten hiç ayrılmadı. İbn İzârî'ye göre “babası ona rehberlik etmeleri için bazı Muvahhid şeyhlerini görevlendirdi ve onlar da hükümdarlığı boyunca onun hareketlerine yön verdiler. Dikkate değer hiçbir sefer düzenlemedi, hükümdarlık günleri birkaç ayaklanma dışında huzur içinde geçti. Mağrip ve Endülüs'ün yönetimini amcaları ve akrabalarına verdi.”²⁷ İçlerinden en kıymetlileri babasının kardeşleri Abdullah, Ebi'l-Ula, Ebu Musa ve Ebu'l-Hasan'dı; sırasıyla Mürsiye, Kurtuba, Maleka ve Gırnata valileri oldular ve muhtemelen önemli bir baskı grubu oluşturdular.

1212'deki Hıristiyan zaferinin dışında Endülüs çoğunlukla barış içindeydi. Halifenin danışmanları Kastilyalılarla yeni barışlar yaptı, zaten Hıristiyanlar kendi iç işleri ve kıtlık sorunuyla büsbütün meşguldüler. Sadece Portekizlilerle

25 Abdülvahid el-Merrâküşi, *el-Mucib*, s. 325-7; çeviri s. 270-1.

26 el-Müstansır'ın hükümdarlığı için bkz. Huici Miranda, *Historia Politica*, ii, s. 437-452.

27 İbn İzârî, *el-Beyan*, Bölüm III, s. 243; çeviri s. 275.

ciddi sorunlar yaşandı ve bunların sebebi de çoğunlukla dışarıdan gelen müdahalelerdi. 1217 yılının yazında Alman Haçlıları Kutsal Topraklara taşıyan bir donanma Lizbon'da durdu ve Alcacer do Sal'e birlikte saldırmayı kabul ettiler. Burayı 1192'de el-Mansur almıştı ve bu fetih hükümdarlık döneminin en kalıcı fethi olmuştu. Saldırı 30 Temmuz'da başladı. Müslümanların yeniden fetihler düzenlediği dönemde vali olan Muhammed b. Sidray'ın yerine oğlu Abdullah geçmişti ve savunma görevi onundu. Batalyevs, Kurtuba, Sevilla ve Ceyyan valileri asker ve ufak bir donanma göndererek ona destek oldu. Müslümanların destek güçleri kolayca yenildi ve 18 Ekim'de teslim olma şartlarını sormak zorunda kaldılar. Şartlar zordu, yanlarına hiçbir eşya almamaları şartıyla güven içinde oradan ayrılmalarına izin verilmişti. İbn Vezir, Hristiyan olmayı kabul etti; ama birkaç gün sonra Müslüman topraklara kaçtı. Alman Haçlılar yollarına devam etti ve bu aşamada başka saldırı düzenlenmedi. Yine de Müslümanlar 1216 ve 1221 yılları arasında hâlâ tehdit altında hissediyor olmalı ki Sevilla valisi İhtiyar Ebi'l-Ula, şehrin etrafına duvar çekti ve kuyular kazdı. Bunlardan bazıları hâlâ ayakta ve eski şehrin kuzeyindeki Puerta Macarena'da görülebilir. Ayrıca Torre del Oro olarak tanınan muazzam çokgen kule de Vâdilkebir'in kıyılarında görülebilir. Müslümanların sığınakları hâlâ büyük direnç gösterebilecek yapılar, hem batıdaki Cáceres hem de doğudaki Rekuniye Hristiyanların saldırılarını savuşturmayı başardı.

Her zamanki gibi Endülüs'ün kaderi Fas'ta belirlendi. Burada da II. Yusuf'un hükümdarlığı büyük oranda huzur içinde geçti, fakat güçten değil yorgunluktan kaynaklanan bir barış ortamıydı bu. Kastilya'da olduğu gibi burada da kıtlık ve açlık yaşanıyor ve nüfusu gittikçe azalan Fas'ın kırsal topraklarını Berberî ve Arap kabileler yağmalyordu. Özellikle Beni Marin, Sicilmase bölgesinden Taza ve Fes arasında kalan ovalara kadar yayılmıştı. Yavaş yavaş ülke Muvahhidlerin kontrolünden çıktı.

4 Ocak 1224'te genç halife hayatını kaybetti. Kimileri, Endülüs'ten getirdiği inek ve atları yetiştiren halifenin bu ineklerden biri tarafından boynuzlanarak öldürüldüğünü söyledi. Arkasında çocuk bırakmadı, bu da Abdül-Mümin'in kurduğu babadan oğula geçen hükümdarlık sisteminde sorunlar oluşmasına sebep oldu. Vezir Osman b. Cami hemen Muvahhid şeyhleri bir araya topladı ve ailenin kıdemli bir üyesini seçmelerini istedi Yusuf'un büyük amcası Abdül-vahid b. Yusuf seçildi. Bu dönemde altmışlı yaşlarında olmasına rağmen bu seçim makuldü. Onu şahsen tanıyan Abdülvahid el-Merrâküşî onun mükem-

mel özelliklere sahip olduğundan bahseder. Ayrıca deneyimliydi. 1202 yılında Maleka'da valilik yapmıştı, daha sonra 1206'da ise Heskure Berberî kabilesinin komutası ona verilmişti. Sonra kısa bir dönem Sicilmas'e da valilik yapıp 1221'de Sevilla'da çalışmıştı ve 1224'te Marakeş'e dönmüştü.

Nitelikli biri olmasına rağmen aceleyle atanması muhalefete sebep oldu. Etkili bir hükümdar olma konusundaki kararlılığı Muvahhid şeyhlerin çoğunu kızdırdı, onlar karşılarında daha uysal bir hükümdar istiyorlardı. Ayrıca bu durum hanedan ailesi içindeki güç dengelerinin fazlasıyla değişmesine sebep oluyordu ki en-Nâsir'ın kardeşleri ailenin diğer bir kolunun gücü ele geçirmesine seyirci kalmayacaklardı. Bu durum açık açık bir çatışma yaşanmasına sebep olmasa da yönetimde çetin rekabetlerin yaşanmasına yol açtı. İbn Cami'nin ailesi, Toledolu bakırcı İbrahim b. Cami Abdül'l-Mümin'in hizmetine girdiğinden beri neredeyse hiç kesintiye uğramadan vezirlik görevini yürütüyordu.²⁸ I. Yusuf döneminde bir süre Merida'ya sürgün edilmiş olsalar da aile küllerinden doğmayı başarmış ve o dönemdeki liderleri Osman b. Abdullah b. İbrahim b. Cami yönetimin başına geçmiş, uygulamada iktidarı belirleyen biri hâline gelmiştir. Ancak git-tikçe daha fazla nüfuz sahibi olan bir rakibi vardı: Mali yönetimde sergilediği yetenekler sayesinde halk tarafından yaygın bir biçimde saygı gören Ebu Zeyd Abdurrahman b. Musa b. Yuccan. Dahası, Ömer el-Hintatî'nin yeğeni olan İbn Yuccan'ın Muvahhid kabilelerin liderleriyle güçlü bağlantıları vardı. el-Mansur onun yeteneklerine ve dürüstlüğüne çok güveniyordu ve en-Nâsir'ın hükümdarlığı boyunca önemli görevlerde bulunmaya devam etti. Çocuk halife II. Yusuf'un tahta çıkışını fırsat olarak gören İbn Cami ise nefret ettiği rakibinden kurtulmak istemiş ve onu hapse attırmış, daha sonra da el-Basit yakınındaki Cincale'ye (Chinchilla) sürgüne yollamıştı. Muvahhidler, Hristiyan sınırlarına yakın üçra karakolları siyasal sürgün mekanları olarak kullanıyorlardı.

Yaşlı Abdülvahid b. Yusuf 1224'te tahta çıktıktan sonra İbn Yuccan serbest bırakıldı ve Mürsiye'ye döndü. Burada vali Abdullah ile birlik oldu. İkisi de İbn Cami ve Abdülvahid'in yönettiği bir devlette siyasi geleceklerinin olmadığını farkındaydı, bu yüzden onların hükümetini yıkmaya çalıştılar. Abdülvahid tahta çıktıktan iki ay sonra Abdullah Mürsiye'de el-Adil unvanını alarak halife ilan edildi.²⁹ En başta her şey iyi gidiyordu, kardeşlerinin desteği sayesinde

28 Ailenin tarihi için bk. Huici Miranda, *Historia Política*, ii, s. 448 n. 1.

29 Onun hükümdarlığı için bkz. *age*, s. 452-63.

Endülüs'ün büyük kısmını ele geçirmeyi ve Abdülvahid'in Sevilla'ya atadığı valiyi oradan kovmayı başardı. Ayrıca Marakeş'teki Muvahhid liderler arasından İbn Yuccan'ın dostu olanlar onun yardımına koştu. Hintate şeyhi Ebu Zekerriya ve Tinmalli Yusuf b. Ali, İbn Cami'yi Atlas'a sürgün etti. Çok geçmeden İbn Cami burada hayatını kaybetti. Bütün bunlardan sonra Eylül 1224'te halife görevden düşürüldü ve Marakeş'te öldürüldü.

Arap kaynaklarda *el-maklu* (görevden alınan kimse) olarak geçen Abdülvahid b. Yusuf'un görevden alınması ve öldürülmesi Muvahhidler tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. İlk halife Abdü'l-Mümin'in zamanından beri Muvahhid imparatorluk babadan oğula geçen, hanedan sistemini kullanan bir devlettir. Hanedan ailesi son derece kalabalık olmasına ve el-Mansur döneminde yaşanan anlaşmazlıklar gibi iç çekişmeler çıkmasına rağmen birlik olmayı başarmıştı. Halifenin oğullarından hangisinin tahta çıkacağını belirleyen ekberiyet gibi bir sistem olmamasına rağmen, ilginç bir şekilde aleni olarak şiddetli bir taht kavgası yaşanmamıştı. Kardeşinin soyundan gelenler ve baş destekçi Ebu Hafs Ömer, en üstün güç olan halifelik unvanında hak iddia etmeden hükümte önemli bir göreve getirilmekten mutlu olurken hilafet, I. Yusuf'un soyundan gelenlerin elinde kalmaya devam etti. Bu bağlılık, rejimin başarılı ve istikrarlı olmasındaki temel sebeptir. Bu bağ kırıldığında bir daha hiç yenilenemedi. Diğer her şey iyi gitse bile yaraları sarmak zordu. Ama zaten çıkan krizler, kıtlık ve salgın hastalıklar, Hristiyanların Endülüs'te ilerleyişi ve Merinilerin Fas'ta yaptığı saldırılarla birlikte yenilenmek imkansız hâle geldi.

Bir an için el-Adil'in Muvahhidleri bir araya getirebileceği düşünüldü ama bu olmadı. Çünkü eğer o tahtta hak iddia edebiliyorsa diğerleri de edebilirdi. Endülüs'te onu halife olarak kabul etmeyen tek güçlü kişi Valensiya valisi Ebu Zeyd ve kardeşleri Abdullah ve Ebu Debbus'tu.³⁰ Onlar, seyit Ebu Hafs Ömer'in soyundan geliyorlardı ve artık gücü kendi ellerine alma zamanının geldiğini düşünüyorlardı. Böylece hanedan ailesinin iki kolu arasında şiddetli ve yıkıcı bir mücadele yaşanmaya başladı. el-Adil tarafından Ceyyan valiliği görevinden alınan Abdullah, Hristiyan sınırına yakın Beyyase'ye taşındı, burayı ele geçirdi ve güç merkezi olarak kullanmaya karar verdi. Bu yüzden Arap tarihçileri ona el-Beyyasi adını verir. Buraya yerleşir yerleşmez Endülüs için korkunç sonuçlar doğuracak olan başka bir hamle yaptı, Kastilyalı III. Fernando ile ittifak kurdu ve

30 Bu dönem hakkında yararlı bir anlatı için bkz. Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 136-8.

ona bağlı bir derebeylik olmayı kabul etti. Eylül 1224'te Fernando, Abdullah'ın sadakat yeminini bizzat kabul etmek için Beyyase'ye gitti. Lomax'ın açık bir şekilde söylediği gibi, "Bu ittifak, Fernando'nun Muvahhidler İmparatorluğu'nu parçalamak için kullandığı araç olacaktı."³¹

Bu sırada el-Adil, 1224-25'in kışında el-Beyyasi'yi yerinden etmek için iki kere sefer düzenledi. Sadece 100 Müslüman atlı ve Hristiyan paralı asker toplayabilmişti. el-Beyyasi iki saldırıyı da kolaylıkla savuşturdu. el-Adil ve ailesinin korkak ve beceriksiz olarak ünlenmelerine sebep oldu. Bu şöhret, 1225'in yaz mevsiminin başında Portekizliler Sevilla'nın etrafındaki topraklara akınlar düzenlediğinde iyice yayıldı. Muvahhid rejiminin başarısız olmasının sebebini açıklayan şöyle bir tasvir vardır:

Portekizliler buraya akın düzenledi ve yağmaladılar, ne buldularsa aldılar. Bu sırada Mağrip hükümdarı el-Adil veziri Ebu Zeyd b. Yuccan, yüksek rütbeli görevliler ve Muvahhid şeyhlerle birlikte Sevilla'daydı. Düşmana karşı koyacak ne paraları ne de vasıtaları vardı. O sırada imparatorluğun gücü düşüştü ve hanedanın şöhreti lekelenmişti. Tebaasından bir kişinin başına felaket gelecek olsa, sürülerine el koyulacak olsa yardıma koşacak kimesesi yoktu. Birazdan anlatacağım olaylar yaşanmadan birkaç gün önce Portekizlilerin saldırdığı haberi Sevilla'ya ulaştı. Büyük camide pek çok insan toplandı ve cuma namazı kılındıktan sonra yetkililere, düşmana karşı saldırılarını isteyerek bağırdılar. Ertesi gün, cumartesi günü, bir elçi şehri dolaştı ve halka saldırının hazırlandığını duyurdu. Halk hazırlandı ve teçhizatlandı. Kimileri hemen o gün şehirden ayrıldı. Pazar günü genel seferberlik ilan edildi. Küçük büyük bütün Sevilla halkı her türden bineğe binip şehrin dışına çıktı, bazılarında silah vardı, bazılarında yoktu. Bahçeye piknik yapmaya gidiyor gibilerdi. İçlerinden bir grup Tajeda yönüne gitti, yanlarında yüzden daha az atlı vardı. Hristiyanların sayısı ise oldukça fazlaydı, zırh giyiyorlardı, iyi silahlanmışlardı. Oysa Müslümanların çoğunun silahı bile yoktu ve güçsüzlerdi. Yalnızca sük ve esnaflardı. Sevilla'dan gelen düzenli birliğin başındaysa Ebu Muhammed Abdullah b. Ebu Bekir b. Yezid vardı. O, savaş koşullarını bu ayak takımından ve insan kalabalığından daha iyi biliyordu. İnsanlar ona seslendi ve düşmanla çarpışacaklarını söyledi ama o onları uyarmaya çalıştı. İnsanlar Yezid'i dinlemedi, sadece Hristiyanlara karşı savaşmak istiyorlardı. Bu yüzden onu taciz ettiler, hakaretler yağdırdılar. Sonunda Yezid onlardan bıktı ve onunla gelen atlıları da alarak oradan gitti. Ayrıca kendilerinden sayıca çok daha üstün olan bir düşmanla karşı karşıya olduklarını anlamıştı, yapacak bir şeyi yoktu. Düzenli birliğin çekildiğini gören Hristiyanlar, Sevilla halkına saldırıya başladı. Onların geldiğini gören kalabalık kaçıştı ve ölümler başladı. Kimileri katledildi, kimileri esir alındı, çoğu da kaçtı. Daha sonra insanlar kaç kişinin öldürüldüğü kaç kişinin

esir alındığı konusunda ters düştü, bazıları o ya da bu yolla durumu abarttı. Kimileri 20.000 kişi derken diğerleri daha düşük bir sayı verdi. Allah en doğrusunu bilir. el-Adil bu yılın [1225] Kasım-Aralık aylarında Sevilla'dan ayrıldı ve başkent Marakeş'e gitti.³²

Bu anlatı bize Endülüs'ün sorunları hakkında bir hayli şey anlatmaktadır. Hristiyanlara karşı verilen mücadelede halk hâlâ coşkuluydu ama Muvahhid ve Endülüslü askerî sınıf liderlik sağlayamamış gibi görünüyor. Belki de en çarpıcı kısım askerler ve sivil halk arasındaki keskin ayrımdı. Sivillerin hiçbir askerî ekipmanı yoktu ve karşılaştıkları tehlikelerin ne olduğunu bilmiyorlardı. Muvahhid elit sınıfı halkın coşkusunu kullanarak yerel bir milis oluşturmaya ya da onlardan şehir için bir tür savunma kuvveti oluşturmaya çalışmamıştı. Askerler ve siviller arasındaki bu uçurum sınır bölgelerindeki Hristiyan kasabalarındaki durumla taban tabana zıttı. Bu bölgelerde neredeyse yetişkin erkeklerin tamamına silah eğitimi veriliyordu, surlarda muhafızlık yapabiliyor ve Müslüman bölgelere akınlar düzenleyebiliyorlardı.

Bu sırada el-Beyyasi yeni derebeyinin gölgesinde kendi güç alanını genişletmeye çalışıyordu. Haziran 1225'te Fernando büyük bir orduyla geldi ve Endülüs'te yıkıcı bir sefere başladı. Priego ve Levşe'yi (Loja) aldı, Vega de Granada'yı yağmaladı. Sefer sona erdikten sonra, Hristiyanların desteğiyle Kurtuba ve çevresindeki bölgeye yerleşti. Bu yardımın karşılığında el-Beyyasi üç yeri Fernando'ya vermeyi kabul etti: Emevilerin inşa ettiği eski kalenin hâlâ ayakta olduğu Banos de la Encina, Calatrava şövalyelerinin 1211'e kadar ellerinde tuttuğu Salvatierra ve kuzey batıdaki Capilla'da ufak ve ıssız bir karakol. İlk iki yer onun emriyle teslim olsa da Capilla halkı sert bir direniş gösterdi. 7 Haziran'dan 15 Ağustos'a, teslim olana kadar Fernando kaleyi kuşattı. Kalenin muhafızları Sevilla'dan yardım gelmesini umdu ama nafile. Bu sırada Hristiyanlar, el-Beyyasi'nin sağladığı erzak ve stoklarla rahat içindelerdi. el-Beyyasi'nin davranışları, çoğu Müslümanın ona düşmanlık beslemesine sebep oldu. Çok geçmeden Kurtuba halkı ona karşı ayaklandı ve el-Beyyasi kaçmaya çalışırken öldürüldü. Kafası, zafer hatırası olarak Marakeş'teki el-Adil'e gönderildi. Ancak el-Adil'in bu zaferin tadını çıkaracak çok vakti olmadı. Kısa süre sonra İbn Yuccan ve Berberî müttefiklerin çoğuyla arası bozulunca 4 Ekim 1227'de Marakeş'te bir suikasta kurban gitti.

32 el-Himyari, *Ravzü'l-Mitar*, s. 128-9; çeviri s. 156-7.

Sevilla'daki etkili ve acımasız kardeşi Ebi'l-Ula, kendisini halife ilan ettirdi ve el-Me'mûn unvanını aldı. Hemen, 300.000 maravedi (İspanyol sikkesi) karşılığında 1227-28 yılının kış mevsimi için Fernando ile bir barış anlaşması yaptı. Bu süreyi Marakeş'te kendisini kabul ettirmek için kullanmak istiyordu fakat Muvahhid kabileler arasındaki ayrılıklar yüzünden bu mümkün olmadı.

Bütün bu koşullar altında birçok Endülüslünün Muvahhidler olmadan daha iyi olacaklarını düşünmesi şaşırtıcı değildir.³³ Hristiyanlar harekete geçerken hem el-Adil hem de el-Me'mûn enerjilerini Marakeş'te kendilerini kabul ettirmeye harcadılar. el-Beyyasi de halkın gözünde bir haindi. Üstelik Endülüslüler savaşmaktan kaçınmıyorlardı. Cacares ve Rekuniye'deki başarılı savunma savaşlarıyla ve Capilla'daki kahramanca direnişleriyle bunu kanıtlamışlardı. Hristiyanlarla savaşmak için halk hevesliydi ve bunu gösteriyorlardı. Sevilla halkının Portekizlilerle mücadeleye girmesine neden olan şey yine halkın feryadıydı. Aynı dönemde Mürsiyeliler de Aspe'de buna benzer bir saldırıda bulunmuştu ama o da başarısız olmuştu. Kurtuba ve Beyyase halklarının şehirlerinde Hristiyan asker istememelerindeki kararlılık el-Beyyasi'nin çöküşündeki temel nedendi. Bu, cihada duyulan coşkudan çok, evlerini ve inançlarını korumak için gösterilen inatçı bir kararlılıktı, etkili bir lidere çaresizce ihtiyaç duyuluyordu.

Tam da bu olaylar üzerine Muhammed b. Yusuf b. Hud el-Cüzami sahneye çıktı. Murabıtlar tarafından 1110'da görevden alınan Sarakusta'nın son Tayfa krallarından olan Hudilerin soyundan geliyordu ya da geldiği söyleniyordu. Şehrin kuzeybatısındaki Rakuta (Ricote) bölgesinde Mayıs 1228'de isyan çıkartan Mürsiye cündünde askardı. Muvahhid karşıtı olduğunu saklamıyordu, bulduğu her fırsatta onları ve müttefiklerini katlediyordu. Onun bu tutumu halktan da destek görüyordu ve Cüzami çok geçmeden Mürsiye valisi seyit Ebu'l-Abbas b. Ebu Musa b. Abdü'l-Mümin ve Valensiya valisi seyit Ebu Zeyd'i yenilgiye uğrattı. Kurtuba'da halk, el-Me'mûn'un atadığı Muvahhid vali seyit Ebu'r-Rebi'ye karşı çıktı, onu öldürdü ve Muvahhidleri kovdu. Muvahhidlerin askerî yenilgilerini ideolojilerinin reddi takip etti. İbn Hud, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin uzak saraylarına ulaklar yolladı, onları halifeleri olarak gördüğünü söyledi ve sadakat yemini etti. Kendisi de Murabıtların kullandığı Emîrû'l-müslimin

33 Endülüs'te Muvahhidler sonrası dönem hakkındaki en iyi kaynak Guichard, *Musulmans de Valence*, I, s. 139-65. Bu karmaşık dönemin ayrıntılı bir kronolojik sıralaması için bkz. E. Molina Lopez, "Por una cronologia historica sobre el Sarq al-Andalus (S. XIII)", *Sharq al-Andalus* 3 (1986), 39-55.

unvanını aldı. Bu sadakat yeminin ardından Endülüs'ün onun kontrolündeki kısmını tekrar Sünni dünyasına kattı. Fakat asıl amaç halkın Muvahhidleri ve onların bütün çalışmalarını reddetmesini sağlamaktı.

İbn Hud'un başarısı, Sevilla'daki Muvahhid Halife el-Me'mûn'un rakip bir halifeden kurtulmak üzere her zaman Muvahhid gücünün merkezi olan Marakeş'e taşınmaya karar vermesiyle kesinleşti.³⁴ Ekim 1228'de hayatta kalan Muvahhidlerin çoğu ve 500 Hristiyan şövalyeyle birlikte Boğazları geçti. Onun ayrılığı, Muvahhidlerin Endülüs'teki hükümdarlıklarının fiilen sona erdiği anlamına gelmekteydi. Ancak böylece Endülüs, profesyonel koruyucularından yoksun kalmış oldu. Öte yandan Muvahhid ordusu Las Navas de Tolosa'da çektiği sıkıntıları hiç atlatamadı. 1212'den sonra Muvahhid ordusunun Hristiyanlarla bir daha karşı karşıya geldiğine dair hiçbir kanıt yotur. Daha önce ordunun önemli bir parçasını oluşturan Araplar ve Oğuzlarsa bir anda ortadan kayboldular. Bazı kaynaklarda yenilgiden sonra Fas'ta nüfusun azaldığından bahsedilir,³⁵ hayatta kalan Muvahhidler de asıl evleri olan Marakeş ve güneydeki dağların dışına pek çıkmamış ve Endülüs'ten yapılan çaresiz yardım çağrılarını duymazdan gelmişlerdir.

el-Me'mûn Marakeş'e varınca rakibini yenebilmiş ve Muvahhid otoritesinin temelini oluşturan geleneksel yapıları yıkmaya karar vermiştir. Resmî olarak İbn Tumert'in öğretilerini inkar etmiş ve Sünni İslâmiyet'e olan bağlılığını dile getirmiştir. Aynı zamanda gittikçe daha önemli hâle gelen Kült kabilesiyle (siyasi tarih sahnesine bu dönemde girmiş gibi görünüyorlar) ittifak kurmuş ve ilk günden beri Muvahhidlerin başlıca dayanağı olan Hintate liderlerini ve Tinmal halkını planlı bir şekilde katletmeye başlamıştır. Neden böylesine gaddar davrandıkları bilinmiyor. Fakat hareketleri Tunuslu Hafsilerle yollarının tamamen ayrılmasına ve Muvahhidlerin kendi yuvalarında bile itibarlarını kaybetmelerine sebep olmuştur.

ENDÜLÜS'ÜN ALACAKARANLIK DÖNEMİ (1228-1248)

Muvahhidlerin Endülüs'ten ayrılışından Sevilla'nın Hristiyanların eline geçişine kadar geçen yirmi yıl (1228-48) Endülüs'ün bütün tarihindeki en kafa karıştırıcı ve karmaşık dönemlerden biridir. Elimizde çok az kaynak olması sorunu daha da büyötmektedir, İbn İzârî, İbn Haldun, İbnü'l-Hatib ve el-Makkari'nin kaleme aldığı kaynaklar da olaylar yaşandıktan çok uzun süre sonra yazılmıştır. Ancak

34 el-Me'mûn'un hükümdarlığı için bkz. Huici Miranda, *Historia Politica*, ii, s. 471-80.

35 el-Makkari (çeviri), *Mohammedan Dynasties*, ii, s. 323.

bazı genel mevzuların anlaşılması kolaydır. Bunlardan ilki, Endülüslülerin güç kazanmaya başlamasıdır. Muvahhidler döneminde Beni Vezir ve Beni Azzun gibi Endülüslü liderler tabii ki önemli rol oynuyorlardı ama artık yeni ve farklı bir grup, kendi bileklerinin hakkıyla hükmetmeye başladı. İçlerinden Beni Hud ve Beni Merdeniş gibi birkaçı, önceki yüzyıllarda da Endülüs tarihinde ön planda olan ailelerden olsa da, Beni Ahmer gibileri tamamen yeniydi. Bazı şehirlerde, özellikle Sevilla'da, liderlik Beni Ebi'l-Baki ve Beni Cedd gibi uzun süredir mülki idarede kendini kanıtlamış ailelerin reislerine kaldı.

Bu döneme özgü ikinci özellik de hükümdarları seçerken halkın aktif şekilde rol almasıdır. İbn Hud halktan destek gördüğü için başarılı oldu, Muhammed b. Yusuf el-Ahmer camideki cemaat tarafından seçildiği için Arcune hükümdarı oldu ve Sevilla oligarşik bir heyet tarafından yönetildi. Ayrıca artık Muvahhid Hilafeti çöktüğü için meşruluk arayışına girilmişti. İbn Hud, Abbasi halifelerinden medet umdu, onu tayin etmelerini ve ona şatafatlı unvanlar vermelerini, uygulamada başka bir destek vermelerine gerek olmadığını söyleyen mesajlar yolladı. Zeyyan b. Merdeniş gibi diğer hükümdarlar ve Sevilla'daki siyasi gücü elinde tutan zümreler, Tunus'un Hafsi hükümdarlarına sadakat yemini ettiler, en azından biraz olsun askerî destek görme umudu taşıyorlardı. Tayfa Krallıklarının ilk döneminde olduğu gibi anayasal bir düzen olmaması siyasi istikrarsızlığa neden oldu. Öte yandan en önemli ihtiyaçları ya Hristiyanlara karşı koyabilecek ya da onlarla işbirliği yapabilecek yöneticiler bulmaktı. Bu dönemdeki Endülüslüleri sürekli yeni bir hükümdar seçen ve sonra onu reddeden kararsız ve aciz insanlar olarak değerlendirmek mümkündür ancak gerçek şu ki bu insanlar çaresizdi ve zaman daralıyordu. İnsanların yetersiz bir lideri benimseyip her şeyin iyiye gitmesini umacağı bir dönem değildi. Bu süreçte yaşanan isyan ve darbeleri gerçekleştiren lider adaylarını da aynı şekilde, Müslümanların canı pahasına güce ulaşmaya çalışan kıskanç insanlar olarak değil, başlarındaki efendilerin yetersizliklerinden yılmış kişiler olarak görmek gerekir.

Bu olaylar ekonomik ve sosyal bozulmaların ardından gerçekleşmiştir. Kaynaklar bize bu durumlar hakkında çok az bilgi sağlıyor. Tarihçiler bu detayları sadece satır aralarında veriyorlar ve XII. ve XIII. yüzyılda Hristiyan Avrupa'nın genel tarihine ışık tutan belgelere dayalı kayıtlardan burada maalesef yoktur. Ancak şundan emin olabiliriz ki bu döneme damgasını vuran belirsizlik ve yer yer yaşanan şiddet olayları, kırsal ekonomi üzerinde korkunç sonuçlar doğurmuştur. Hristiyanların düzenlediği akınlar dinî savaşlar olmanın yanı sıra hayvan ve

stok kaçırarak için yapılan akınlardı ve bu durum Endülüs'ün ekili alanlarının çoğunun artık otlak olduğunun bir işareti olabilirdi. Valensiya, Mürsiye, Gırnata, Maleka ve Sevilla gibi bazı şehirler hâlâ sağlamdı, muhtemelen Cenevizliler ve bölgedeki diğer İtalyan tüccarlarla artan ticari ilişkiler sayesinde ayakta duruyorlardı. Ancak Küenke (1177'de Hristiyanların eline geçmiştir), Batalyevs ve Bâce gibi ülkenin iç kesimlerindeki şehirlerde nüfus azalmış, insanlar fakirleşmiş ve hatta tehlikeli hâle gelmişlerdi. İleri gelen pek çok ailenin daha güvenli olan Mağrip'e göç ettiğini biliyoruz. Orta sınıftan insanlar da muhtemelen oraya gitti ama onların göçünün kayıtları bulunmamaktadır. Çoğunlukla Reconquista'nın bir sonucu olarak gösterilen Güney İspanya ve Portekiz'in nüfusunun azalması ve fakirleşmesi, bazı bölgeler için aslında Reconquista'nın sebebi olabilir.

Endülüs için Muvahhidlerin kaderi artık onunkinden bağımsızdı, asıl sorun İbn Hud'un ülkeyi birleştirerek Hristiyanlara karşı koruyup koruyamayacağıydı. Kasım 1229'da Sevilla halkı bir münazara düzenledi ve onun otoritesinin altına girmeye ve Abbasi Hilafetini kabul etmeye karar verdi.

İbn Hud, yarı halife unvanı olan el-Mütevevkel adını aldı ve artık Valensiya hariç bütün Endülüs'te kabul görüyordu. Ancak başarısı uzun sürmedi. İlk görevi Hristiyan tehdidiyle ilgilenmekti. Mart 1230'da Merida'yı kuşatan Leon Kralı ve Montanchez'i alan Santiago şövalyeleriyle çarpışmak üzere kuzeye gitti. Cesaretine ve askerlerin sayıca fazlalığına rağmen Alange'de yenilgiye uğradı. Bu yenilgi Endülüs için bir felaket oldu. Hem Batalyevs hem de Ekstremadura'nın çok geçmeden kaybedilmesinin yanı sıra İbn Hud'un liderliğine duyulan güven zedelendi ve önceden onu destekleyen Endülüslülerin çoğu artık başka birilerini desteklemeye başladı. İbn Hud'un rejimi "halkçı" ve demagojik olarak gösterilmek istendi. İbnü'l-Ahmer ve İbn Merdeniş'in dahil olduğu "aristokrasi sınıfı" ona karşı olduğu için yenilgi alındığı iddia edildi.³⁶ Aslında bu iddiaları destekleyecek hiçbir delil yoktur. Örneğin İbnü'l-Ahmer'in İbn Hud'dan ne açıdan daha aristokrat olduğunu da bilmiyoruz ve bunun toplumsal bir çatışmadan kaynaklandığına işaret eden hiçbir şey yoktur. Gerçek şu ki İbn Hud, halk geneline yayılan memnuniyetsizlikten faydalandı ve Batalyevs'deki yenilgisi onun askerî açıdan başarılı olamayacağını gösterdikten sonra halkın bu desteği sönmeye başladı. Kendi selametleri için çabalayan Müslüman şehirler teker teker düşman tarafından bastırılmaya başladı.

36 Bu durum Guichard, *Musulmans de Valence*, I, s. 149-50'de tartışılmıştır.

Mayorka, bu büyük Hristiyan ilerleyişinin ilk kurbanlarından biriydi. Bu fethin bir diğer özelliğiye olaya şahit olan birinin kaleme aldığı uzun Arapça bir kaynağımızın olduğu tek fetih olmasıdır. Ahmet b. Abdullah el-Mahzumi uzun yıllardır yaşadığı Mayorka'nın tarihini yazmıştır. Hristiyanların fetihlerinden sonra Kuzey Afrika'ya sürgün edilmiş ve 1251'de Tunus'ta ölmüştür. Maalesef yazdığı tarihçenin büyük kısmı kaybolmuştur. Fakat Mayorka'nın fethini anlattığı kısım el-Makkari'nin *History* isimli eserinde verilmiştir.³⁷ el-Mahzumi, son Muvahhid vali Muhammed b. Ali'yi ziyadesiyle eleştirir, onu Hristiyanları kışkırtmakla suçlar. Bunu Hristiyanların gemilerine el koyarak, ileri gelen Müslümanları zalimce ve keyfi olarak yaptığı idamlarla kendisinden soğutarak yaptığını söyler. Katalan donanmanın ufukta geldiği görüldüğünde bile Muhammed'in, önde gelen 50 vatandaşı idam etmeye hazırlandığını söyler. "Muhammed sonra idam cezasına çarptırılan bu elli vatandaşı affetti, düşmanın geldiğini söyleyerek onları evlerine yolladı ve şehri savunmaya hazırlanmalarını istedi. Eve gittiklerinde aileleri hayalet görmüş gibi oldular." Bu koşullarda şehir savunmasının başarısızlıkla sonuçlanması şaşırtıcı değildir. Şehir 31 Aralık 1230'da fethedildi ve adanın geri kalanında milis güçlerin gösterdiği direniş, ertesi yıl kırıldı.

Minorka'daki Müslümanlar en azından başlarda daha şanslıydı. 1231'de birçok Minorkalı kendilerini yönetmeleri karşılığında haraç ödemeye ve Aragon kralının egemenliğini kabul etmeye razı oldu. Bilge ve çok okumuş Sait b. Hakem el-Kureşî'nin hükümdarlığında, ada Müslümanların bir çeşit kültür merkezi hâline bile geldi. Ancak 1282'de Aragonlular adayı işgal edip Müslüman halkın çoğunu köle olarak satınca ve buraya Katalanları yerleştirtince bunların hepsi sona erdi. İbiza 1235'te Girona Katedrali'nin zangocu Guillem de Montgri'nin finanse ettiği ve liderliğini yaptığı bir sefer sonucu alındı.³⁸

Sevilla'da Muvahhid hükümetinin çökmesi üzerine Valensiya'daki yerel vali seyit Ebu Zeyd, Endülüs'teki son Muvahhid lider olarak yalnız kaldı. 1226'da Aragonlu I. James ile bir anlaşma yaptı, ona şehrin gelirlerinin beşte birine denk gelen bir haraç ödemeyi kabul etti. Diğer her yerde olduğu gibi Hristiyanlara karşı koyamaması onu burada halk tarafından sevilmeyen biri hâline getirdi ve 1228'in sonunda ya da 1229'un başında İbn Hud'un Mürsiye'de yükselmesiyle

37 el-Makkari (çeviri), *Mohammedan Dynasties*, ii, s. 329-32.

38 Balear Adaları'nın Reconquista'dan hemen sonra belirlenen kaderi D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium* (Cambridge, 1994), özellikle s. 65-72'de Minorka'da araştırıldı.

çıkan bir isyan sonucu görevinden alındı. O ve geriye kalan diğer Muvahhidler Aragon sınırındaki Segorbe'ye kaçmak zorunda kaldı. Burada hayatını kaybedene dek (1264-68) Aragon Krallığı'nın uyruğunda kaldı. Sonunda Hristiyan oldu ve lordluğu, kızı ve Hristiyan eşine geçti (oğulları Müslüman kalmıştır).³⁹ Muvahhidlere düzenlenen darbenin lideri, uzun süre Muvahhidlere direniş gösteren İbn Merdeniş'in soyundan gelen Zeyyan b. Merdeniş'ti (Zeyyan b. Müdafı b. Yusuf b. Sad b. Merdeniş). Aile, Muvahhid elitinin arasına katılmıştı. 1172'de Muvahhidlerin Levant'ı ele geçirmesinden sonra onlar hakkında pek bir şey duymasak da Valensiya bölgesinde hâlâ nüfuzlu oldukları açıktı. Zeyyan, Valensiya'yı ele geçirdi ve kuzeni Muhammed b. Subay b. Yusuf Daniye'yi yönetiyordu. Zeyyan'ın bölgedeki hükümdarlığının hakkında birkaç şey biliyoruz, çünkü biyografik sözlükler ve şiirler yazar İbnü'l-Ebbar bir süreliğine onun vezirliğini yapmıştı. Dönemi bağlantılı şekilde yaşanan olaylarla anlatmasa da genel bir taslak sunan tarihçilerden daha fazla detay vermektedir.⁴⁰ İbn Hud gibi Zeyyan da Abbasi Hilafetini tanıdı. İbn Hud karşısında bağımsızlığını korumayı başarmıştı ama Hristiyanlara karşı etkili bir direniş gösteremiyordu. Onun hükümdarlığı, Aragonlularla yaptığı bir savaşta yenilmesi ve ardından yavaş yavaş topraklarının elinden kayıp gitmesiyle son buldu. Bu olaylar hakkında Müslüman kaynaklar pek az şey anlatırken Aragonlu I. Jamie'nin otobiyografisinde⁴¹ ve daha sonra yazılan Hristiyan kaynaklarda daha ayrıntılı anlatılmıştır. Aragonluların ilerleyişi durdurulamazdı. Temmuz 1233'te Zeyyan Burriana'nın muhafızlarına hiç destek sağlayamadı, onlar da ağır geçen iki aylık bir kuşatmanın ardından teslim olmak zorunda kaldılar. 1236'da Aragonlular başkentin yalnızca 20 kilometre ötesindeki Enişe'yi (Puig) işgal ettiler. İbn Zeyyan Aragonluları atmak için çaresizce son bir girişimde bulundu. Toplayabildiği bütün askerleri topladı, Hristiyan kaynaklara göre bu 600 atlı ve 11.000 piyade ediyordu ve bu askerleri 100 şövalye ve 2.000-3.000 piyadeyle savaşmaya gönderdi. Müslüman piyadelerden, özellikle Jerica, Segorbe ve Onda gibi sınır bölgelerinden gelen

39 R.I. Burns, "Daughter of Ebu Zeyd, last Almohad ruler of Valensiya", *Viator* 24 (1993), ve M. De Epalza, "La Caiguda de Valensiya i altres Caigudes d'Al-Andalus, segons l'Obra en Prosa d'Ibn al-Ebbar", *Ibn Al-Ebbar: Politic i Escriptor Arab Valensiya*, düzenleme M. De Epalza (Valensiya, 1990).

40 Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 146-9.

41 Bunun İngilizce çevirisine *Chronicle of James I of Aragon* ismiyle ulaşılabilir, çev. Forster (2 cilt, Londra, 1883).

arbaletli askerlerin iyi savaştığı söylenir. Ama bu savaş zor bir arazide, yokuş yukarı yapılan bir mücadeleydi ve Müslüman piyadeler çok geçmeden pes edip kaçtılar. Müslümanların Enişe Savaşı dediği bu mücadele Valensiya için öldürücü darbeydi. Bu felaketin ardından İbnü'l-Ebbar, Hafsi hükümdardan destek alması için Tunus'a gönderildi, hükümdar küçük bir donanma gönderilmiş olsa da bu yardım kıyıya ulaşamadı ve Valensiyalılar Hristiyanlarla tek başlarına yüzleşmek zorunda kaldı. Son kuşatma 23 Nisan'da başladı ve 22 Eylül'de muhafızlar anlaşma teklifinde bulundular. Olaya şahit olan İbnü'l-Ebbar bu sahneyi şöyle anlatır:

Ebu Cemil Zeyyan b. Müdafı b. Sad el-Cüzami, emiri olduğu şehirden ayrıldı. Ayrıca evinin reisi, mülki ve askerî idarenin lideriydi [*vücuḥ el-tulbe ve'l cünd*]. Tiran [I. Jaime], en güzel kıyafetlerini giydi ve kuşatmanın başından beri bulunduğu er-Rusafé'deki kamptan soylularla birlikte yola çıktı. Valace'de [hemen şehrin güney doğusunda] buluştular ve bir anlaşma yapıldı. Despot lider şehri savaştan aldı ve bunun karşılığında orada yaşayan halkın mal mülklerini alarak yirmi gün içerisinde oradan taşınmalarına izin verildi. Bütün bu olaylar yaşanırken oradaydım.⁴²

Zeyyan, güneyde kalan Cullera ve Daniye'ye kaçmayı başardı ama Hristiyanların ilerleyişi durmadı. İbn Hud'un Ocak 1238'de görünüşte şahsi sebeplerden ötürü Meriye'de suikasta uğramasıyla şehrin aristokratlarının arasından öne çıkan Aziz b. Kattab, Mürsiye halkınca hükümdar olarak seçildi. Ancak yeterince parası yoktu ve Hristiyanlara karşı koyamıyordu. Nisan 1239'da, Mürsiye halkı şansını Zeyyan b. Merdeniş'le denemeye karar verdi. Valensiya'daki başarısızlıklara rağmen askerî şöhreti zedelenmemişti. Ama o da beklentileri karşılayamadı ve 1241 senesinin başında şehirden atıldı. Yaşamının geri kalanını Alicante'de ve 1247'den itibaren Tunus'ta sürgünde geçirdi. Mürsiyeliler daha sonra İbn Hud'un oğlundan medet umdu ama kaderleri çoktan yazılmıştı. Kastilyalılar, Gırnata'daki Nasri İbnü'l-Ahmer Mürsiye'yi ele geçirmeye çalışabilir diye harekete geçtiler ve 5 Temmuz 1243'te hisarı işgal ettiler. Öte yandan Mürsiye 1266'da Kastilyalılar tarafından tamamen alınana kadar onlara tabi bir krallık olarak varlığını sürdürdü.⁴³

Başka yerlerde de aynı olaylar yaşandı. İnsanlar yaşadıkları şehirleri büyük bir gayretle korudular. Ama eğitimli ve teçhizatlı askerî personel sayısı ciddi

42 İbnü'l-Ebbar, *Hulletü's-Siyerâ*; Guichard, *Musulmans de Valence*, i, s. 149'da alıntılanmıştır.

43 Mürsiye'nin Hristiyan sömürgesi olarak geçen tarihi için bkz. L.P. Harvey, *Islamic Spain, 1250-1500* (Chicago, 1990), s. 44-8.

manada azdı, farklı şehirler arasında iş birliği yok denecek kadar azdı ve dışarıdan yardım gelme şansı çok düşüktü. Kurtuba, İbn Hud'un yardım etme çabalarına rağmen 29 Haziran 1236'da düştü. 1249-50'ye gelindiğinde Algarve'deki bütün şehirler Portekizlilerin eline geçmişti, güney batıda sadece Leble 1262'ye kadar yine Portekiz'e tabi bir krallık olarak ayakta kalmıştı.

Sevilla'da Hudîlerin çöküşüne halkın verdiği tepki, şehirdeki önemli bir aileden gelen Ebu Mervan Ahmet el-Baci'ye bel bağlamak oldu. Hükümdar ilan edildi ve Kasım 1231'de azametli Mûtezid unvanını aldı. Ancak iki yıl sonra Nasri İbnü'l-Ahmer tarafından öldürüldü. el-Ahmer, sağ kolu İbn Eşkilule'yi şehri onun adına alması için oraya göndermişti. Yine bir ihtilal yaşandı ve bir ay dahi geçmeden İbn Eşkilule Sevilla'dan atıldı ve Sevilla tekrar İbn Hud'un yönetimine girdi. Şehirde önde gelen şahsiyet artık Ebu Amr b. Cedd'di, köklü bir kadı ve ulema ailesinden geliyordu. 1238'de İbn Hud öldükten sonra vatan-daşlara, Muvahhidlere karşı bağlılıklarını tekrarlamalarını emreden de oydu. O tarihten 1246'ya kadar İbnü'l-Cedd şehrin hükümdarıydı. X. yüzyılda İbnü'l Haccac'ın, XI. yüzyılda İbn Abbad'ın dahil olduğu Sevilla'nın aristokrat hükümdarları listesindeki son isim o oldu. III. Fernando'nun isteklerini ikiletmeden kabul etmeyi bir politika hâline getirdi. Bu bir süreliğine şehri güvende tutsa da halk arasında sevilmemesine yol açtı, özellikle de ödemelerini kestiği *muhavire*, yani sınır askerleri arasında. 1246'da onu öldüren de bu askerlerin lideri, Sakkaf adında biriydi. Müslümanların hükümdarlığının son iki yılında Sevilla; içinde Sakkaf, tarihçi İbn Haldun'un akrabası Yahya b. Haldun, IX. yüzyılın sonundan beri şehrin önde gelen ailelerden birisinin vekili ve yerel aristokrasinin diğer üyelerinin dahil olduğu bir heyet tarafından yönetildi.⁴⁴ Ancak Müslüman Sevilla'yı kurtarmak için çok geç kalınmıştı. Önde gelen ailelerin çoğu çoktan Kuzey Afrika'ya göç etmişti ve Kastilyalılar da Kurtuba'ya kadar girmiş, dola-yısıyla Vâdilkebir Vadisi kaybedilmiş sayılırdı. III. Fernando, İbnü'l-Cedd'in ölümünü şehri işgal etmek için bir bahane olarak kullandı. İbnü'l-Ahmer'in yardım ettiği Fernando, şehri güç kullanarak alamayınca halkın açlıktan ölmele-sini bekledi. Dokunaklı yardım mektupları ve şiirler yazılıp Kuzey Afrika'daki hükümdarlara yollandı. Hafsiler bir donanma yolladı ama Hristiyanlar onları

44 Bu dönemdeki Sevilla için bkz. R. Valensiya, "Los Dirigentes de la Sevilla Árabe en torno a 1248", E. Cabrera (düzenleme), *Andalucía entre Oriente y Occidente* (Actas de V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía, Córdoba, 1988).

uzaklaştırdı. Fas'tansa hiçbir yanıt gelmedi, Muvahhidler ve Meriniler burada kendi dertlerine düşmüşlerdi. Sonunda, 23 Kasım 1248'de⁴⁵ bir buçuk yıl süren kuşatmanın ardından halk anlaşma yapmak istedi. Yanlarında alabilecekleri bütün mallarıyla birlikte şehirden ayrılmaları için onlara bir ay verildi ve 22 Aralık'ta Fernando fatih olarak şehre girdi.

45 Valensiya bu farklı tarihleri "Los Dirigentes", s. 33'te tartışmıştır.

XI. BÖLÜM

GİRNATALI NASRİLER

İBNÜ'L-AHMER VE NASRİ KRALLIĞI'NIN KURULUŞU (1232-1273)

Gırnata Krallığı'nın temelleri, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğindeki çalkantılı yıllarda atılmıştır.¹ 1230 ve 1240'larda Hristiyan fetihlerin galibiyetle ilerleyişi 1248'de Sevilla'nın alınmasıyla zirveye ulaştı. Her iki dinin mensupları da bu felaketin bütün Endülüs'ü yutacağını düşünmüş olabilir ama böyle olmadı ve Gırnata Krallığı iki yüz elli yıl boyunca varlığını sürdürdü.

Gırnata Krallığı'nın tarihini etraflıca incelemek gerçekten zordur. Hükümdarların başa gelişi ve gidişinden, Hristiyanlarla yapılan savaşların seyrinden emin olsak da onlar dışında pek az şey biliyoruz. Bu yüzden siyasi açıdan bir analizden ziyade sadece olayları anlatabileceğiz. Başkentin dışındaki bölge-

1 Nasri Krallık hakkındaki temel çalışma R. Arie, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides 1232-1492* (Paris, 1973; yeni baskı Paris, 1990) eseridir ve krallıktaki yaşamı her yönüyle anlatır. Bu esere ek olarak L.P. Harvey, *Islamic Spain, 1250-1500* (Chicago, 1990) eserine bakabiliriz, burada Gırnata Krallığı'nın yanı sıra Müdeccenlerden (Hristiyan yönetimi altında yaşayan Müslümanlar) de bahseder ve zaman zaman cılız kalan Arapça kaynaklara ek olarak Hristiyan kaynaklardan da ziyadesiyle faydalanır. XIII. ve XIV. yüzyıllar için önemli olan bir kaynak için bkz. M.A. Manzano Rodriguez, *La Intervencion de los Benimerines en la Peninsula Iberica* (Madrid, 1992).

lerde neler yaşandığına dair pek bilgimiz yok, valiler üzerineyse neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bu sebeple krallığın çöküşünde önemli rol oynayan iç savaşları, özellikle de XV. yüzyılda yaşananları anlamakta güçlük çekiyoruz. Beni Serrâc ve Beni Kumaşa gibi hatırı sayılır aileler olduğunu biliyoruz, ancak onların güçlerinin nereden geldiğini bilmiyoruz. Güçleri, Gırnata'daki hükümeti kontrol etmelerinden mi yoksa merkezde kendi hırslarını gerçekleştirmelerine yarayacak parayı toplayabilecek ve askerî desteği bulabilecekleri yerel güçlerden mi geliyordu? Kastilya'ya karşı düzenlenen politikaların değiştirilmesi barışın mı savaşın mı habercisiydi? Ticari çıkarlar bu politikaların belirlenmesinde rol oynadı mı? Bu temel soruların yanıtları muğlaktır. Bunlar dışında siyasi tarihin çoğu zararlı ve anlamsız saray entrikalarıyla geçmiş gibi görünüyör.

1231'de, Leonlular Alanje'de İbn Hud'u yendiler. Bu yenilginin yanı sıra, Batalyevs'in ve Ekstremadura'nın geri kalan kısmının kaybedilmesi, onun liderlik ve Endülüs Müslümanlarının koruyucusu itibarını zedeledi. Ülke genelinde halk, kendilerini kurtarabilecek güçlü kişiler aramaya başladı. Vâdilkebir Vadisi'nde Kurtuba'nın 80 kilometre doğusunda bulunan Arcune adında ufak bir kasabada yaşayan Müslümanlar, 629 yılının Ramazan ayında son Cuma günü (18 Nisan 1232) namaz kılmak için camide toplandı. Burada, İbnü'l-Ahmer olarak tanınan Muhammed b. Yusuf b. Nasr'ın otoritesini kabul etmeye karar verdiler. İbnü'l-Ahmer'i seçkin bir soydan gelmiş gibi göstermek için çaba gösterdiler fakat kökenlerinin ciddi manada sade olduğu ortadaydı. Şöhret kazanmasının sebebi dindarlığı ve Arcune sınırına tehlikeli derecede yakın olan Hristiyanlarla savaşmaktaki başarısıydı. İbnü'l-Ahmer'in daha önce Muvahhid ordusunda savaşmış yahut sadece inancı için savaşan gönüllülerden oluşan küçük bir ordusu olmalıydı; ayrıca Beni Eşkilule'yle bağlantıları vardı, onunla hükümdarlığının büyük bölümünde ortak çalıştı. Kurtuba'daki Beni'l-Mevl ve Ceyyan'daki Beni Sanadid gibi önceden Muvahhidlere hizmet eden, ancak Hristiyanlar tarafından evlerinden atılan aileler de ona katıldı. Onlar ve büyük olasılıkla onların uşakları ve destekçileri artık Nasri ordusuna katıldı.²

Bir yüzyıl sonra İbn Haldun, İbnü'l-Ahmer'in güce kavuşmasını şöyle anlatır:

Nasriler, birkaç üyesinin hayatta kaldığı Emevi hanedanını destekleyen Arap ailelerden biriydi. Endülüslüler, artık Emeviler tarafından yönetilmeyip, Murabit ve Muvahhidler tarafından yönetilmekten hoşlanmadı. Üstlerinde çok baskı oluştu ve kalpleri yeni hükümdarlarına karşı nefretle ve kızgınlıkla doldu.

Muvahhid rejiminin sonlarına doğru, Muvahhid lordları kalelerinin çoğunu Hristiyan hükümdara teslim ettiler, böylece başkent Marakeş'i ele geçirmeye çalışırken onun desteğini almayı umdular. Bu, geriye kalan dayanışmacı Endülüslülerin birleşmesine neden oldu. Bu kişiler bir dereceye kadar kentsel uygarlaşmanın ve kentlerin dışında kalmış [İbn Haldun bunu bir zaaf olarak görüyordu] Arap ailelerden gelmekteydi ve askerî hayata çok alışkınlardı. Bunların arasına İbn Hud, İbnü'l-Ahmer, İbn Merdeniş ve benzeri aileler girmekteydi.³ İbn Hud güce el koydu, doğudaki Abbasi Hilafeti'nin otoritesini kabul etti ve insanların Muvahhidlere karşı ayaklanmasına sebep oldu. Onlara edilen bağlılık yeminleri geri alındı ve dışarı atıldılar. Böylece İbn Hud, Endülüs'ün bağımsız hükümdarı oldu. Sonra İbnü'l-Ahmer, İbn Hud'un gücüne meydan okudu. Tunus hükümdarı İbn Ebu Haf'sın otoritesini kabul etti ve "reisler" [*er-rüesa*] denilen bir grup akrabasıyla birlikte gücü ele geçirdi. Egemenlik kurmak için ihtiyacı olan tek şey buydu, çünkü Endülüs'te devlet kuran [*sultan*] ve tebaası [*reaya*] olan çok az kişi vardı. İbnü'l-Ahmer ise Hristiyanlara karşı, denizin karşı kıyısından gelen Zenâte prenslerinin desteğine başvurdu. Bu Zenâte prensleri, ona sınır bölgelerini koruma ve garnizonlara adam sağlama konularında yardımcı oldu. Mağrip'in Zenâte (Merini) hükümdarı Endülüs'ü ele geçirmeyi umut ediyordu, ama İbnü'l-Ahmer'in yanındaki Zenâte prensleri onu savundular. İbnü'l-Ahmer sonunda kontrolü tamamen eline almayı başardı. İnsanlar onun hükümdarlığına alıştı, ona karşı bir şey yapamıyorlardı. Otoritesini ve gücünü soyundan gelen kişilere devretti, onlar da şimdiye kadar bu gücü ellerinden bırakmadılar.⁴

Bu güçlü adam, Ceyyan dahil diğer bölgelerden de destek görmeye başladı. Artık ona bu bağlamda muhtemelen "patron" anlamına gelen *eş-şeyh* deniliyordu. Yalnız, Endülüslü Müslümanlar içinde bu kriz anında bile onun sert yönetimini kabul etmeye sıcak bakmayanlar vardı. Örneğin Kurtuba'daki vatansever Beni'l-Mevl şehrin en önde gelen ailesiydi ve İbn Hud'a düşmanlık beslerken askerî koruyucuları olarak İbnü'l-Ahmer'i görüyordu. Ama İbnü'l-Ahmer'in kontrolünde geçirdikleri birkaç aydan sonra İbn Hud'un daha uyumlu olduğuna karar verdiler. Sevilla'da da Beni'l-Baci onu önce kucakladı, sonra reddetti. Ufak merkezlerde daha başarılıydı. Vadiâş ve Baza 1232'de, Gırnata Mayıs 1237'de, Meriye 1238'de ve Maleka ya 1238 ya da 1239'da ona katıldı. Bu merkezlerin hiçbirinde İbnü'l-Ahmer fetih yapmak zorunda kalmadı. İnsanlar, harekete geçebilen bir lidere sahip olmaktan memnundular. Yani Gırnata Krallığı'nın temelleri zorla değil, halkın rızasıyla atıldı.

3 İbn Hud ve İbn Mardaniş için bkz. s. 265-71.

4 İbn Haldun, *Al-'Ibar wa divanü'l-mubtada' wa'l-khabar*, düzenleme S. Zakkar (8 cilt, Beyrut, 1981), i, s. 207-8; çeviri F. Rosenthal, *Muqaddima* (3 cilt, Londra, 1958), i, s. 334-6. Rosenthal'in çevirisinde ufak değişiklikler yaptım.

İbnü'l-Ahmer, alaycı bir tavırla Müslüman halkın çıkarlarını ihmal ederek gücüne güç katmaya devam etti. Bu durum pek çok kişiyi dehşete düşürmüş olmalı. Kastilyalılar, Ocak 1236'da Kurtuba'yı ele geçirdiklerinde onlarla iş birliği içindeydi. İşbirliği yapması öncelikli olarak toprak kaybı yaşamasını önlemedi; 1244'te Arcune bile kaybedildi ve 1245 senesinin yazında Kastilyalılar Ceyyan'ı kuşattılar. Halk, yedi ay boyunca amansız bir direniş gösterdi. Fakat Muhammed'in şehre erzak yollama çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Sonra, Mart 1246'da tarafını değiştirmeye karar verdi. III. Fernando'yla buluştu ve yirmi yıl sürecek ateşkes karşılığında şehri teslim edip Kastilyalı kralın vasalı olmayı kabul etti. Halk teslim olmaktan başka çare olmadığını gördü ve hoca Ceyyan'daki muazzam camide verdiği vaizi şu sözlerle sonlandırdı: "Bu, Ceyyan'da verilen son [Müslüman] vaazıdır." Haklıydı, bu dönemde Kastilyalılar tarafından hızla fethedilen şehirlerden Müslüman halk kovuldu ve bir daha geri dönüş olmadı. Yerel bir şiirde şöyle yas tutulmuştur:

Elveda, kendine iyi bak Ceyyan, gözyaşlarım sıra sıra inci tanesi...
Seni terk etmekten nefret ediyorum, ama zaman böyle gösterdi.⁵

İki yıl sonra, Muhammed kimin tarafını tuttuğunu tekrar gösterdi ve Sevilla'nın son kuşatmasında Hristiyanlara yardımcı olması için kendi adamlarından bir birlik gönderdi. İbnü'l-Ahmer, III. Fernando'yla olan ilişkilerini, Gırnata ve güneyde güçlenmek için kullandı. Hristiyan kaynaklarda onun Kralın vasal devleti olduğu söylenir, ama buna çok önem verilmemelidir. İbn Ahmer farklı dönemlerde İbn Hud'a, Bağdat'taki Abbasi halifesine ve Tunuslu Hafsilere bağlılık yemini etmişti. Bütün hamleleri birer taktikti ve geçiciydi. Daha çarpıcı olanı, gözden çıkardığı Müslümanların felaketi olma pahasına kendisi için Kastilyalılarla ittifak kurmayı kabul etme politikasıydı.

1246 Ceyyan Anlaşması ve 1248'de Sevilla'nın düşmesi, yeni krallığın siyasi ve coğrafi temellerinin neler olacağını belirledi.⁶ 1246 ve 1264 yılları arasında İbnü'l-Ahmer büyük Kastilyalı lordlarla çoğunlukla barış içindeydi, böylece yeni devletin kurulabilmesi için bir süreç sağlamış oldu. İbnü'l-Ahmer, el-Hamra Kalesi'ne yerleşti, hanedanı bu kaleyi çok ünlü bir kale hâline getirecekti. Şehre,

5 İki de İbn Abdülmün'im el-Himyari, *Ravzü'l-Mitar fî Haberi'l-Aktar*, s. 71-2; Fransızca çeviri E. Lévi-Provençal, *La Peninsule Iberique au Moyen-Age* (Leiden, 1938), s. 88-90.

6 Onun hükümdarlığı için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 61-8 ve Harvey, *Islamic Spain*, s. 20-40.

ele geçirilen şehirlerden insanlar yağdı ve yerleşke sınırı eski Alkazaba'yı içine alarak oraya yerleşen Beyyaseli sığınmacılar tarafından Albaicin olarak adlandırılan tepeye kadar uzandı. Çok sayıda sığınmacının olması krallığın bu kadar uzun süre ayakta kalabilmesinin sebeplerindendir. Onu çevreleyen Hıristiyan Endülüs ovalarının dağınık yerleşim alanlarına kıyasla yoğun nüfusluydu. Özellikle 1264-66 ayaklanmalarının ardından pek çok Müslümanın sınır dışı edilmesiyle birlikte nüfus iyice arttı.

Elimizde bulunan zayıf kaynaklara göre Gırnata Krallığı'nın hem yoğun nüfusu olduğunu hem de nispeten refah içinde yaşadığını biliyoruz. Ancak Lévi-Provençal'ın da gözlemlediği gibi bu krallığın ekonomisi hakkında ondan yarım milenyum önce var olan Kurtuba Hilafeti hakkında bildiğimizden çok daha azını biliyoruz.⁷ Merinos koyunundan elde edilen yünün üretiminin tarım ekonomisine yön vermeye başladığı Hıristiyan İspanya'ya kıyasla Gırnata karma bir tarım ekonomisine sahipti. İtalya ve Kuzey Avrupa'ya ciddi miktarda ipek ve kurutulmuş meyve ihraç ediliyordu. Dış ticaretin çoğu Cenevizli tüccarların elindeydi; Maleka, Meriye ve Gırnata'da ticaret kolonileri kurmuşlardı. İlk dönemlerin aksine Doğu Müslüman dünyasıyla ticaret neredeyse tamamen bitmişti, yalnızca arada sırada Mağrip'ten tahıl ithal edilebiliyordu. Gırnata şehrinin kendisiye genişledi ve kuzeyde Albaicin ve güneyde Entekîre (burayı, 1410 yılında Kastilyalıların eline geçen aynı isimdeki yerin yerlileri kurmuştur) gibi yeni semtler kuruldu. Bunun sebebi kısmen Hıristiyanların eline geçen bölgelerdeki halka kalacak yer sağlamaktı. Nüfus tahminen 50.000'di, yani X. yüzyıl Kurtuba'sının yarısı kadardı. Fakat bu tahmin epeyce tartışmalıdır. Kalan son Müslüman yerleşim bölgesinin zenginliğine dair bize en büyük ipuçlarını veren şey, günümüzde hâlâ ayakta olan el-Hamra Kalesi'dir.

Krallığın bu dönemde çizilen sınırları 1480'lere kadar neredeyse hiç değişmedi; sadece en batı uçta Tarif ve Cezîretülhadra kaybedildi. Krallık topraklarına, modern Meriye, Gırnata, Maleka ve Kadis'in en doğu kesimlerinin bir kısmı dahildi. Başkent haricinde Maleka, Meriye, Ronda ve Vadiâş gibi önemli şehirleri ve özellikle Vega de Granada ve Maleka gibi zengin tarım bölgeleri bulunmaktaydı. Maleka ve Meriye gibi limanların kontrolü Kastilya topraklarından geçmeden sağlanabiliyordu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman devletleriyle doğrudan

7 Ekonomi için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 334-63; O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain* (Cambridge, 1994), s. 209-39.

temasları vardı. Krallığın kuzey batıda doğal sınırları, dik dağları ve hendekleri varken kuzey doğuda yüksek yarı çölleri vardı. Ancak iki bölgesi özellikle zayıftı. Bunlardan ilki; Tarif, Cezîretülhadrâ ve Cebelitarık'ın kesiştiği Kastilyalılar için de stratejik önem taşıyan Cebelitarık Boğazı'ydı. Diğeri daha merkezi bir yerdi. Ceyyan'ın Hristiyanların eline geçmesinin ardından Gırnata sınıra fazlasıyla yakın hâle gelmişti, sınırın 50 kilometreden daha az uzaklıkta olduğu yerler vardı. Bu da, en başta kuzeybatıdan gelen istila güzergahının üzerindeki kale olmak üzere, kaleler için sürekli mücadelelerin yaşanmasına sebep oldu. Kal'atü Yahsub (Alcala la Real), Alcaudete, Priego ve Cabra gibi Hristiyan üslerinden yapılan saldırılara karşı başkenti korumak için Müslümanlar Levşe, İznajar, Montefrio, Illora ve Moclin'i ellerinde tutmaya kararlıydı. İki taraf arasındaki savaşın büyük kısmı bu ufak ama hayati önem taşıyan kaleler için yapılıyordu.

İlk istikrar dönemi, Müdeccenlerin isyanıyla (1264-66) sona erdi.⁸ Müdeccenler, Hristiyanların egemenliğinde yaşamayı seçen kişilerdi. Onlar, artık iki yüz yıldır belirli bir hoşgörü çerçevesinde Kastilya ve Aragon'da yaşamakta olan, dinlerinde özgür ve Müslümanların isyanlarına karışma niyeti hiç olmamış Müslümanlardı. Durumları XIII. yüzyılda Reconquista'nın etkilediği Müslümanlardan daha farklıydı. Onlar Leble ve Mürsiye gibi birkaç bölgede Müslüman lordların hakimiyeti altında fiilen kendi kendilerini yönetirken, Hristiyanların egemenliğinde yaşayanlar için kurallar daha sertti.

İsyanın ilk adımını İbnü'l-Ahmer'in mi Müdeccenlerin mi attığı bilinmiyor. İbnü'l-Ahmer, Kastilya Kralı X. Alfonso'nun (1252-84) git gide başka endişelere yöneldiğini fark etmişti. Ayrıca yardımlarına ihtiyaç duyabileceğini düşündüğü Tunuslu Hafsilerle ve daha da önemlisi Fas'taki Merinilerle iyi ilişkiler kurmuştu. Meriniler artık son Muvahhidlerin de yerlerine geçmişlerdi ve cihada katkıda bulunarak meşrulaşmaya çalışıyorlardı. Bir Berberî birlik, Boğazlardan Tarif'e geçti, burada İbnü'l-Ahmer bu birliği karşıladı. Muhammed, Endülüs'ün diğer Müslüman hükümdarlarının kaderinin nasıl olduğunu görmüştü, bu yüzden Hristiyanların baskılarından kurtulmanın vaktinin geldiğini düşünmüş olabilir.

İlk başta her şey yolundaydı. İbnü'l-Ahmer'in eski rakibi İbn Hud'un oğlu Mürsiye lordu Gırnata'nın otoritesini kabul etti. Aşağı Vâdilkebir Vadisi'nde, Şerîş, Utrera ve Lebriha'da Merinilerin gelişiyile cesaretlenen Müslümanlar, Hristiyan garnizonlarını uzaklaştırmayı denediler. Hristiyanlarsa karşı saldırıda

bulundu. I. Jamie (Aragon Kralı, 1213-76), Mürsiye'yi geri aldı ve 1265 yılının yazında X. Alfonso, Vega de Granada'yı işgal etti. 1265'in sonuna gelindiğinde artık her şey bitmişti ve İbnü'l-Ahmer'in son çaresi, olabilecek en iyi koşullarda barış yapmaktır. Yenilgi, Müdeccenler için bir felaket oldu. Toplu olarak sürgün edildiler. Kastilyalıların hakimiyetindeki topraklarda büyük bir etnik temizlik yapıldı, böylece Hristiyan Endülü's'te neredeyse hiç Müslüman kalmadı.

İbnü'l-Ahmer'in başarısız olmasının sebeplerinden biri, ilk günlerinde onun ortağı olan Beni Eşkilule'nin topraklarında ona meydan okumasıydı.⁹ Sorunun kökeni, İbnü'l-Ahmer'in kendisinden sonra oğulları Muhammed ve Yusuf'un yerine gelmelerini sağlamak için kararlılık göstermesiydi. Çünkü Beni Eşkilule oğullarının sonunda onları güçten düşüreceklerine inanıyordu. 1266'da Maleka'daki sığınaklarında ayaklandılar ve X. Alfonso'dan yardım istediler. Bunun üzerine karmaşık bir savaş ve diplomasi dönemi başladı. Durum, 1272'de Nuno Gonzalez de Lara'nın liderliğinde bir grup Kastilyalı baronun X. Alfonso'ya karşı ayaklanmasıyla daha da karmaşıklaştı. İbnü'l-Ahmer isyancı baronları memnuniyetle sarayında misafir etti.

Muhammed, 22 Ocak 1273'te atından düşüp öldüğünde sorunlar hâlâ çözülmemişti. Neyse ki el-fakih olarak bilinen, adı yine Muhammed olan oğlu hem savaş hem de diplomasi alanında deneyimliydi. 38 yaşında hemen babasının yerine geçti.

Elimizdeki kaynakların içeriğinden ötürü içeride yaşanan gelişmelerden ziyade, askerî ve diplomatik olaylar hakkında bilgiye sahibiz. Bu askerî ve diplomatik hamleler, tahminen o dönemde yaşayan insanların çoğunu sersemlettiği gibi tarihçileri de sersemletmektedir. Buna sebep, belki de fazlasıyla ayrıntılı kayıtlar bulunmasıdır. Ancak her iki tarafın da belirli bir tutarlılık içinde sürdürmek istediği uzun vadeli çıkarları vardı.

NASRİLER, MERİNİLER VE KASTİLYALILAR (1273-1333)

II. Muhammed'in hükümdarlığında (1273-1302)¹⁰ bir Nasri diplomasi sistemi geliştirildi. Bu sistem, eğer başarılı olursa Gırnata krallarının gücünü sağlamlaştıracak ve krallıklarını güvenceye alacak bir denge politikasıydı. Sistemde üç başkahraman vardı: Gırnata hükümdarı, Kastilya Kralı ve Fes'teki Merini

9 Bu mücadele Age, s. 31-7'de ele alınmıştır.

10 Onun hükümdarlığı için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 68-84; Harvey, *Islamic Spain*, s. 151-64.

sultan. Bu kişilerin her birinin kendi amaçları vardı. Gırnata kralı her şeyden çok sınırlarını korumak istiyordu. Hatta daha iyimser olduğu dönemlerde Hristiyanlara karşı kaybedilen topraklarının bir kısmını geri almak da istiyordu. Bu açıdan da gerçekçiydiler, hedefleri Kurtuba ya da Sevilla'dan ziyade, Hristiyanların saldırı üssü olarak kullandığı Alcaudete ve Martos gibi sınırdaki ufak kasabalardı. Ayrıca Nasriler XI. yüzyılda Tayfa krallıklarına olduğu gibi, bir Fas imparatorluğu tarafından yutulmak istemiyorlardı. Merinilerle aralarına mesafeye koymaya dikkat ediyorlardı. İşlerine geldiği zaman onlarla ittifak kurmaktan memnundular ama niyetlerinden şüphe ettikleri için onları krallıklarına sokmamaya kararlıydılar. Bunun için de Cezîretülhadrâ, Cebelitarık ve Sebt'e deki Boğazları kontrol etmeye çalışıyorlardı. Nasrilerin diplomasisi bir güç dengesi kurmaya yönelikti ve en önemlisi Kastilyalı ve Merinilerin iş birliği yapmasını önlemeyi amaçlıyordu.

Kastilyalıların hedefleri ilk bakışta anlaşıldan daha karmaşıktı. Gırnata'yı ele geçirip Reconquista'yı tamamlamak için hiçbir arzu beslemiyorlar gibi görünüyordu. Müslümanların topraklarına düzenlediği akınlara son vermek ve Nasrilerden haraç toplamak istedikleri kesindi. Bu haraç, sık sık finansal zorluklar yaşayan Kastilya kralının önemli bir geliriydi. Bu yüzden Kastilya için bu krallığın varlığını sürdürmesi önemliydi. Eğer fethedilseydi toprakları Kastilyalı soylular arasında dağıtılırdı. Bununla beraber, Kastilyalılar yeni fethedilen Hristiyan Endülüs topraklarına yerleşecek yeterli sayıda insan bulmakta bile zorlanıyordu. Sistematik bir şekilde fetih yapmaya çalıştıklarına dair neredeyse hiçbir belirti yoktur. Kazanılan ana topraksa 1292'de Nasrilerden değil, Merinilerden alınan Tarif'di. Bunun amacı Kuzey Afrikalıların Cebelitarık Boğazını geçmesini önlemektir. Gırnatalı II. Muhammed kuşatmayı destekledi ve bu fırsatı kullanarak Merini askerlerini yeni işgal ettikleri Estapona'dan uzaklaştırdı.

Meriniler, bir Berberî hanedanıydı. Murabıtların Sanhâce, Muvahhidlerin Masmude kabilelerinin desteği üzerine kurulduğu gibi o da Zenâte kabilesinden destek alıyordu. Ancak kendisinden önce gelen gruplardan farklı olarak, egemenlikleri hiçbir dinî ya da ideolojik temele dayandırılmıyordu. Merini İmparatorluğu kabile şefleri tarafından kurulmuştu, dinî reformcular tarafından değil. Yine de kendilerini Muvahhidlerin halefi olarak görüyorlardı ve bu sebeple zaman zaman Endülüs'teki Müslümanların koruyuculuğunu yapmayı denediler. Kendilerinden önceki birçok Müslüman hanedanında olduğu gibi

cihada liderlik etmeyi, ulema ve genel olarak Müslüman halkına hükümdarlık yapmaya hak kazanma yöntemi olarak gördüler. Hristiyan Endülüs'e düzenlenen akınlar ayrıca Berberî destekçilerinin ganimet kazanmasını sağlıyordu, bu ganimetler genellikle koyun ve sığır oluyordu. Merini orduların büyük çoğunluğu hafif silahlanmış atlılardan oluşuyordu, bunlar en azından Muvahhidlerin hantal ilerleyişlerine kıyasla hızlı hareket ediyorlardı. Yine de kuşatma alanında uzmanlaşmamışlardır. Sevilla'nın duvarlarını tırmanabiliyorlardı, hatta tırmandılar da, ama ciddi bir saldırıda bulunamayacakları kesindi.

Bu ana kahramanların dışında her birinin ülkesi içinde kendilerine muhalif olan birileri vardı. Gırnata Krallığı içlerindeki en bütünleşmiş devletti, fakat o da ara sıra ortaya çıkan iç mücadeleler sebebiyle zayıflıyordu. Örneğin XIII. yüzyılın sonunda patlak veren Beni Eşkilule isyanı, XIV. ve XV. yüzyıllarda çıkan taht kavgaları, düşmanları tarafından kullanılıyordu. Kastilya ise Aragon, Portekiz ve Navarre'nin ara ara kendisini gösteren düşmanlıklarının yanı sıra, X. Alfonso'nun son günlerinden beri iç çatışmalarla boğuşuyordu. Uzun süre boyunca Hristiyan Endülüs'ün sınır lordları Müslümanlarla krallarının liderliği ya da desteği olmadan savaştı. Merini Sultanlığı ise veraset krizleri, kabile isyanları, Tilimsanlı Abdülvadidlerin ayrı ve onlara rakip bir Berberî devleti kurması gibi sebeplerle bölündü.

Merini birliklerin 1264'te Müdeccen isyanı çıktığında Endülüs toprağına ilk ayak bastıkları günden, 1340'ta Rio Salado Savaşı'nda kesin olarak yenilene kadar geçen süreçte bu çıkarları çiçek durbünündeki desenler gibi sürekli değişti, ihtiyaçlarına ve güçlü noktalarına göre yeniden düzenlendi. Ara ara cihattan bahsedilmesine rağmen ne Müslümanlar ne de Hristiyanlar birbirleriyle iş birliği yapmakta bir sakınca görmedi.

II. Muhammed döneminde ordunun oluşumunda önemli değişiklikler oldu.¹¹ Endülüslü cündlerin yanı sıra Muhammed, Gırnata Krallığı'nın ordusunun önemli, hatta belki de en önemli unsuru hâline gelen Zenâte Berberîlerini de askere aldı. Gazi, inanç savaşçıları olarak adlandırılan bu Berberîler çoğunlukla Merini Sultanlığı'ndan sürgün edilmiş kişilerdi. İlk olarak 1264'te, Fas'ta bir isyan teşebbüsünde bulunduktan sonra I. Muhammed'in hükümdarlığında Gırnata'ya gelmeye başladılar. İkinci dalga da Beni Abdullah ve Beni İdris başta olmak üzere Gumari Dağları'ndaki ileri gelen Merini ailelerinin Sultan Ebu

11 Nasri ordusu hakkında uzun bir tartışma için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 229-76.

Yusuf'un oğlunu varisi olarak ataması kararına karşı çıkarak ayaklanmasıyla, II. Muhammed'in hükümdarlığının başında yaşandı. XI. yüzyılın başındaki Zîrîler gibi bu Berberî gruplar da kendi kabile şefleriyle birlikte gelmiş ve onlara bağlılıklarını korumuşlardır. Bu kişiler Gırnata'ya yerleştirilmiş ve el-Hamra'nın aşağısında kalan eski Alkazaba'nın ve Gomares'in (bu isim neredeyse hepsinin alındığı Kuzey Fas'taki Gumari Dağları'ndan gelmektedir) hemen altında kalan Zenete mahallesine adını vermişlerdir. Çoğu zaman olduğu gibi bu yabancı askerler finansal ve siyasi konularda ağır taleplerde bulundular, vergi gelirlerinin büyük kısmını tükettiler ve şık saraylarda yaşadılar. Ronda'daki isyancı bir grubun 1295'te II. Muhammed'e teslim olurken öne sürdükleri koşullardan birisinin Afrika'dan gelen gazilerin bu şehre yerleşmemesi olması onların yerli halk tarafından da hoş karşılanmadığını göstermektedir.¹²

Öte yandan bu Zenâte askerleri Nasri ordularındaki en etkili askerlerdi. Toplam sayılarının ne olduğu hakkında çok fikrimiz yoktur ama 1303 tarihli bir Hristiyan belgede III. Muhammed'in 7.000 Zenâte askerini görevden aldığı yazılıdır,¹³ bu da dönem dönem yaklaşık 10.000 kişinin olabileceği anlamına gelmektedir. Fakat V. Muhammed'in, lordu Kastilyalı Zalim Pedro'ya yardım etmek için gönderdiği 600 kişilik Zenâte birliği muhtemelen daha tipik bir örnektir.¹⁴ Bu askerlerin kendilerine özgü savaşma teknikleri vardı. XIII. yüzyılın ortalarına kadar Endülüslü ve Hristiyan atlılar benzer ekipmanlarla, zırhlarla ve mızraklarla savaşmış, ancak Hristiyan şövalyeler muhtemelen daha ağır silahlanmıştı. XIV. ve XV. yüzyıllarda Hristiyanlar gittikçe daha çok zırh levhâ kullanmaya başladı, bunlara Müslümanlar hiç alışmadı. Bu sırada Endülüslüler de Berberî teknikleri kullanarak savaşmaya başladı. Zırhları hafif, mızrakları ve kılıçları kısaydı, taylarına ufak üzüngillerle kullanıyorlardı. Tehlikeli ve gerçekten hareketli rakiplerdi, İspanyolcaya isimlerini vermişlerdir (*jinete*, Zenâtelî atlılar demektir) ve Kastilyalıları yenmede büyük rol oynamışlardır. Hristiyan hükümdarlar da onları ordularına katmıştır. Örneğin 1301'de II. Muhammed yelkenli tekneler karşılığında Aragonlu II. Jamie'ye bir Zenâte birliği göndermeyi kabul etmiştir. Gırnata Krallığı'nın son günlerine dek bu Berberîler, ordunun belkemiğini oluşturmaya devam ettiler ve krallık Gırnata'nın

12 Manzano Rodriquez, *La Intervencion de los Benimerines*, s. 332.

13 *Age*, s. 330.

14 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 252 n. 6.

gelirlerinin Hristiyanlarla savaşmak için Zenâte'ye ödenmesi sayesinde hayatta kalmıştır denilebilir.¹⁵

Zenâte askerler, güçlü *şeyhü'l-guzat* ya da gazilerin şefi görevinde bulunan Merini hükümdarlık hanedanının sürgün edilen üyeleri arasından seçilmiş ve onlar bu birliklere liderlik yapmışlardır. Bu Merini liderlerin oluşturduğu üç ana alt hanedan vardı: Beni Abdülhak, Beni Rahhu ve Beni Ebi'l-Ula. Bunlar siyasi koşullara göre değiştiriliyorlardı. Gazilerin liderleri genellikle iyi askerî liderlerdi ama siyasi açıdan da beklentileri çoktu. Osman b. Ebi'l-Ula, I. İsmail (1314-25) ve IV. Muhammed (1325-33) dönemleri boyunca çeşitli makamlara getirildi. 1319'da Vega Savaşı'nda Kastilyalıları karşı harika bir zafer kazandı, ama IV. Muhammed Osman'ın can düşmanı Merini hükümdarla yakın ilişkiler kurmaya çalışınca bu askerî lider hükümdarını öldürmekte hiç tereddüt etmedi. Bu yüzden V. Muhammed'in 1374'te sonunda onları makamlarından etmesi şaşırtıcı değildir. O tarihten sonra Berberî askerler yine Nasri ordularında önemli bir yer tutmaya devam ettilerse de onları Nasri aileler ya da Endülüslü generaller komuta etti.

Yapılan bütün savaşlar süvari savaşı değildi. Arbelet, hem hücum hem de savunmada klasik piyade silahıydı. II. Muhammed kendisinden önceki Muvahhidler gibi savunmaları güçlendirmek için büyük bir çalışma yaptı ve bu çalışmalar XIV. yüzyıldaki mirasçıları tarafından devam ettirildi, özellikle de V. Muhammed (1362-91) tarafından. Şehirlerin duvarları sağlamlaştırıldı ve Gırnata'daki duvarlar yeni yerleşilen Albaicin'i içine alacak şekilde genişletildi. el-Hamra'nın etrafı da muazzam büyüklükte duvarlarla ve kalelerle çevrildi. V. Muhammed el-Hamra ve şehri tek bir savunma sisteminde birleştirdi. Sadece şehirleri güçlendirmeye odaklanan Muvahhidlerin tersine Nasriler, ıssız yerlere kaleler de inşa ettiler. Bu kalelerin içinde çember şeklinde kubbeli burçlar ve dış koruma duvarları vardı. Bunların krallığın batısındaki Zahara, Teba ve Gırnata'ya kuzeyden girişleri denetleyen Moclin'de hâlâ ayakta olan iyi örnekleri vardır. Ayrıca köylülerin, Hristiyanların saldırılarına karşı sığınabileceği daha ufak gözetleme kuleleri ve korunaklar da vardı. III. Muhammed (1302-9) Vega de Granada'da beş tane böyle bina inşa etti. 1489 Hristiyan fethi sırasında Baza bahçesinde neredeyse bin tane küçük kule olduğu söylenir. Kuşatma ve

15 Zenâte için bkz. *age*, s. 238-57; Manzano Rodriquez, *La Intervencion de los Benimerines*, s. 321-71.

kalelerin savunulması, Hristiyan fetihlerinin sonuna kadar Gırnata çevresindeki sınır savaşlarının belirleyici özelliği olmuştur.¹⁶

II. Muhammed'in hükümdarlığının ilk yılları, isyancı Beni Eşkilule'nin gücünü bastırma çabalarıyla geçmiştir. Sorun, isyancıların güçlü arkadaşlarının olmasıydı. Muhammed, 1273'te Sevilla'da X. Alfonso ile buluşup yıllık 300.000 maravedis ödemeyi kabul etmesine rağmen, Kastilyalı kral hâlâ onlarla görüşmeye devam etti. Daha da kötüsü Merini Sultan Ebu Yusuf 1275'te Tarife geldiğinde hem Beni Eşkilule hem de Nasirlerle görüştü ve onlar arasında bir ayrım yapmadı. 1278'de Beni Eşkilule, Maleka'daki üssünü Ebu Yusuf'a teslim etmek zorunda kaldı ve Ebu Yusuf burayı yönetmesi için amcasını atadı. İbn Haldun'un da bahsettiği gibi bu durum Murabitların Endülüs'teki ilk günlerini anımsatır. Artık Kastilyalılar değil, Meriniler Gırnata'ya en büyük tehdidi oluşturmaya başladılar ve Muhammed, Tilimsan'ın Müslüman hükümdarını onlara saldırması için kışkırttı. Şubat 1279'da Maleka'yı onların elinden almayı başardı. 1281'de Kastilyalılar, Meriniler ve Beni Eşkilule bir üçlü ittifak kurarak Gırnata ve Maleka'ya saldırdı. Fakat Berberî askerler kendilerini kanıtladı ve saldırganlar uzaklaştırıldı. 1284'te X. Alfonso'nun, 1286'da Merini Ebu Yusuf'un ölümleri, Muhammed'in en büyük düşmanlarının iç meselelerle meşgul oldukları anlamına gelmekteydi ve böylece 1288'de Beni Eşkilule Vadiaş'taki son üssünü terk edip Fas'a göç etmek zorunda bırakıldı.

Meriniler, Tarife tutunmaya devam etti. Bu durum hem Nasirlerin hem de yeni Kastilya Kralı IV. Sanço'nun (1284-95) keyfini kaçırıyordu. Böylece Muhammed, Merini karakoluna saldırmak için Tilimsan hükümdarıyla bir ittifak kurdu. Nasirler Merinilerin mal mülklerine saldırırken şehir Ekim 1292'de Sanço'nun eline geçti. Muhammed yaptıkları anlaşmaya göre şehrin anahtarını almak üzere aynı yılın Aralık ayında Kurtuba'ya Sanço'yu görmeye gittiğinde başından büyük bir işe kalkıştığını anladı. Sert bir şekilde reddedildi ve bu konuda elinden bir şey gelmezdi. Boğazlarda önemli bir stratejik konuma sahip olan Tarif Müslümanların elinden sonsuza dek kayıp gitmiş oldu. Bu bozgunun ardından Merini Sultan Ebu Yakup, Cezîretülhadrà da dahil olmak üzere Endülüs'teki bütün topraklarını boşalttı.

1295 yılında IV. Sanço ölmüş ve Kastilya tahtına küçük oğlu IV. Fernando geçmiştir (1295-1312). Bu durum, Muhammed'in Aragonlu II. James ile ittifak kurarak hücumla geçmesine ortam hazırlamıştır. 1295'ten 1302 yılında ölümüne

16 Askeri mimari için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 320-8.

kadar Alcaudete ve Quesada'nın sınırındaki hisarları geri almış ve Vâdilkebir Vadisi'ne baskın düzenlemiştir. Ancak çevirdiği entrikalara ve yaptığı müzakerelere rağmen Tarif'in tekrar Müslümanların eline geçmesini sağlayamamıştır.

II. Muhammed'in yerine oğlu III. Muhammed (1302-9) geçti.¹⁷ Tuhaf bir karakteri vardı, ünü zalim olarak yayılmıştı, hatta babasını zehirlediği iddia ediliyordu. Ancak babasının ve ondan önce dedesinin oynadığı diplomatik ve askerî oyunların aynısını oynamaya devam etti. İlk yılında babasının Kastilya'ya akınlar düzenleme ve Aragonlularla ve Merinilerle ittifak kurma politikalarını devam ettirdi. Ancak 1303'te IV. Fernando Kastilya'da otoritesini kurunca, politikalarını tamamen değiştirmek zorunda kaldı. Muhammed barış yapmaya ve babasının IV. Sanço'ya ödediği haracı ödemeye mahkum oldu. Muhammed, iki ana Hristiyan güç arasından taraf seçmemeye özen göstermesine ve Berberî askerlerinden 6.000'ini görevden almasına rağmen yapılan bu değişiklik Merinilerin hemen ondan uzaklaşmasına sebep oldu. Çünkü bu, cihattan ve Aragon'la olan işbirliğinden vazgeçildiği anlamına geliyordu.

Artık Kastilya sınırında barış sağlandığından Muhammed dikkatini Merinilerin elinden Boğazları almaya verdi. Maleka valisi ve kuzeni Ebu Sait Ferec'e Sebte'de bir isyan çıkarmasını emretti ve ailesi XIV. yüzyılın büyük çoğunluğunda Gırnata Krallığı'nda şeyhü'l-guzat makamının sahibi olan, aykırı Merini Osman Ebi'l-Ula'yla iletişime geçti.¹⁸ Osman, 1307'de Gumara Dağları'nda isyan çıkardı ve Sebte Nasri'lerin kontrolüne girdi. Muhammed, muhalif Berberîlerin yardımıyla Merinilerin burayı geri almasını önledi ama daha ciddi sorunlar belirdi. Sebte'deki galibiyeti, Hristiyanların farklılıklarını bir kenara bırakarak ona karşı birlik olmasına yol açtı. 19 Aralık'ta Alcala de Henares'te Kastilyalı IV. Fernando ve Aragonlu II. Jamie, Gırnata'yı işgal etmek için güçlerini birleştirmeye ve krallığı bölüşmeye karar verdi. Bu anlaşmaya göre Aragonlular Meriye'yi ve Kastilyalılar geriye kalan kısmı alacaktı. Meriniler de Sebte'yi geri alma umuduyla bu ittifaka katıldılar.

Bu tehlikeli durum, Gırnata'nın içinde yaşanan anlaşmazlıklar yüzünden bir krize dönüştü. Muhammed, 1303'te Vadiaş valiliği yapmış akrabası Ebi'l-Haccac b. Nasr'ın ayaklanmasını bastırmak zorunda kaldı. Mart 1309'da vezir İbnü'l

17 Onun hükümdarlığı için bkz. *age*, s. 84-9; Harvey, *Islamic Spain*, s. 165-70.

18 Bu aile için bkz. M.A. Manzano Rodriquez, "Los Banu Abi'l-'Ula", M. Marin ve ark. (düzenlemeler), *Estudios Onomastico-Biograficos de Al-Andalus* (5 cilt, Madrid, 1988-92), v, s. 199-227.

Hakim er-Rundi'yi rakibi Atik b. Mevl öldürttü ve cesedi sınırlı bir kalabalık tarafından linç edildi. Muhammed de tahtını kardeşi Nasr'a bırakmak zorunda kaldı. Bu darbenin sebepleri tam olarak bilinmiyor. Fakat Gırnata'daki pek çok kişinin bu dış politikaların krallığı yıkıma götüreceğinden endişelenmesi sebeplerden biri olabilir. Birçok Berberî askerî görevden alması ve insanlara kötü davranması da pek çok kesimde ona karşı nefret uyandırmış olabilir.

Kardeşi Nasr (1309-14) yalnızlıktan kurtulmak için ani adımlar attı.¹⁹ Hızlı hareket etmesi gerekiyordu, çünkü 1309 senesinin yazında IV. Fernando, Boğazlarda bulunan Aragonlu gemilerin yardımıyla Cebelitarık'ı aldı ve Ağustos ayında Meriye'yi kuşatmak üzere büyük bir Aragon ordusu oraya geldi. Nasr tahta çıkar çıkmaz Merini sarayına haber yolladı ve barış teklifinde bulundu. Bu süreç Temmuz ayında Sebte'de çıkan bir isyanla şehrin tekrar Merinilere bırakılmasının ardından hızlandı ve Osman b. Ebi'l-Ula, destekçileriyle birlikte Gırnata'ya gitmeye teşvik edildi. Böylece iki Müslüman güç arasındaki ana ihtilaflı konu çözülmüş oldu. Merini askerler Cezîretülhadrâ'yı müdafaa etmek için Endülüs'e geldi ve yeni sultan Ebu'r-Rebi, Aragonlu II. Jamie'ye mektup yazarak Gırnata'yla barış yapmasını tavsiye etti. Ayrıca Mayorkalı tüccarları da Fas'a gelmeye teşvik etti. Cezîretülhadrâ, tıpkı Meriye halkının 1309 yılı sonbahar mevsimi boyunca Aragonlulara karşı koyması gibi Hristiyanların saldırılarına karşı koydu. 1310'un başlarında tehlike geçmiş, Aragonlular geri çekilmişti. Kastilyalılar da birkaç kale almalarına rağmen 1312'de IV. Fernando'nun ölümüyle birlikte saldırılarını sonlandırdılar.

Bu diplomatik başarısına rağmen yönetici elit kesimin arasından Nasr'a karşı çıkanlar oldu. 1312'de kuzeni İsmail isyan çıkardı. Ona, gazilerin lideri olarak Gırnata'da bulunan Osman b. Ebi'l-Ula destek oldu. Nasr, Kastilyalılardan yardım istemek gibi bir hata yaptı, böylece halk arasında daha az sevilir oldu. İsyancılar Gırnata'ya yaklaşırken şehirde, vezir İbnü'l-Mevl ve önde gelen şeyhlerin desteklediği bir başkaldırı patlak verdi. Albaicin halkı 8 Şubat 1314'te şehrin kapılarını İsmail'in askerlerine açtı ve Nasr şehri terk edip Vadiâş valiliği gibi mütevazı bir makamla yetinmek zorunda kaldı.

I. İsmail (1314-25) dinç ve etkili bir hükümdar oldu.²⁰ Onun karşılaştığı temel sorunsal görevden alınan kuzeninin yaptığı hilelerdi. Nasr, Gırnata'yı işgal etmek için Kastilyalılarla ittifak kurmaktan çekinmiyordu üstelik Vadiâş'tayken

19 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 89-93; Harvey, *Islamic Spain*, s. 171-80.

20 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 93-8; Harvey, *Islamic Spain*, s. 180-7.

Hıristiyanlarla daha kolay iletişime geçebiliyordu. Gırnata'nın şansına Kastilya Kralı XI. Alfonso (1312-50) daha ergin değildi ve iki naibi Prens Pedro ve Prens Juan etkisiz sayılırdı. Öte yandan, oluşturdıkları tehdit gayet gerçekti ve Meriniler dindaşlarına yardım etmek için bir çaba göstermediler. Sınırlarda yapılan birkaç kuşatma savaşından sonra Kastilyalılar 1319 senesinin yazında büyük bir saldırı düzenledi ve Gırnata'yı kuşattılar. Ancak 26 Haziran'da Kastilya ordusu Vega'da bozguna uğratıldı, kralın iki naibi de öldürüldü. Bu muhtemelen Nasrilerin Kastilyalılara karşı kazandığı en kesin zaferdi ve bu savaş abartarak anlatan raporlar Müslüman dünyada her yere ulaştırıldı.

Vega Savaşı krallığı kurtardı ve Nasr'in makamını geri alma umutları söndü. 1324-25'te İsmail hücumu geçerek Baza ve Martos'u bile geri aldı. Eğer 6 Temmuz 1325'te kuzeni Cezîretülhadrâ Lordu Muhammed b. İsmail tarafından kişisel bir gazez yüzünden öldürölmeseydi daha çok şey başarabilirdi.

Oğlu ve varisi IV. Muhammed (1325-33) hâlâ gençti, onun gençliği gruplar arasındaki mücadelelerin kızışmasına sebep oldu.²¹ Bu çekişmelerin merkezinde, gözü pek Osman'ın liderlik ettiği Beni Ebi'l-Ula vardı. Onlar Gırnata ordusunun belkemiğini oluşturmaktaydılar ve Gırnata'nın Kastilyalılara karşı başarılı olmasını sağlayanlar onlardı. Ancak finansal açıdan talepkar olmaları yüzünden, her zaman Endülüslüler tarafından çok sevilmiyorlardı. Düşmanları ve akrabaları Merinilerle Gırnata'nın yakın ilişkiler kurmasına da karşıydı. Bu dönemde Eski Roma'daki muhafızlara benzeyip neredeyse bütün krallığı yönetecek güce gelmişlerdi. 1327-28'de vezir İbnü'l-Mahrûk'u öldürtüp genç prensi yetiştirme görevini üstlendiler.

Her zaman olduğu gibi içerde karışıklık yaşanırken dışarıdan da tehditler gelmeye başladı. 1325'te Kastilyalı XI. Alfonso erginliğe erişti ve bir Haçlı olarak ünlenmek istedi. Fransa ve Aragon'dan destek alma çabaları sonuç vermedi. Ama Kastilya ordusu kendi başına hâlâ çok başarılıydı ve Kuzey Avrupalı gönüllüler sefere katıldı. Bir kere daha, Teba²² da dahil olmak üzere sınırdaki hisarlar ele geçirildi, gerçi Meriniler Cebelitarık'ı tekrar Müslümanlara kazandırmayı başarmıştı. Gırnata ordusu başarılıydı fakat, Beni Ebi'l-Ula'nın önderlik ettiği Zenâte ordusu genç kraldan memnun kalmadı ve 25 Ağustos 1333'te Merini Sultan Ebu'l-Hasan'la yakın ilişkileri olduğu gerekçesiyle kral katledildi.

21 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 98-101; Harvey, *Islamic Spain*, s. 187-9.

22 İskoçların kralı Robert Bruce'nin kalbini kutsal topraklara taşıyan Sör James Douglas, Teba'ya düzenlenen saldırı sırasında savaşta öldürüldü.

NASRİ DEVLETİ'NİN ALTIN ÇAĞI:

I. YUSUF VE V. MUHAMMED (1333-1391)

Öldürülen kralın erkek kardeşi I. Yusuf'un (1333-54) tahta geçişi²³ Nasri Devleti'nin altın çağının başlangıç noktası olarak kabul edilir. Bu dönemde krallık refah içinde yaşamış ve dışarıdan ciddi bir saldırı yapılmamıştır. Kıymetli tarihçi ve edip İbnü'l-Hatib'in (ö. 1374) de yıldızı bu dönemde parlamış ve güzel el-Hamra Sarayı inşa edilmiştir.

Yeni kralın attığı ilk adım, Beni'l-Ula'yı ülkesinden atarak abisinin intikamını almak oldu. Beni'l-Ula, Tunus'a sığınmış ve gazilerin liderliği görevi, Merini Yahya b. Ömer b. Rahhu'ya geçmiştir. Söylememize gerek yok, hükümdarlık yıllarında onu meşgul eden baş mesele ülkesini Kastilya Krallığı'nın haçlılarından korumak olmuştur. XI. Alfonso ise Kuzey Afrikalı orduların boğazı geçmesini önlemek için Cebelitarık'ı geri almaya kararlıydı. Aradaki çekişme 1340 yılında son raddeye ulaştı. İlk aşama deniz savaşıydı. Bu savaşta Tunuslu Hafsilerin yardım ettiği Merini gemileri, Katalanların destek olduğu Kastilya donanmasını yendi. Müslüman donanma hâlâ hafife alınmaması gereken bir güçtü. Kara savaşı ise büsbütün farklı sonuçlandı. 30 Ekim 1340'ta, XI. Alfonso ve kayınpederi Portekizli IV. Alfonso'nun (1325-57) liderlik ettiği bir Hristiyan ordu, Rio Salado'da Merini ve Nasrilerden oluşan orduyu bozguna uğrattı.²⁴ Merini Ebu'l-Hasan Fas'a, I. Yusuf Gırnata'ya kaçtı.

Hristiyanların kazandığı galibiyet hem kısa vadede hem de uzun vadede çok önemliydi. Kısa vadede 1319 tarihli Vega yenilgisinin intikamı alınmış oldu. Ayrıca 1342'de Kastilyalıların Priego'yu ve Kal'atü Yahsub'u almasını kolaylaştırdı. Bu iki nokta da kuzeybatıdan Gırnata'ya giden yolda bulunan önemli merkezlerdi. Çoğunluğu Merini askerlerden oluşan Müslüman muhafızların İber yarımadasında ilk kez top kullandığı²⁵ gerçekten çekişmeli geçen bir kuşatmadan sonra XI. Alfonso 1344'te, Cezîretülhadrâ'yı aldı. Bu, Avrupa'nın her köşesinden dikkatleri üzerine toplayan uluslararası bir Haçlı mücadelesiydi. Alfonso; Lancasterlı Henry'nin, Salisburyli Earl'in, Navarre kralının ve Foix kontu Gaston'un desteğini almıştı. Ancak bu yabancı asilzadeler uzun süreli bir kuşatma düzenlemek için gereken dayanıklılığa sahip değillerdi.

23 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 101-9; Harvey, *Islamic Spain*, s. 190-205.

24 Bu sefer için bkz. A. Huici Miranda, *Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Almoravides, Almohades y Benimerines* (Madrid, 1956), s. 329-87.

25 Harvey, *Islamic Spain*, s. 200.

Rio Salado Savaşı uzun vadede, Endülüs'te Merinilerin aktivitelerinin sona ermesine ve Kuzey Afrikalıların İber yarımadasındaki askerî olaylara eskisi kadar müdahale edememesine yol açtı. 1086'da Yusuf b. Taşfin ve Murabıt destekçileri geldiğinden beri Faslı Berberîler Endülüs'ü Hristiyanlara karşı müdafaa etmede hayati bir rol oynamıştır, ancak aynı zamanda kendi içindeki elit grubun önemlerini kaybetmesine de sebep olmuştur. Artık bütün bunlar sona ermişti. Bunun nedeni kısmen XIV. yüzyılın ikinci yarısında Merini rejiminin parçalanması ve yerine güçlü bir halefin gelmemesiyken, kısmen de Tarif ve Cezîretülhadrâ'daki Boğazlara geçiş yollarının kaybedilmesi ve büyük orduların Endülüs'e sokulmasının imkansız hâle gelmesidir. Daha ufak gruplar Maleka ya da Meriye'ye uzun deniz yolculukları yapabiliyordu ve yapıyorlardı da. Ama kitleler hâlinde yapılan işgaller geçmişte kalmıştı. Nasriler kendi kurtuluşlarını kendileri bulmak zorunda kaldı.

Aslında sonradan yaşananlar, beklendiği kadar yıkıcı olmadı. 1350'de XI. Alfonso, Cebelitarık'ı kuşatma altına alırken hayatını kaybetti, veba (Kara Ölüm) onun canını almıştı. Genç oğlu I. Pedro'nun (Zalim ya da Kanuni sıfatıyla anılırdı, 1350-69) ise işi başından aşkındı ve Müslümanlarla savaşmayı göze almadı.

Yusuf'un başarılı geçen kariyeri 1354'te aniden sona erdi. Gırnata'da aklını kaybetmiş bir adam tarafından büyük camide öldürüldü. V. Muhammed (1354-59 ve 1362-91) tahta çıktığındaysa daha on altı yaşındaydı²⁶ ve hükümeti daha önce babasına hizmet eden hacib Rıdvan, gazilerin şefi Yahya b. Ömer b. Rahhu ve vezirlik görevinde bulunan genç İbnü'l-Hatib yönetiyordu. Bu grup Kastilyalılarla barış yapmaktan yanaydı ve karşılığında haraç ödeyip askerî destek gönderiyorlardı. Örneğin 1359 yılının yazında Kastilya ve Aragon arasında yapılan deniz savaşında Muhammed, sadece Nasri limanları Kastilya donanmasının idaresine bırakmakla kalmadı üç de yelkenli tekne verdi. İki taraf arasındaki iyi ilişkilerin daha barışçıl ve daha uzun süreli olduğunun nişanesi, bu dönemde büyük oranda Gırnata stili örnek alınarak inşa edilen Kastilya Kraliyet Sarayı, Sevilla Alcazarı'dır. Pedro ise bir yandan Kastilya'da Müslümanlara özgü eşyayı beğendiği için eleştirilirken bir yandan kendi hükümdarlığındaki kültürel etkileşimi zirveye çıkarmıştır.

Muhammed'in ilk hükümdarlık dönemi, hanedan ailesinin üyeleri arasında çıkan bir saray entrikası yüzünden sona ermiştir. Ağustos 1359'da yapılan darbeyi

26 Onun saltanatı ve yağmalamaları için bkz. Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 106-21; Harvey, *Islamic Spain*, s. 206-19.

yöneten kişi, annesi Meryem ve hırslı kuzeni reis Ebu Abdullah Muhammed tarafından kışkırtılan üvey kardeşi İsmail'di. Talihsiz Rıdvan öldürülürken Muhammed, önce yerel gazilerin şefi Ali b. Bedrüddin b. Musa b. Rahhu'nun arka çıkmasıyla Vadiâ's'a, daha sonra da Fes'teki Merini sarayına kaçmayı başardı.

II. İsmail (1359-60), 24 Haziran 1360'ta hırslı komplocu Ebu Abdullah tarafından öldürülmeden önce, ele geçirdiği gücün tadını çıkarmaya pek fırsat bulamadı. Ebu Abdullah VI. Muhammed (1360-62) adını alarak sultan oldu. Ancak Kastilyalı lordu V. Muhammed'i tamamen kendi kaderine terk etmemişti ve Şubat 1362'de geri döndü. Kastilya'dan finansal destek, şeyhül-guzat Osman b. Yahya b. Rahhu ve Ali b. Kumaşa'dan ise manevi destek aldı. Ali, muhtemelen krallığın Mürsiye sınırındaki Vera'dan gelen ve 1492'ye kadar Gırnata siyasetinde önemli rol oynayacak olan bir aileden gelmekteydi. Casares'te Pedro ve ordusuyla buluşup Gırnata'ya yürüyünce VI. Muhammed kaçtı. İdris b. Ebi'l-Ula'nın kötü tavsiyelerini dinleyip kendisini Zalim Pedro'nun merhametine bıraktı. Ancak o, düşündüğü gibi merhametli değildi. Pedro, V. Muhammed ile olan ittifakının öneminin farkındaydı ve kendisine sığınan VI. Muhammed idam edildi.

Başa dönen V. Muhammed, ilk hükümdarlık dönemindeki barışçıl politikalarını sürdürdü ve krallıkta neredeyse hiç iç kargaşa yaşanmadı. Yaklaşık 1370'te, şeyhül-guzat makamını kaldırarak Berberî askerleri doğrudan Nasri hanedanının kontrolüne sokarak yönetim alanında büyük bir değişiklik yaptı. Bu durum, Osman b. Ebi'l-Ula gibi Berberî liderlerin fazla güçlenerek çıkardığı sorunları azaltmış olsa da Nasri hanedanı ve diğer elitler içinde gruplaşmaların ve rekabetin yaşanmasına sebep olmuş olabilir. Böylesi gruplaşmaları XV. yüzyıl Nasri Devleti'nde görülen çok tipik bir durumdur. Prensler tek tek askerlerin sadakatini kazandı ve Beni Serrâc ve Beni Kumaşa gibi ileri gelen aileler orduda güç kazandılar, bunu kullanarak hanedan ailesinin farklı üyelerini tahta çıkarmaya çalıştılar.

Muhammed'in hükümdarlık döneminde Nasri kültürü de doruk noktasına ulaştı. Edebi alanda baskın olan şahsiyet, hem yazar hem de siyasetçi olan Lisanüddin İbnü'l-Hatib'di (1313-75). Levşe'de doğmuş ve babası I. İsmail'in hizmetinde çalışırken Gırnata'da eğitim görmüştür. 1340'ta Rio Salado'da Müslümanların uğradığı bozguna babasını kaybetmesi üzerine genç İbnü'l-Hatib, *katibü'l-inşa* (şansölye) olarak kraliyet ailesine hizmet etmeye devam etti ve 1349'da selefi Ali b. Jarryab vebadan can verince I. Yusuf'un veziri oldu. V.

Muhammed döneminde de görevine devam etti ve 1359'da kısa süreliğine görevinden düşüp sürgüne gittiğinde onunla gitti. Sürgündeysen Merini sarayında bağlantılar kurdu ve bazı yönlerden kendisini orada Gırnata'da olduğundan daha rahat hissetti. 1362'de Muhammed görevine döndüğünde tekrar vezir oldu ama konumunun sallantıda olduğunu hissetti. Bunun sebebi büyük oranda şair İbn Zümrek'le arasındaki rekabetti. 1371'de Merinilerin yanına döndü ama burada bile rakipleri ona saldırmaya devam etti ve sonunda 1375'te öldürüldü. İdari kariyerindeki iniş ve çıkışlara rağmen farklı pek çok konuda yazma fırsatı buldu ve kaleme aldığı üç tarih kitabı Nasri Devleti üzerine temel kaynakları oluşturdu.

İbnü'l-Hatib'ten sonra vezir İbn Zümrek (ö. 1392) oldu. Gırnata'nın Albaicin kesiminden bir dökümcünün oğluydu ve krallığın en ünlü şiiirlerinden bazılarını yazdı. el-Hamra Sarayı'nın belki de en muhteşem kısmı olan ve Muhammed'in hükümdarlığı döneminde inşa edilen Aslanlı Avlu'yu süsleyen ustukaya kazınan mısralar onun mısralarıdır.²⁷

Bu kültürel aktiviteler V. Muhammed'in dış politikadaki başarısının bir sonucuydu ve Nasrilerden siyaset oyununu onun kadar iyi oynayan başka biri yoktu. Döneminin koşulları da onun lehineydi. 1369'da Zalim Pedro, üvey kardeşi Trastamaralı Henry tarafından öldürülünce çıkan iç savaşlar, Kastilyaların Gırnata'yı tehdit edemeyecek durumda olmasını sağladı. Kastilya'nın ilk iki Trastamaralı kralları II. Henry (1369-79) ve I. John (1379-90) çok güçsüzlerdi ve büyük seferlere çıkacak özgüvenleri yoktu. Meriniler de Gırnata'nın bağımsızlığını ciddi derecede tehdit edecek durumda değillerdi. 1372'de Abdülaziz'in ölümü üzerine sultanlık, çıkan taht kavgaları yüzünden zayıfladı ve taht için yarışan Merini rakipler destek ya da iyilik görmek için Gırnata'ya başvurdular.

Muhammed, Gırnata için en büyük tehdidin Kastilyalılar olduğunu biliyordu ve onlarla olan barışını kararlılıkla sürdürdü. 1362'den itibaren I. Pedro'ya rakip olarak Trastamaralı Henry tehdit oluşturmuştur. Muhammed, kısmen Pedro'nun Gırnata ile olan yakın ilişkilerinden, kısmen de krallığının sınırındaki Hristiyan Endülüs topraklarının Pedro'nun elinde olmasından ötürü Pedro'yu desteklemiştir. Ona yardımcı olmak için Ferec b. Rıdvan'ın önderlik ettiği 600 atlı göndermiştir. Bu durum, Henry'nin müttefiki olan Aragonluların ona düşman olmasına sebep oldu ve Gırnata gemilerine saldırıldı. Muhammed cihat ilan etti ve Tilimsan Lordu II. Musa ona para, erzak ve asker yolladı. 1366'da

27 Bkz. O. Grabar, *The Alhambra* (Londra, 1978), s. 144-7.

Trastamaralı Henry Sevilla'yı alınca Pedro kuzeye kaçtı. Muhammed çok çıkarıcı biriydi ve Gırnata için çıkarları diğer bütün bağılıklarından ağır geldi. Bu yüzden Henry, Gırnata sınırlarına saldırmaya başlayınca 1366-67'de Muhammed onunla ve Aragonlu müttefikleriyle barış yaptı. 1367'de Pedro tekrar ortaya çıkınca Muhammed bir kere daha taraf değiştirdi ve Pedro'nun müttefiki sıfatıyla Henry'nin destekçilerinin elindeki Ceyyan, Ubeda ve Beyyase'yi yağmaladı, hatta Kurtuba şehrinin duvarlarına kadar vardı.

22 Mart 1369'da Pedro Montiel'de suikasta kurban gidince ortaya çıkan karmaşada Muhammed, Gırnata'nın kuzey sınırlarında konumunu güvenceye almayı ve Cezîretülhadrâ'yı tekrar ele geçirmeyi başardı. 1370'ten 1391'de Muhammed'in ölümüne kadar barışın hakim olduğu uzun bir süreç yaşandı, bu süreç belki de Gırnata Krallığı'nın en sakin günleriydi.

İÇ AYRILIKLAR VE DIŞARIDAN GELEN TEHDİTLER

V. Muhammed'in ölümüyle bir dizi saray entrikası başladı, bunlar hakkında sadece en genel şeyleri biliyoruz. İbnü'l-Hatib'in tarihî yazıları sadece 1360'a, İbn Haldun'un ki de 1303'e kadar olan dönemi kapsıyor. XV. yüzyılın büyük kısmı için iyi Arapça kaynak yoktur, bu yüzden bu dönem için Hristiyanların tuttuğu kayıtlara bel bağlamak zorunda kalıyoruz. V. Muhammed'in yerine en büyük oğlu II. Yusuf (1391-92) tahta geçti.²⁸ İlk başta, ona babasının azat ettiği Halit yön verdi. Halit, yeni kralın üç erkek kardeşini öldürdü ve hükümdar kendi egemenliğini kabul ettirince o da öldürüldü. Yusuf'a veziri şair İbn Zümrek yardım etti. Yusuf, Ekim 1392'de eceliyle öldü. Saray adamlarının yardımıyla genç oğlu Muhammed (VII. Muhammed, 1392-1408) başa geçti ve güney kıyılarındaki Şelebin'de abisini tutuklattı. İbn Zümrek görevden alındı ve Muhammed b. Asım yeni vezir oldu.

Gırnatalıların şansına Kastilya Krallığı da III. Henry (1390-1406) erginliğe ulaşana kadar aynı dertlerden mustarip oldu. Böylece çıkan iç karışıklıklar sınırda tehlike oluşturmazdı. Kastilya'daki düzenbazlar bazen sorunlar doğuruyordu. Nisan 1394'te Alcantara'daki (el-Kantara) cemaat lideri Martin Yanez de la Barbuda bir haçlı olarak kendisini kanıtlamak istedi ve şövalyelerinin 400'ü ve birbirinden çok farklı kişilerden oluşan bir grup destekçisiyle Gırnata'ya yürüdü. Onlar Vega de Granada'ya girer girmez Nasri ordusu üzerlerine çöktü ve onları

28 1391-1410 arasındaki dönem için bkz. Arie, *L'Espagne musulmane*, s. 121-9; Harvey, *Islamic Spain*, s. 220-42.

ortadan kaldırdı. VII. Muhammed, Kastilya kralına o sırada yürürlükte olan ateşkese yapılan bu ihlali şikayet edince utanan kral, cemaat lideriyle bağlarını resmen kopardı. Bir açıdan bu, Gırnata ordusunun etkili olduğunu ve Kastilya kralının düşman kazanmaya hevesli olmadığını gösterirken, endişe verici bir gerçeği açığa vurdu: Haçlı zihniyeti hâlâ bazı Kastilyalı asilzadeler arasında yaygındı ve Gırnata'ya yapılacak olan saldırılar şöhet kazanmak için iyi bir yol olarak görülüyordu.

Ancak büyük düşmanlıklar tekrar gün yüzüne 1405'e kadar çıkmadı. 1405'te ilk adımı Mürsiye sınırlarına saldıran Gırnatalılar atmış gibi görünüyor. III. Henry buna itiraz etti. Sahip olduğumuz yetersiz kanıtlara göre, Gırnata'da barış yanlısı bir kesim vardı, Santiago'nun lideri aracılığıyla Kastilya sarayıyla görüşme yapan kardeşler Ali, Abdullah ve Sadü'l-Emin bu gruba liderlik ediyordu. Ancak VII. Muhammed pek barış yapma taraftarı değildi ve Ekim 1406'da hücumla geçti. Ceyyan valisi Pedro Manrique'nin liderlik ettiği bir Kastilya birliği Gırnatalılar tarafından yenilgiye uğratıldı.

Kastilyalıların intikamı Kral III. Henry'nin ölümü ve genç II. John'un (1406-54) tahta geçişi yüzünden ertelenmek zorunda kaldı. Fakat genç kralın amcası Fernando, kral naibi görevini üstlendi ve önde gelen şahsiyetleri Toledo'da toplayıp büyük bir sefer için asker ve kaynak istedi. 1407 yılı boyunca krallığa başka yönlerden hep saldırıldı. Mürsiye sınırında Vera ve Zurgena yağmalandı, batıda Fernando Zahara'yı aldı. Bu mücadele sırasında ilk kez toprak etkili olarak kullanıldı. Fernando daha sonra kış için Sevilla'ya çekildi. Ama Gırnatalılar başkentten kuzeyinde kalan Alcaudete'de karşı saldırıya geçti. 1408'in ilkbaharında Abdullah el-Emin barış görüşmeleri yaptı.

Savaş yanlısı VII. Muhammed, 13 Mayıs 1408'de hayatını kaybetti ve Şelewin'deki hapis hayatından kurtarılan kardeşi Yusuf (III. Yusuf, 1408-17) tahta geçti. Hükümdar değişse de politikalarda büyük bir değişiklik olmadı. 1410'da Kastilya Kral Naibi Fernando büyük bir sefere çıkmaya karar verene kadar gelişigüzel gerçekleşen savaşlar devam etti. Saldırının hedefinde Gırnata'nın batısında kalan dağların kuzey yamaçlarının açıkta olan kısmında bulunan Antequera adındaki küçük kasaba vardı. Pek önemli bir yer değilmiş gibi görünse de kare şeklinde muazzam büyüklükte bir iç kalesi bulunan kasabanın surları büsbütün güçlendirilmişti. Nisan ayının sonunda şehir kuşatıldı. Bu, ağır toprak ve diğer silahlarla yapılan ciddi bir kuşatmaydı. 6 Mayıs'ta Gırnata kralının kardeşleri Ali ve Ahmet'in liderlik ettiği yardımcı kuvvet uzaklaştırılınca vatandaşlar toprakla

kendi kendilerini savundu ve ancak 25 Eylül'de şehir teslim oldu. Halkın (olaya şahit olan bir Hristiyan'ın söylediğine göre 895 erkek, 770 kadın ve 863 çocuktan oluşuyordu, toplamda 2.528 kişiydi ve büyük bir şehir sayılmazdı)²⁹ mallarını alarak yakınlardaki Archidona'ya gitmesine izin verildi ve cami kiliseye çevrildi. Bu fetihten Kastilya'da (elimizde olan bütün kaynaklar Kastilyalılardan kalmadır) çok bahsedildi ve bu andan itibaren Fernando'ya "El de Antequera" denmeye başlandı, ama aslında kazanç çok azdı. Ufak bir kasabanın fethi Kastilya ordusunu bütün sefer sezonunda oyalamıştı. Galibiyetten çıkar elde etmek için bir teşebbüste bulunulmadı ve Fernando kısa süre sonra yeni Aragon kralı seçildi, yani Gırnata Krallığı'na karşı haçlı seferine çıkmaktan daha acil işleri vardı. Bir ateşkes imzalandı, buna göre her zamanki gibi Gırnatalılar tutsakları serbest bıraktılar ama haraç ödeme yükümlülüğünden kurtuldular. Aslında görünüşe bakılırsa 1370'lerden itibaren fiilen hiç haraç ödenmemiş gibi görünüyör.³⁰

1410'dan 1428'e kadarki süreç Gırnata Krallığı'nda dışarda barışın, içeride karmaşaların yaşandığı bir süreçti.³¹ İçeride yaşanan çekişmelerin sebeplerini anlamak zor çünkü özellikle bu dönem için Kastilyalıların kayıtlarını temel alıyoruz ve bu kaynaklar savaşları tüm ayrıntılarıyla anlatırken krallığın iç siyasetini genel hatlarıyla sunuyor. Bu kısıtlı bilgiler bile sık sık yaşanan görevden almalar ve cinayetlerle yeterince çarpıcıdır. XV. yüzyıl Gırnata siyasetine, kendi adaylarını hükümdar yapmaya çalışan birkaç ailenin şiddetli geçen kan davaları yön vermiştir. Gittikçe daha çok dış politikanın ana odağı hâline gelen Kastilya ile olan ilişkiler, ateşkes ve haraç meseleleri üzerinde dönmüştür. Ateşkes yapamayan ya da çok fazla para ödeyen hükümdarlar halkın nefretine maruz kalıyor ve tahtlarını kaybedebiliyorlardı. En büyük düşmanlıklar Beni Serrâc ve rakipleri arasında yaşanmış gibi görünüyor. Beni Serrâc (Kastilya efsanelerindeki Abencerrajes) Gırnata'nın siyasi sahnesine yeni girmişti. Saraç anlamına gelen Serrâc ismi epeyce yaygındı dolayısıyla önceki saraçlar ile bu aileyi bağdaştırmak zorlama olabilir.³² Gudix ya da Illora'da komutanlık yapan Endülüs kökenli bir aile gibi görünüyorlardı. Bir ailenin amansızca bu kadar büyümesi tabii ki diğerlerinin içerlemesine ve kıskançlıklara yol açtı. Bu çekişmelerde bir prensip

29 *Chronicle of John II*, alıntı: Harvey, *Islamic Spain*, s. 241.

30 Harvey, *Islamic Spain*, s. 239.

31 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 129-33 ve Harvey, *Islamic Spain*, s. 235-50'de anlatılmıştır.

32 Beni Serrâc'ın kökenleri Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 130 n. 5 ve s. 131 n. 1'de ayrıntılarıyla açıklanmıştır.

ya da politika çatışması yoktur, el-Hamra'nın kontrolü ve güç için yapılan basit bir gruplar arası rekabettir. Bu mücadelenin Gırnata Krallığı'na zarar verdiği kesindir. Çünkü güç için hak iddia edenler hep bunun için Kastilyalılarından yardım istemişlerdir ve Kastilyalıların yardımı ise hiçbir zaman bedavaya değildir.

III. Yusuf öldüğünde Beni Serrâc'ın eline fırsat geçti. III. Yusuf geride varisi olarak Ali el-Emin'in himayesinde sekiz yaşındaki VIII. Muhammed'i bırakmıştı. el-Emin ailesinin gücünü sonlandırmakta kararlı olan Beni Serrâc, ölen Sultan'ın hırslı kuzenlerinden birisine gözünü dikti. Bu, el-Eyser (Solak) olarak bilinen Muhammed'di. 1419'da bir darbe düzenlediler ve VIII. Muhammed tahttan indirilerek yerine IX. Muhammed getirildi. 1453/4'te hayatını kaybedene kadar dört farklı dönem hükümdarlık yaptı, adeta krallığın çöküşüne başkanlık etti.

VIII. Muhammed hâlâ hayattaydı, Nasrilerin devlet hapishanesi hâline gelen güney kıyılarındaki Şelebîn'de tutsaktı ama başkentte hâlâ dostları vardı. 1427'de muhtemelen IX. Muhammed Kastilyalılarla pahalı bir ateşkes yaptığı için halk ayaklandı. Bu aşamada Rıdvan Bannigaş (İspanyolcada Venegas) adında birisi siyasi bir inisiyatif kullandı. Rıdvan'ın Hristiyan kökenli bir esir olduğu, Osmanlı yeniçerileri gibi Nasrilerin sarayında büyütülüp yetiştirildiği söyleniyordu. Beni Serrâc'ı Gırnata'dan uzaklaştırmayı başardı ve Sadü'l-Emin yeni hükümet için Kastilyalı II. John ile görüşürken IX. Muhammed Tunus'a sığındı. Ancak 300 adamıyla birlikte Yusuf b. Serrâc Lorca'da Kastilyalılarla bağlantıya geçti ve sonra Tunus'a gittiler. IX. Muhammed ve Yusuf b. Serrâc, Tunus'un Hafsi hükümdarının gönderdiği 500 askerle Endülüs'e döndüler ve Muhammed tahtını geri almayı başardı. Sonunda 1431'de IX. Muhammed, kuzeni ve rakibi VIII. Muhammed'i Şelebîn'deki hapishanede öldürdü.

Bu sırada Kastilyalılar geniş kapsamlı bir sefer düzenlemeye hazırlanıyorlardı, çünkü IX. Muhammed Kastilya kralına tabi olmayı reddetmişti. Her zaman olduğu gibi Kastilyalıları Gırnata'daki muhalifler yardım etti. VIII. Muhammed'in ölümünün ardından Rıdvan kendisine Yusuf adında (IV. Yusuf, 1431-32) başka bir aday seçmişti. Aslında Yusuf baba tarafından Nasri değildi, annesinin babası V. Muhammed'in hükümdarlığını kısa süre duraklatarak araya giren VI. Muhammed'di. Babası ise 1236'da Kurtuba Hristiyanların eline geçtiğinde orayı terk edip Gırnata'ya göç eden bir ailenin soyundan gelen İbnü'l-Mevl'di. Kastilyalıların düzenlediği sefer cesurca ve öfke doluydu. Ama Gırnata çevresindeki toprakların yağmalanması dışında pek bir şey başaramadılar. II. John ve Alvaro de Luna, Vega'ya yerleştiler. Higuera Savaşı'nı (küçük inci ağacı)

kazanarak zafer deneyebilecek bir başarı elde ettiler. Aslında yiğitçe bir çarpışmaydı, Kastilyalılar Müslümanları Gırnata şehrinin duvarlarına kadar takip etti fakat sonrasında arbaletliler tarafından uzaklaştırıldılar. Bu savaştan çok bahsedildi ve tekrarlandıkça önemi arttı. XVI. yüzyılda, Escorial Sarayı'nda sergilenen büyük ve detaylı bir tablonun konusu oldu. Ayrıca el-Escorial bölgesi dönemin silahları ve zırhları hakkında önemli bir kaynak olma özelliğini de taşıyor.³³

Vega'nın kaynaklarının tüketilmesinin ve kendi özgüvenlerini arttırmaktan başka pek işe yaramayan bu askerî gösterişin ardından Kastilya ordusu çekildi. Savaşın sonrasında Yusuf b. Mevl'in destekçileri Kastilyalıların da desteğiyle gittikçe daha çok şehir ele geçirdi, sonunda 1 Ocak 1432'de el-Mevl, Gırnata'da hükümdar olarak kabul edildi. Kastilyalılardan aldığı desteğin karşılığında küçük düşürücü bir anlaşma imzaladı. Buna göre her yıl 20.000 dinar ödeyecek, Hristiyan esirleri serbest bırakacak, askerî görev yapacak ve eğer Cortes, Toledo'nun güneyinde toplanırsa bizzat kendisi, kuzeyinde toplanırsa oğlu katılacaktı. Bu anlaşma onun ülkede sevilmeyen biri olmasına sebep oldu ve IX. Muhammed gittikçe daha çok destek görmeye başladı. 1432 senesinin ilkbaharında Gırnata'da bir darbe yaşandı ve Yusuf, el-Hamra'da kuşatma altına alındı. Kastilya askerlerinin onu kurtarmak için gösterdiği çabalar başarısız oldu ve Nisan'da IX. Muhammed şehre yerleşti ve Yusuf öldürüldü. Kastilyalı birlik, yaranma meraklısı ve sevilmeyen bir hükümdarı kurtaramazdı.

IX. Muhammed bir kere daha hükümdar oldu, bu sefer başta olduğu en uzun dönemdi (1432-45). Ona vezir olarak İbn Abdilber, İbn Kumaşa, Sadü'l-Emin ve krallığın bütün elit kesimi yardımcı oldu. Bu sırada Rıdvan Kastilya'ya sığınmıştı ama barış ortamı sağlandığı kesinlikle söylenemezdi. II. John ve Alvaro de Luna iç kargaşaların arasında kaldı ve 1439'dan 1446'ya kadar sürecek olan bir barış anlaşması yapılırca Gırnata biraz nefes aldı. Ancak çoğunlukla olduğu gibi bu durum Gırnata'da iç kargaşaların çıkmasına yol açtı. IX. Muhammed kendisine pek çok düşman edindi ve 1445'te Topal lakaplı Meriye Valisi X. Muhammed onu tahttan indirdi. X. Muhammed, IX. Muhammed'in yeğeniydi ve 1431'de Higuera Savaşı sırasında onun en büyük askerî destekçisi olmuştu. Beni Serrâc yeni krala karşı çıktı ve Kastilya sınırındaki Montefrio'ya kaçtılar. Burada kendi adaylarını yetiştirdiler, V. Yusuf. O, Kastilya Sarayı'nda Alvaro de Luna'nın koruması altında eğitim görmüştü ve bu da tabii ki Gırnata halkının ona şüpheyle

33 Savaş için bkz. *age*, s. 133-5, tablo için bkz. *age*, s. 234.

yaklaşmasına sebep oluyordu. 1446'da X. Muhammed tekrar başa geçti ve 1447'de IX. Muhammed dördüncü ve son kez hükümdar oldu (1447-53/4).³⁴

Sınır savaşları 1446'dan sonra başladı, ne var ki savaşların mizacı değişmişti. Kastilya Kralı iç meselelerle meşguldü ve çatışmalar artık daha yerel düzeyde, Gırnatalılar ve Kastilya'nın aşk romanlarında el-Bravo olarak bilinen Lorca'nın belediye başkanı Pedro Fajardo gibi Endülüs ve Mürsiye'deki Kastilyalı asiller arasındaydı. Saldırı ve karşı saldırı şeklinde geçen bu savaşta Gırnatalılar çoğunlukla hücumla geçen taraftı. Örneğin 1452'de Gumari paralı askerlerinin lideri; Vadiaş, Baza, Meriye ve Vera valileriyle birlikte 600 atlı ve 1.500 piyadeyle Mürsiye topraklarının derinlerine kadar sefer düzenledi. Bu sefer felaketle sonuçlandı, Gırnatalılar evlerine dönerken, çıkan meydan savaşında yenildiler ve Gırnata, Baza ve Meriye Kumandanları öldürüldü, en azından bu bilgileri edindiğimiz Kastilyalı tarihçiye göre.³⁵ Sınırlardaki kaleler sık sık el değiştirdi, ama Gırnatalılar kendilerinin olanı ellerinde tutabilecek güçtədiler.

IX. Muhammed 1453 ya da 1454'te hayatını kaybetti. Kuvvetli ve sert olan IX. Muhammed, XV. yüzyıl Gırnata kralları arasından belki de en etkili olanıydı. Kastilyalıların taleplerine ve baskılarına karşı çıkabiliyor ve direniş gösterebiliyordu. Büyük ihtimalle hanedan ailesi içindeki çatışmaları gidermek için kendisine varis olarak kuzeninin oğlu VIII. Muhammed'i seçmişti. O artık XI. Muhammed olarak hükümdar oldu. Kastilya kaynaklarında ise el-Chiquito olarak tanınıyordu. Ancak Beni Serrâc'ın başka fikirleri vardı ve Kastilya Sarayı'nda uzun zaman geçirmiş olan Ebu Nasr Sad isminde bir aday buldular. Kastilyalıların desteğini alarak onu Archidona'da hükümdar ilan ettiler ve krallık ikisi arasında bölündü. XI. Muhammed el-Chiquito; Gırnata, Maleka, Vadiaş ve Cebelitarık'ı alırken Sad; Archidona ve Ronda'yı aldı. Beni Serrâc'ın IV. Yusuf ve Sad gibi Kastilya Sarayı'nda yaşamış ve Kastilya yanlısı politikalar izlemesi beklenen kişileri kayırırken, rakiplerinin onların tersi özellikteki kişileri desteklediğini çıkarabiliriz. Ancak bu, açgözlülük ve fırsatçılık üzerine kurulu olan düşmanlıkları uzun vadede yarattıkları siyasi koşullarla değerlendirerek aşırı yorumlamak olabilir.

Kastilya'da yeni bir kralın, IV. Henry'nin (1454-74) tahta çıkmasıyla Gırnata için durum daha da kötüleşti. Saltanatının ilk yıllarında, iç siyasetteki sorunlarla karşılaşmadan önce Henry, Gırnata'ya karşı bir Haçlı gücü olmayı hedefledi.

34 Bkz. *age*, s. 135-46; Harvey, *Islamic Spain*, s. 243-60.

35 Harvey, *Islamic Spain*, s. 258.

Ancak görünüşe bakılırsa şehri fethetmeye çalışmıyordu. Ana sığınakları kuşatmaktan ziyade ekonomik savaş yürüterek ülkeyi yağmalıyordu. Bu baskınlar, özellikle de önceki saldırılardan muaf tutulmuş. Vega de Maleka gibi bölgelerde krallığın zenginliğini önemli ölçüde azalttı. 1455'te Vega de Granada ve Maleka bölgesine akın etti ama İbn Abdilber ve İbn Kumaşa'nın liderlik ettiği 1.500 Gırnatalı atlıdan oluşan bir garnizon onların şehre saldırmasını önledi.

Bu akınlar sayesinde Sad, el-Hamra'yı XI. Muhammed'den aldı. XI. Muhammed kaçtı. Sad'ın Kastilyalıların taleplerine hemen alçaltıcı şekilde boyun eğmesi, şehirde bir ayaklanma çıkmasına sebep oldu. XI. Muhammed geri çağrıldı ama Sad'ın oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin düzenlediği bir pusuya düştü. el-Hamra'daki Aslanlı Avlu'ya açılan odalardan birinde boğazı kesildi ve çocukları boğularak öldürüldü. 1456'da Henry, Vega de Maleka ve dolayısıyla Fuengirola'ya kadar kıyı boyunca baskınlar düzenledi. İnsanların kendilerini savunmaya çalıştığı Emevilerden kalma kaleyi ve daha sonra Tarifi ele geçirdi.

Artık tek hükümdar olan Ebu Nasr Sad pasif bir kral değildi. Gırnata akıncı müfrezesi Ceyyan'a ulaştı. Tarihte çok hatırlanan ve efsaneleşmiş bir olay olan, Beni Serrâc'ın el-Hamra'da düzenlenen bir ziyafette katledilmesini emreden de oydu. Katliam tam manasıyla yapılamadı ve ailenin hayatta kalan üyeleri ve destekçileri Maleka'ya yerleşip tekrar güçlenmek için burayı bir üs olarak kullandılar. 1457'de Henry'nin ülke içindeki muhaliflerle mücadele etmek üzere kuzeye gitmesi Sad'ın işine geldi. Çünkü Gırnata ile olan savaş, sınır lordlarına bırakıldı ki onların da çoğu kendi krallarına karşı ayaklanmıştı. Ancak yine de Hristiyanlar 1461'de Cebelitarık'ı almayı başardılar, bunun sebebi kısmen Beni Serrâc'ın yıkımının neden olduğu kargaşalardı.

GIRNATA KRALLIĞI'NIN GERİLEME VE ÇÖKÜŞ DÖNEMİ (1464-1492)

1464'te Sad'ı, Beni Serrâc'ın yardımıyla, kendi oğlu Ebu'l-Hasan Ali tahttan indirdi ve Şelevbin'deki kaleye gönderdi. Hristiyanların Muley Hacen dediği Ali, Kastilya Sarayında yıllarını geçirmişti.³⁶ Arapça vekayiname *Nübdetü'l-asr*³⁷ bu tarihten başlar ve bir kere daha Gırnata'da yaşanan olaylara Müslümanların bakış açısının nasıl olduğunu görmüş oluruz. Bu eserde hükümdarın katı ve adil olduğundan ve bunun en azından hükümdarlığının ilk yıllarında krallığa refah

36 Onun hükümdarlığı için bkz. Arie, *L'Espagne musulmane*, s. 147-56 ve Harvey, *Islamic Spain*, s. 265-74.

37 *Nübdetü'l-asr fî ahbari Beni Nasr*, düzenleme A. Bustani ve İspanyolca çeviri C. Quiros (Larache, 1940).

kazandırdığından bahsedilir. Daha sonra yazılan Hristiyan kaynaklarda ise kralın eski bir Hristiyan tutsak olan Thuraya'ya körkütük aşık olduğu ve bunun sarayda kıskançlıklara neden olduğu ve merkezdeki ahlâki yozlaşmanın siyasi alanda başarısızlığa yol açtığı söylenir. Neredeyse aynı dönemde bir Müslümanın kaleme aldığı vakayinamede ise bu olaydan hiç bahsedilmez. Aksine askerî kayıtlar hem Ebu'l-Hasan'ın hem de krallığının, ölümüne kadar Kastilyalılara karşı ayakta durabilecek güçte olduğunu göstermektedir.

Sınır savaşları ve Hristiyanlarla yapılan çarpışmalar devam etti. 1471'de yaşanan bir dizi olaysa ilişkilerin ne kadar karmaşık olduğunu göstermektedir. Mayıs ayında, Ceyyan'ın taşra polisi Miguel Lucas ve Alonso de Aguilar, Montejicar'ı gafil avlamaya çalıştı. Ama Cabra Kontu Gırnatalıları uyardı ve Müslümanlara yardım etmesi için oğlunu, 500 şövalye ve 2.000 piyadeyle oraya gönderdi, böylece girişimleri başarısız oldu. Buna tepki olarak 3.000 Müslüman atlı toplandı ve Porcuna çevresindeki bölgeyi yağmalayıp 400 kişiyi esir aldı. Aynı anda, Kadisli Marquis, batıda Cardela'yı ele geçirdi ve hasmı Ebu'l-Hasan'a yardım çağrısında bulundu. Ebu'l-Hasan orayı Marquis'ten geri aldı. Daha önce de örneklerini gördüğümüz üzere 1471 yılında yaşanan olaylarda Hristiyanların kendi içlerinde yaşadığı kıskançlık ve rekabetin Müslümanlara karşı kutsal savaş ilan edilmesi düşüncelerinden ağır bastığını ve bu oldukça ufak çatışmalarda Gırnata askerlerinin Hristiyan ordulara karşı iyi dövüştüklerini görüyoruz. 1474'te Kastilya tahtına Isabella'nın gelmesi ilk başta çok fazla değişiklik yaratmadı. Kastilya'da kendi konumunu garantiye almakla meşgul olan Isabella, Gırnata ile ateşkes anlaşmaları yapma görevini Cabralı Marquis'e verdi. Akınlar devam etti. 1477'de Sultan, Mürsiye topraklarının içlerine kadar girdi, Santiago Tarikatı'nın elindeki Cieza kasabasını yağmaladı ve 700 esirle geri döndü. Gırnata Krallığı'nın hâlâ zinde olduğu, Zahara Kalesi'nin tekrar fethedilmesiyle kanıtlanabilir. 27 Aralık 1481'de Ronda bölgesinden gelen ve İbrahim el-Hakim isimli bir kimsenin liderlik ettiği 300 atlı ve 4.000 piyadeden oluşan bir birlik, kalenin altını üstüne getirdi ve yüzden fazla kişiyi tutsak aldı.

Zahara'nın alınması, Müslümanların bir kaleyi ele geçirip garnizon yerleştirebildiği son seferdi. 1479'da Aragonlu Fernando babasının ardından kral oldu (V. Fernando, 1479-1516). O ve eşi Kastilyalı Isabella, Gırnata Krallığı'nı sistemli bir şekilde fethetmeye karar verdiler. Bu savaş, önceki yıllarda düzenlenen saldırı, karşı saldırı mücadelelerinden epeyce farklıydı. Katolik krallar (Fernando ve Isabella) Endülüslü aristokraziye emir verdi ve kuşatma araçları hazırlandı.

Bu yeni saldırganlığın ilk göstergesi, 1482’de Alhama de Gırnata’nın (el-Hame) fethiydi. Ufak el-Hame kasabasının zaptedilemez olduğu düşünülüyordu ve daha önce Hıristiyanların saldırısına uğramamıştı. Krallığın tam kalbinde, Gırnata’dan Maleka’ya uzanan yol üstündeydi. Şubat ayının sonunda Rodrigo Ponce de Leon’un liderlik ettiği bir saldırıda burası gafil avlanıp ele geçirildiğinde bütün krallığa şok dalgaları yayıldı, özellikle de 1482 senesinin yazında işgalcileri buradan atmak için yapılan üç girişim de başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra. Ancak her şey de Hıristiyanların istediği gibi gitmedi. Temmuz 1482’de Levşe’yi kuşatan bir Kastilya birliği, Gırnatalı yüzbaşı Ali el-Attar tarafından ağır kayıplar verdirilerek uzaklaştırıldı ve 1483’ün ilkbaharında Maleka’ya doğru yola çıkan bir Kastilya birliği pusuya düşürüldü, Sultan’ın kardeşi Muhammed b. Sad’ın liderlik ettiği bir Müslüman birlik tarafından dağlık arazilerde epeyce hırpalandı.

XV. yüzyılda, Gırnata Krallığı sık sık kendisini dışarıdan gelen saldırılara karşı koruyabileceğini, fakat iç çekişmelere karşı hassas olduğunu gösterdi. Temmuz 1482’de çetin ve ihtiyar kral Ebu’l-Hasan, oğlu Ebu Abdullah Muhammed (Hıristiyan kaynaklarda Boabdil olarak geçer), Beni Serrâc ve diğer Gırnatalı asillerin düzenlediği bir darbeyle Gırnata’dan kovuldu. Ondan memnun olunmamasının sebebi, özellikle Vega de Granada’nın tahrip edilmesinin ardından Hıristiyanlarla yapılan savaşlara kaynak toplamak için sert vergi yükümlülükleri getirmiş olmasıdır. Kral ve kardeşi Muhammed b. Sad, Maleka’ya kaçmak zorunda kaldı. Artık iki tane hükümdar vardı; savaş yanlısı kardeşi Muhammed ve Ebu’l-Kasım’la birlikte Maleka’da olan eski kral ile veziri İbn Kumaşa ve Beni Serrâc ile birlikte Gırnata’da olan Boabdil. Daha kötü olaylarsa yaşanmak üzereydi. Kendini kabul ettirmek için askerî açıdan ünlenmek isteyen Boabdil, 1483’te Lusina’yı Kastilyalılardan almaya çalıştı ama esir düştü. Ancak onu esir alan kişilere en küçültücü imtiyazları vermeyi kabul ettiğinde serbest bırakıldı ki bu şartlar arasında oğlunu ve en büyük destekçilerinin oğullarını rehine olarak bırakmak da vardı. Kastilyalıları bu şekilde şartlı teslim olması, Gırnata’da ona olan güveni sarstı. Hatta baş kadı İbnü’l-Ezrak’ın da içinde bulunduğu şehrin önde gelen bütün fakihler bir fetva yayınlarak onu Allah’a isyan etmekle suçladı, bu fetva günümüze kadar hayatta kalan kaynaklardan biridir.³⁸ Bu düşmanlıkla karşı karşıya kalan Boabdil, Vadiaş’a yerleşti. Hastalığının ilerlemesine

38 Bkz. F. De la Granja, “Condena de Boabdil por los alfaquies de Gırnata”, *Al-Andalus* 36 (1971), 145-76.

ve körlük başlangıcı olmasına rağmen babası hâlâ Gırnata askerlerine önderlik etmeye devam etti. Teba çevresindeki bölgeyi 1.200 atlı ve 4.000 piyadelik bir birlikle yağmaladı.

1484'ten sonra Kastilyalılar dur durak bilmeden seferler düzenledi. Hristiyanların galibiyet hikayeleri defalarca anlatıldı.³⁹ Kastilya ordularının Müslümanlarınkinden daha büyük olduğu, inatla ve azimle savaştıkları kesindi. Aynı zamanda ağır silahlardan en iyi şekilde faydalandılar, bu da Gırnata'yı uzun zamandır koruyan kalelerin yıkılabileceği anlamına gelmekteydi. Örneğin 1486'da Ronda'nın düşüşü, sürekli olarak top atılmasının doğrudan sonucuydu. Muhafızların erzak ve devletin para toplamasına engel olmak için sistemli bir şekilde ekinler ve meyve ağaçları yok edildi. Müslüman dünyadan kimsenin onlara yardım etmemesi de Hristiyanların ekmeğine yağ sürüyordu. Kuzey Afrika hükümdarları müdahale edemeyecek kadar güçsüz düşmüşlerdi ve Katolik kralların diplomatik çalışmaları nedeniyle etkisiz bırakılmışlardı. 1487 yılında destek kazanabilmek için yapılan çaresiz bir teşebbüste, Endülüslü İbnü'l-Ezrak, Kahire'deki büyük Memlûk hükümdar Cahit Bey'i sarayında ziyaret etti. Hükümdar onun halinden anlasa da, o sırada Memlûklülerin egemenliğinde olan Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nden iki rahip ve Katolik kralları Gırnata'yı bağışlamaya çağıran bir mektup göndermekle yetinmiştir. Bu temsilciler hürmetle karşılandı ve Fernando, teslim olduklarında Müslümanların sosyal ve dinî haklarına saygı duyulacağı yanıtını verdi. Başka mektup gönderilmedi.

Şaşırtıcı şekilde, Hristiyan tehdidi bu kadar yakın olmasına rağmen Gırnata yine de iç kargaşalarla sarsılmaya devam etti. Hatta bu, 1480'lerde en az üç farklı olayda başkent sokaklarının kana bulanmasına sebep oldu. 1485'in başında Ebu'l-Hasan hastalığı yüzünden iyice zayıflamış ve görevini Muhammed b. Sad Muhammed'e bırakmıştı. Ona ez-Zagal (Cesur) unvanı verildi ve Müslümanların gösterdiği direnişin başlıca dayanağı hâline geldi. Mart 1486'da, Hristiyan topraklara sığınmış olan Boabdil tekrar tarih sahnesinde belirdi. Gırnata'nın, Kastilyalılarla barış içinde olmak için hevesli olan çoban ve çiftçilerin yaşadığı söylenen Albaicin kesiminden destek alıyor gibi görünüyordu (*Nübdetü'l-asr'a* göre).⁴⁰ Mart'tan Mayıs'a kadar Albaicin'deki Boabdil ve destekçileriyle, el-Hamra'daki Muhammed b. Sad'ın yandaşları arasında çetin mücadeleler

39 Arié, *L'Espagne musulmane*, s. 147-78 ve Harvey, *Islamic Spain*, s. 283-323'deki Müslüman bakış açısından yararlanılmıştır.

40 Metin, s. 17; çeviri s. 19-20.

yaşandı ve sonuçta Boabdil, amcasının hükmünü kabul etmek zorunda kaldı.

1486'nın ilkbaharında Boabdil, Levşe'nin Katolik Krallara karşı son direnişine liderlik ediyordu. Şehir, 30 Mayıs'ta kaybedildi ve Vega de Granada, Hristiyanların saldırılarına karşı korumasız kaldı. Halkın göç etmesine izin verildi fakat Boabdil bir kere daha Hristiyanlara esir düştü. Çok geçmeden serbest bırakıldı ve bağlılık yemini etmesi karşılığında ona Vadiaş ve Baza'nın dahil olduğu bir beylik sözü verildi. Onu iyi tanıyorlardı: Boabdil tam da düşündükleri gibi serbest bırakılır bırakılmaz amcasına karşı çıkardığı iç savaşa devam etti. Ekim 1486'ya gelindiğinde tekrar Albaicin'e yerleşmişti, Hristiyan topraklardan ona silah ve erzak yardımı geliyordu. Bir kere daha başkent sokakları kana bulandı ve sonunda 29 Nisan 1487'de zafer kazanarak el-Hamra'yı ele geçirdi, ona karşı çıkan savaşçıları idam etti. Bir kere kontrolü ele alınca tekrar Katolik krallara yanaştı ve krallığın doğusunda bir beylik kurma karşılığında şehri onlara teslim etmeyi teklif etti. Bu anlaşmaya göre veziri Ebu'l-Kasım el-Mulih'e de Endereş verilecekti.

Aynı anda ez-Zagal da Hristiyanların yakın çember altına aldığı Velez-Malekalı Müslümanları boşu boşuna desteklemeye çalışıyordu. 3 Mayıs'ta şehir teslim olunca ez-Zagal Meriye'ye çekildi. Kastilyalılar da Maleka'ya ilerlediler. Ahmet et-Tağri'nin (Uç beyi) liderliğinde ve bir Kuzey Afrika garnizonunun desteğiyle vatandaşlar büyük bir direniş gösterdiler ancak şehrin sürekli bombalanması ve erzak yetersizliği yüzünden 18 Ağustos'ta teslim olmak zorunda kaldılar. Boabdil ise Kastilyalı askerle aktif bir iş birliğinde bulundu ve amcası ez-Zagal'ın zorlukla bir araya getirdiği ufak destek kuvvetini yok etti. Savaşın en ağır geçen kuşatması buydu ve Müslüman krallık için öldürücü bir darbeydi. Amansız bir direniş gösterdikleri için halka, uyulması kolay olan şartlar sunulmadı, hepsi esir alındı. Bu durum da diğer ufak kasabaların mücadele etmeden teslim olmasına sebep oldu. Artık sadece Gırnata ve krallığın doğu kesimi Müslümanların elindeydi. Bu bölgede ez-Zagal 1488 senesi boyunca büyük bir direniş göstermeye devam etti, Kal'atü Yahsub ve Vega de Granada'ya kadar Hristiyanları rahatsız etti. Katolik krallar, Gırnata'ya saldırmadan önce onun gücünün kırılması gerektiğini anladılar ve 1489'un yazında Baza'yı kuşattılar. ez-Zagal elindeki bütün güçleri Yahya en-Neccar komutasında kuşatma altındaki şehre gönderdi ama bir işe yaramadı. 28 Kasım'da, beş aydan daha uzun süren bir kuşatma sonucunda şehir teslim oldu. Hem Hristiyan hem de Müslüman kaynaklarda, Baza'nın ve muhtemelen diğer şehirlerin önde gelen şahsiyetle-

rinin Hıristiyanlarla barış yapmak için müzakerelerde bulunduğu, hatta bazı durumlarda mal mülklerinin kendilerinde kalması karşılığında Hıristiyan olmayı bile teklif ettikleri anlatılmaktadır. Komutan Yahya'nın Hıristiyan olduğu ve arsalarının kontrolünün ona bırakıldığı söylenir. Bunun karşılığında din değıştirdiğı haberinin, Vadiaş ele geçirilene kadar halka duyurulmaması istenmiştir.

Baza'nın düşüşü ciddi bir askerî direnişin de sonu oldu. ez-Zagal orayı kurtaramamıştı, cesareti kırılmıştı. 22 Aralık'ta Meriye'yi, 30'unda da Vadiaş'ı, Andarax ve Lanjaron çevresindeki Alpujarras'ta ufak bir beylik alma karşılığında teslim etti. Çok geçmeden her şeyin kaybedildiğini anladı ve haklarını 30.000 altın *castellanos*'a Kastilyalılara satıp Oran'a doğru yelken açtı.

Gırnata artık tek başına kalmıştı. Boabdil de Katolik Kralların eskiden verdiği cömert sözlerini tutma niyetinde olmadığını anladı. Vatandaşlar, çaresizliğin verdiği enerjiyle karşı koymaya başladılar, hatta Boabdil de Hıristiyanların elindeki topraklara baskınlar düzenledi. 1490 ve 1491 boyunca şehrin boynundaki ilmi daraldı, kaynaklar kesildikçe kıtlık dayanılmayacak hâl aldı. 25 Kasım 1491'de İbnü'l-Mulih, Santa Fe'deki Hıristiyan kampında teslim olduğunu gösteren belgeyi imzaladı.⁴¹ Halkın direnişe devam edeceği kaygısı hâlâ devam ettiğinden 1 Ocak 1492'de İbnü'l-Mulih ve ordu komutanı İbn Kumaşa, Gutierre de Cardenas ve diğerlerini el-Hamra'nın Komares Kasrı'ndaki eski Nasri taht odasına götürdü ve Boabdil, şehrin anahtarını onlara teslim etti. O zaman, el-Hamra'nın büyük kulesi Torre de Vera'da Kastilya bayrağı dalgalanmaya başladı. Endülü'sün siyasi tarihi böylece sona ermiş oldu.

41 Bu şartlı teslim anlaşmaları Harvey, *Islamic Spain*, s. 314-21'de çevrilmiş ve tartışılmıştır.

ENDÜLÜS'E VEDA

İspanya ve Portekiz artık Müslüman ülkeler değiller ve Endülüs ismi, mazideki yüceliğinin bir hatırası olarak kullanılmaktadır. Son bir analiz yapacak olursam, eskiden bu iki ülkenin büyük bir kısmında yaşayan Müslümanlar, kendi isteklerinden çok askerî olarak yenildiklerinden ve sonunda din değiştirmek ya da evlerinden atılmak arasında seçim yapmak zorunda kaldıklarından Hıristiyan olmuşlardır. Peki, Müslümanların siyasi toplumu neden başarısız oldu?

Elimizdeki bilgiler ışığında bu sorunun bazı yönlerden cevaplanması mümkün olmuyor. Başarısızlık sebeplerinden biri demografik etkenler olabilir. Her nedense Hıristiyan nüfus, Müslüman nüfustan daha hızlı büyümüş ve kendilerini Malthus teorisinde öngörülen basit baskılardan dolayı yeni topraklar fethetmek zorunda hissetmiş olabilirler. Ancak buna dair elimizde bir kanıt yoktur ve yeniden fethedilen topraklara genellikle az sayıda Hıristiyan yerleşti. Bu kişiler kırsal bölgelerdeki toprakları işleyebilecek sayıda bile değildi. Diğer yandan 1100'den sonra dönem dönem Endülüs'ün özellikle Küenke ve Bâce gibi açıktakalan sınır bölgelerinden insan kaybı yaşandığı gayet barizdir. Daha merkezi noktalar bile göç veriyordu ve Beni Haldun gibi köklü ailelerin bile 1248'deki Hıristiyan fetihten yarım asır önce Sevilla'yı terk etmeye başladığını görüyoruz. Muvahhid İmparatorluğu bu hırslı Endülüslülerin Marakeş ya da Hafsilerin elindeki Tunus'ta bir iş bulabilmeleri için olanak sağlamışlardır. XIII.

yüzyılda, Orta Doğu'da epeyce Endülüs asıllı okumuş kimse bulunmaktaydı.

Stratejik etkenler de önemli bir rol oynadı. 1085'te Toledo'nun kaybedilmesinin ardından Endülüs belki hiçbir vakit bağımsız bir devlet olamamış ve Kuzey Afrika'nın yardımına muhtaç olmuştur. Ancak 1250'de Müslümanlar Gırnata Krallığı altında birleşince tekrar sınırlarını korumaya başlayabildiler.

Kuzey Afrikalılardan gelen askerî yardımlar Hristiyanların ilerleyişini kısa süre durdurmaya yaramış olabilirdi, ama bunun yol açtığı sorunlar da vardı. Hem Murabıtların hem de Muvahhidlerin temel endişesi Fas'taki imparatorluklarını devam ettirebilmek olmuştur. Endülüs cihat yapmak ve saltanatlarını meşrulaştırmak için uygun bir ortamdı, ama ilgi odakları değildi ve memleketlerindeki konumlarını korumak için askerlerini çekebilirlerdi, çektiler de. İki rejimi de yıkan şey Endülüs'te Hristiyanların saldırıları değil de Afrika'da karşılaştıkları sorunlardı. Hem Murabıtlar hem de Muvahhidler zaten Endülüs'te yabancı olarak görülüyorlardı, onlara hoş görüyle yaklaşıyorlardı, ama onları sevmiyorlardı, içlerine de almıyorlardı. Askeri güçleri onları hayal kırıklığına uğrattığında ve malî talepleri arttığında Endülüslüler artık onlara katlanmak için bir sebepleri kalmadığını düşündüler.

Müslümanların arasında birlik beraberlik olmaması zayıflıklarının ana sebebiydi. 1008'de Muzaffer'in ölümünün hemen ardından içlerindeki farklı gruplar Hristiyan müttefikler aramaya başladılar ve durum böyle devam etti. Sarakusta ve Toledo'nun Tayfa kralları, Hristiyan müttefikler aradılar ve onlara fazlasıyla ödeme yaptılar; XII. yüzyılda İbn Merdeniş, Muvahhidlerin ilerleyişine karşı bağımsızlığını korumak için Hristiyanların desteğine başvurdu ve İbnü'l-Ahmer 1240'larda güç kazanmasını büyük oranda tebaası ve müttefiki olduğu Kastilya kralına borçluydu. Müslümanların arasındaki bölünmeler Hristiyanların askerî açıdan ilerlemesine yol açtı.

Ancak bu sadece cevabın bir kısmı olabilir. Hristiyan İspanya düşmanlıklarla parçalanmıştı; kardeşler taht için dövüşüyor, Kastilya ve Aragon kralları sınır bölgelerinde üstünlük kazanmak için mücadele ediyorlardı. Leon kralları da XII. yüzyılın ikinci yarısında Kastilya ve Portekiz'deki kuzenlerindense Muvahhidlerle ittifak kurmayı yeğliyorlardı. Ancak Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklar aynı yıkıcı etkileri göstermedi, Hristiyanlar Müslüman prenslerin kendi savaşlarını savaşmasına izin vermediler. XI. yüzyılda Sarakusta ve Toledo'nun Tayfa kralları, Hristiyan askerleri düşmanlarının topraklarına davet ettiler. VI. Alfonso da Müslüman Toledo'ya sığındı, fakat asla kardeşi

Sanço'nun topraklarını yağmalamak için Toledo'nun ordusunu kullanmadı. Kastilya ve Leon krallarının 1157'den sonraki mücadeleleri Müslümanlarla yaptıkları savaşlar kadar sert geçti, ama iki taraf da Muvahhidleri kendi topraklarına davet etmediler.

Bunun sebebi Müslüman orduların taktik ve donanım açısından daha aşağı olmaları olabilir. Ancak bunları ölçmek zordur ve örneğin 1086'da ez-Zellaka'da ve 1195'te Ereğ'te olmak üzere Müslümanların da birçok önemli zafer kazandığını da unutmamak gerekir. Fakat Müslümanların XI. yüzyılın başından itibaren Hristiyanlardan askerî destek alma konusundaki hevesleri Hristiyan şövalyelerin daha iyi savaşçılar olarak görüldüğünü öne sürmektedir. Zırhlı şövalyeler baskın figürler haline geldiği sıralar Hristiyanlar ilerlemeye başladılar. XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılda Kuzeybatı Avrupalı şövalyeler daha hafif zırh giyinen Müslüman, Lombard ya da Bizans askerlerinden üstün olduklarını bütün Mezopotamya'da kanıtladılar. Çok geçmeden Haçlıların bu üstünlüğüne Türklerin atlı okçuluğu ve Memlûklülerin teşkilatlanma yetenekleri meydan okumaya başladı. Ancak Endülüs'te hafif silahlanmış Berberîler arasında Haçlılar dışlerine göre bir düşman bulamamış gibi görünüyör.

Kuşatma savaşları Müslümanların bir başka zayıf noktasıydı. 1000'den sonra Hristiyanlar bir şehri ele geçirdiğinde onu ellerinde tuttular. 1102'de Valensiya ve 1157'de Meriye gibi bazı istisnalar olsa da bu iki yer de yalnız kalmış karakollardı. Meydan savaşlarında başarılı olmalarına rağmen Müslümanlar hiçbir zaman Toledo'yu etkili bir kuşatma altına alamadılar. 1147'de Lizbon, 1177'de Küenke düşürüldükten sonra Müslüman ordular bu bölgeleri bir daha hiç tehdit etmedi. Vebze gibi ufak bir şehri kuşatan Muvahhidlerin karşılaştığı sonuç da tam bir fiyaskoydu. Öte yandan bunun sebebi genel olarak bütün Müslümanların kuşatma konusunda yeteneksiz olması değildir, Mısır'daki Memlûklüler bu tür savaşları muhteşem yönetiyorlardı. Yani net olarak söyleyebiliriz ki Endülüslü Müslümanların güçlendirilmiş ve iyi korunan şehirleri alamadığıdır.

X. yüzyıl gibi erken bir tarihte Doğu'da bir coğrafyacı olan İbn Havkal, yerli Endülüslülerin asker olmaya isteksiz olduğunu yazmıştı. Abdurrahman en-Nâsir ve el-Mansur'un askeri reformları çoğu Endülüslünün ordudan çıkarılmasına yol açtı. Tayfa krallar yerel anlamda etkili ordular kurmayı başaramadılar ve Murabıtların gelişiyle devletin güvenliğini Berberîler sağlamaya başladı. Ancak bütün Endülüslüler ordudan çıkarılmadı. Bunun örnekleri her devirde görülmektedir. Örneğin el-Mansur döneminde Tucibiler, Muvahhidler döneminde

Beni Azzun ve Beni Vezir, askeri anlamda ikincil öneme sahip olsalar da önemli roller oynadılar, yine de bu grupların istisna olduğunu unutmamalıyız.

Bütün bu konuşuklarımız Endülüs'te savaş konusunda eğitimsiz ve donanımsız büyük bir sivil nüfus olduğunu göstermektedir. Kendilerini savunmak için işlerinin ehli askerlere muhtaçtılar; hilafet çöktükten ve Murabıtlar ya da Muvahhidler gibi profesyonel askerler de ülkeyi terk ettikten sonra halk başarılı bir direniş gösteremedi. Askerî gücün bir profesyonel asker sınıfına verilmesiyle birlikte siyasi güç de hükümdarların ellerine verildi. Emeviler zamanında March lordlarının özerklikleri vardı ve kendi başlarına savunma ya da hücum savaşları başlatabiliyorlardı. Murabıtlar ve Muvahhidler dönemindeyse yerel anlamda böyle girişimlerde bulunulması imkansızlaştı. Bu durum, uzun süre boyunca halifelerin ülkeye gelmemesiyle hem savunma hem hücum savaşlarının durduğu merkezi Muvahhidler Devleti'nde daha da belirgindir.

Bu dönemde Hristiyan İspanya ve Portekiz, "savaşmak için örgütlenmiş bir toplum" olarak tanımlanmaktaydı.¹ Hristiyanlar nüfusunun daha büyük bir bölümünü kralliyet ordusunda, askeriye ve şehirlerin ordularında kullanabiliyordu. Askeriye ile nüfusun geri kalan kısmı arasındaki uçurum burada yoktu. Dahası farklı komuta merkezleri vardı. Sınırdaki üç ya da dört krallığın dışında askeriye, asillerin destekçileri ve kendi komuta zincirleri bulunan, bağımsız olarak hareket edebilen şehir orduları vardı. Müslüman toplumda Giraldo Sempavor'a ya da XII. yüzyılın ikinci yarısındaki saldırgan ve etkili Avila milis ordusu gibi askerî birliklere benzer birşey yoktu. Hristiyanlarda 1157'den sonra Kastilya'da olduğu gibi hükümdarın gücü azınlıklar ya da iç savaşlar yüzünden zayıflarsa liderlik rolünü üstlenebilecek ve üstlenen kişiler vardı.

Hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar kutsal savaş ya da cihat ideolojisini harekete geçirmişti. Bu ideolojilerin İber yarımadasının kontrolünü kazanmak için yapılan uzun mücadelede tarafları ne denli motive ettiğini söylemek zordur. İki taraf da ilahi bir gücün varlığına inanıyorlardı ve kendi açılarından haklılardı. Hristiyanlar ayrıca ara sıra Pireneler'in kuzeyinden gelen Haçlılardan da faydalanıyorlardı, özellikle 1147'deki Lizbon kuşatmasında Flamanlar ve İngilizler onlara çok yardımcı olmuştu, ama bunun XIV. yüzyılda başka örnekleri de vardı. Öte yandan Hristiyan İspanya'nın İlk Haçlı Seferindeki coşku ve katılıma benzer bir özen gösterdiğine dair çok az kanıt vardır.

1 E. Lourie, "A society organised for war: medieval Spain", *Past and Present* 33-5 (1966), 55-76.

Müslümanlar; Murabıtların, Muvahhidlerin ve daha az ölçüde de olsa Merinilerin öğütlediği cihat ruhundan sürekli olarak faydalandı. Öte yandan Guichard, cihadın Endülüs Müslümanlarının en büyük endişeleri olmadığını ikna edici savlarla öne sürmüştür.² Cihat uğraşı devletin sorumluluğundaydı. Emeviler döneminde Endülüs hükümdarları Endülüs Müslümanlarını yönetmek için saltanatlarını meşrulaştırmak üzere kutsal savaşın liderliğini kullanmışlardır. Ancak halkın gönüllü olarak kitlesel hâlde cihada katıldığına dair çok az bulgu vardır.

Sonuç olarak demografi, askerî teknoloji, askerî ve siyasi yapılar gibi bu farklı etkenlerin Endülüs'ün yıkımında ne derece etkili olduğunu söylemek muhtemelen imkansızdır. Ancak, 1000 yılındaki kendine güvenen ve baskın Müslüman siyasi toplumunun nasıl bölünüp çöktüğü ve yarım milenyum sonra İber yarımadasından nasıl tamamen silindiği hâlâ önemli ve merak uyandıran bir konudur.

2 Bu tartışma için bkz. P. Guichard, *Les Musulmans de Valence et la Reconquête* (2 cilt, Şam, 1990-91), i, s. 117-18.

BİBLİYOGRAFYA

ARAPÇA KAYNAKLAR

- Abdullah b. Bulukkin ez-Zîrî es-Sanhâcî (ö. 483/1090), *et-Tibyan*, düzenleme E. Lévi-Provençal (Cairo, 1963); çeviri A.T. Tibi (Leiden, 1986).
- Abdülvahid el-Merrâküşî (c. 669/1270), *el-Mucib*, düzenleme M.S. al-'Uryan (Cairo, 1949); çeviri A. Huici Miranda (Tetuan, 1955).
- Ahbaru'l-Mecmua*, düzenleme and çeviri E. Lafuente y Alcantara (Madrid, 1867).
- Cronica Anonima de 'Abd al-Rahman III al-Nasir*, düzenleme E. Lévi-Provençal and E. Garcia Gomez (Madrid, 1950).
- ed-Dabbî, Ebu Cafer Ahmed b. Yahya (ö. 599/1024), *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli'l-Endelüs*, düzenleme F. Codera (Madrid, 1884-85).
- el-Beyhakî, *Documents inédits d'Histoire Almohade*, düzenleme ve Fransızca çeviri E. Lévi-Provençal (Paris, 1928).
- Fethü'l-Endülüs*, düzenleme L. Molina (Madrid, 1994).
- el-Hulelü'l-Mevşîyye*, düzenleme I.S. Allouche (Rabat, 1936); A. Zamama and S. Zakkar (Casablanca, 1979).
- el-Huşeni, Muhammed b. Haris (ö. 361/972), *Kudâtü Kurtuba*, düzenleme ve İspanyolca çeviri J. Ribera (Madrid, 1914).
- İbnü'l-Ebbar, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kudâî (ö. 658/1260), *et-Tekmile*, düzenleme F. Codera (Madrid, 1887-90).
- _____, *el-Hulletü's-Siyerâ*, düzenleme H. Mu'nis (2 vols, Cairo, 1963).
- İbn Abdülhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, düzenleme C. Torrey (New Haven, 1922); İspanyolca çeviri E. Vidal Beltran (Valencia, 1966).

- İbn Abdülmün'im el-Himyari, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 9/15. asır), *Ravzû'l-Mitar fi Haberî'l-Aktar*, kısmen düzenleme ve Fransızca çeviri E. Lévi-Provençal, *La Péninsule Ibérique au Moyen-Age* (Leiden, 1938).
- İbn Abdun, Muhammad b. Abdullah (ö. 6/12. asır), *Seville Musulmane*, çeviri E. Lévi-Provençal (Paris, 1947).
- İbn Ebu Zer, Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah el-Fâsî (ö. 8/14. asır), *Ravzû'l-Kırtas*, düzenleme C. Tornberg (Uppsala, 1843-46); İspanyolca çeviri A. Huici Miranda (2 vols, Valencia, 1964).
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, düzenleme C.J. Tornberg (12 vols, Leiden, 1853-67); kısmen Fransızca çeviri E. Fagnan, *Annales du Maghreb ed de l'Espagne* (Algiers, 1901).
- İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik (ö. 578/1183), *Kitabü's-Şıla fi Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*, düzenleme F. Codera (Madrid, 1882); I. al-Husayni (Cairo, 1955).
- İbn Bessâm, Ebu'l-Hasen Ali eş-Şenterînî (ö. 542/1147), *ez-Zahîre fi Mehâsini Ehli'l-Cezîre*, düzenleme I. 'Abbas (Beirut, 1978).
- İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed (ö. 403/1013), *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, düzenleme F. Codera (Madrid, 1890); I. al-Husayni (Cairo, 1954).
- İbn Habîb, Abdülmelik es-Sülemî (ö. 238/852), *Kitâbü't-Târîh*, düzenleme J. Aguadé (Madrid, 1991).
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal (c. 380/990), *Sûretü'l-Arz*, düzenleme J.H. Kramers (Leiden, 1939).
- İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min Enbâi Ehli'l-Endelüs (Al-Muqtabis II)*, düzenleme M.A. Makki (Cairo, 1971).
- _____, *el-Muktebes fi Târîhi Ricâlî'l-Endelüs (el-Muktebes III)*, düzenleme M. Antuna (Paris, 1937).
- _____, *el-Muktebes V*, düzenleme P. Chalmata, F. Corriente ve M. Sobh (Madrid, 1979); İspanyolca çeviri M. Viguera ve F. Corriente (Zaragoza, 1981).
- _____, *el-Muktebes fi Ahbâri Beledî'l-Endelüs (el-Hakem II) (el-Muktebes VII)*, düzenleme A.A. al-Hajji (Beirut, 1965); İspanyolca çeviri E. García Gomez, *Anales Palatinos del Califâ de Cordoba al-Hakam II* (Madrid, 1967).
- İbn Hazm, Ebu Muhammad Ali b. Saîd el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, düzenleme A. Harun (Cairo, 1962).
- _____, *Resâ'ilü Ibn Hazm*, düzenleme I. 'Abbas (Cairo, 1955).
- _____, *The Ring of the Dove*, çeviri A.J. Arberry (London, 1953).
- İbn İzârî el-Merrâküşî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammad (ö. 712/1312), *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbarî'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, c. I-II düzenleme E. Lévi-Provençal ve G.S. Colin (Leiden, 1948); c. III düzenleme E. Lévi-Provençal (Paris, 1930); c. IV düzenleme I. Abbas (Beirut, 1967); bölüm III (Almohads) düzenleme A. Huici Miranda (Tetuan, 1963), (2 cilt, Tetuan, 1953).
- İbnü'l-Kerdebûs, Ebu Mervan Abdülmelik (ö. 6/12. asır), *el-İktifâ fi Ahbâri'l-Hulefâ*, düzenleme A.M. al-'Abbadi (Madrid, 1965-66); İspanyolca çeviri F. Maillo (Madrid, 1986).

- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman el-Hadramî (ö. 808/1406), *el-İber ve Dîvânü'l-Mütebe ve'l-Haber*, düzenleme S. Zakkar (8 cilt, Beyrut, 1981); *Mukaddime*'nin açıklamalı çevirisi (Introduction, F. Rosenthal (3 cilt, London, 1958).
- İbnü'l-Hatib, Ebu Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-A'lâm fîmen Bûyi'a Kable'l-Ihtilâm min Mülûki'l-İslâm*, düzenleme E. Lévi-Provençal (Beyrut, 1956).
- _____, *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*, düzenleme M. 'Inan (4 cilt, Cairo, 1973-77).
- _____, *el-Lemhatü'l-Bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye* (Beirut, 1978).
- İbnü'l-Kattan, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mağribî (ö. 7/13. asır), *Nüzümü'l-Cemali Tertîbi ma Selef min Ahbâri'z-Zaman*, düzenleme M.A. Makki (Tetuan, 1964 ve Beirut, 1990).
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebu Bekr Muhammed b. Ömer (ö. 367/977), *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, düzenleme ve çeviri J. M. Nichols (Yayınlanmamış doktora tezi, Chapel Hill, 1975; available on University Microfilms International); ayrıca İspanyolca çeviri ve düzenleme J. Ribera (Madrid, 1868).
- İbn Sahibüssalat, Ebu Mervan Abdülmelik b. Muhammed el-Bâcî (ö. 594/1198), *el-Men bi'l-İmame*, düzenleme A. al-Hadi al-Tazi (Beirut, 1964); İspanyolca çeviri A. Huici Miranda (Valencia, 1969).
- İbn Saîd, Ebu'l-Hasen Ali b. Musa b. Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, düzenleme S. Dayf (2 cilt, Cairo, 1953-55).
- el-İdrisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hammûdî (ö. 560/1164), *Nüzhetü'l-Müştak* (Naples, 1982).
- el-Makkarî, Şihâbüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî (ö. 1041/1631), *Nefhü't-Tib min Ğusni'l-Endelüsî'r-Râtib*, düzenleme I. 'Abbas (Beirut, 1968); çeviri P. de Gayangos, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (2 cilt, London, 1840-41).
- Nübhetü'l-Asr fî Ahbari Beni Nasr, düzenleme A. Bustani İspanyolca çeviriyle beraber C. Quiros (Larache, 1940).
- el-Uzrî, Ahmad b. Ömer ed-Delâî (ö. 478/1085), *Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Terşî'u'l-Ahbar*, düzenleme A. el-Ehvani (Madrid, 1956).
- el-Venşerisî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya at-Tilimsânî (ö. 914/1508), *el-Mi'yarü'l-Mu'rib ve'l-Câmiu'l-Muğrib 'an fetâvâ' ulemâ'i İfrikıyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Fez, 1896-97), düzenleme M. Hajji (Beirut, 1981-83).

LATİNCE KAYNAKLAR

- Cronica Mozarabe de 754*, düzenleme ve İpanyolca çeviri, E. Lopez Pereira (Zaragoza, 1980).
- Chronicle of Alfonso III in Cronicas Asturianas*, düzenleme J. Gil Fernandez et al. (Oviedo, 1985).
- Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, çeviri K.B. Wolf (Liverpool, 1990), 754 ve Alfonso III *Chronicle*'lerinin da çevirilerini içerir.
- Chronica Adefonsi imperatoris*, ed. A. Maya Sanchez, *Chronica Hispana saeculi XII. Pars I*, s. 109-248 (Corpus Christianorum, Continuatio Medievalis lxxi, Turnhout, 1990).

İKİNCİL KAYNAKLAR

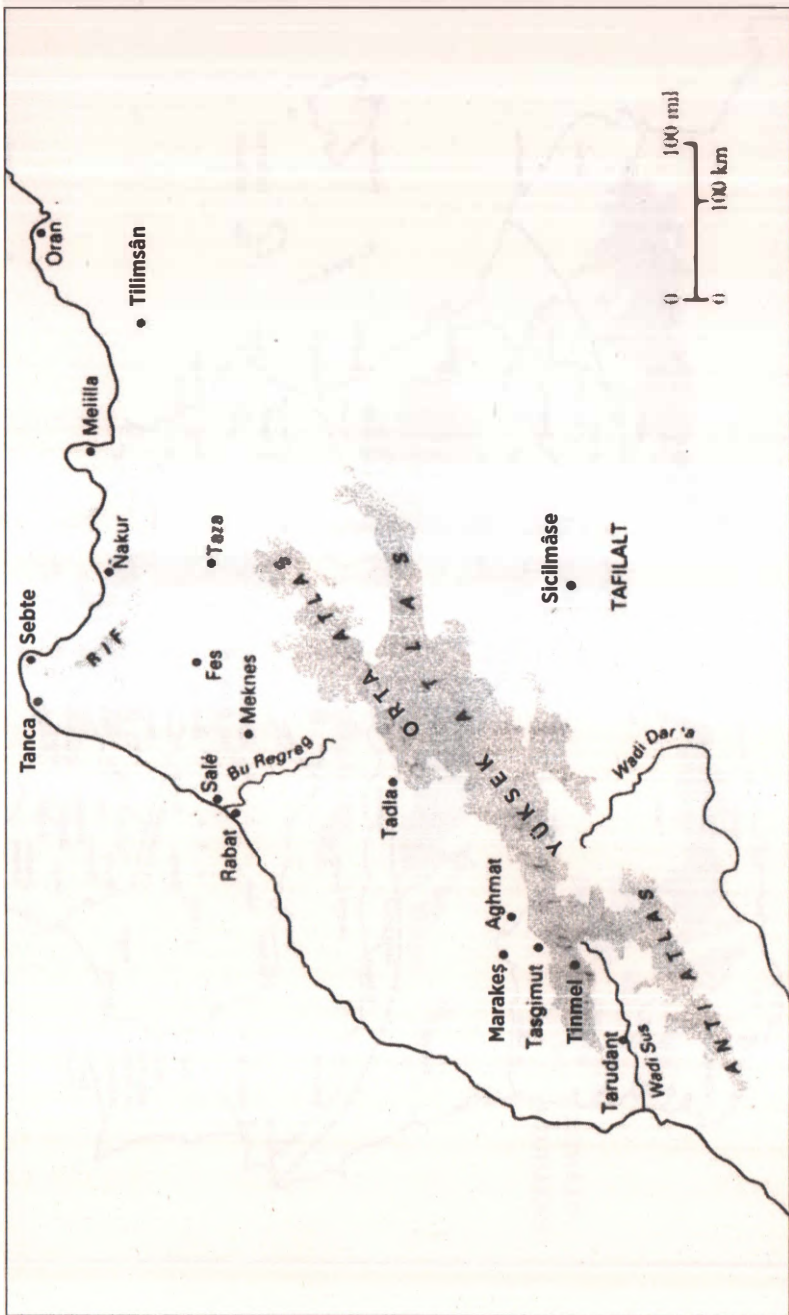
- Abulafia, D., *A Mediterranean Emporium* (Cambridge, 1994).
- Acien Almansa, M., *Entre el feudalismo y el Islam: 'Umar Ibn Hafsun en los historiadores, en las fuentes y en la historia* (Granada, 1994).
- Aguilar Sebastian, V., 'Aportacion de los Arabes nomadas a la organizacion militar del ejercito Almohade', *Al-Quantara* xiv (1993), 303-415.
- Arié, R., *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides (1232-1492)* (Paris, 1973; 2nd edisyon, Paris, 1990).
- _____, *Espana Musulmana (siglos viii-xv)* (Madrid, 1984).
- _____, *Etudes sur la civilisation de l'Espagne musulmane* (Leiden, 1990).
- _____, *El reino nassri de Granada (1232-1492)* (Madrid, 1992).
- Avila, M.L., 'La proclamacion (bay'a) de Hisam II, ano 976 d.C.', *Al-Quantara* i (1980), 79-114.
- _____, *La sociedad hispanomusulmana al final del califato* (Madrid, 1985).
- Balana Iabadia, P., *Els Muslims a Catalunya (713-1153)* (Barcelona, 1993).
- Barcelo, M., 'El hiato en las acuñaciones de oro en al-Andalus, 127-317/774(5)-929', *Moneda y Credito* 132 (1975), 33-71.
- _____, 'Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Cordoba (130-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)', *Acta Mediaevalia* v-vi (1984-85), 45-72.
- Bazzana, A. Cressier, P. and Guichard, P., *Les Châteaux ruraux d'al-Andalus* (Madrid, 1988).
- Bonte, P. Et Al (Eds), *Al-Ansab: la quête des origines* (Paris, 1991).
- Bosch Vila, J., *Albarracin Musulman* (Teruel, 1959).
- _____, *La Sevilla Islamica* (Seville, 1984).
- _____, *Los Almoravides*, ed. E. Molina Lopez (Granada, 1990).
- Bovill, E.W., *The Golden Trade of the Moors* 2nd edisyon (Oxford, 1970).
- Bulliet, R., *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (Cambridge, Mass., 1979).
- Burns, R.I., *The Crusader Kingdom of Valencia* (2 vols, Cambridge, Mass., 1967).
- _____, *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain* (London, 1978).
- _____, 'Daughter of Abu Zayd, last Almohad ruler of Valencia', *Viator* 24 (1993), 143-87.
- Cañada Juste, A., 'Los Banu Qasi (714-924)', *Principe de Viana* clviii-clix (1980), 5-90.
- Chalmeta, P., 'Concesiones territoriales en al-Andalus hasta la llegada de los almoravides', *Cuadernos de Historia. Anexos a la revista Hispania* vi (1975), 1-90.
- _____, 'Simancas y Alhandega', *Hispania* xxxvi (1976), 359-444.
- _____, *Invasion e Islamizacion: la sumision de Hispania y la formacion de al-Andalus* (Madrid, 1994).
- Chejne, A., *Muslim Spain: its history and culture* (Minneapolis, 1974).
- Codera y Zaidin, F., *Decadencia y Desaparicion de los Almoravides en Espana* (Zaragoza, 1899).
- Collins, R., *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000* (London, 1983).
- _____, *The Arab Conquest of Spain* (Oxford, 1989).
- Conrad, L., 'An Andalusian physician at the court of the Muwahhids: some notes on the public career of Ibn Tufayl', *Al-Quantara* xvi (1995), 3-13.

- Constable, O.R., *Trade and Traders in Muslim Spain* (Cambridge, 1994).
- Coope, J.A., *The Martyrs of Córdoba* (Nebraska, 1995).
- Crone, P., *Slaves on Horses. The Evolution of Islamic Polity* (Cambridge, 1980).
- Cuadernos de Madinat al-Zahra* (3 vols, Córdoba, 1987, 1988-90, 1991).
- Deverdun, G., *Marrakesh des origines à 1912* (2 vols, Rabat, 1959).
- Dozy, R., *Supplément aux Dictionnaires Arabes* (2 vols, Leiden, 1967).
- Dreher, J., 'L'Imamat d'Ibn Qasi à Mertola', *Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales* (1988), 195-210.
- Dunlop, D.M., 'The Dhunnunids of Toledo', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1942-43), 77-96.
- De Epalza, M. and Rubiera, M.J., *Xativa Musulmana* (Xativa, 1987).
- _____, (ed.), *Ibn al-Abbar, Politic i Escriptor Arab Valencia* (Valencia, 1990).
- Fierro Bello, M.I., 'Bazi', mawla de 'Abd al-Rahman I y sus descendientes', *Al-Qantara* viii (1987), 99-118.
- _____, *La heterodoxia en al-Andalus durante el periodo Omeya* (Madrid, 1988).
- Fletcher, M., 'The anthropological context of Almohad history', *Hesperis-Tamuda* 26-7 (1988-89), 25-51.
- Fletcher, R., *Moorish Spain* (London, 1992).
- Glick, T., *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages* (Princeton, 1979).
- Gonzales, J., *El Reino de Castilla en la Epoca de Alfonso VIII* (3 vols, Madrid, 1960).
- Grabar, O., *The Alhambra* (London, 1978).
- De La Granja, F., 'Condema de Boabdil por los alfaquies de Granada', *Al-Andalus* 36 (1971), 145-76.
- Guichard, P., *Structures sociales 'orientales' et 'occidentales' dans l'Espagne musulmane* (Paris, 1977).
- _____, *Les Musulmans de Valence et la Reconquête* (2 vols, Damascus, 1990-91).
- Al-Hajji, A., *Andalucian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period* (Beirut, 1970).
- Handler, A., *The Zirids of Granada* (Coral Gables, Florida, 1974).
- Harvey, L.P., *Islamic Spain, 1250-1500* (Chicago, 1990).
- Hawting, G., *The First Dynasty of Islam* (London, 1986).
- HEM: E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane* (3 vols, Leiden/Paris, 1950-53).
- Hernandez Gimenez, F., *Madinat al-Zahra* (Granada, 1985).
- Hopkins, J.F.P., *Medieval Muslim Government in Barbary* (London, 1958).
- Huici Miranda, A., *Historia Política del Imperio Almohade* (2 vols, Tetuan, 1956-57).
- _____, *Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Almoravides, Almohades y Benimerines* (Madrid, 1956).
- _____, 'La participacion de los grandes jeques en el gobierno del Imperio Almohade', *Tamuda* 6 (1958), 239-75.
- _____, *Historia Musulmana de Valencia* (Valencia, 1969).
- Idris, H.R., 'Les Aftasides de Badajoz', *Al-Andalus* xxx (1965), 277-90.
- _____, 'Les Birzalides de Carmona', *Al-Andalus* xxx (1965), 49-62.
- Jayyusi, S.K. (ed.), *The Legacy of Muslim Spain* (Leiden, 1992).
- Kennedy, H., *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* (London, 1981).

- _____, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (London, 1986).
- _____, 'Byzantine-Arab diplomacy in the Near East', in *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard and S. Franklin (Aldershot, 1992), pp. 133-43.
- Kisaichi, M., 'The Almohad social-political system or hierarchy in the reign of Ibn Tumart', *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 48 (1990), 81-101.
- Lacarra, J.M., 'La conquista de Zaragoza por Alfonso I', *Al-Andalus* xii (1947), 65-96.
- Lagardère, V., 'La Tariqa et la révolte des Muridin en 539H/1144 en Andalus', *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 35 (1983-84), 157-70.
- _____, *Le Vendredi de Zallaqa: 23 Octobre 1086* (Paris, 1989).
- _____, *Les Almoravides* (Paris, 1989).
- _____, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus* (Paris, 1993).
- _____, 'Structures étatiques et communautés rurales: les impositions légales et illégales en al-Andalus et au Maghreb (XIe-XVe)', *Studia Islamica* 80 (1994), 57-95.
- Latham, J.D., *From Muslim Spain to Barbary: Studies in the History and Culture of the Muslim West* (London, 1986).
- Le Tourneau, R., *The Almohad Movement in North Africa in the 12th and 13th Centuries* (Princeton, 1969).
- Lévi-Provençal, E., *Inscriptions Arabes d'Espagne* (Leiden/Paris, 1931).
- _____, *Histoire de l'Espagne Musulmane* (3 vols, Leiden/Paris, 1950-53) (abbreviated to HEM in notes to this book).
- _____, 'Le titre souverain des Almoravides et sa légitimation par le califat Abasside', *Arabica* iii (1955), 265-80.
- Levtzion, N. and Hopkins, J.F.P., *Corpus of Early Arabic Sources for West African History* (Cambridge, 1981).
- Lomax, D.W., *The Reconquest of Spain* (London, 1978).
- Makki, M., 'The political history of al-Andalus', in Jayyusi, *Legacy of Muslim Spain* (see above), pp. 3-87.
- Manzano Moreno, E., 'La rebelion del año 754 en la Marca Superior y su tratamiento en las crónicas árabes', *Studia Historica* iv, 2 (1985), 185-205.
- _____, *La Frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas* (Madrid, 1991).
- _____, 'Oriental "topoi" in Andalusian historical sources', *Arabica* 39 (1992), 42-58.
- _____, 'Arabes, berberes e indigeus: al-Andalus en su primer periodo de formación', paper presented at the Congress on *Incastellamento*, French School in Rome, 1994. In press.
- _____, 'El asentamiento y la organización de los yund-s sirios en al-Andalus', *Al-Qantara* xiv (1993), 327-59.
- Manzano Rodríguez, M.A., *La Intervención de los Benimerines en la Península Ibérica* (Madrid, 1992).
- Marin, M., *Individuo y Sociedad en al-Andalus* (Madrid, 1992).
- Marin, M. Et Al (eds), *Estudios Onomástico-Biográficos de Al-Andalus* (5 vols, Madrid, 1988-92).
- Martínez-Gros, G., *L'idéologie omeyyade: la construction de la légitimité du Califat de Cordoue (X^e-XIe siècles)* (Madrid, 1992).

- Melville, M., 'Hierarchie des fonctions militaires et corps d'armée en al-Andalus umayyade', *Al-Qantara* xiv (1993), 181-90.
- Messier, R.A., 'The Almoravids, West Africa gold and the gold currency of the Mediterranean basin', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* xviii (1974), 31-47.
- Molina Lopez, E., 'Por una cronologia historica sobre el Sarq al-Andalus (S. XIII)', *Sharq al-Andalus* 3 (1986), 39-55.
- Mones, H., 'Consideraciones sobre la epoca de los Reyes de Taifas', *Al-Andalus* xxxi (1966), 302-28.
- Monroe, J.T., *The Shu'ubiyya in al-Andalus* (Berkeley-Los Angeles, 1969).
- Moraes Farias, P.F., 'The Almoravids: some questions concerning the character of the movement during the period of closest contact with the Western Sudan', *Bulletin de l'Institut fondamental d'Afrique noire* 29 (1967), 794-878.
- Munzel, B., *Feinde, Nachbarn, Bündnispartner* (Münster, 1994).
- Noth, A. and Conrad, L.I., *The Early Arabic Historical Tradition* (Princeton, 1994).
- Pavon, B., *Ciudades Hispanomusulmanas* (Madrid, 1992).
- Reilly, B., *The Contest of Christian and Muslim Spain, 1031-1157* (London, 1992).
- _____, *The Medieval Spains* (Cambridge, 1993).
- Rubiera Mata, M.J., *La Taifa de Denia* (Alicante, 1985).
- Sanchez-Albornoz, C., *El 'Ajbar Maymu'a'. Cuestiones historiograficas que suscita* (Buenos Aires, 1944).
- _____, *Despoblacion y repoblacion del valle del Duero* (Buenos Aires, 1966).
- Scales, P.C., *The Fall of the Caliphate of Cordoba* (Leiden, 1994).
- Senac, P., *Musulmans et Sarrasins dans la sud de la Gaule du viiie au xie siècle* (Paris, 1980).
- Shneidman, J.L., *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire* (2 vols, New York, 1970).
- Stalls, C., *Possessing the Land: Aragon's expansion into Islam's Ebro Frontier under Alfonso the Battler, 1104-1134* (Leiden, 1995).
- Taha, A.D., *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (London and New York, 1989).
- Torres Balbas, L., *Ciudades Hispano-Musulmanas* (2nd edn, Madrid, 1985).
- Turk, A., 'El reino de Zaragoza en el siglo xi de Cristo', *Revista del Instituto de Estudios Islamicos en Madrid* 17 (1972-73), 7-122, 18 (1974-75), 7-74.
- Urvoy, D., *Le Monde des Ulemas andalous du Ve/XIe au VIe/XIIIe siècles* (Geneva, 1978).
- Valencia, R., 'Los Dirigentes de la Sevilla Arabe en torno a 1248', in E. Cabrera (ed.), *Andalucia entre Oriente y Occidente* (Actas de V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucia, Cordoba, 1988), 31-6.
- Vallejo Triano, A., *El Salon de Abd al-Rahman III* (Cordoba, 1995).
- Vallvé Bermejo, J., 'La Cora de Jaen', *Al-Andalus* 34 (1969), 55-82.
- _____, 'La Cora de Tudmir', *Al-Andalus* 37 (1972), 145-89.
- _____, *La Division territorial de la Espana Musulmana* (Madrid, 1986).
- _____, *El Califato de Cordoba* (Madrid, 1992).
- Verlinden, G., *L'esclavage dans l'Europe Medievale* (Bruges, 1955).
- Viguera Molins, M.J., *Aragon Musulman* (Zaragoza, 1981).
- _____, *Los Reinos de Taifas y las Invasiones Magrebites* (Madrid, 1992).

- _____, (ed.), *Los Reinos de Taifas: al-Andalus en el Siglo XI*. vol viii-i of *Historia de Espana Menendez Pidal* (Madrid, 1994).
- Wasserstein, D., *The Rise and Fall of the Party Kings* (Princeton, 1985).
- _____, *The Caliphate in the West* (Oxford, 1993).
- Watt, W.M., *A History of Islamic Spain* (Edinburgh, 1965).
- Wolf, K.B., *Christian Martyrs in Muslim Spain* (Cambridge, 1988).

Orta Çağ Tarihi Profesörü Hugh Kennedy'nin bu kitabı, İber yarımadasının Müslümanların egemenliğindeki kısmı olan Endülüs'ün siyasi tarihini, 711'deki ilk Müslümanların gelişinden 1492'de son bağımsız Müslüman güç olan Gırnata (Granada) Krallığı yıkılma kadar geçen süreci anlatıyor.

Hanedan aileleri, onların kökenleri, en güçlü destekçilerinin kim olduğu, gücü ele almak için kullandıkları gerekçeler ve meşrulaştırma çabalarının yanında yerel elitlerin ve baskı gruplarının yapılarının ve güçlerinin incelendiği bu eserde, Endülüs'ün entelektüel ve kültürel tarihinden ancak siyasi gelişmeleri etkiledikleri oranda bahsedilmiştir.

Kitap, Kurtuba Halifesi ve Gırnata Krallığı gibi bilinen konuların yanı sıra kıyıda kalmış ancak önem arz eden konuları da (Muvahhidler ve Murabıt Devletleri gibi) ele alıyor. Doğrudan ve açıklayıcı bir üslupla yazılmış bu eser, döneme ait önemli kaynakların çevirilerini de içeriyor.

